

Radó György – Andor Csaba
Az ember tragédiája a világ nyelvein

Madách Könyvtár — Új folyam 83.

Sorozatszerkesztő: Andor Csaba

A sorozat eddig megjelent köteteit lásd az utolsó lapokon!

Radó György – Andor Csaba

Az ember tragédiája a világ nyelvein

Madách Irodalmi Társaság
Balassagyarmat–Szeged ♣ 2014

Az előszót, a kiegészítéseket és a függelékét írta:

Andor Csaba

A kötet megjelenését támogatta:
a Magnet Magyar Közösségi Bank Zrt.,
Blaskó Gábor,
Czellér András

Köszönettel a JSC Bank of Georgia Magyarországi
Bankképvisellete közreműködésének.

Készült Budapesten, 2014-ben. Felelős kiadó,
Bene Zoltán, műszaki szerkesztő,
borító: Andor Csaba

ISBN 978-615-5462-01-6
ISSN 1219-4042

Tartalom

ELŐSZÓ	5
A TRAGÉDIA SIKERÉNEK ÉS KUDARCÁNAK LÉLEKTANA	19
BEVEZETÉS	36
A fordítások ismertetésének módszere	36
Az írott és a kimondott szó	39
A NÉMET FORDÍTÁSOK	42
Kiegészítés az első közleményhez	78
Kiegészítés (2014)	79
Jegyzetek	91
A FRANCIA FORDÍTÁSOK	98
Kiegészítés (2014)	115
Jegyzetek	119
A LENGYEL FORDÍTÁSOK	122
Kiegészítés (2014)	133
Jegyzetek	137
A HOLLAND FORDÍTÁSOK	139
Megjegyzés (2014)	147
Jegyzetek	148
A LATIN FORDÍTÁSOK	149
Kiegészítés (2014)	150
Jegyzetek	155
A SZERB-HORVÁT FORDÍTÁSOK	156
Kiegészítés (2014)	169
Jegyzetek	173
A CSEH FORDÍTÁSOK	175
Kiegészítés (2014)	185
Jegyzetek	188
A ROMÁN FORDÍTÁSOK	190
Kiegészítés (2014)	196
Jegyzetek	202

AZ OROSZ FORDÍTÁSOK	203
Kiegészítés (2014)	227
Jegyzetek	231
A SZLOVÁK FORDÍTÁSOK	235
Kiegészítés (2014)	244
Jegyzetek	247
AZ OLASZ FORDÍTÁSOK	248
Kiegészítés (2014)	267
Jegyzetek	276
AZ ANGOL FORDÍTÁSOK	277
Kiegészítés (2014)	301
Jegyzetek	319
AZ ESZPERANTÓ FORDÍTÁSOK	321
Jegyzetek	330
A HÉBER FORDÍTÁSOK	331
Kiegészítés (2014)	336
Jegyzetek	339
A FINN FORDÍTÁSOK	340
Kiegészítés (2014)	348
Jegyzetek	351
A JIDDIS FORDÍTÁS	352
Kiegészítés (2014)	354
Jegyzetek	357
A SVÉD FORDÍTÁS	358
Kiegészítés (2014)	365
Jegyzetek	367
A BOLGÁR FORDÍTÁSOK	368
Kiegészítés (2014)	374
Jegyzetek	376
A ÉSZT FORDÍTÁSOK	377
Kiegészítés (2014)	383
Jegyzetek	385
A SZLOVÉN FORDÍTÁS	386
Jegyzetek	392
AZ UKRÁN FORDÍTÁSOK	393
Jegyzetek	400

A JAPÁN FORDÍTÁS	401
Kiegészítés (2014)	403
Jegyzetek	405
A PORTUGÁL FORDÍTÁS	406
Kiegészítés (2014)	407
AZ ÖRMÉNY FORDÍTÁS	410
Kiegészítés (2014)	413
AZ ARAB FORDÍTÁS	414
Jegyzetek	418
A SPANYOL FORDÍTÁSOK	419
Kiegészítés (2014)	420
A DÁN FORDÍTÁS	429
Jegyzetek	431
[AFORIZMÁK]	432
Jegyzetek	449
ÚJABB FORDÍTÁSOK	450
A GRÚZ FORDÍTÁS	450
A NORVÉG FORDÍTÁS	452
A KATALÁN FORDÍTÁS	454
A HINDI FORDÍTÁS	456
A CIGÁNY (LOVARI) FORDÍTÁS	457
A TÖRÖK FORDÍTÁS	459
A GALEGO FORDÍTÁS	461
AZ INDONÉZ FORDÍTÁS	463
A PULAR FORDÍTÁS	465
TALÁNYOK	469
ZÁRSZÓ	470

Előszó

A Filológiai Közlöny egy évtizeden át hat részletben jelentette meg Radó György összefoglaló munkáját Madách főművének idegen nyelvű közzétételeiről, a szó eredeti, tágabb értelmében. Vagyis (ellentétben a későbbi szűkítésekkel) nemcsak a nyomtatott formában megjelent *Tragédia*-fordításokról, hanem a színpadi és rádióelőadásokról is beszámolt a közlemény-sorozat. Különlenyomat is készült minden egyes folytatásról, ennek ellenére csupán szűk szakmai körben vált ismertté, mára pedig, a példányok megfogyatkozásával, tovább csökkent az ismertsége. (Radó György ✕ *Az ember tragédiája a világ nyelvein* ✕ Filológiai Közlöny ✕ 1964. 3–4. sz. 313–353. ≡ 1965. 1–2. sz. 93–124. ≡ 1966. 1–2. sz. 67–108. ≡ 1968. 1–2. sz. 75–111. ≡ 1972. 3–4. sz. 382–403. ≡ 1973/1–2. sz. 47–71. A jelölésekkel kapcsolatban lásd az előszó végét!)

A közben eltelt időszakban számos új fordítás látott napvilágot, és sok új idegen nyelvű előadás született, amelyekről alkalmi beszámolók tudósítottak, a teljesség igényével azonban csak három írás készült: előbb Praznovszky Mihályé [*Madách Imre: Az ember tragédiája. (A fordítások jegyzéke)* ✕ Összeállította: PRAZNOVSZKY Mihály ✕ Petőfi Irodalmi Múzeum ✕ Bp. ✕ 1995], akinek bibliográfiája tartalmazza, ugyanakkor ki is egészíti a Radó által számba vett fordításokat, majd ismét Praznovszky Mihályé [*Madách Imre ✕ Az ember tragédiája a világ nyelvein* ✕ Imre Madách ✕ *The tragedy of man in the languages of the World* ✕ Összeállította: PRAZNOVSZKY Mihály ✕ Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet ✕ Hungarian Theatre Museum and Institute ✕ Budapest ✕ 1999], végül Enyedi Sándornak a *Tragédia* bemutatóit tartalmazó bibliográfiája, benne az újabb fordítások felsorolásával (ENYEDI Sándor ✕ *A Tragédia a színpadon. 125 év. Bibliográfia* ✕ Madách Irodalmi Társaság ✕ Bp. ✕ 2008). (A továbbiakban egyszerűen az említett szerzők családnévvel – az első két esetben Praznovszky₁-gyel és Praznovszky₂-vel – utalok e művekre, a számok pedig az oldalszámot fogják jelölni.)

Úgy gondolom, elérkezett az ideje annak, hogy a Mester művét önálló kötetként is az olvasók rendelkezésére bocsássam, kiegészítve az újabb fordítások és előadások szűkszavú ismertetésével. A szűkszavúságnak prózai oka van: a kellő nyelvtudás hiánya. Radó György az európai nyelveket meglehetősen alaposan ismerte: hagyatékából megállapítható, hogy az ukrán fordítót egyenesen ő inspirálta a fordításra, de a lengyel Hebanowskival is folyamatosan levelezett a gdański előadásra készült fordításról, ami pedig a gyors egymásutánban két kiadást megért portugál fordítást illeti, a Mesternek dedikált második (javított) kiadásba ezt írta a két fordító egyike: „Radó Györgynek, ezt a 2., javított kiadást ugyan- / olyan szeretettel küldöm / mint az elsőt, de most / már szégyenkezés nélkül / Rónai Pali”.

Radó élete végén keserűen nyilatkozott arról, hogy mindig csak panaszkodunk: milyen kevésbé ismert a magyar irodalom külföldön, miközben valójában senki sem kíváncsi rá, hogy mely magyar művek jelentek meg fordításban, s hogy azoknak milyen volt a fogadtatásuk. Igazat adok neki, szkepticizmusát azonban mégsem osztom. Valóban: szinte senkit sem érdekel ez a téma. Ám éppen ezért kell megjelentetni az ilyen és hasonló műveket. Vagyis azért, hogy felkeltsék az érdeklődést.

Az egyes nyelveken megjelent (előadott) fordítások sora általában kiegészítéssel zárul; kivéve, ha nem jutott tudomásra az adott nyelven újabb kiadott kötet (vagy elhangzott előadás). Végül azok az újabb fordítások következnek, amelyeknek a nyelven Radó munkájának keletkezése idején egyáltalán nem volt még fordítás.

Az eredeti műben lábjegyzeteket talál az olvasó; ezeket az egyes fejezetek végére tettem. Saját megjegyzéseim, pontosításaim pedig a szöveg közben szerepelnek, kapcsos zárójelek között, dőlt betűvel: *{}*. Nem követtem szigorúan az eredeti szöveget. Olykor előfordult ugyanis, hogy a következő folytatásban a korábbiak kiegészítése vagy javítása szerepelt; ezek most értelem szerűen a helyükre kerültek, vagyis az adott nyelv fordításait tartalmazó rész végére.

Az egyes bibliográfiai tételek előtt, szögletes zárójelben, sorszám (az adott nyelv fordításainak megkülönböztetésére) vagy betű (az előadások megkülönböztetésére) áll; ezt az eredetiben nem szereplő jelölést a hivatkozások megkönnyítése indokolta. Igyekeztem tipográfiai-

lag is egységesen kiemelni őket; az eredetiben, különösen az előadások, sokszor csak a szövegbe ágyazva szerepeltek, máskor azonban egy-egy üres sorral határoltan, jól elkülönült formában; ez utóbbit választottam, jóllehet a szerző megfogalmazási módján nem kívántam változtatni, s az nem minden esetben kedvezett ennek a formának.

Radó György úttörő munkája eddig nem ösztönzött további elmélyült kutatásra; hiányosságai között olyan is van, amely csak kitartó munkával pótolható. Ez pedig nem más, mint a látszólag változatlan kiadások összehasonlítása. Radó feltüntette ugyan a 2., 3. stb. kiadásokat, de azt már nem nézte meg, hogy azok valóban mindenben egyeznek-e az előzővel, vagy esetleg eltérnek attól. Azt, hogy a gyanú megalapozott, bizonyítja Mohácsi fordításának 1. és 3. kiadása. A kötetben semmi sem utal arra, hogy bármilyen változtatás történt volna a fordításban. Pedig történt! Egyetlen példa:

*Dicsér eléggé e hitvány sereg,
És illik is, hogy ők dicsérjenek.
Te születed őket, mint árnyát a fény,
De mindöröktől fogva élek én.*

És most tegyük egymás mellé az 1. és a 3. kiadást!

Dich lobt genug die Jannerschar,	Dich lobt genug die Jannerschar,
Ihr ziemt dies Lob auch wunderbar.	Ihr ziemt dies Loben wunderbar.
Wie Licht den Schatten, schufst du sie,	Wie Licht den Schatten, schufst du sie,
Ich aber stets und ewig war.	Ich aber ewig, ewig war.

Amint látható, a 2. és 4. sor kicsit módosult. Éppen ezért nagy súlyt helyeztem arra, hogy lehetőleg minden kiadás szerepeljen a jelen bibliográfiában. Ehhez persze definiálnom kellene: mi az, hogy „kiadás”, hiszen a kiadók önminősítése inkább csak tájékoztató jellegű, és különben is eltérő szavakat vagy kifejezéseket használhatnak a „kiadás” jelzésére; ehelyett egyszerűbben körvonalazható, pragmatikus szempontot vettem alapul. Gyakorlatilag minden új nyomatot megkülönböztettem, és kizárólag a mutánsokat tekintettem egymással egyenértékű-

eknek. Nem is tehettem másként, mivel általában nem álltak rendelkezésemre az eredeti védőborítók, kötéstáblák, és nem tudhattam azt sem, hogy azoknak léteztek-e eltérő variánsai, vagy hogy a papír minősége minden kinyomtatott példány esetében azonos volt-e. Egyébként sem volt céлом ezek feltérképezése. De már a látszólag változatlan utánnyomásokat külön kiadásoknak tekintettem. Erre a bibliográfiai leírásokban mutatkozó zavar is ösztönzött, hiszen pl. C. P. Sangernek Sidneyben megjelent angol fordítása változatos évszámokkal szerepel a Madách-irodalomban, tisztázni kellett tehát, hogy hány alkalommal, és pontosan mely években jelent meg Sidneyben a mű.

Az is érdekes, hogy bár Radó György négy kiragadott rész elemzésén keresztül igyekezett egyfajta összehasonlító mércét kialakítani a fordítások minősítésére, ugyanakkor nem elemezte azt, hogy a fordítók mennyire olvasták figyelmesen a szöveget, vagy hogy mennyire tudtak egyáltalán magyarul. Pedig vannak esetek, amikor semmiféle fordítói leleményre nincs szükség, pusztán odafigyelésre (más esetben elmulasztott nyelvismeretre), mégis hibát vét a fordítók egy része. Mindkettőre: a figyelem és a nyelvtudás hiányára is lássunk egy-egy példát!

Figyelmetlenségből eredő hiba például, ha a szereplők neveit következetlenül írja a fordító. A londoni szín szereplői a szín végén ismét megjelennek, és sorra a sírgödörbe ugranak. Mivel pl. a 'kéjhölgy' szóra, a magyar nyelvhez hasonlóan, más nyelvekben is léteznek szinonimák, több fordítónál is előfordult, hogy más szereplőnevet használt a szín elején és végén. Ez, amennyiben több szereplőnév is eltérő alakban szerepel (pl. a bábjátékos), végképp elfedheti a lényegét, ti. azt, hogy a szín végén ugyanazok a személyek ugranak a sírgödörbe, akiket a szín elején láttunk. A fordítottja már nem ennyire durva hiba, de azért nem is fordítói erény. Madáchnál nemcsak az 'angyalok kara' kifejezés szerepel, hanem az 'égi kar' is; illő a kettőt a fordítónak is megkülönböztetnie.

Ami a nyelvtudást illeti, csak egyetlen fontos példát említenék, ahol ennek hiánya akár értelemzavaró is lehet. A *Tragédiában* nyolc helyen fordul elő a 'társaság' szó (az egy helyen előforduló 'köztársaság' szóösszetételt figyelmen kívül hagyva):

1. *Az egész társaság egy ideig merev hallgatásba süllyed.* (VI. szín, szerzői instrukció)
2. Véletlenül mi kedves társaságba / Juték. (VII. szín)
3. A társaság oszol, menjünk mi is. (VIII. szín)
4. ...és nem általam jutál-e / Jobb társaságba? (VIII. szín)
5. Ki mondja itt meg, mellyik bűnösebb, / Avagy csupán a társaság talán –? (XI. szín)
6. A társaság, igen. (XI. szín)
7. Én társaságot kívánok helyette, / Mely véd, nem büntet, buzdít, nem riaszt, (XI. szín)
8. Ah, mily szerep jutott, Plátó, neked / A társaságban, melly után epedtél! – (XII. szín)

Az első négy esetben valóban a mai értelemben vett társaságról van szó, az 5–8. esetekben azonban társadalomról. Madách korában (talán a német 'Gesellschaft' mintájára, amely társaságot – pl. baráti társaság, részvénytársaság – és társadalmat is jelent) a 'társaság' szót mindkét értelemben használták. Ha azonban a mai élő nyelvek valamelyikre kell lefordítani a művet, akkor tanácsos az 5–8. esetekben a 'társadalom' szót használni.

Ez alól a magyar nyelv sem kivétel! Aki színre viszi a *Tragédiát*, így is, úgy is hozzányúl a szöveghez (pl. rövidít); ahol szükséges, pl. azért, mert ma már értelemzavaró a megfogalmazás, célszerű az ilyen változtatásokat elvégezni. (Szinétár Miklós televíziós rendezésében Huszti Péter, vélhetően Mészöly Dezső dramaturgnak köszönhetően, igen helyesen ezt mondja: „Én *társadalmat* kívánok helyette, / Mely véd, nem büntet, buzdít, nem riaszt?”.) (Természetesen Madách ismerete, s pl. tudományos művében használta is a 'társadalom' szót. S hogy

akkor szépirodalmi műveiben miért mellőzte? Mert rendkívül rossz hangzású, és a ritmusa is rossz, nincs helye a költészetben. Aki nem hiszi, szánjon rá néhány órát, s írjon egy-egy négysoros verset, amelyekben a 'társaság', ill. a 'társadalom' szó szerepel; érzékelhető lesz a különbség. Másrészt az ő korában még nem okozott félreértést a 'társaság' szónak a 'társadalom' értelmű használata. A mai magyar nyelvben azonban már félreértést okoz.)

Radó György a fordítások minőségének vizsgálatokor egyetlen, védhető, de kizárólagosnak mégsem tekinthető szempontot, a filológus szempontját érvényesítette. S itt egy rövid kitérőt kell tennem.

Az ember tragédiája már nagyon régóta nem egy mű, hanem kettő. Egyfelől Madách írásműve: ez a mű állandó, időtlen, még akkor is, ha a kritikai kiadások szabályzata időnként változik, s egyes részleteknél vitatható, hogy mi tekinthető a szerző végső szövegváltozatának. 1883 óta azonban létezik, s az idő múlásával egyre nagyobb jelentőségre tesz szert egy változó szövegű, szintén *Az ember tragédiája* címet viselő és Madáchot szerzőként feltüntető beszédmű: a színpadi előadások sorozata. Csak elvétve tudunk olyan esetekről, amikor nem húzták ki a szövegnek legalább a 30%-át. A szöveghűség a színpadon egyébként is értelmezhetetlen, nem paradoxonhoz, hanem egyenesen antinómiához vezet a fogalom! Mit tegyen a Hippiát alakító személy? A három lehetőség bármelyikét is választja, hűtlen lesz Madách írásművéhez. Ha elmondja a szövegét, akkor azért hűtlen, mert a szerző instrukciójában az áll, hogy Hippiá énekel. Ha elénekli, akkor azért vét Madách ellen, mert a szerző elmulasztott kottát mellékelni, a dal tehát önkényes dal lesz, amelynek Madáchhoz semmi köze. Ha kihagyja a problematikus részt, akkor pedig a művet megcsonkítja. Nincs tehát kiút, az ellentmondás nem látszólagos, hanem valóságos, s így feloldhatatlan. De mi köze mindennek a fordításokhoz? Több mint hinnénk, s az idő múlásával ez egyre inkább így lesz. A műfordítónak mérlegelnie kell, hogy az eredeti írásműhöz maximálisan hű szöveg, vagyis egy könyvterméket megalapozó írásmű a célja, vagy a színpadi előadás? Az utóbbi esetben tekintettel kell lennie a mindenkori beszélt nyelvre és a dramaturgia szempontjaira, míg az előbbi esetben nyilvánvalóan erősen archaizált szöveget kell létrehozni, hiszen ma már az eredeti

mű is archaikus. A jövőben az állandó írásmű (könyv) és a változó beszédmű (színelőadás) közti olló még jobban szétnyílik, annál is inkább, mivel a modern rendezői felfogás egyre inkább szabadon felhasználható nyersanyagként tekinti az eredeti művet. A fordítás minőségének megítélésénél is mérlegelni kell tehát a jövőben, hogy valójában mit is vállalt a fordító, mi volt a fordítás célja? Iain MacLeod, bár könyvként jelentette meg 1993-ban angol fordítását, nyíltan vállalta, hogy színpadra szánta a művét, nem olvasmányként.

Az eredeti közlemények helyesírását igyekeztem, legalább szerény tudásom szerint, javítani. A Filológiai Közöny korabeli számaiban még a magyar nyelvű szövegben is gyakori volt a hiba, elírás: Utunk helyett Útunk, Alsósztrégova helyett Alsó-Sztrégova stb.

A bibliográfiai leírásokkal kapcsolatban ugyan léteznek szabályok, ám igazán használható megoldást nem ismerek. Különösen érvényes ez azokra az esetekre, amelyekben igen vegyes a tételek nyelvi-kulturális összetétele. A hagyományos tagoló jeleket rossz megoldásnak tartom. Vesszővel, ponttal vagy egyéb írásjellel elválasztani (ma az MTA a vesszőt részesíti előnyben) a tétel elemeit, zavaros és szükségtelen megoldás. Zavaros, hiszen pl. egy mű címében is előfordulhat vessző (de pont is, ha több mondatból áll a cím); honnan tudhatja akkor mondjuk a japán könyvtáros, hogy az, ami a magyar leírásban a vessző után következik, még mindig a címhez tartozik-e, vagy esetleg már a megjelenés helye? És szükségtelen is a szövegekben előforduló jeleket használnunk, hiszen ma már számos egyéb szimbólum áll rendelkezésünkre. Az egyes elemek tagolására az egyértelműség kedvéért a málta-i keresztet (✕) használtam, a felsorolások jelzésére pedig az azonosság (≡) jelét. Ez utóbbi választja el olykor a társalkotók (közreműködők) neveit is egymástól, ha csak kötőszó alkalmazásával vagy más módon maga a könyv nem teszi egyértelművé a névhatárokat, mivel a gondolat- és elválasztójel összetéveszhető, s mert kettős családneveknél is használatos, nemcsak különböző szerzők neveinek elválasztásánál, éppen ezért a kétféle funkció zavaró lehet. Ugyancsak ≡ jel tagolja a folyóiratokban folytatólagosan megjelent fordítások egymást követő megjelenési helyeit.

A bibliográfiai leírások heterogenitásán nem változtattam, mivel azok maguknak a műveknek nem egyszer esetleges adatközléseit vesszük át. Nem is minősítettem azokat: még egy magyar könyv esetében is olykor utánjárást kívánna annak kiderítése, hogy a tételleírásban szereplő név a kiadónak vagy a nyomdának a neve-e?

Ugyanakkor a jegyzetekben előforduló hivatkozásokat meghagytam eredeti alakjukban; nem folytattam nyomozást pl. annak érdekében, hogy az oldalszám megadása nélkül szereplő hivatkozások pontosan hol találhatóak. Gyanítom, hogy számos esetben Radó György sem látta a hivatkozott forrás eredetijét, hanem csak annak hiányos másolatát.

* * *

Laikusok gyakran kérdezik, hogy hány nyelvre fordították le Madách főművét? Persze, aki egy kicsit is elmélyedt az irodalomtudományban, az tudja, hogy az ilyen pontatlanul megfogalmazott kérdésre nem lehet mit felelni. (Mi az, hogy nyelv? Milyen kritériumok teljesülése esetén mondhatjuk azt, hogy két szöveg azonos nyelvű? Radó eredeti közleményében még szerb-horvát nyelvről, s ennek megfelelően szerb-horvát fordításokról írt. A kiegészítésben kénytelen voltam ezen változtatni, mivel a két újabb fordítás egyikének készítője kifejezetten szerbnek, másikának átváltatója viszont határozottan horvátnak nevezte a fordítását.)

Ha a „nyomtatásban megjelent”, feltehetően teljes szövegű fordításokat vesszük számba, akkor a nyelvek sora így alakul:

(1) angol, (2) arab, (3) bolgár, (4) cigány (lovári), (5) cseh, (6) eszperantó, (7) észt, (8) finn, (9) francia, (10) galego, (11) grúz, (12) héber, (13) hindi, (14) holland, (15) horvát, (16) japán, (17) jiddis, (18) katalán, (19) latin, (20) lengyel, (21) német, (22) norvég, (23) olasz, (24) orosz, (25) portugál, (26) román, (27) spanyol, (28) svéd, (29) szerb, (30) szlovák, (31) szlovén, (32) török, (33) ukrán.

Persze, a két megszorítás értelmezése is kérdéses. Vajon „nyomtatásban megjelent” könyvnek tekinthető-e az a sokszorosítás, amelyben ez áll: „als unverkäufliches Manuscript vervielfältigt” (vagyis nem árusított, „kézirat gyanánt” készített sokszorosítás)? Az ógörög fordításból eddig csak az első szín készült el, igaz, az meg is jelent.

Ha a megjelenést nem tekintjük fontos kritériumnak, de a szöveg viszonylagos teljességét igen, akkor azért további nyelvekkel egészíthetjük ki a fenti listát. Hozzá téve, hogy a teljességet, bizonyos nyelvek esetében, a kívülálló nem tudja igazán megítélni, inkább a fordítás terjedelme az, ami bizalmat vagy kétséget ébreszthet. Kéziratban, pontosabban gépiratban egészen biztosan léteznek még a következő nyelveken is teljes vagy majdnem teljes fordítások: dán, örmény, pular. A dán fordítás még 1933-ban készült (igaz, csak 14 színből áll), és a gépiratról egyedileg készített másolat nemcsak az OSZK-ban található meg, hanem Győrben, a Xántus János Múzeumban is. Ami az örmény fordítást illeti, az 1976-ban elhunyt velencei (magyarországi örmény származású) szerzetes, Fogolyán András Vilmos volt a fordító, de e sorok írója az elmúlt 12 évben egyetlen olyan személyt sem talált a magyarországi örmény kisebbség tagjai között, aki vállalkozott volna a szöveg számítógépes bevitelére. Ez, és csakis ez az oka annak, hogy az elhunytak még mindig várákozniuk kell műve megjelenésére.

A pular fordítást egy hazánkban tanuló diák, Alpha A. Diallo készítette 1982-ben. Ez (az örménnyel szemben) némi technikai könnyebbséget tartalmaz, amennyiben a pularnak nem az arab, hanem a latin betűs változatával íródott. A nyelvet Nyugat-Afrikában (Bissau-Guinea, Sierra Leone, Szenegál) beszélik a fula vagy fulani nép tagjai. Sajnálatos, hogy az elterjedtebb afrikai nyelveken (yoruba, szuahéli) egyelőre nincsenek (vagy legalábbis nem ismeretesek) fordítások.

Vannak olyan nyelvek, amelyeknél meg nem erősített információk szólnak egy-egy folyamatban lévő, olykor állítólag már el is készült fordításról. Ilyen az izlandi, a kínai, a macedón, a mongol, a vietnami.

Olyan eset is van, amikor csak egy fordításrészletről tudunk, amely azonban meg is jelent; ilyen nyelv a ruszin. Legutóbb a dzsakartai előadásra készült erősen rövidített szövegű indonéz fordítás. Híradások szólnak továbbá a *Tragédia* rétoromán fordításáról.

J. L. Austin érdeme, hogy rámutatott arra a tényre: szavainkkal nemcsak leírjuk, de sokszor meg is változtatjuk a világot (speech act-elmélet). Ezzel Madách-kutatóként először 22 éve szembesültem, amikor a *Madách Imre kéziratai és levelezése* c. katalógus megjelent. Amit abban leírtam, éppen a leírtak hatására, már néhány héttel a megjelenés

után érvényét veszítette. Valaki, aki tüzetesen átnézte a kötetet, annak információi nyomán számos kéziratot megvásárolt, s így a kéziratok lelőhelye és provenienciája megváltozott.

Elismerem: 22 évvel ezelőtt nem számítottam rá, ma viszont nem titkolt célom a világ szavakkal történő megváltoztatása. Magyarán szólva azt remélem, hogy a jelen könyv további késztetést (idegen szóval: inspirációt) jelent majd azoknak, akik esetleg már régen lefordították a *Tragédiát*, de eddig nem találtak kiadót, és azoknak is, akik csak fontolgatják egy újabb fordítás elkészítését.

Sajnos, a fordítókkal az irodalmi lexikonok rendkívül mostohán bánnak; mindkét oldalról kiszorulnak. A magyar irodalmi lexikonok nyilván azért nem emlékeznek meg róluk, mert nem magyarul írnak: ugyan, mi keresni valójuk volna az ilyen kézikönyvekben? De aki úgy képzelem, hogy a 19 kötetes Világirodalmi Lexikonban helyet tudtak nekik szorítani a szerkesztők, csalódnai fog. Mert csakis azoknak jutott hely, akik a saját anyanyelvükön alkotóként is számon tartott szerzők. És itt sem a történelmi, sem az irodalmi kapcsolatok nem számítanak. A lengyel fordítók közül egyedül Kaltenbergh szerepel (jellemző módon ő is csak a pótkötetben) ebben a világviszonylatban is terjedelmes lexikonban.

A fordítások színvonala változó, amit már az is jól jellemez, hogy vannak nyelvek, amelyeken újabb és újabb fordítások jelennek meg. Mégis, van néhány olyan fordítás is, amelyek széles körben kedvező visszhangra találtak. Ilyen pl. Gogáé (román), Kalocsay Kálmáné (eszperantó), Jaan Krossé (észti), Štítnickýé (szlovák), Fehér Bencéé (latin). Radó azonban a legtökéletesebbnek Krumov bolgár fordítását tartotta, annak ellenére, hogy a *Tragédia* utolsó sorával még ő sem boldogult. A „*bízva bízzál*”-t ugyanis, felfogása szerint, csak hárman adták vissza tökéletesen: Haméiri a héber fordításban, Murakin a korai észti fordítástörredékben, végül pedig Rónai Pál „*confia, confiando*”-ja bizonyult telitalálatnak; igaz, a Geir Camposszal közösen közzétett teljes fordításban már nem ez szerepelt.

* * *

A kötet egyes fejezeteinél az adott nyelvet jól ismerő személyt kértem fel az ellenőrzésre és pontosításra, két esetben (az arab és a grúz nyelv-nél) a szövegbevitelre. Ezúton is köszönöm Andor Júlia, Balga László, Bene Kálmán, Berkes Katalin, Fábíán Attila, Fehér Bence, Horváth Annamária, Kovácsházy Éva, Madácsy Piroska, Méry Tünde, Sárdi Marina, Sikaláné Sánta Ildikó és Sófalvi Krisztina segítségét. Külön köszönet illeti Cseteriné Csécs Terézt, aki Győrben a Xántus János Múzeum Madách-gyűjteményét gondozza, s aki lehetőséget adott több olyan *Tragédia*-fordítás megtekintésére is, amelyek az ország más közgyűjteményeiből hiányoznak.

Balassagyarmat–Budapest, 2014

Andor Csaba

A *Tragédia* sikerének és kudarcának lélektana

A lélektani elemzések Madáchnak főképp az életére irányultak, ritkán fordultak elő befogadáslélektani megközelítések, és azok sem tértek ki a főmű sikerének és kudarcának lehetséges okaira. Ezúttal szakítsunk ezzel a hagyománnyal! Bizonyára szokatlan az iménti kettős megközelítés, ám éppen a modern lélektan figyelmeztet az egyoldalú szemléletmódok árnyoldalaira. A kriminálpszichológia pl. arra, hogy bizonyos fajta bűncselekményeknél egyáltalán nem véletlen, ki válik áldozattá; viselkedésünkkel, olykor talán öntudatlanul vagy tudattalanul, mi magunk is közreműködünk abban, hogy áldozattá válunk. (Ez a nézet egyelőre még a kriminológiában sem nyert teljesen polgárjogot, ezt bizonyítja az is, hogy pedofiliáról gyakran, gerontofiliáról ritkán esik szó, pedig összetartozó szexuális beállítottságokról van szó.) Mindenképpen gyümölcsözőbb tehát, ha sikertörténet helyett úgy tekintünk a *Tragédia* történetének elmúlt százötven évére mint sikerek és kudarcok olykor szeszélyesen váltakozó sorozatára. Másképp előfordulhat, hogy Madách műve válik a modern irodalom- és színháztörténet áldozatává.

Madáchtól Paulay Ede tette sikeres szerzővé. Ebből a szempontból semmi jelentősége sincs annak, hogy vajon színpadra szánta-e a szerző a művét, vagy hogy egy drámai költemény mennyire adható vissza az egyes adaptációkban. (Különösen nincsen jelentősége éppen Magyarországon, ahol, jóllehet Ibsen több színpadi művét, köztük pl. a *Nórát* is átütő sikerrel adták elő, mégis az olvasmánynak szánt drámai költemény, a *Peer Gynt* előadásainak a száma messze a legmagasabb.) Madáchnak a *siker szempontjából* az volt a szerepe, hogy a *szakma* számára a magyar drámairodalom történetében egyedülálló lehetőséget kínált: olyan művet, amelyben négy személy is tudása legjavát nyújthatta: a rendező, továbbá Ádám, Éva és Lucifer alakítója. Paulay ezt a lehetőséget ismerte fel. Az pedig már az érintett *közvetítők* dolga volt, hogy a végső befogadók (és ezen belül nem utolsó sorban a *szakma*, pl. a színikritika) számára is olyasmit nyújtsanak, amit remekműként azonosítanak. (A *Peer Gynt* színpadi sikerében a *kortárs* zenei háttér – Grieg – is lényeges; nem Erkel Gyulának, hanem Erkel Ferencnek vagy

Lisztnek kellett volna a *Tragédiához* az első – egyben egyedüli autentikus – zenét szereznie.)

(Kitérő. A *Bánk bán* nem jelent igazi kihívást a rendezőnek. Ráadásul 100–150 évvel ezelőtt a rendezők, színigazgatók általában férfiak voltak – mellesleg többnyire ma is azok –, miközben a rájuk hatást gyakorló nőknek nagyon is jelentős szerepük volt a színházi életben. De vajon melyik színész nő érzett készletét mondjuk Gertrudis alakítására? Be kell látnunk: Katona József nem nyújtott igazán vonzó, hatásosan, árnyaltan alakítható szerepeket a nőknek! Félreértés ne essék: itt most nem arról van szó, hogy Katona vagy Madách mire gondolt, vagy mire nem gondolt. Ezt nem tudjuk. Csupán arról van szó, hogy mi mindennek lehet szerepe a sikerben. A XIX. század magyar színházi életében – lehet, hogy a XX. század, netán a XXI. század se tér el ettől jelentősen – a társulat vezető színész nőjének kellett felfedeznie a művet – a maga számára vonzó szerepet kínáló lehetőséget látnia a darabban –, aztán az ő furfangján múlt, hogy a színigazgatót meggyőzze, majd következett a kritikusok és a közönség megnyerése. Nyilván volt más út is a sikerhez, de ez volt a legbiztosabb.)

A jelmez- és díszlettervezőknek is nagy kihívás a *Tragédia*, sőt: a hang- és világítástechnika szakemberei is tudásuk legjavát nyújthatják. (Gondoljunk az ür-jelenetre!) Mindennek az előzetes „marketingmunkában” is felülbecsülhetetlen a jelentősége. A pletykálgatásra különben is hajlamos művészvilágban gyorsan híre megy, ha egy különleges produkció készül, s aztán a szemfüles újságírók kapva kapnak az alkalmon, hogy már jó előre felcsigázzák a közönség érdeklődését. Paulay Ede, igen bölcsen, nem szorítkozott a színpadra, hanem azon kívül is igyekezett a szereplőkben tudatosítani, hogy különleges előadásra készülnek.

Érdekes, hogy látszólag fontos részleteknek a siker szempontjából alig van jelentőségük. Az ősbemutató költséges produkció volt, amelyet ma már egyetlen magyar színház se tudna megfizetni. (504 jelmez elkészítése önmagában is csillagászati összegű.) Számított ez? Valójában nem, vagy alig volt jelentősége. Hiszen a vándortársulatoknak nyilván kevesebb pénzük volt, és azok létszáma sem tette lehetővé, hogy a tömegjeleneteket (pl. Athén vagy Párizs) úgy adják elő, mint a fővárosi Nemzeti Színházban. Mégis sikeresek voltak ezek az előadások is.

Talán még a fordítás se számít. A korai hamburgi és prágai sikert a viszonylag gyenge német és cseh fordítások alig befolyásolták. És megfordítva: hiába jobb az 1960-as Bednář–Hradský-féle cseh fordítás a korábbinál, csupán egy bemutató alapult ezen a szövegen, az sem Prágában, hanem Gottwaldovban volt, ami azért a cseh színjátszásnak mégsem a fellegvára. Egyébként bizonyos jelek szerint a fordítások minősége még a könyv iránti érdeklődést sem befolyásolja túlságosan. 1960 óta se újabb cseh fordítás nem készült, se a régit nem adták ki újra. Az egyik oldalon tehát, az 1892-től 1909-ig terjedő időszakban, a nagy sikert látjuk Prágában (a siker olyan átütő volt, hogy 1892-ben, a 31. alkalom után, be is tiltották a további előadásokat!), a másikon, az elmúlt fél évszázadban, a csaknem teljes érdektelenségét.

Talán éppen Prága jelenti az egyik kulcsot a magyarázathoz. A betiltás körülményei (amelynek hátterében a párizsi szín viharos sikere állt) azt mutatják, hogy a politikai felhangoknak jelentős szerepük volt a korai sikerben. Azt persze túlzás lenne állítani, hogy a fennálló hatalommal szembeni ellenállás jelképévé vált a *Tragédia*, s hogy mintegy tiltakozásul töltötték meg estéről estére a csehek fővárosuk Nemzeti Színházát, mindazonáltal kétségtelen, hogy ez is közrejátszott a szünni nem akaró sikerben. S a helyzet vélhetően alig változott 1909-ig. Ám a *Národní divadlo*nak a Világhálón is hozzáférhető archívuma szerint az 1909–2012 közti több mint száz évben egyetlen egyszer sem adták elő Madách főművét. Jött a háború, mire véget ért, a Monarchia felbomlott, megalakult Csehszlovákia, és ezzel politikai szempontból teljesen érdektelenné vált a dráma.

Persze, ha ilyen egyszerű lenne a siker és a kudarc magyarázata, akkor érthetetlen, hogy 1968 augusztusa után, az ország megszállását követően miért nem adták elő Prágában ismét a darabot? Betiltani éppenséggel nehéz lett volna, hiszen másfél évvel később, 1970 tavaszán a budapesti Nemzeti Színház több helyen is, pl. Moszkvában vendégszerepelt a *Tragédiával*. Furcsa, hogy éppen Prágába nem hívták meg őket. Pontosabban: jártak ott is, de még 1967-ben! Miközben Pozsonyban a szlovákok már 1969-ben műsorra tűzték Madách művét! Akárhogyan is nézzük, Prágában eljárt az idő Madách műve fölött (még az ebből a szempontból „kedvező” politikai esemény, a Varsói Szerződés

megszállása sem tudta az érdeklődést felcsigázni), s csak remélni lehet, hogy nem véglegesen.

Néha persze nehéz eldönteni, hogy melyik fél kudarcáról van szó. Kalocsay Kálmán eszperantó fordítását a legjobb *Tragédia*-fordítások közt tartja számon a szakma. Ennek ellenére 1965 óta nem volt újabb kiadása. Vajon Madách iránt csökkent az érdeklődés, vagy az eszperantó nyelv iránt?

Az ma már körvonalazódni látszik, hogy a történelmi múltnak, de talán még inkább a jelennek, a mű aktualizálhatóságának nagy jelentősége van. Talán ez az oka annak, hogy a skandináv országok számára érdektelen műről van szó, amelyet kötelességszerűen lefordítottak és kiadtak ugyan (illik más országok kiemelkedő alkotásait, legalább a vájt-fülűek kedvéért, megjelentetni), de különösebb visszhangjuk nem volt ezeknek a fordításoknak. Az 1936-os svéd, az 1943-as finn és az 1979-es norvég kiadást nem követte újabb, a dán próbálkozás pedig gépiratban maradt 1933-ban. Úgy látszik, az északi irodalom őshazájában, Izlandon sem akartak lemaradni; 1984-ben híradás jelent meg a készülő izlandi fordításról, újabb hír azonban azóta sem érkezett felőle.

Részben a helyi történelemnek és a helyi politikának a jelentőségére következtethetünk abból a megjegyzésből is, amelyet Radó Györgynek tett Moszkvában egy orosz kollégája: „Attól tartok, hogy ti, magyarok, nem is érthetitek igazán, milyen remekmű a *Tragédia!*” Úgy látszik, Oroszországban se sokan érthették, hiszen 1964 után csak 2011-ben jelent meg az újabb fordítás (a korábbit se nyomták újra), ami pedig az orosz színházakat illeti, azok hosszú évtizedek óta nem tanúsítanak érdeklődést iránta. Sőt, valójában sohasem foglalkoztatta őket komolyan a színpadra állítás lehetősége. Jellemző, hogy Moszkvában és Leningrádban csupán a budapesti Nemzeti Színház és a tartui Vanemuine Színház adta elő a darabot (magyar, ill. észt nyelven, mindkét esetben szinkrontolmácsolással), orosz társulat repertoárjában azonban csak Minszkben és Groznijban szerepelt, vagyis Fehéroroszországban és Csecsenföldön (igaz, mindkét helyen oroszul adták elő).

A nemzetközi siker és kudarc okainak vizsgálatánál a fordítások megjelentetésének alig van jelentőségük, a színházban előadott mű az igazán mérvadó. Ennek számos oka van. A legtöbb esetben egyáltalán

nem arról volt szó, hogy egy, a magyar nyelvet jól ismerő, de más anyanyelvű műfordító felismerte volna a mű értékeit, s ez készítette volna őt a fordításra. Általában, s ez a német fordításokra különösen jellemző, magyar anyanyelvű volt a fordító, aki szerette volna a más nyelvet beszélők érdeklődését felkelteni.

Sokszor a kiadó és a nyomda is magyar volt. A német kiadások esetében még abban sem lehetünk biztosak, hogy az olvasók többségének a német volt az anyanyelve, és nem a magyar. (Éppen a német fordítások más nyelvekre történő átültetéseknek is a forrásaivá váltak. De pl. III. Sándor cár felesége is német nyelvű példányt kapott Zichy Mihálytól, akinek rajzai felkeltették az érdeklődését a mű iránt.) Nem mintha ez különösebben számított volna. Veres Pálnéknak német volt az anyanyelve, felnőtként tanult meg magyarul, bár Madách művét állítólag a szerző felolvasásai nyomán ismerte meg, vagyis magyarul.

Más esetben, amikor a fordító tagadhatatlanul az egykori Magyarországon kívül töltötte életét, és nem is magyar volt az anyanyelve, kiderül, hogy szoros kapcsolatban állt magyar személyekkel, szülője vagy házastársa volt magyar, vagy egyszerűen csak egy buzgó magyar barát biztatására látott neki a fordításnak. Ezt néha nem könnyű eldönteni. Talán sohasem derült volna ki, hogy Mikola Lukás ukrán *Tragédia*-fordítása annak köszönhető, hogy véletlenül találkozott Jaltában Radó Györggyel, ha erről a találkozásról és következményéről maga Radó György nem számolt volna be. Vagyis a megjelent fordításokra általában az a jellemző, hogy így vagy úgy, de magyarok álltak a háttérben, és nem ismerünk olyan esetet (bár nem kizárt, hogy nagy ritkán ez is előfordult), amikor valaki minden magyar vagy magyarországi inspiráció nélkül készíttette a fordítást. Némi túlzással akár azt is mondhatjuk, hogy megpróbáltuk Madáchot mintegy ráerőltetni a világra, néha sikerrel, néha sikertelenül. De ez már szintén túlzó nézet, ugyanolyan túlzó, mint az a feltételezés, hogy a világ felfedezte volna magának a jeles szerzőt.

A megjelent fordításokról szóló magyar tudósítások mindig is bővelkedtek a túlaradó jelzőkben, és hamis illúziókat keltettek. Tehetséges költőnek vagy neves írónak minősítettek olyan fordítókat is, akiknek nevét ma már saját országuk a legbővebb irodalmi vagy életrajzi

lexikonokban sem említi. Illelnek legalább nekünk számon tartanunk őket, hiszen ha a saját anyanyelvükön nem is alkottak maradandót, azért még mint a magyar irodalom tolmácsolóinak, legalább pár sort szoríthatnánk nekik is a lexikonokban. Sajnos, a *Tragédia* fordítóinak legalább a fele egyáltalán nem szerepel a Világirodalmi Lexikon 19. kötetében, ahol pedig másod-harmadvonalbeli szerzőknek is jutott pár sornyi hely. A szerkesztők egész egyszerűen (és eléggé el nem ítéhető módon) megfélemedtek arról a szemponttól, hogy irodalmunk átültetőit, akik együttesen se tették volna ki a nagylexikon terjedelmének 1%-át, legalább futólag megemlítsék.

Látszólag az a bajok forrása, hogy valójában ritkán fordult elő, hogy igazán neves, hazájában elismert szerző fordította volna le a *Tragédiát*. Azért erre is volt példa. Octavian Gogát a román irodalom legjobbjai között tartják számon, és a fordítását is egyöntetűen dicsérik. Ugyanez a helyzet az észti Jaan Kross esetében. Mégis van kettejük között egy döntő különbség. Goga kezdettől fogva (tehát már évtizedekkel korábban, hogysem a fordítása megjelent volna) színpadra szánta a művet, ma mégis ott tartunk, hogy számtalan beharangozott, sőt „nagy dobra vert” premier-nyilatkozat után, csupán egy vizsgaelőadás idézett fel néhány részletet a *Tragédiából* román nyelven, mert igazi román nyelvű előadása Madách művének, a fordítás első megjelenése óta eltelt 80 évben nem volt. Ezzel szemben az észtek a fordítás megjelenése után tüstént színre is vitték a művet, még hozzá igen sikeresen.

Sokáig úgy hittem: a magyar irodalom szerény külföldi ismertségében és elismertségében szemléletünknek és az áldozatkészség hiányának jelentős szerepe volt. Ma már azonban (éppen Goga példáján okulva) egyáltalán nem vagyok benne biztos, hogy az általam egykor javasolt módszer valóban eredményes lett volna. Úgy véltem ugyanis, hogy pl. az angolszász területen mutatkozó érdektelenségen pár százezer dollárral (ez az 1960-as években még jelentős összegnek számított) változtatni lehetne. Csak keresni kellene egy valóban tehetséges és neves drámaíró, és felkérni őt a fordítás elkészítésére. Annak idején történetesen Arthur Millerre gondoltam, de ennek nincs jelentősége; az akkor élők közül számomra ő tűnt a legalkalmasabbnak a feladatra. S

hogy nem tudott magyarul? Mit számít?! A három korábbi angol fordítás mellé akár három nyelvi-irodalmi tanácsadót is rendelkezésére lehetett volna bocsátani pár tízezer dollár pluszköltséggel. Ha élne még Arthur Miller, ma is ugyanezt tanácsolnám, csak éppen nem hinnék a feltétlen sikerben, csupán abban: ez az a minimum-feltétel, amely nélkül a sikerre esélyünk sem lehet. Kilenc angol fordítása jelent meg eddig a műnek; egy is elegendő volna, csak az a fontos, hogy Madáchhoz hasonló tehetség próbálja meg közvetíteni a drámát, a mai beszélt nyelvhez igazodó színpadi művet (és nem az olvasmányt, az archaikus drámai költeményt!) az angol anyanyelvűeknek.

Amerikában egyébként, jellemző módon, többnyire magyarok adták elő a *Tragédiát*, magyar nyelven, önnön szórakoztatásukra. Ez a belterjesség a kívülállókban (magyarul nem beszélőkben) alkalmasint azt az érzetet kelthette, hogy ezeken az előadásokon egyfajta archaikus népi dramatikusan játékos (törzsi beavatási rítust vagy valami hasonlót) eleveníthetnek fel a magyarok, amelyet a kívülállók úgysem érthetnek meg. Valójában komoly erőfeszítéseket sem tettek az óceán túloldalán élők Madách megismertetésére.

De itt szembe kell néznünk egy még kínosabb kérdéssel. Vajon fontos volt-e a világ magyarsága számára Madách? Erre nehéz lenne becsületes választ adni. Egy fokkal könnyebb, ha azt kérdezzük: mennyire tartotta emblematikusnak a világ magyarsága Madáchot? A lehangoló válasz így hangzik: semennyire. Mert lehet ugyan fellengzős nyilatkozatokban magasztalni a géniust, a tényen azonban ez semmit sem változtat. Márpedig tény, hogy 1989 után, amikor a világ magyarsága szervezeteinek és intézményeinek listáját az MTI közreadta, abban a terjedelmes kötetben, a számtalan (ezer fölötti) kulturális szervezet, cserkész szövetség stb. között csupán egyetlenegy helyen szerepelt Madách neve, a pozsonyi Madách Kiadónál. Nem mintha Magyarországon túl sok helyen szerepelt volna! Jellemző, hogy a közelmúltig, bár emlékérmekben nem volt hiány, pénzérmén nem jelent meg a portréja, és papírpénzről sem köszönt vissza az arca soha. Apró jelek ezek, mégis jól mutatják azt az egyszerű tény, hogy valójában a kultúránkban – minden ellentétes nyilatkozattal dacolva – sohasem foglalta el azt a helyet, amelyen oly sokan látni szerették volna – vagy a kellő képzelőerővel megáldottak egyenesen látni vélték – őt.

A fordításokról, előadásokról szóló beszámolók mindig bizakodók, túlradók voltak (érdekes lélektani jelenség, hogy állítólagos nemzeti pesszimizmusunknak ezekben nyoma sincsen), s hajlamosak voltak egyfajta kulturális áttörésként értelmezni olyan jelenségeket, amelyeknek ehhez vajmi kevés közük volt. De hagyjuk a megtévesztő beszámolókat! Hiszen a fő gond a fordításokkal és az előadásokkal volt! Az, hogy mit írtak erről a kritikusok, fontos lehet ugyan, de csak másodsorban.

Az a (már-már vallásos) tisztelet, amely Madáchot övezte, a sikerben is és a kudarcban is komoly szerepet játszott. A dilettánsokra kevesen gyakoroltak olyan nagy hatást, mint éppen ő. Se szeri, se száma azoknak a műveknek, amelyek a *Tragédia* nyomán születtek, csak 16. színből legalább tucatnyi változat készült. Ami talán még meglepőbb: nem is minden esetben dilettánsok alkotásai ezek az elképzelt folytatások, hiszen pl. Karinthy vagy Kosztolányi művét nyilván nem minősíthetjük annak. Ám a túlradó lelkesedés, amely időnként a fordítókat és a rendezőket is magával ragadta, nem minden esetben vált a munka javára. Dürrenmatt mondatta főhősével (minden jel szerint a saját véleményét) *A meteorban*: „Csak kontároknak szent a művészet.” (*Dürrenmatt drámák II.*, Bp., Európa Könyvkiadó, 1977, 113.) Igaza volt. A dilettantizmusnak az a legfőbb veszélye, hogy felületes, színvonalatlan munkára ösztönöz. Az a kritikus, aki áradozik a készülő új fordításról, alkalmasint úgy, hogy egy sort sem látott belőle, esetleg még az adott nyelvet sem ismeri, az maga is felületes munkára sarkall. A lelkesült beszámolók a készülő előadásról sem a rendezőt, sem a színészeket nem inspirálják arra, hogy tehetségük legjavát nyújtsák. Paulaynak tulajdonképpen szerencséje volt, hogy „árral szemben kellett úsznia”, olyan közegben készült a bemutatóra, amely szkeptikus volt a tervvel szemben, sőt: eleinte még a színészeket is meg kellett győznie a vállalkozás jelentőségéről.

Ha Madách főművét az eljövendő évtizedekben is szeretnénk más nyelveken a színpadon látni, méghozzá sikeres előadások formájában, akkor fel kell hagynunk az elmúlt százötven év gyakorolatával, sőt, ami az irodalmárokat illeti, azzal az elméleti megközelítéssel is, amely egyébként Radó Györgyöt is jellemezte.

A szöveg szent, az *ultima manus* elvénél ma sincs jobb, bár a kritikai kiadások gyakorlati kivitelezésében érdekes megoldások születtek. De ez az irodalmárok dolga, nem az olvasóké, még kevésbé a színházi rendezőké, színészeké és nézőké! A *Tragédiát* a nem szakmai olvasóközönség számára, a nyelvi változásokat követve, tízévente bővülő jegyzetekkel kellene magyar nyelven közre adni.

Egyetlen *Tragédia*-kiadás (legyen akár magyar, akár idegen nyelvű) sem lehet teljes, ha nélkülözi a szövegmagyarázatokat. Az, hogy maga a szerző elmulasztotta a szükséges lábjegyzeteket mellékelni főművéhez, azt a (más oldalról is alátámasztható) vélekedést erősíti, hogy mindvégig (dacolva saját „drámai költemény” meghatározásával) színpadra szánta a művét. Ebben az esetben ugyanis valóban nincs értelme a magyarázatnak, hiszen az csak az olvasónak jelenthet eligazítást, a nézőnek nem, ami pedig a rendezőt illeti, ő majd utána jár a szükséges információknak. Madách eljárása azért árulkodó, mert néhány versében lábjegyzet is szerepel, rendszerint a Biblia megfelelő részére történő utalással, tehát ha valóban kizárólag olvasmány-élményt kívánt volna átadni a befogadónak, akkor bátran alkalmazhatta volna itt is ezt az eljárást. De nem tette. Utóbb pedig, talán a nagy kapkodásban, megfeledezett róla ő is és Arany János is. Pedig már Madách korában is csak a vájtfülűek, a történelemben, egyháztörténetben, latin és francia nyelvben kicsit járatosak érthették meg a művet. Ariusról és az arianizmus-vitáról, a sans-culotte-okról, Al-borakról talán még Madách korának művelt olvasói sem feltétlenül rendelkeztek kellő ismeretekkel. Az „*Ex gratia speciali / Mortuus in hospitali.*” mondatot ugyan nagyon szerény latin tudással is érteni lehetett (hiszen félig magyarul van: a grácia, speciális, hospitály szavak a magyart felső fokon értőknek sem idegenek, a „mort” szótó pedig más latin nyelveknél is visszaköszön), de azért bizonyos szintű műveltséget ez is feltételezett. A verseinél ennél szerényebb ismereteket sem feltételezett Madách, és bátran élt a lábjegyzetkészítés lehetőségével.

De már a magyar előadásokon régóta szükség volna egy közvetlenül, magyarázatok nélkül is érthető szövegre. Ilyen szöveg azonban sohasem jelent meg. Ehelyett minden rendező és dramaturg kénye-kedve, olykor vitatható nyelvismerete és irodalmi ízlése alapján alakítja át a

régies szavakat és kifejezéseket. Valójában nincs is elegendő ideje a művelet elvégzésére, hiszen neki is (Madáchhoz hasonlóan) legalább 13 hónapnyi megfeszített munkára lenne szüksége ahhoz, hogy a színpadi szöveget megalkossa, talán még akkor is, ha Arany János nyelvi leleményével van megáldva. Az esetleges módon végzett modernizálás érthetőbbé teheti ugyan a mondandót, de egyúttal tönkre is teheti a szöveget, ami semmiképpen se mozdítja elő annak színpadi sikerét.

Néhány éve kísérletet tettem arra, hogy egy példán keresztül megvilágítsam, mire gondolok. A mű egy részletének modern, szándékom szerint pontos, ám költőietlen (épp ezért további átdolgozásra szoruló) „nyersfordítását” adtam. Javaslatom az alábbi volt (bal oldalon a szerző szövege, jobb oldalon, a javasolt változtatások kiemelésével az enyém):

Látád a hangyát és a méherajt:	Láttad a hangyát és a méheket:
Ezer munkás jár dörén össze-vissza	Ezer munkás jár dörén össze-vissza
Vakon cselekszik, téved, elbukik,	Vakon cselekszik, téved, elbukik,
De az egész, mint állandó egyén,	De az egész
Együttleges szellemben él, cselekszik,	Együttes szellemben <i>tevékenykedik,</i>
Kitűzött tervét bizton létesíti,	Kitűzött tervét <i>biztosan eléri,</i>
Míg eljön a vég, s az egész eláll. –	Míg eljő a vég, s az egész <i>leáll. –</i>
Portested is széthulland így, igaz,	Portested is széthull <i>majd,</i> így igaz,
De száz alakban újogol felélsz,	De száz alakban <i>újja születesz,</i>

A más nyelvű előadásoknál még inkább ügyelni kellene arra, hogy a szöveg a mindenkori színpadi nyelvezethez igazodjék (ha már itt tartunk: felszólító és feltételes módban az ikes ragozást is mellőzni kellene!), s ennek megfelelően célszerű a fordításokat is elkészíteni, olykor fittyet hányva a szövegűsögre. Mert Radó megjegyzései ugyan figyelemre méltók, pl. azzal kapcsolatban, hogy a „*bízva bízzál*”-t milyen kevesen adták vissza pontosan, jóllehet a Biblia, amelynek sajátos szóketőzésével jelen esetben szemben állunk, bizonyára több nyelven is tűrhető fordításban állt a fordítók rendelkezésére. Mindazonáltal nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét, hogy nem a fordítói lelemény hiánya magyarázza ezt az érdekes jelenséget. Jaan Kross nyilván ismerte Mu-

rakin korábban készült észt fordításrészletét, és különleges költői érzékéhez sem férhet kétség. Akkor miért nem alkalmazta a „lootes looda” kifejezést? És miként lehetséges, hogy Rónai Pál „confia, confiando”-ját, amely az 1956-os portugál fordítástöredékben szerepelt, utóbb mégis megváltoztatta (bár lehetséges, hogy ebben a munkálatokba később bekapcsolódó portugál anyanyelvű fordítótárs volt a ludas)? Ráadásul Radó 1980-ban, a két portugál nyelvű kiadás közti időszakban javaslatokkal élt, amelyeket Rónai Pál, dedikációjának tanúsága szerint, meg is fogadott, ám az utolsó sorban mégsem állította vissza a korábbi változatot.

A Mester fordítói szigora egyfelől érthető és méltányolható: ha kizárólag irodalmároknak készülnének a műfordítások, akkor valóban úgy kellene eljárni, miként ő javasolta. Persze, ebben az esetben elegendő volna 50 számozott példányban megjelentetni a fordítást, annak színpadi adaptációjáról pedig le kellene mondanunk. A fordítók (legalábbis azok, akik kiváló teljesítményt nyújtottak) bizonyára tudtak valamit saját anyanyelvükről, az azt beszélők nyelvi kompetenciájáról, ezért döntöttek úgy, hogy egészen más gyakorlati megoldást követnek, mint amit a műfordítás elmélete megkívánna.

A beszélt, éspedig a színpadon beszélt nyelvezethez való igazodás tehát olyan alapfeltétel, amely nélkül nem lehet komoly sikerre számítani. Ez azonban önmagában még kevés. Azt is észre kell vennünk, hogy Madách művének az irodalmárok és a színikritikusok részéről (nem is szólva a filozófusokról!) oly gyakran kárhoztatott aktualizálása is hozzájárult a színpadi sikerhez. Ez a prágai előadásoknál egészen egyértelmű, azok betiltásának körülményei is teljesen világossá teszik, hogy politikai üzenetként értelmezte a korabeli közönség a látottakat-hallottakat (és ehhez a nézethez később a cenzorok is csatlakoztak), utóbb pedig az vált nyilvánvalóvá, hogy az üzenet aktualitásának megszűntével teljesen érdektelenné vált a darab. Így történt, hogy az egykor oly sikeres művet (legalábbis a Narodní divadlo színpadán) több mint száz éve nem adták elő.

A német nyelvű előadásoknál nem ilyen egyszerű a helyzet, már csak azért sem, mert különböző idősorokban és különböző országokban lehetett sikeresen előadni (a bécsi siker a jelek szerint nem maradt

el az évtizedekkel korábbi hamburgi siker mögött). Így tehát nehéz megmondani, hogy a náci Németországban a falanszterben megjelenő jelképek (pl. ötágú vöröscsillag) mennyiben járultak hozzá ahhoz, hogy a közönség tetszését elnyerte az előadás.

Az világos, hogy létezik egyfajta társadalmi közeg, amely fogékonnyá teheti a nézőket a műre. Társadalmi katasztrófák után, vagy kilátástalannak látszó küzdelmek idején, vagyis olyan idősorokban, amely a mű megszületésének körülményeit is jellemezte, jó esély van a sikerre. Ezért lehetett egy adott idősorban Prágában vagy Tartuban eredményesen előadni. S bizonyára ezért volt kudarcra kárhoztatva az 1892-es vagy 1903-as bécsi előadás. A Monarchiának előbb szét kellett esnie, hogy forduljon a kocka: az összeomlás után Bécsben voltak emlékezetes előadások, miközben Prágában már nem lehetett műsorra tűzni. (Valószínűleg a súlyos természeti katasztrófáknak is hasonló a hatásuk, legalábbis azoknak, amelyeknek hatásuk van a történelemre. Európa írott történelme során ilyen katasztrófa csak egy volt: Lisszabonban, jóval Madách születése előtt.)

Sajnos, ebből nem lehet a gyakorlatban is alkalmazható következtetésekre jutni, legfeljebb azt vetíthetjük előre, hogy melyek azok az országok vagy régiók, amelyekben a jövőben kedvező fogadtatásra számíthatunk. De legalább világosabban láthatjuk, hogy Angliában vagy Amerikában miért olyan nagy az érdeklenség. Feltehetően Dublin, vagy még inkább Belfast lehetne az a hely, ahol érdemes volna angol nyelvű előadással próbálkozni. Nem véletlen, hogy a spanyol anyanyelvű rendezőket sem érdekelte Madách, ezzel szemben a katalán Salvatot igen. Bizonyára a baszkoknál is sikere volna, erre a nyelvre azonban még nem született átültetés.

Az biztos, hogy a darab aktualizálására irányuló törekvéseknek (bármennyire „olcsó”, „hatásvadász” megoldásnak tűnnek) nem tanácsos gátat szabni. Ezek ugyanis ma már fontosak a sikerhez. A népművelés kora, amely a XX. század első felében, főképp a szépirodalom területén látványos sikerhez vezetett, régen véget ért: a hanyatlás, a befogadói passzivitás és igénytelenség korát éljük. A nézőt reménytelen próbálkozás közelebb vinni a szerzőhöz, a műhöz, csak a fordított út lehet eredményes: a művet kell közelebb vinni hozzá. Mert Ádám koncepció-

ója – „Mért leszállani? / Hát nem nemesb, ha ötlet emelem fel. –” – vonzó ugyan, de az elmúlt fél évszázadban, a korábbi sikeres próbálkozások ellenére, eredménytelennek bizonyult.

A szélsőséges megoldásoktól sem szabad elzárkóznunk, vagyis az olyan adaptációktól, amelyeknek már alig van közük az eredeti műhöz. Mert bármilyen távol áll is Joyce *Ulyssese* az *Odüsszeiától*, az biztos, hogy a huszadik századi regény nem csökkentette az eredeti homéroszi mű iránti érdeklődést, címválasztásával inkább felhívta rá a figyelmet. Madách főművének hatására is érdekes művek születtek; éppenséggel nem a XVI. színekre, vagy a névtelen alkotók silány utánéréseire gondolok, hanem pl. az *Angyali üdvözlés* c. filmre, vagy a *Die Tragödie des Teufels* c. Eötvös Péter-operára, amelyben bagdadi szín is szerepel, vagy Jankovics Marcellnak az eredeti műtől csak szerény mértékben elragaszkodó animációs filmjére, Ránki Györgynek szintén az eredetit követő operájára. Ha egy irodalmi mű másoknak is ötletet és ihletet ad, ha bábelőadás, balett, musical, vagy éppen rajz, festmény, kantáta, film készül a nyomán, annak csak örülhetünk, s biztosítékot jelenthet arra, hogy az eredeti mű iránt is tartósan megmarad az érdeklődés. Olykor esetleg ki is alakulhat. Hiszen a filmet elegendő feliratozni ahhoz, hogy egy másik kultúrában, ahol korábban ismeretlen volt Madách, megismerkedjenek vele.

Persze, az adaptációknál se mindegy az alkotó személye. Az előnyös közvetítéshez nem árt, ha a közvetítő ismertebb, mint Madách. Ebből a szempontból ígéretes kezdeményezés volt Dohnányi Ernő műve, a *Cantus vitae*, kár, hogy az elmúlt 70 évben, a kedvező kritikai fogadtatás ellenére, alig adták elő. Mint ahogyan ismert játékfilm is készülhetett volna a klasszikus műből, ha kellően felkészült, a hagyományos drámákat színvonalasan feldolgozó rendezőt bíztak volna meg az elkészítésével (pl. Zeffirellit).

Az irodalmi művek sorsa időnként arra figyelmeztet, hogy akár a világirodalom remekeivel is megeshet: egy időn túl az adaptáció ismertebbé, sikeresebbé válik, mint az eredeti. Ha Németország határain kívül nemzetközi felmérést végeznénk, akkor azok körében, akik számára egyáltalán jelent valamit a *Faust* műcím, azt tapasztalnánk, hogy tíz ember közül legalább kilencen egy operával azonosítanák, s legfel-

jebb egy ember nevezné irodalmi műnek. Nem véletlenül, hiszen ha a rádióban, tévében, színházban, vagy akár egy irodalmi és zenei művet egyaránt forgalmazó üzletben találkozunk a *Fausst*tal, akkor is általában Gounod operájáról van szó, s csak elvétve Goethe alkotásáról. A világkultúrában tehát a világirodalom helye változik; ott Gounod *Faustja* sokkal előkelőbb helyet foglal el, mint Goethéé. (Tekintsünk el most attól, hogy van-e értelme ennyire elvont fogalmakat használnunk. 200 éve a 'világirodalom' szó ugyanolyan idegenül hangzott, mint ma a 'világkultúra'. Másrészt: ha az irodalom a kultúra része, akkor vagy mindkét fogalomnak van értelme, vagy egyiknek sincsen. Egyébként szomorú belegondolni abba, hogy eleink mit mulasztottak, amikor Paulay sikerét követően nem találtak rá módot, hogy Puccini érdeklődését felkeltsék Madách iránt! Kb. 40 évük lett volna erre. Úgy látszik, a Goethevel való hasonlítgatás, méricskélés során elkerülte a figyelmüket, hogy Gounod immár sikeresebb, mint Goethe, Puccini pedig Gounod-nál is sikeresebb szerző. Sőt, ekkoriban már Erkel *Bánk bánja* is sikeresebb volt, mint Katonáé.)

Meggyőződésem, hogy Radó Györgytől egyáltalán nem állt távol az a kettős megközelítés, amelyet képviselek. A jelen munkájában ugyan – mint filológus és mint fordításelméleti szakember – a pontos szöveg-visszaadást, a lehető legteljesebb tartalmi megfelelést kérte számon a fordítóktól, ám ugyanakkor segítségére volt Dobos Attilának, aki „operát” (vagyis inkább musicalt) komponált Madách főművére (ennek részletei hagyományos bakelit nagylemezen jelentek meg 1991-ben). A zeneszerző, amikor szóba került művének német nyelvterületen való előadása, Radót kérte fel a libretto német fordításának elkészítésére. A Mester elbeszélése alapján megállapíthattam, hogy a felkérés egyáltalán nem volt ellenére.

A legokosabb, ha az irodalmár, mintegy szakmai ártalomként, elfogadja és magától értetődőnek tekinti a hivatásával együtt járó meghasonlottságot. A pontosság, a szöveghűség tekintetében nem lehetünk eléggé maximalisták: meggyőződésem, hogy mondjuk egy kritikai kiadásnál nemcsak a cz-s írásmódhoz, de pl. a hosszú és rövid 's' megkülönböztetéséhez is ragaszkodnunk kell, s ha mondjuk őrszavak is voltak a szerző által jóváhagyott utolsó kiadásban, akkor azokat se mel-

lőzhetjük. Itt abból kell kiindulnunk, hogy a félreolvasások, sajtóhibák kiküszöbölésével a lehető legpontosabb, a szerző utolsó elképzeléséhez legközelebb álló szöveget kell alkotnunk, amennyire lehetséges, rekonstruálva az alkotási folyamat nyelvi részét (javítások, korábbi szövegváltozatok; részletkérdés, hogy bőséges jegyzetek vagy szinoptikus szövegközlés formájában). Aztán a kiadó vagy a rendező elrugaszkodhat a szövegtől, alkalmasint még azt is megteheti, hogy egy félreértést vagy sajtóhibát visszaállít az autentikus szöveg ellenében. Azt se feledjük el, hogy a világirodalomnak is van olyan fejezete, amely légvár: semmiféle autentikus szöveg sincs a háttérben. [Omar Khajjámról szinte csak azt tudjuk: harmadfokú egyenletekkel foglalkozott, és csillagászként pontosabb naptárt szerkesztett, mint a Gergely-féle naptár. Állítólag verseket is írt, de erről csak a halála után beszéltek. Nincs egyetlen sor sem, amelyet egyértelműen neki tulajdoníthatnánk. A halála után szájhagyomány útján terjedő *rubáik* közül mégis sokat neki tulajdonítottak. Ezeket le is jegyezték, így a perzsa költészetben már régóta köztiszteletben áll. A világirodalmi „belépő”-höz azonban ez nem lett volna elég; Háfiz s mások életműve mellett a néhány kétes eredetű négysorosnak az állítólagos szerzője nem remélhetett magának tisztes helyet a világirodalomban. Ehhez szükség volt arra a FitzGeraldra, aki az egyébként is kétes hitelű verseket kicsit átköltötte, saját (s ami sokkal fontosabb: a kor!) szája íze szerint alakította. A világirodalmi légvár tökéletes lett: jobbára mi is ennek az átköltött szövegnek a Szabó Lőrinc-féle átköltését ismerjük. Vagyis a „majdnem semmi” is bekerülhet, megfelelő közvetítéssel, a világirodalomba.]

Másrészt támogatni kell az autentikus szövegtől merészen eltérő adaptációkat, mivel sok esetben ez a biztosítéka az eredeti mű fennmaradásának is. Madách műve nemcsak abban a korlátozott értelemben „nyitott mű”, ahogyan Eco bevezette ezt a fogalmat. Ebben az esetben ugyanis létezik (én legalábbis így nevezném) egy *iteratív nyitottság*. Az olvasói értelmezések sokasága (a rendező olvasók, képzőművész olvasók, zeneszerző olvasók, sőt író olvasók jóvoltából) olyan új műveket generál (színpadi előadások, festmények, grafikák, zeneművek, paródiák), amelyeknek külön-külön is számtalan „olvasatuk” (befogadói értelmezésük) lehetséges, jóllehet maguk is egyfajta olvasat alap-

ján születtek: a Zichy-illusztrációt értelmező befogadó tehát nem a *Tragédiát*, hanem annak egy lehetséges értelmezését értelmezi a maga módján (metaértelmezés).

Az iteratív nyitottság a biztosítéka a *Tragédia* fennmaradásának. Az iteratívan nyitott műveknél ugyanis (hogy saját hivatásunk túlélési esélyeiről se feledkezzünk meg) maga a kutatási téma is nyitott, léteznek tehát irodalomtörténetileg nyitott művek is. Madách elbeszélései pl. biztosan nem tartoznak ezek közé, s csupán a hagyományos eoi értelemben nyitottak: ki így, ki úgy olvassa, értelmezi azokat. Ám ezeket a műveket valószínűleg sohasem fogják más alkotók feldolgozni vagy lefordítani, így az irodalmár is kénytelen a műre korlátozni az elemzést, irodalomtörténetileg tehát ezek az alkotások zártak.

Azzal a hagyományos felfogással is érdemes szakítanunk, amely megértésről, másképp-értésről s hasonlóról szól. A mérsékeltlen jelentős műveknél ez ugyan érdekes szempont lehet, de a statikus, passzív megközelítés éppen a remekművekhez nem visz közelebb. Olyan nagy műveknél, mint a *Tragédia*, éppenséggel nem a „megértés”-ről van szó! Kit érdekel?! Mit számít, hogy ki hogyan érti?! A passzív, statikus megközelítés helyett egy dinamikusabb, a konstruktivitásra és produktivitásra nagyobb súlyt helyező szemléletmód lehet eredményes. Ebből a szempontból teljesen lényegtelen az értékek, másképp-értékek, félreértések rendszere. Az igazán fontos kérdés az, hogy mindebből milyen új művek születnek, s azok mennyire sikeresek (vagy hatékonyak, pl. az eredeti mű megismertetése, terjesztése szempontjából)? A kvantitatív felfogás egyébként is félrevezető. Nem az a mérvadó, hogy 2–3 vagy 20–30 közkeletű értelmezése van-e egy műnek! Ha a 20–30 értelmezés az irodalmárok és filozófusok belügye marad, akkor az csak szerény mértékben segíti elő a mű továbbélését. Ám, ha 2–3 értelmezés körül néhány évszázadon át meg-megújuló parázs viták folynak, az nagyban előmozdíthatja. Az értelmezések nyomán kibontakozó kulturális interakciók történelmi folyamata során változik az értelmezői előfeltevéseknek (preszuppozícióknak) a rendszere is. A mai értelmezések előfeltevései között megjelenhet az a szempont, hogy a művet nagy sikerrel játszották színpadon, vagy hogy híres illusztráció-sorozat-

tok készültek hozzá; a mű megszületése utáni években ezek a szempontok még nem léteztek.

A *Tragédia* esetében nem tudható, hogy akár csak 10 év múlva mi lehet majd az elemzés tárgya? Az biztos, hogy lesznek olyan színpadi adaptációi, amelyekről egyelőre fogalmunk sem lehet, de amelyekről majd kritikák, elemzések születnek, tovább gazdagítva a Madách-irodalmat. Remélhetőleg újabb fordításai is elkészülnek, amelyeket szintén nem fognak szó nélkül hagyni az irodalmárok. Egy idő után pedig újabb Madách-bibliográfiára lesz szükség, amely a folyton bővülő szakirodalomban eligazítást nyújt az érdeklődőknek.

A *Tragédia* – ha szabad így fogalmaznom – filozófiailag védett mű, de talán nem ez fogja megóvni az enyészettől. Az irodalmi művek adaptációinak az irodalmi és kulturális hanyatlás korszakában (vagyis napjainkban és a belátható jövőben) egyre nagyobb a jelentőségük: a túlélés esélyét jelenthetik.

Harmadszázada Sartre szavainak parafrázisával kezdtem egy Madáchról szóló írásomat, most ugyanannak a mondatnak egy másfajta parafrázisával zárom. Nem az a kérdés, hogy mit csinált Madách, még csak nem is az, hogy az elmúlt 150 évben mit csináltunk belőle, hanem az, hogy miként formáljuk majd szüntelenül korunk képére a jövőben? Mert e próbálkozás sikere egyben Madách sikere is, kudarca viszont nemcsak a mindenkori jelen kudarca, de egyúttal az alkotóé is.

Andor Csaba

Bevezetés

A XIX. század magyar írói közül hárman érték el azt, amit világhírnek nevezhetünk: Petőfinek sok verse, Jókainak sok elbeszélése és regénye szólalt meg sok idegen nyelven, s hasonlóképpen Madách drámai költeménye is; nevüket ismerni külföldön is az általános műveltséghez tartozik.

Egy író világhíre különbözőképp nyilvánul meg: abban, hogy mit írnak róla, hogyan ismertetik, bírálják és értékelik külföldön, és abban, hogy milyen idegen nyelvekre fordítják le, milyen az értékük, a fogadtatsuk, a sorsuk ezeknek a fordításoknak. Ha pedig drámai műről van szó, akkor a fordítások sorsát nyomon követhetjük mind a kiadásokban, mind az előadásokban.

Madách Imre drámai költeményének külföldi ismertetéseivel és bírálatával csak vaskos könyvben lehetne a teljesség igényével foglalkozni: hiszen már a fordítások története is feszegeti a folyóiratcikk kereteit.

A fordítások keletkezéséről, kiadásáról és bemutatásáról, valamint a fordítókról összegyűjtött adatok ismertetésén kívül a fordítások szövegét is be akarjuk mutatni. Minthogy pedig ilyen soknyelvű szövegeknek az eredetivel és egymással való összehasonlítása szokatlan feladat, előzetesen néhány szót kell szólnunk azokról a módszerekről, amelyekkel eleget akarunk tenni e feladatnak.

A fordítások ismertetésének módszere

A több mint négyezer soros műnek hatvannál is több fordítását sorról sorra egybevetni az eredetivel, tehát mintegy kétszázötvenezer sort több mint húsz nyelvből „kontrollszerkeszteni” sokak huzamos munkáját igénylő, olyan óriási fáradság volna, amely távolról sem állna arányban a céllal. Elvégre nem kiadásra akarunk előkészíteni ötven (köztük több igen elavult) fordítást, hanem jellemző képet, általános értékítéletet kívánunk alkotni e fordításokról.

Evégből egyfelől felsorakoztatjuk, ismertetjük az egyes fordításokról megjelent kritikákat, tehát bemutatjuk a mások által már elvégzett fordításelemzéseket – másfelől megkockáztatva azt, hogy a fordítások sortengerében különleges szépségek vagy szarvashibák rejtve maradnak, kiragadunk néhány különböző jellegű részletet (minden fordításból ugyanazt), s ezeket tesszük vizsgálódásunk tárgyává.

E kiragadott részletek a következők.

I. A mű elejéről az Úr első szavai, amelyek a kevéssé jellegzetes angyalének után megütik a mű alaphangját:

Be van fejezve a nagy mű, igen,
A gép forog, az alkotó pihen.
Év-millióig eljár tengelyén,
Mig egy kerékfogát ujítani kell.

II. „A szöveg mélyéből” vett olyan filozofáló részlet, amelynek tolmácsolási módja sokat elárulhat a fordító felfogásáról, s éppen mivelhogy a szöveg „mélyében” rejlik, a fordító szabadabban mer bánni vele, kevesebb felelősséggel torzíthatja el, mint a szembetűnő részeket. Politikailag „kényes”, szabad gondolatot emelünk ki, amelynek fordítása jellemző lehet a korra és a helyre is, és ráadásul egy fordítói „buktatót” is tartalmaz: „*ugrat*” csak lovasemberre vonatkozhat, s ehhez kapcsolódik az egyébként homályos „*hagy utat*”: szabadjára engedve lovát, akár el is hagyja a kijelölt utat. A második prágai színből Keplernek tanítványaihoz {*elírás: Keplernek csak egy tanítványa szerepel a színben*} intézett szavait vesszük:

Egykor nevetni fognak az egészen.
Az államférfit, kit nagynak neveztünk,
Az orthodoxot, akit bámulánk –
Komédiásnak nézi az utókor,
Ha a valódi nagyság lép helyébe,
Az egyszerű és a természetes,
Mely ott ugrat csupán, ahol gödör van,

Ottan hagy utat, ahol nyílt a tér.
S a tant, mely most örültséghez vezet
Szövevényes voltával, akkoron
Bár nem tanulja senki, minden érti.

III. Kiválasztjuk Évának egy igen lírai monológját (sokak szerint az egész műnek ez a legköltőibb része), a londoni szín befejezéséből:

Mit állsz, tátongó mélység, lábaimnál?
Ne hidd, hogy éjed engem elriaszta:
A por hull csak belé, e föld szülötte,
Én glóriával átallépek azt.
Szerelem, költészet s ifiúság
Nemtője tár utat örök honomba;
E földre csak mosolyom hoz gyönyört,
Ha napsugár gyanánt száll egy-egy arcra.

IV. S vesszük végül a mű befejező négy sorát, kicsengését:

ÉVA	Ah, értem a dalt, hála Istenemnek!
ÁDÁM	Gyanítom én is, és fogom követni. Csak az a vég! – csak azt tudnám feledni! –
AZ ÚR	Mondottam, ember: küzdj és bizva bízzál!

Ezt a négy kiragadott részletet fogjuk minden fordításnál megvizsgálni.

Csak kéziratban meglevő fordításokról feljegyezzük értesülésünket, de a fordítással csak olyan esetekben foglalkozunk, ha történeti vagy esztétikai érdekessége van. Nyomtatásban szemelvényesen megjelent fordításokkal¹ foglalkozunk; ezeknél természetesen nem ragaszkodhatunk a felsorolt négy részlet bemutatásához, hiszen pl. a töredékes latin fordításban, amely csak az ür-szint és az eszkimó-szint tartalmazza, a felsorolt négy részlet egyike sincs meg. E fordításokból egy-egy másik jellemző részletet ragadunk ki.

A fordítások történetét és egyenkénti elemzését nyelvek szerint csoportosítva adjuk. A nyelvek sorrendjét az első fordítások megjelenésének időpontja határozza meg.

Végül külön, az összes fordítást egymás mellé állítva mutatunk be két aforizma-jellegű részletet.

A mennyei színből:

AZ ÚR Csak hódolat illet meg, nem bírálat.
LUCIFER Nem adhatok mást, csak mi lényegem.

Az első prágai színből:

Minő csodás keverce rossz s nemesnek
A nő, méregből s mézből összeszűrve.
Mégis miért vonz? mert a jó sajátja,
Míg bűne a koré, mely szülte őt.

Kurta, kiragadott részletek persze nem határozhatják meg a fordítás egészét: lehetséges, hogy véletlenül jobban vagy rosszabbul sikerültek a fordítás átlagánál – a fordítások átlagának jellegét azonban emez aforizma-jellegű részek egybevetésénél már ismerni fogjuk. Ezeknél inkább kuriózumképpen vizsgáljuk azt, hogy hol, hogyan, milyen esz-közökkel és milyen sikerrel történt e részek tolmácsolása.

Az írott és a kimondott szó

A drámai formában írt mű – ha ráakasztják is a „könyvdráma” címkét – mindig az élőszó erejével akar hatni: még olvasva is olyan benyomást akar kelteni, hogy fülünkben csengeni halljuk a dialógusokat, monológokat, kórusokat, hiszen mi egyéb okból választotta volna az író éppen a drámai formát? A könyvdrámát is, ha értéket látnak benne, előveszik a színiigazgatók és bemutatják, esetleg módosított formában (az utóbbira *Az ember tragédiájának* történetében is vannak példák: ilyen volt Paulay Ede rövidített, átesortosított színpadi változata,

amelyből a Fischer-féle német fordítás készült, és idesorolható a Németh Antal rendezési elveit figyelembe vevő Widmar-féle olasz fordítás stb.). Máskor puritán módon az érintetlen szöveget szóllaltatják meg a színpadon. Amint pedig a technika vívmányai kibővítik a művészet lehetőségeit, és új interpretálási formákat teremtenek, úgy kerülnek „könyvdrámák” filmre, rádióelőadásra, képernyőre... Vagy ellenkezőleg, ősbibb színjátszási formában – bábszínpadra. (Szólni fogunk *Az ember tragédiájának* idegen nyelvű rádió- és TV-előadásairól és párizsi bábszínházi előadásáról is.)

Valahányszor a drámai formában megírt mű – eredeti nyelvén vagy fordításban – élőszóval csendül meg, mindig az írói szándék megvalósításának, tulajdon hivatása betöltésének új állomásához érkezik el. *Az ember tragédiájának* történetében különösen jellemző, érdekes az előadások krónikája:² a fordítások története éppenséggel csonka, suta volna, ha nem foglalkoznánk keretében a fordítások színpadi sorsával is.

Persze, ezen a téren véthetünk a legkönnyebben a teljesség kitűzött elve ellen. Hiszen már a fordításoknál is előfordulhat, hogy egy szerényebb körülmények közt vagy távoli országban megjelent Madách-interpretáció elkerülte figyelmünket (különösen a spanyol nyelvterület áttekinthetlensége folytán adódhat úgy, hogy tán valamelyik dél-amerikai államban megjelent egy általunk nem regisztrált fordítás – bár az idevonatkozó magyar bibliográfián³ kívül az UNESCO sorozatos kiadványát is⁴ átnéztük anyaggyűjtésünkkel); az azonban egészen valószínű, hogy a világ számtalan sok rádióállomása közül több is sugárzott *Az ember tragédiájából* olyan előadást, amelynek híre kutatásaink körén kívül maradt. Ez az eleve valószínű hiányosság azonban nem akadályoz abban a törekvésünkben, hogy lehetőleg teljes képet adjunk: hol, mikor, milyen körülmények között csendült meg élőszóval idegen nyelveken Madách műve.

* * *

Madách Imre (1823. I. 21. {Későbbi munkáiban Radó pontosított: a helyes születési dátum: 1823. I. 20.}–1864. X. 5.) *Az ember tragédiáját* 1859. február 17-től 1860. március 26-ig írta. A mű Arany János szövegcsiszolásaival 1862. január 16-án látott nyomtatásban napvilágot {Radó később itt is pontosított: Arany január 13-án Szász Károlynak írt leveléhez már mellékelte a művet; ma ezt tartjuk a megjelenés legvalószínűbb napjának}, első belföldi bemutatója, Paulay Ede színpadi változatában 1883. november {elírás, valójában: szeptember; közleménye harmadik részének végén kijavította a hibát Radó} 21-én a budapesti Nemzeti Színházban volt. Ugyanitt 1963-ban ezredszer került színre.

A német fordítások

„...Műved német vagy egyéb nyelvre is lefordítva (mi okvetlen meg fog történni) biztosan világhírűvé váland” – így idézi Toldy Ferencnek, a magyar irodalomtörténet klasszikusának véleményét Madáchhoz írt levelében a költő földije, Nagy Iván, a tudós genealógus⁵ 1861 novemberében, tehát még *Az ember tragédiájának* megjelenése előtt. A jóslat bevált.

Alig telik el a könyv megjelenése után tíz nap, és 1862. január 26-án a pesti német nyelvű napilap, a Pester Lloyd megkezdi a mű részletes ismertetését, a három folytatásos közlemény – jóllehet még csak szemelvényekben – tartalmazza *Az ember tragédiájának* legelső fordítását:

[1.] A[dolf] D[ux] ❖ *Az ember tragédiája (Die Tragödie des Menschen) ❖ Dramatische Gedicht von Emerich Madach ❖ Pester Lloyd 1862. Nr. 21. (I. 26.) S. 2. ≡ Nr. 27. (II. 2.) S. 2. ≡ Nr. 33. (II. 9.) S. 2.*

Dux Adolf (Pozsony, 1822. okt. 25.–Bp., 1881. nov. 20.) 1855 óta volt a Pester Lloyd főmunkatársa, irodalmi és művészeti kritikusa, mint műfordító, elévülhetetlen érdemeket szerzett a magyar költészet német nyelvű megismertetésében, többek közt az ő fordításában jelent meg Bécsben 1847-ben az első német Petőfi-kötet.

Cikke már korai voltánál is, de tartalmánál fogva is megérdemli a figyelmet; *Az ember tragédiájáról* szóló nagymonográfiák mégsem foglalkoznak vele, csak futólag említik (Morvay a megjelenés helyét nem említi, és idejében három évet téved, Voinovich a közleménynek csak harmadik, szemelvényeket nem tartalmazó folytatását említi,⁶ a fordításról nem szól). Dux tanulmánya a Faust-hasonlóság kérdéséből indul ki, majd a tartalmi ismertetésbe szöve, első közleményében a paradicsomon kívüli színből, második közleményében pedig főként a londoni színből mutat be németül összesen 335 sort, végül a harmadik közleményben nyelvi és eszmei elemzést ad.

ÁDÁM	...Hagyj tudnom mindent, úgy, mint megfogadtad.
LUCIFER (<i>Félre</i>)	Keserves lesz még egykor e tudásod, S tudatlanságért fogsz epedni vissza.
ADAM	Laß, wie du es versprachst, mich Alles wissen
LUCIFER (<i>Bei Seite.</i>)	Du wirst, dein Wissen schmerzlich noch beklagend, Zurück dich sehnen nach Unwissenheit.

Ezekkel a sorokkal szólal meg Madách nagy műve először idegen nyelven.

¹/9 862 keltezéssel Eötvös József levelet ír Madáchnak. Ebben a levélben olvassuk: „Hat hetet töltvén *{félreolvasás, az eredeti levélben „hét” hét szerepel}* a Kissingeni fordőben az idemellékelt levél és fordítás csak tegnapelőtt jött kezembe. Hosszú távollétem miatt mindenben elmaradva sokkal inkább el vagyok foglalva sem hogy e fordítást – mit olly szívesen tennék – jeles műveddel összevevsem, s így a fordítónak kívánatja szerint inkább azonnal elküldöm munkáját, melyről náladnál jobban úgy sem ítélné senki.” A levelet Palágyi Menyhért, Staud Géza és Halász Gábor közli:⁵ Staud (a levelet nem találta helyén) a Palágyi-féle kiadás alapul vételével, „szabványosított” helyesírással, Halász viszont az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában ma is meglevő levél eredeti helyesírása szerint. A Palágyi–Staud-féle szöveg a „jeles” szót tévesen „jelen”-nek írja, Halász viszont ott téved, amikor jegyzetében a dátumjelzést szeptember 1-nek fejt meg; Staudnak van igaza, hogy e dátum január 9. *{Nem. A dátum helyes értelmezése: szeptember 1. ANDOR Csaba: Eötvös József 1862-es levelének datálása. In. MÁTÉ Zsuzsanna–BENE Kálmán (szerk.): XVIII. Madách Szimpózium. Szeged–Budapest, 2011. 186–191.}*

Egy hét{tel?} *Az ember tragédiájának* megjelenése előtt. A drámai költemény a Kisfaludy-társaságban történt bemutató óta sok irodalmár előtt ismeretes, sőt már kefelevonata is van (v. ö. Bérczy Károly november 18-i levelét). Halász is, Staud is kétségesnek tartja, hogy Madách melyik művének fordításáról van szó a levélben, Staud feltételezi, hogy Eötvös „a nemzetiségről szóló tanulmány német fordításáról” ír, szerintünk valószínűbb, hogy *Az ember tragédiájának* Dux-féle sze-

melvényes fordításáról van szó: e szemelvényeket küldhette el a fordító mintegy hat héttel a fent idézett levél előtt, tehát november végén Eötvösnek. Ezt a véleményünket támasztja alá az is, hogy Eötvös a szóban levő lefordított művet a „jeles” jelzővel illeti (Palágyinál és Staudnál tévesen „jelen”) – *Az ember tragédiája* után aligha nevezne így egy politikai cikket.

Feltehető tehát, hogy Dux fordítását maga a szerző revideálta, vagy ahogyan ma mondanók: autorizálta.

Azokból a részekből, amelyeket – mint említettük – az összehasonlító stílus-jellemzés kedvéért minden fordításból kiragadunk, ebben a szemelvényes fordításban kettő van meg.

Éva monológja a londoni szín végén Dux Adolf fordításában így hangzik:

III.	Was klaffst du, Tiefe, hier zu meinen Füßen! Glaub' nicht, daß deine Nacht zurück mich schreckt; Es sinkt die Hülle nur ins Grab hinein, Ich aber schwebe drüber weg verklärt; Der Geist der Jugend, Poesie und Liebe Zeigt mir den Weg in meine ew'ge Heimath. Auf dieser Erde wird aus Himmelsweiten Mein Lächeln nur besel'gend niedergleiten.
------	--

A tartalmi hűség ellen két helyen vét a fordító: a 3. sorban kimarad „a föld szülőtte” mint a „por” jelzője, de ezt némiképp pótolja, hogy „por” helyett „hüvely”, „porhüvely” áll; súlyosabb az eltérés az utolsó két sorban: Madáchnál a nő mosolya „napsugár gyanánt száll egy-egy arcra”, a fordításban azonban maga a női mosoly az égből száll alá, és nem is egy-egy arcra, hanem magára a földre, mintha a női mosoly volna közvetítő ég és föld között – ami igen távol áll Madách felfogásától. Formailag: a sorok száma, a jambikus ritmus teljesen hű, rím is egy van a nyolc sorban – ha nem is ott, ahol a magyarban (2–4. sor), de kitűnő helyen (7–8. sor); vannak természetes és egyben költői sorok (Pl. 1., 5., 6.), és van kissé erőszakolt szórend (2., 8. sor), de nagyjából a német szöveg jól cseng, érthető, kifejező.

A mű záró sorai Dux Adolfnál:

IV. EVA O ich versteh' dies Lied, Dank dir, mein Gott!
ADAM Auch ich begreife es, und will's befolgen.
Das Ende nur! – könnt' ich nur dies vergessen!
DER HERR Ich sagte dir es: Kämpfe und vertraue!

Tartalmi eltérés: a 2. sorban „*gyanítom*” helyett „felfogom”. Az utolsó sorból kimaradt az „ember” megszólítás, a nyomatékos, bibliai ízű kettőzésből – „*bízva bízzál*” – pedig egyszerű „*bízzál*” lett, ezt azonban igazságtalan volna felrónunk Dux Adolfnak, hiszen látni fogjuk, hogy e sornak tartalmilag és hangtanilag is teljesértékű megoldását egyetlenegy német fordító sem adta, de a többi nyelvű fordítók közt is alig tudja valaki megoldani.

Ezt, a magyar megjelenésre rögtön reagáló szemelvényes fordítást három évvel később követi a mű első teljes német fordítása:

[2.] Emerich Madách ✕ Die Tragödie des Menschen ✕ Aus dem Ungarischen übertragen von Alexander Dietze ✕ Adolf Kugler ✕ Pest ✕ 1865 ✕ VIII, 244 S.

Alexander Dietze 1835-ben, Magdeburgban született, filológiai tanulmányai után 1859-ben mint a báró Splényi család nevelője kerül Magyarországra, megtanulja nyelvünket, 1864–1865-ben a német nyelv és irodalom segédtanára a pesti evangélikus gimnáziumban, majd valószínűleg visszatért Németországba. S többet nem tudunk róla.⁴ Az *ember tragédiájának* fordításán kívül irodalmi műve nem ismeretes. A fordításon már 1862–1863-ban kezdett el dolgozni, mert az Ungarische Nachrichten című pesti német nyelvű lapban már 1863. január 9–10-én, tehát nem is egy egész évvel a mű megjelenése után hír jelent meg arról, hogy Dietze, aki már egészen elsajátította nyelvünket, s jelenleg Erdélyben tartózkodik, befejezte *Az ember tragédiájának* lefordítását, s e fordításából egy szemelvényt be is mutat a lap olvasóinak. E szemelvény – az egyiptomi szín – két folytatásban látott napvilágot:

[3.] Aus der „Tragödie des Menschen” von Madách ✕ Ungarische Nachrichten 1863. Nr. 6. (I. 9.) S. 2. = Nr 7. (I. 10.) S. 2.

Visszatérve mármost a Dietze-féle kötetre, előszaváról, mely Madách rövid életrajzát és a mű fogadtatását ismerteti, Morvay azt írja, hogy a fordítótól származik, míg Voinovich szerint szerzője Deák Farkas.⁹ Az előbbi vélemény a valószínű, mert semmi adat sem mutat Deák szerzőségére.

A kiragadott négy részlet Dietze fordításában:

- I. Fürwahr, das große Werk vollendet steht,
Der Schöpfer ruht, die Weltmaschine geht.
Um ihre Achse rollt sie Jahrmillionen,
Eh' Neuerung bedarf ein Räderzahn.
- II. Belächeln wird man einst das Ganze noch.
Und in dem Staatsmann, den wir groß genannt,
Im Orthodoxen, den wir angestaunt,
Sieht unsre Nachwelt nur Komödianten,
Wenn ihren Platz einnimmt die wahre Größe,
Die schlichte, die natürl'che, die allein
Aufspringen läßt, wo eine Grube droht,
Und dort den Weg bahnt, wo der Raum erschlossen.
Und die zum Wahnsinn leitet jetzt, die Lehre,
Mit ihrem Knäuelwesen, es versteht
Ein Jeder sie, die niemand lernt sodann.
- III. Was starrst du, tiefe Kluft, zu meinen Füßen!
Nicht wähne, daß mich deine Nacht erschreckt:
Der Staub nur fällt hinein, Geburt der Erde.
Ich übersteige sie mit Glorie.
Der Liebe, Poesie und Jugend Schutzgeist
Erschließt den Weg in meine ew'ge Heimath;
Mein Lächeln nur bringt Wonne dieser Erde,
Fällt es wie Sonnenstrahl auf Mannesantlitz.

IV. EVA Ah, ich versteh' das Lied, Dank meinem Gotte!
 ADAM Ich ahn' es auch und will's befolgen. Nur
 Das Ende! – könnt' ich das vergessen nur!
 DER HERR Nun ring', o Mensch, und sei voll Zuversicht!

Értelmileg hű fordítás: általában ott sem változtat a mondanivalón, a hangulaton, ahol eltér az eredetitől (I/2. „világgépezet”; III/2. belekerült a „*férfi* arcra”). A II/7. sorban az „ugrat”-ot jól fordítja, de már a II/8. sorban túl aktív: utat *tör*; lesznek túl passzívak, akik *járnak* az úton, és vajon hányan lesznek, akik szerintünk helyesen értelmezik ezt a sort: „*hagy út*” – vagyis nyílt téren lovát szabadjára engedi, nem ragaszkodik a kitaposott úthoz. A IV/4-ből hiányzik a mennydörgő, biblikus „mondottam”. Formailag: a jambikus ritmus, a rímelés hű.

Morvay szerint „Madách fölfogását, a költemény szellemét és a forma lényegét a maga egészében meg nem hamisítja”, de „el nem érte minden fordításnak azon első kellékét, hogy szövege az eredetinek fogalomvilágával, eszmekörével azonos legyen... körülírásaival terjengősségbe esik... cikornyás... érzelgősség jó fordításába és prózaivá is lesz... a szórend használatlaltal homlokegyenest ellenkező rendet követ... Innen ered nehézkessége és dőcögőssége”.¹⁰ Egy másik régi kritikus hasonlóan nyilatkozik, és téves fordításokat pécéz ki a szövegből [pl. a falanszter színben: „*e gyermeket orvosnak kell tanítani*” (vagyis: legyen belőle orvos) – „es muss ein Arzt dies Kind hier unterrichten”].¹¹

A mű 1883. évi színpadi ősbemutatója rátereli a fordítók figyelmét: 1886-tól öt éven belül hat német fordítás lát napvilágot: tavasszal Fischer Sándoré, novemberben Siebenlist Józsefé; így közli az utóbbi előszava.

[4.] Emerich Madách ❖ Die Tragödie des Menschen ❖ Dramatische Dichtung ❖ Nach Eduard Paulay's Bühnenbearbeitung übersetzt von Alexander Fischer ❖ Eggenberger ❖ Budapest ❖ 1886 ❖ 192 S.

{— Idem ❖ Zweite Auflage ❖ Eggenberger ❖ Budapest ❖ 192 S.}

— Idem ❖ Zweite Auflage ❖ Wilhelm Friedrich ❖ Leipzig–Berlin ❖ [1886?] ❖ 192 S.

Ebből a fordításból is megjelentek már előzetesen szemelvények, egy érdekes sajtótermékben, a Leopold Sacher-Masoch által szerkesztett *Auf der Höhe*-ben:

[5.] Alexander Fischer ❖ Emerich Madách's Leben und Werke ❖ Auf der Höhe (Leipzig) ❖ 1885. August. S. 238–288.

Bár Fischer túlnyomórészt Dietze fordítását és Lechnernek nyilván kéziratból ismert szövegét idézi (feltehetően ott, ahol saját fordítása a cikk megírásának időpontjában még nem volt készen).

Fischer Sándor (Buda, 1853–Bp., 1888. nov. 25.) takarékpénztári tisztviselő, nevét az irodalomban két mű örökítette meg: bő Petőfi-életrajza és Madách művének fordítása. Mint németajkú irodalombárát, a Petőfi-életrajzot is németül írta.

Fordítását Johannes Scherr (1817–1886) neves német irodalomtörténésznek ajánlja, akinek haladó nézetei miatt 1849-ben hazájából Svájcba kellett menekülnie. Az ajánlást követő előszó az *Auf der Höhe*-ben megjelent tanulmány rövidített változata: a költő rövid életrajza után a mű elemző ismertetését adja, a rokon művekkel hasonlítja össze, majd fordításáról megírja, hogy híven követte az eredeti formát, s ha valaki kevés költőiséget talál munkájában, ne őt kárhóztassa érte, hanem Madáchot, aki nagy gondolkodó volt, de nem nagy költő, s eszméinek mélysége, bősége, ereje mellől gyakran hiányzik a költészet édes varázsa; ő fordítását a német színpadnak szánta.

A Paulay által rövidített szövegből, melyet Fischer lefordított, hiányzik az általunk kiragadott részek közül az első; a többi három:

II. Dereinst wird man derüber lachen blos.
 Im Staatsmann, der uns heute groß erscheint,
 Im Glaubenseifer vielfach angestaunt
 Ersieht die Nachwelt nur Komödianten.
 Der Zeitgeist schafft der Größe endlich Raum,
 Die stets nur wahr und schlicht und einfach ist.
 Die Lehre, die zum Wahnsinn leitet jetzt
 Mit ihren Irrbegriffen, wird dereinst

- Geläutert wohl, wenn sie auch Niemand lehrt,
O glaube mir, ein Jeder doch verstehen.
- III. Was starrst du tiefer Schlund zu meinen Füßen,
Mich schreckt nicht deine finst're Grabesnacht:
Nur was des Staubes ist, das fällt hinein,
Die Seel' entschwebt in lichte Himmelhöhen.
Schutzgeist der Liebe, Poesie und Jugend,
Weis' mir den Weg in meine ew'ge Heimath;
{(Schaut milde lächelnd auf Adam)}
Das Weibeslächeln zaubert Glück auf Erden,
Fällt es wie Strahlenschein auf Mannesantlitz.
- IV. EVA Ach, ich versteh' das Lied, gelobt sei Gott!
ADAM Ich ahn' es auch und will es stets befolgen,
Könnt' ich das Ende nur vergessen, Herr.
DER HERR Ich sage Dir Mensch, ringe und vertraue.

„Be van fejezve a nagy mű, igen...” – Madách drámájának e nevezetes, alaphang-megadó része a rövidítés áldozatául esett: ezért nem is Fischert, hanem a fordítás alapjául szolgáló Paulay-féle változatot nézzük indokolt gyanakvással; s igazat adunk Voinovichnak: „Paulay nagyon sok szabadságot vett magának a szöveggel szemben, a nélkül, hogy azzal a könnyebb megértésnek, vagy a színpadi elevenségnek szolgálna”.¹² Ugyanitt olvassuk a Fischer-féle fordításról, hogy benne „nyoma sincs Madách eszmegazdagságának, hangulatai finom árnyalatának; az egész fakó, szinte sivár”.¹³ Nos, a rövidítések célja világos: a II-ben négy sorból (5–8.) kettő, háromból pedig (9–11.) négy lesz – a fordító azt, amit tömörsége miatt híven lefordítani nem tud, vagy kihagyja, vagy felbontja – közben a II/5–8. sor más értelmet kap: „A kor-szellem végre teret nyit a nagyságnak”. A III/4. sorban a sírját glóriával átallépő Éva helyett az ég felé lebegő lélek képe jelenik meg. Tudatos változtatásról van szó: ezt bizonyítja, hogy vannak hűséges sorok is; általában néhány feltűnő azonosság (III/5., „Mannesantlitz”, IV/1–3.)

azt mutatja, hogy Fischer a magyar szöveg mellett Dietze fordítását is használta. Versformája, rímelése megfelel az eredetinek.

A régi kritika szidta. Erdélyi szeretne jót mondani az irodalmunkat hazafias hévvel propagáló Fischerről, de sajnos sok hibát lát fordításában, „szórendje meg néha valóban barbár”. Erre példát hoz fel az athéni színből, Kimon szavait: „*Félsz hát anyám, hogy gyenge, megverik?*” – Fischernél: „Bangst Mutter, daß er, schwach, geschlagen wird?” Morvay¹⁴ hangsúlyozza a Dietzétől átvett részek sokaságát, majd értelmi hibáiért kárhozza Fischer: „Kétségben vagyunk sokszor az iránt, vajon értette-e a szöveget... Színtelen, versbe szedett lapos, költőieskedő, köznapi phrasisokkal saturált próza”.

Mintegy félévvvel Fischer csonka fordítása után jelent meg Siebenlist József teljes fordítása:

[6.] Emerich Madách * Die Tragödie des Menschen * Dramatische Gedicht * Aus dem Ungarischen übersetzt von Josef Siebenlist * In Commission bei C. Stämpfel * Preßburg und Leipzig * 1886 * [6] 214 S.

Siebenlist 1847-ben született, pozsonyi német újságíró (Pozsony, 1847. febr. 9.–?), öt évig a Westungarische Grenzboten szerkesztője volt, bohózatokat is fordított németre. *Az ember tragédiájából* készült fordítását saját költségén adta ki, s feltehetően nem minden érdek nélkül ajánlotta Frigyes főhercegnek. Előszavában elmondja, hogy 1884-ben egy magyar társulat előadta a darabot Pozsonyban, s e színházi élmény indította őt a mű lefordítására. *{Ilyen előadásról nem tudunk. Jelenlegi ismereteink szerint Pozsonyban 1885 áprilisában adták elő először a darabot.}* Dietze hatását, úgymond, nem ismerte, csak utólag hallott róla, de már teljesen elfogyott, nem találta. 1886 újévére lett kész munkájával, és Fischer fordításának tavasszal való megjelenése csak ösztönözte saját szövegének közzétételére. Morvay azonban kétségbevonja¹⁵ Siebenlist állítását, s idézetek egész sorával bizonyítja, hogy a pozsonyi fordító sokat átvett Dietzétől. Ezt a fordítást Kacziány Géza irodalomtörténész és műfordító nézte át.

A kiragadott négy részlet:

- I. Jawohl, beendigt ist das große Werk.
Das Werk bewegt sich und der Schöpfer ruht.
Jahrmillionen dauert das Getriebe,
Eh' eines neuen Radzahns es bedarf.
- II. Es kommt die Zeit, da man des Ganzen lacht.
Den Staatsmann, welchen wir einst groß genannt,
Den Orthodoxen, der bewundert wird,
Nennt eine spät're Zeit Komödiant,
Ist wahre Größe erst an ihrem Platz,
Die einfach ist und der Natur gemäß,
Die dort bloß springen lässt, wo Gräben sind,
Und öffnet Wege dort, wo frei den Plan.
Und jene krause Lehre, welche jetzt
Zum Wahnsinn führt, wird einst von Niemandem
Gelernt, von Jedermann verstanden sein.
- III. Was gähnst vor meinen Füßen, Tiefe, du?
Glaub' nicht, dass deine Schwärze mich erschreckt!
Denn dein ist nur der erdgeborne Staub,
Ich schreite glorreich über dich hinweg.
Der Genius der Lieb' und Poesie
Und Jugend führt zur ew'gen Heimath mich.
Der Erde bringt mein Lächeln nur Entzücken,
Wenn es, im Sonnenstrahl, das Antlitz überfliegt.
- IV. EVA Ach, ich versteh' den Sang, Dank meinem Gott!
ADAM Ich ahn' ihn auch und will gehorchen ihm.
 Allein das Ende! Könnt' ich das vergessen doch!
DER HERR Ich sagt' es dir, o Mensch: Kämpf und vertraue!

Tartalmilag az eddigiek közül a leghivebb, bár itt is megjelenik a téves „utat nyit” (II/8.), az utolsó sor szebb az eddigieknél, de a „bizva bízzál” bibliai hangulata itt is hiányzik. Siebenlist gépiesen igyekezett hű lenni: pl. az I/1–2-ben inkább ismétli a „Werk” szót, mert nem ta-

lált két német egytagú szót a „mű” és a „gép” megjelölésére. A jambusokkal tűrhetően bánik, de néha megszaportítja őket, a rímekkel fukarabb, mint Madách. Ha nincs is igaza e fordítás magasztalójának,¹⁶ akivel Morvay polemizál, azzal az említett váddal sem érthetünk egyet, hogy Siebenlist átvett Dietzétől. Mert milyen példákat hoz fel erre az egyezésre Morvay? A legfeltűnőbbek: „Die Lüge siegt, die Erde ist verloren” (Dietze) – „Die Lüge siegt, – die Erde ging verloren” (Siebenlist) a paradicsomi színből; vagy: „Das Opfer, glaube mir, ich bin es selbst” (Dietze) – „Das Opfer, glaub' mir, bin ich selbst” (Siebenlist) a párizsi színből. A hasonlóságból azonban csak akkor lehetne következtetni, ha ezek hűtlen fordítások volnának, mert nem valószínű, hogy két fordító egyformán tér el az eredetitől; de hű fordítások. („Győz a hazugság, – a föld elveszett!” – „Az áldozat, hidd el, magam vagyok”), a két fordítás hasonlósága tehát semmit sem bizonyít. Morvay ítéletét egyébként is túlzottnak tartjuk: „Cikornyás és erőltetett... homály, kétértelműség, félreértések... Nehézkesség, döcögés és darabosság... Semmit mondó, gyöngye, halvány...” stb. Erdélyi ítélete igazságosabb: „A túlzó hűség a gyenge oldala. Emiatt becsúszik egy-egy idegenszerű és homályos kifejezés.”

Egy év sem telik bele, és megjelenik Dux, Dietze, Fischer és Siebenlist szövege után az ötödik német fordítás – mondhatni: a nyilvánosság kizárásával, Késmárkon, „kéziratként” jelzéssel, egy helyi nyomdában, kis példányszámban. A fordító, Spóner Andor, személye új elemet jelent *Az ember tragédiája* német tolmácsolóinak sorában: a tanár, lapszerkesztő, hivatalnok után most egy szepesi földbirtokos s egyben megyei hatalmasság – árvaszéki elnök, országgyűlési képviselő – vállalkozott a fordításra. Spóner Andor (Nagylomnic, 1843. febr. 7.–Nagylomnic, 1917. nov. 22.) úri kedvteléséért (és nem is rosszul) egyébiránt is foglalkozott műfordítással: Aranyt, Petőfit, Mikszáthot fordította németre, francia és angol költők, valamint Heine verseit magyarra.

Madách-fordításának késmárki kiadásáról nemigen tudnánk részleteket, ha a könyv nem jelenik meg négy évvel később második kiadásban, érdekes előszóval.

- [7.] Emerich von Madách ✕ Die Tragödie des Menschen ✕
 Dramatisches Gedicht ✕ Aus dem Ungarischen übersetzt
 von Andor v. Sponer ✕ Paul Sauter ✕ Kesmark ✕ 1887 ✕
 Als Manuscript gedruckt ✕ 228 S.
 — Idem ✕ Otto Wigand ✕ Leipzig ✕ 1891 ✕ XXVI, 182 S.
 — Idem ✕ Otto Wigand ✕ Leipzig ✕ 1899 ✕ XXVI, 182 S.

A fordító hangsúlyozottan konzervatív felfogását mutatja néhány külsőség: ez az egyetlen német fordítás, amelyen a szerző neve előtt (és természetesen a fordítóé előtt is) a nemességjelző *von* hivalkodik, a könyvet a fordító gróf Csáky Albinné szül. gróf Bolza Anna ökegyelmességének ajánlja, az előszó mottója „August Graf von Platen-Hallermund” német költő egyik versének részlete, az előszóban „Herr Hofrat Ludwig von Dóczi”-ről ír, és Madách életrajzában nyomatékkan hangsúlyozza a család ősi nemességét, az apa kamarási rangját, az anya „régivágású nagyasszony” jellegét. Becsületére azonban meg kell mondanunk azt is, hogy a fordítás szövegét nem torzítja el, hanem pontosságra, hűségre törekszik, és fordításával határozott művészi sikert is elért.

Az előszóból megtudjuk, hogy Spóner 1887 első napjaiban „egy véletlen, de igen hatásos ösztönzésre” elővette a kamaszkorában olvasott drámát, és néhány hét alatt lefordította. Ismerte és tanulmányozta az előbbi fordításokat, de ezek, úgymond, csak megerősítették abban, hogy saját fordítását mielőbb kiadja. Bizonyos „váratlan akadályok” késleltették a megjelenést, majd amikor a kiadás mégis meglett, a könyv nem is került bolti forgalomba. A második kiadás megjelenésekor (1891-ben) Spóner már ismeri az időközben megjelent Lechner-féle fordítást, sőt arról is tud – a bécsi Neue Freie Presse-ben megjelent töredékekből –, hogy Dóczi fordítása is útban van. Bár Spóner igen tiszteli Dóczit, a szemelvényekből kitűnő hűtlenség saját fordításának újabb közzétételére ösztönzi.

A fordítás története után most lássuk a négy kiragadott részt:

- I. Die große Arbeit ist vollendet, gut;
 Das Werk in Gang gebracht, der Meister ruht.
 Millionen Jahre braucht's, daß eine Speiche
 Des großen Rads aus ihren Fugen weiche.

53

- II. Den ganzen Schwindel wird man einst belachen.
 Den Staatsmann, den wir einstens groß genannt,
 Den Orthodoxen, den wir angestaunt –
 Die Nachwelt hält sie für Komödianten,
 Wenn einmal echte Größe Raum gewonnen,
 Die Einfachheit und die Natur, die dort
 Nur springen heißt, wo eine Tiefe klafft,
 In off'ner Eb'ne graden Weges schreitend.
 Die Lehren aber, heute so verzwickt,
 Daß sie zum Wahnsinn führen, wird ein Jeder
 Verstehen, ohne sie gelernt zu haben.
- III. Was klaffst du, Tiefe, mir empor? verloren
 Ist all dein Drohn, ich spotte deiner Nacht:
 Der Staub nur, weil die Erde ihn geboren,
 Ist dein, ich schreite hin in Glorienpracht.
 Sind Liebe, Dichtung, Jugend doch beschieden,
 Mir ewig Weg zu bahnen durch die Welt;
 Mein Lächeln ist das einz'ge Glück hienieden,
 Wenn es ein Antlitz sonnig aufgehellt.
- IV. EVA Ich hör' das Lied, Dank unserm Herrn und Preis!
 ÁDÁM Ich ahn's und willig folg' ich seiner Spur,
 Vergäß' ich ach, dies End', dies Ende nur!
 DER HERR Jetzt Mensch, jetzt weißt du's, kämpfe und vertraue.

Az általánosságban hű és az eddigieknél magasabb színvonalú fordításban az ominózus „hagy út”: „egyenes útra lép”. A „nemtő” kihasználása (II/6.), „készségesen követem a nyomát” (a dal nyomát!) (IV/1.), és „most, ember, most tudod” a „mondottam” helyett (IV/4.), valamint a többi kisebb pontatlanság az általánosan megengedett fordítói licencia keretén belül marad, az eredeti mű mondanivalóján és hangulatán nem változtat. Ritmusa hű, rímélése bővebb az eredetinél. Erdélyi is dicséri, Morvay talál ugyan néhány hibát (hogy képei „lazzák, könnyen válnak homályosakká” stb.), általában azonban dicséri Spóner művét.¹⁷

54

A két Spóner-kiadás között, 1888-ban jelent meg Lechner Gyula (Pest, 1841. febr. 5.–Bp., 1914. jún. 10.) fordítása. Ennek fordítója délnémet eredetű pesti patricius családban született, a művészet különböző ágaiban jeleskedett, majd iparrajziskolai tanár lett. Madách művén kívül az egykorú magyar költészet egy gyűjteményét is lefordította németre.

[8.] Emerich Madách ✻ Die Tragödie des Menschen ✻ Dramatische Dichtung ✻ Aus dem Ungarischen übersetzt von Julius Lechner von der Lech ✻ Mit Vorwort von Maurus Jókai ✻ Philipp Reclam jun. ✻ Leipzig ✻ [1888] ✻ VIII, 200 S. ✻ (Reclams Universal-Bibliothek 2389–2390)

— Idem ✻ Reclam ✻ Leipzig ✻ [1916] ✻ VIII, 199 S.

Jókai előszavában ezt olvassuk: „Es steht dem deutschen Geiste um so näher, da es denselben großen Ideenkreis behandelt, den Goethe im zweiten Teil seines Faust mehr angeregt als zu gemeinverständlichem Ausdruck gebracht hat.” („Annál közelebb áll a német szellemhez, minthogy ugyanazt a nagy eszmekört tárgyalja, amelyet Goethe inkább csak érintett, semmint közérthetően kifejezésre hozott Faustja második részében.”) S e mondat öt évvel később, mint a korabeli kritikákból kimutatható, ártott *Az ember tragédiája* németországi színpadi sikerének.¹⁸ Az előszó után tömör, pontos életrajz, és a könyvformában megjelent német fordítások bibliográfiája következik.

Kiragadott négy részletünk:

- I. Das Meisterwerk ist fertig, und ist gut.
Es geht nun seinen Gang, der Schöpfer ruht.
Äonen wirbelt's um die Achse fort,
Bis abgenützt ein Radzahn hemmt den Lauf.
- II. Einst wird man übers Ganze weidlich lachen.
Es sieht dem Staatsmann, den wir groß genannt,
Den Orthodoxen, den wir angestaunt,
Die Nachwelt für Komödianten an,

Sobald an ihre Stelle wahre Größe,
Natürlich ungekünstelt Echtes tritt,
Das dort nur springt, wo's einen Graben giebt
Und seine Wege sucht, wo frei die Bahn.
Die Lehre, die jetzt nur zum Wahnsinn führt,
Durch ihr verwickelt Wesen, wird, obschon
Sie niemand lernt, doch jedermann verstehn.

III. Was gähnt du, finstre Tiefe, mir zu Füßen?
Durch deine Nacht, meinst, giebt's nicht Weg noch Steg;
Den Erd' geboren, nur der Staub verfällt dir,
Ich schreite glorreich über dich hinweg.
Der Geist der Liebe, Poesie und Jugend
Führt mich in meine ew'ge Heimat ein,
Auf diese Welt bringt nur mein Lächeln Freude,
Fällt's auf ein Wangenpaar wie Sonnenschein.

IV. EVA Ach, ich versteh' das Lied, Gott sei gepriesen!
ADAM Ich ahn' es auch, und will darein mich finden,
Das Ende, ach, könnt' ich nur das verwinden!
DER HERR Lass' dir's gesagt sein: kämpfe und vertraue!

Az I/4. sorban kissé túlzott műszaki magyarázatot ad; „míg egy kerékfog elhasználtatván, fékezi futását” – de ha már így fordítja, akkor a „fékezi” mellé a „nem” is odakíváncoznék. A II/7–8-ból a lovasember képe teljesen eltűnik: aki Madáchnál „ugrat” vagy megereszti a kantárszárát, az itt maga *ugrik*, illetve *utat keres*. A III/2. sor értelme eltorzul: „azt hiszed, éjeden át nincs sem út, sem ösvény” hangulatilag is rossz, amit csak fokoz az ide nem illő „Weg noch Steg” kifejezés. A III/3-ban „Den” sajtóhiba lehet. A IV/4. sorban a „Lass' dir's gesagt sein” nyomatéka próbálja pótolni a „bízva bízzál” bibliai hangulatát. E szereplőtől eltekintve, Lechner művészegyénisége meglátszik fordításán is, költőisége kb. Spóner színvonalán áll. Erdélyi szerint „elsősorban értelmes visszaadásra törekszik, s ebből foly, hogy ami Madáchnál nagyon tömör, sőt nehézkes, az nála kibővül.” Morvay itt is megpróbál,

de csak csekély meggyőző erővel, kimutatni Dietzétől átvett sorokat, s ráadásul szerinte Lechner „vénesszonyos magyarázóként” tünteti fel Madáchtól, mindazonáltal Spóneré után a legsikerültebbnek tartja fordítását.¹⁹

1891-ben, amikor Spóner fordításának második kiadása a lipcsei Otto Wigand cégnél megjelent, egy másik, ugyancsak tekintélyes német kiadónál, a stuttgarti Cotta cégnél látott napvilágot Dóczy Lajos fordítása. Spóner, második kiadásának előszavában, már említi ezt a fordítást, és a „Herr Hofrat Ludwig von Dóczy” iránti minden tisztelete mellett is vitatja, a sajtóban megjelent részletek alapján, Dóczy fordítói elveinek helyességét. Dóczy fordításának hasonló értelmű bírálata a könyv megjelenése után tovább folyt, s végül a német színházi nézők nemtetszése tette reá a pontot.

[9.] Emerich Madách ✱ Die Tragödie des Menschen ✱ Dramatisches Gedicht ✱ Aus dem Ungarischen übersetzt von Ludwig Dóczy ✱ J. G. Cotta ✱ Stuttgart ✱ 1891 ✱ 200 S.

— Idem ✱ 2. Auflage ✱ J. G. Cotta ✱ Stuttgart ✱ 1892 ✱ 162 S.

— Idem ✱ 3. Auflage ✱ J. G. Cotta ✱ Stuttgart ✱ 1893 ✱ 164 S.

Dóczy Lajos (Sopron, 1845. nov. 30.–Bp., 1919. aug. 28.) korának ismert műfordítója és hírlapírója évekig volt az Osztrák–Magyar Monarchia külügyi sajtófőnöke, divatos színdarabjai idegen nyelveken is megjelentek, magyarról németre *Az ember tragédiáján* kívül Arany és Vörösmarty verseit, németről magyarra Schiller és Goethe műveit, többek közt a *Faustot* fordította. Fordítói elvéről *Az ember tragédiája* stuttgarti kiadásának előszavában azt vallja, hogy az előző fordításokkal ellentétben, formai szabadságot követel magának, és elmondja, hogy a felséges mű tartalmának hatása alatt, inkább ösztönösen, mintsem tudatosan, sok helyütt a rímek és ritmusok nagyobb változatosságát valószínűsítette meg, mint az eredeti mű: Madách rímtelen jambusainak legalább a felét rímeltette – ott, ahol a lírai vagy epigrammaszerű tartalom ezt nemcsak megengedi, hanem valósággal követeli. Mindjárt felel is arra a hazai vádra, hogy Madách művét meghamisította volna, és ün-

népélyesen kijelenti, hogy szabadságot csak a formában követelt, a tartalmat szó szerinti hűséggel igyekezett tolmácsolni.

Ezek a műfordítói elvek a gyakorlatban, az általunk kiragadott négy rész példáján így festenek:

I.	Vollendet ist das Werk und gut,
Es kreist das Rad, der Schöpfer ruht.
Aeonen Jahre rollt das Rad,
Eh' sich ein Zahn gelockert hat.
II.	Zum Spott wird einst das ganze Treiben.
Den Staatsmann, den vergöttert das Jahrhundert,
Den Orthodoxen, den wir tief bewundert,
Wird als Hanswurst verlachen jedes Kind,
Wenn ihr die wahre Größe sehen werdet,
Die sich natürlich, einfach, schlicht gebärdet,
Die dort nur Sprünge macht, wo Gräben sind,
Und gradaus geht, wo ebne Straßen führen.
Dann wird, was heute so profund man schreibt,
Daß es die Leute fast zum Irrsinn treibt,
Ein jeder wissen – ohne zu studieren.
III.	Mich, Abgrund, ziehst du nicht darnieder.
Mich schreckt nicht der Vernichtung Graus,
Mein Staub nur sinkt zum Staube wieder,
Mein Kern schwebt über dich hinaus.
Mein Lächeln weckt die ew'gen Triebe,
Besiegt den Tod, besiegt die Zeit,
Denn Jugend, Poesie und Liebe
Erheben mich zur Ewigkeit.
IV. EVA	Das Lied verstehe ich. Gott, sei gepriesen!
ADAM	Ich ahn's und folg' dem Weg, den es gewiesen.
Nur jenes Ende, hätt' ich's nie erschaut!
DER HERR	Ihr hört es, Menschen: Kämpfet und vertraut!

Ez a csengés-bongás végighalad majdnem az egész művön: nem nehéz felismerni, és az egykorú kritika hangsúlyozta is, hogy Dóczi a *Faust* magyarítása során magába szívott goethei verseléstechnikát alkalmazta e fordításnál, s ezáltal *Az ember tragédiájának* kritikai történetében amúgy is rengetegszer felhánytorgatott *Faust*-hasonlóságot felfokozta, a valóságosnál élesebbé, uralkodó elemmé tette. S ez nem maradhatott következmény nélkül.

Ugyanakkor azonban ahhoz az elvéhez is szigorúan tartja magát, hogy fordítása tartalmilag rendkívül hű: ha nem tapad is szolgai módon az eredeti szöveghez, értelmileg és hangulatilag (most eltekintve a forma árasztotta hangulati elemtől) mindig Madáchot adja, és sohasem Goethét. Már az idézett néhány sor alapján is hosszú tanulmányt írhatnánk művészi hűségéről. Pl. hogy az I/2–3. sorban nem bántó a „Rad” szó ismétlése, mert másodízben a rímbe kerülve, kétféle nyomatékkal szerepel, és nem az ügyetlenség, hanem a művészi, tudatos fokozás érzetét kelti. Vagy a II/4. sorban: „Minden gyerek nevetni fog rajta, mint paprikajancsin”: ez a németben sokkal természetesebb, madáchibb, mint e suta visszafordításban. Vagy az ominózus II/7–8. sorban, ahol a lovas vonatkozást ugyan nem veszi észre, de a megoldatlan problémát művészi megoldással „keni el” (...és egyenesen megy ott, hol sima utak vezetnek”). Csak az Éva-monológ utolsó négy sorában cserél, kever, változtat oly mértékben, egy jellegzetes képet (az egy-egy arcra nap-sugár gyanánt szálló női mosolyt) annyira idegen képpel (a halált, időt legyőző mosollyal) helyettesít, hogy erre nézve már csak fenntartással ismerhetjük el a művészi hűség elvét. Az utolsó sor az eddigieknél erőteljesebben, biblikusabb hangon cseng.

E problémáinál és megoldásainál fogva Dóczié, ha nem is a legsikerültebb, de valamennyi közt a legérdekesebb német Madách-fordítás. Így értékelte az egykorú kritika is. Erdélyi szerint: „alaki hibája dacára is egyike a legízlesebb és legszellemesebb fordításoknak”, sőt van hely, pl. Hippiá dala, ahol felette áll az eredetinek; Morvay sok apró hibáját pécézi ki, és joggal állapítja meg, hogy „a költői szabadság, mely csak a költő-szerzőt magát illeti meg, a fordítót oly tévutakra ragadta, melyeket nem ismer el a fordításnak semmiféle, sem akadémiai, sem szokásbeli szabálya.” Majd hangsúlyozza Morvay, hogy e for-

dítás Faust-szerűsége külföldön sokat ártott Madách művének.²⁰ A fordítás történetéhez még jegyezzük meg pótlólag, hogy első szemelvényei a bécsi napisajtóban jelentek meg, Dóczi egy Madách-tanulmánya keretében.

[10.] Ludwig Dóczi ❖ Die Welt ein Traum ❖ Neue Freie Presse ❖ 1890. XI.

E fordítás kapcsán nyilvánítható véleményét először az, akinek szánták: a külföldi közönség. Dóczi fordítását ugyanis bemutatták, mint a továbbiakban látni fogjuk, osztrák és német színházak. Mielőtt azonban e bemutatókról szólnánk, meg kell említenünk még egy fordítást, mely ugyanabban az évben, mint Dóczié, feltehetően az év vége felé (az előszó kelte 1891. augusztus) jelent meg.

[11.] Emerich Madách ❖ Die Tragödie des Menschen ❖ Dramatische Dichtung ❖ Dem ungarischen Originale nachgedichtet von Eugen Planer ❖ Otto Hendel ❖ Halle, a. d. ❖ [1891] ❖ VI, 149, 2 S.

A fordítóról semmit sem sikerült megállapítanunk, nevét a hozzá-férhető irodalmi, életrajzi lexikonok nem közlik, az átnézett Madách-irodalomban sem találtunk személyére vonatkozó adatot; minthogy előszavát – a költő életének ismertetését, művének méltatását – Grazból keltezi, feltehető, hogy ottani műkedvelő irodalmár, talán tanárember lehetett. {Vagy azonos azzal a Pláner Jenővel, aki takarékpénztári igazgató volt, és 1865. aug. 30-án Pesten született.}

I.	Mein Werk, das große Werk, es ist vollendet,
Es kreist das Räderwerk, der Schöpfer ruht:
Und bis ein Rad sich stumpf gelaufen
Äonen sinken in der Zeiten Flut!
II.	Es kommt die Zeit, wo man den Spuk verlacht,
Den Staatsmann, welchen wir als groß erachtet,

Den Orthodoxen, den wir angestaunt:
 Die Nachwelt wird sie nur für Gaukler halten,
 Sobald die wahre Größe ihren Thron
 Besteigt: das Einfache, Natürliche.
 Da wird man keine tollen Sprünge heischen,
 Wo keine Gräben unsern Schritt begrenzen;
 Da baut man Straßen, die zum Ziele führen!
 Die Lehre aber, die verwickelt und
 Verworren heute nur zum Wahnsinn treibt,
 Die lehrt man nicht – doch wird man sie verstehen!

III. Du gähnst zu meinen Füßen, grause Tiefe,
 Doch nimmer schreckt mich deine dunkle Nacht;
 Verschlingst du auch den Staub, den erdgeboren,
 Ich schwebe heim in ew'ger Strahlenpracht.
 Von Jugend, Lieb' und Poesie geleitet,
 Beherrsche ich was schön und ideal:
 Mein Lächeln leiht der Erde ihren Zauber,
 In sel'gen Augen spielt sein Sonnenstrahl!

IV. EVA O ich versteh' das Lied und danke Gott!
 ADAM Ich ahne, was du meinst, und treu will ich
 Die Mahnung deiner Worte auch befolgen.
 Ach! könnte ich das Ende nur vergessen!
 DER HERR Ich sagte dir: Vertraue Mensch und ringe!

Különösebb erények és hibák nem jellemzik ezt a fordítást. Rimel ott is, ahol az eredeti rímtelen (III.); nem riad vissza a sorok szaporításától (II.; IV.). Az I/1–2. sorban a háromszor ismétlődő „Werk” suta; az I/3–4. sor („aeonok omlanak alá az idők sodrába, amíg egy kerék el-tompul”) lapos. A II/7–8. sorból itt is eltűnt a lovasember alakja, egy magyar sor két némettől dagad, és váratlanul megjelenik a célhoz vezető utak *építésének* képe. A III/6-ban az örök honába térő Éva helyén meglepetve látjuk a szép és eszményi felett *uralkodó* Évát. A IV/2-ben Ádám az Úr szava helyett Éva gondolatát gyanítja – a fordító szerint.

Ezt a fordítást Reichard Piroska elemzi, visszatekintéssel a többi fordításra, és azok kritikájára; feltűnik neki „a bőbeszédűségre való hajlam”, a fordítás erénye, szerinte, „hogy nem választ a szövegből kirívó jelzőt”.²¹

Ezt a meglehetősen sikerületlen fordítást a mű legkiválóbb német fordítása követi – csak éppen több mint négy évtized megszakítással. A sűrűn egymás után kiadott fordítások sorozatát azonban közvetlenül nyomon követik a német nyelvű előadások. A múlt századi bemutatókról és néhány későbbiről is részletesen ír Németh Antal, már idézett színház-történeti művében.

Ebben olvassuk, hogy a meiningeni udvari színház, amely a színház-történetben az ún. historiai realizmusnak, a „kínosan korhű” jelmez- és díszletkörítésnek legkövetkezetesebb képviselőjeként vált nevezetessé, 1888-ban Budapesten vendégszerepelt, és Chronegk nevű igazgatója érdeklődött a darab iránt, tervbe vette bemutatását. Németh Antal igen valószínű feltételezése szerint, minthogy „a történelmi tablósor... Madáchnál egyáltalában nem hiteles történelem, hanem szabadon alakított korkép keretében megelevenített eszmei küzdelem”, ezért „Madách művével kapcsolatban válhatott legtisztábban nyilvánvalóvá a meiningeni stílus paradoxonja”.²²

A művet külföldön elsőnek a

[a] **Hamburgi Stadttheater** ✽ 1892. február 15-én

mutatta be, Pollini igazgató irányításával. *{Enyedi szerint a bemutató február 19-én volt. ENYEDI 55.}* A fordítások közül Dócziét választották. A darab mondanivalója és a szép előadás megnyerte a közönség tetszését, de a sikert már ekkor tompította a szöveg túlzott Goetheszerűsége.²³ ez „már Bécsben is félrevezette a kritikusokat, és nem láttak mást a Tragédiában, mint a Faustnak egy magyar eredeti utánérzését.”²⁴ A hamburgi színtársulat vendégszerepelt

[b] **Bécsben az Ausstellungs-Theaterben** ✽ 1892. június 18-án.

Ismét megszólalt a „Faust-utánzat” vádja, s ezúttal a siker már kisebb volt.²⁵ A

[c] **Berlini Lessing-Theater** ✻ 1893. március 18-án

tartott bemutatója – Oskar Blumenthal átdolgozása – meg éppenséggel bukást hozott.²⁶ Németh Antal a bemutató sajtóviesszhangjainak ismeretése és elemzése alapján megállapítja, hogy a Dóczi-féle túlzott Goethe-reminiscenciák, és a nagy példányszámú Reclam-sorozatban akkor megjelent Lechner-fordításnak Jókai által írt, kevésbé diplomatikus előszava együtt vezettek a bukást már eleve meghatározó közönségmunkulathoz, ehhez járult még a külsőségekre épített rendezés.

Németh Antal gazdag adattárát tartalmazó művében azt írja, hogy ezután több mint két évtizedig csend következik be *Az ember tragédiájának* külföldi színpadi pályafutásában. Nem tud tehát sem az 1903-as lengyel nyelvű, sem az 1904–1909-es cseh nyelvű, de még az 1903-as újabb német nyelvű bemutatóról sem (egyébként az eseményekhez sokkal közelebbi időben, 1912-ben Reichard Piroska sem tudott e legutóbbiról, s a berlini előadás említése után azt írja, hogy Madách műve „a német színpadon minden valószínűség szerint már befejezte pályafutását...”) Holott épp a szomszédos Bécsben, ahol 1892-ben még csak vendégtársulat szerepelt *Az ember tragédiájával*, tizenegy évvel később helyi bemutató zajlott le.

[d] **Bécsben, a Kaiser-Jubiläums-Stadttheater** ✻ 1903. szeptember 1-jén

mutatta be a darabot, ugyancsak csekély sikerrel.

Jóval nagyobb sikerrel játszották németül *Az ember tragédiáját* oly sajtós és felemelő körülmények közt, melyek méltók ahhoz az országhoz, ahol ez az érdekes bemutató lezajlott: Svájchoz. Már tartott a világégés, és a Vörös kereszt hazájának egyetemi ifjúsága azokra az idegen országbeli kollégáira gondolt, akik hadifogoly-táborokban sínylődnek. Jótékony célú előadást akartak rendezni a hadifogolydiákok megsegélyezésére, és Josef Danegger színházi főrendező javaslatára *Az ember tragédiáját* választották.

[e] **Zürichben a Freistudentenschaft der Universität Zürich** műkedvelő diákegyüttese ✻ 1916. február 15-én

mutatta be Madách drámáját – akkora sikerrel, hogy az előadást február 19-én meg kellett ismételni. A két előadás bevétele hatezer svájci frank volt.²⁷

Ezúttal is Dóczi fordítását játszották.

Amikor *Az ember tragédiája* ismét megszólal Goethe nyelvén – de immár nem Goethe stílusában –, egy új műfajban jelentkező új, kiváló fordítás jelzi az új, nagy sikersorozat hajnalát.

Az éter hullámain szólalt meg – idegen nyelven mai tudásunk szerint első ízben, kiadását három évvel megelőzve –

[f] **A bécsi rádióban** ✻ 1930. április 6-án

Mohácsi Jenő fordítása, és pedig Németh Antal megállapítása szerint „a kor rádiószínjátzásának legmagasabb színvonalán álló előadásban”.²⁸ A fordítás és a Hans Nüchtern által rendezett előadás átütő sikere készítette az osztrák után a német rádiót is e fordítás bemutatására.

[g] **A müncheni rádióban** ✻ 1931. október 11-én

aratott Mohácsi fordítása *{Radónál 1930, ami nyilván elírás, mint a hivatkozásból kitűnik, 1931 a helyes évszám}* újabb sikert.²⁹ Három évvel utóbb pedig könyvformában is megjelent:

[12.] **Imre Madách** ✻ *Die Tragödie des Menschen* ✻ *Dramatisches Gedicht* ✻ *Aus dem Ungarischen übertragen von Jenő Mohácsi* ✻ **Dr. Georg Vajna** ✻ **Bp.–Leipzig** ✻ 1933 ✻ 208 S. ✻ (1–2000)

— **Idem** ✻ [2. Auflage] ✻ **Dr. Georg Vajna** ✻ **Bp.–Leipzig** ✻ 1933 ✻ 208 S. ✻ (2001–4000)

— **Idem** ✻ [3. Auflage] ✻ **Dr. Georg Vajna** ✻ **Bp.–Leipzig** ✻ [1935] ✻ 208 S. ✻ (4001–6000)

— **Idem** ✻ [4. Auflage] ✻ **Dr. Georg Vajna** ✻ **Bp.–Leipzig** ✻ [1937] ✻ *Mit 23 Holzschnitten von György Budai* ✻ 23, 208 S.

— **Idem** ✻ *Vorwort: Marcell Benedek* ✻ **Corvina** ✻ **Bp.** ✻ 1957 ✻ 252 S.

- **Idem** ✎ 2. Auflage ✎ Corvina ✎ Bp. ✎ 1959 ✎ 252 S.
- **Idem** ✎ 3. Auflage ✎ Corvina ✎ Bp. ✎ 1964 ✎ 272 S.
- {— **Idem** ✎ 4. Auflage ✎ Corvina ✎ Bp. ✎ 1967 ✎ 272 S.
- **Idem** ✎ 5., neu bearbeitete Auflage ✎ Die Übertragung aus dem Ungarischen von Jenő Mohácsi wurde bearbeitet von Géza Engl ✎ Corvina ✎ Bp. ✎ 1970 ✎ 272 S.
- **Idem** ✎ Neue, illustrierte Auflage ✎ Illustrationen von János Kass ✎ Corvina ✎ Bp. ✎ 1977 ✎ 248 S.
- **Idem** ✎ 7. Auflage ✎ Illustrationen von János Kass ✎ Corvina ✎ Bp. ✎ 1983 ✎ 248 S.
- **Idem** ✎ 8. Auflage ✎ Corvina ✎ Bp. ✎ 1994 ✎ 231 S.
- **Idem** ✎ 9. Auflage ✎ Corvina ✎ Bp. ✎ 1998 ✎ 231 S.
- **Idem** ✎ 10. Auflage ✎ Corvina ✎ Bp. ✎ 2002 ✎ 231 S.}

Ez a bibliográfiai adat tanúsítja, hogy Mohácsié – a közbeeső gyász- és gonosz közzjáték ellenére – időálló, ma is {*vagyis 1964-ben*} élő Madách-változat.

Mohácsi Jenő (Mohács, 1886. márc. 28.–útban Auschwitz felé, 1944. júl. 8.) író és műfordító volt, magyar nyelven verseskötetei és színművei, majd életrajzi regényei és elbeszélései jelentek meg, németre fordította *Az ember tragédiáján* kívül Katona *Bánk Bánját* és Vörösmarty *Csongor és Tündéjét*.

Négy kiragadott részletünk Mohácsinál így hangzik:

- I. Das große Werk ist fertig, gut.
Es kreist das Rad, der Schöpfer ruht.
Äonen wirbelts unversehrt,
Es sich ein Zahn hat stumpf gezehrt.
- II. Einst wird man über alles lachen.
Den Staatsmann, den wir groß genannt,
Den angestaunten Orthodoxen
Nennt Possenreisser einst die Nachwelt,
Wenn wahre Größe sie verdrängt,
Die einfache, natürliche,

Die dort nur springt, wo Gräben klaffen,
Und Wege baut, wo frei das Feld.
Die Lehre, die jetzt so verzwickt,
Daß toll sie macht, wird jeder dann
Verstehn, obgleich sie keiner lernt.

- III. Was klaffst du, Tiefe, mir zu Füßen?
Glaub nicht, ich fürchte deine Nacht!
Mein Staub nur sinkt, weil erdgeboren,
Ich schreit dahin in Glorienpracht!
Denn Liebe, Dichtung, Jugend bahnen
Den Weg in meine ewige Welt.
Mein Lächeln nur bringt Erdenwonne,
Wenn es als Sonnenstrahl ein Antlitz hellt.

- IV. EVA Das Lied versteh ich, Dank sei meinem Gotte!
- ADAM Ich ahn es auch, den Weg will ich durchmessen.
Das Ende nur, könnt ich nur das vergessen!
- DER HERR Ich sagte dir: Mensch, kämpfe und vertraue!

A fordítást Mohácsi Jenő előszava vezeti be. A mű keletkezésének, mondanivalójának, tartalmának és a világirodalom hasonló műveivel való kapcsolatának elemzése után röviden ismerteti az előző német fordítások történetét, és kiemeli Dóczi művét. Ez a fordítás, úgymond, pompás csengésében és gördülékenységében felülmúlhatatlan. Mi indokolja tehát mégis az új fordítást? Mohácsi leszűri a Dóczi-fordítás hatásának tanulságait: a túlságos goetheiség következményeit, és elgondolkodik: mit kell tenni, hogy németül a „goethei” Madách-dráma helyett „madáchi” Madách-dráma szülessék meg? „Madáchnak a nyelv angyalával vívott harca heroikus. E harc ábrázolására nem miniatúra, hanem freskó alkalmas...” A mai feladat Madáchot a német közönség számára „faustmentesíteni”. És Mohácsi így vág neki ennek a freskófestő feladatnak: szövegét az élőlőszóra, a kimondott szóra igyekszik felépíteni, tehát elsősorban nem olvasásra szánja; Dóczi alapvető formai szabadságát, a sorok megrövidítését, „a korábbi fordítások lapos bőbe-

szédősége nek elkerülése végett” ő is magáévá teszi: Madách ötös-ötésfeles jambusai helyett négyes-négyésfeles jambusokat ír, de nem veszi át Dóczytól a rengeteg rím csilingelését, s a ritkább, tudálékosabb, esetleg költőibb szavak, kifejezések helyett inkább egyszerűeket, mindennapiakat választ. Ahol Dóczy szép fordításában egy-egy kifejezés vagy akár egész sor a tökéletes megoldást jelenti, ott Mohácsi nem akar mindenáron eredetieskedni, hanem szabadon átveszi az előszavában oly elismeréssel említett Dóczytól azt a szövegrészt. Ilyesmi azonban alig fordul elő: kiragadott részeinkben mindössze egyetlen közös sort találunk, és ez a kevés sem azt jelenti, amit a régi fordítások Morvay által kimutatott egyezései, mert más dolog az, egy gyenge fordítást felhasználni saját munkánk megkönnyítésére, és más egy kiválóan elismert tolmácsolás szövegrészeit beépíteni saját kiváló fordításunkba: ezt tette Babits a Szász Károly-féle Dante-fordítással is, és jól tette.

A négy kiragadott rész Dóczy- és Mohácsi-féle változatának összehasonlításakor azt tapasztaljuk, hogy az I/2. sor azonos a kettőben, egyébként szinte sorról sorra szembetűnik Mohácsi egyszerű, világos stílusa; „*Az egyszerű és a természetes*” Dóczyinál: „Die sich natürlich, einfach, schlicht gebärdet”, Mohácsinál: „Die einfache, natürliche”. Vagy: „Egykor nevetni fognak az egészen” – ezt a mesterkéletlen madáchi mondatot Dóczy kicirkalmazza: „Zum Spott wird einst das ganze Treiben”, Mohácsi tökéletes és egyszerű művészi hűséggel adja vissza: „Einst wird man über alles lachen”.

Egyébként az I/4-ben a kerékfog „tompává kopik”, de a német fülnek így hangzik világosan. Az ominózus II/7–8. sorban az „ugrás” és az „útépítés” helyettesíti Madách lovasemberének képét, egyébként a fordítás végig mintaszerűen, művészen hű.

A Mohácsi-féle fordítás számos bírálata közül kiemelkedik Turóczy-Trostler Józsefnek, a neves filológusnak az a tömör és találó, mintaszerű elemzése, amelynek első részében *A nyelvi probléma* alcímmel az eredeti mű nyelvezetét jellemzi („...nincs elidegeníthetetlen egyéni színe és zamata... nincsen iskolázott zenéje”, de: „az elvont gondolatnak, a tiszta logosznak is lehet zenéje”), majd *Madách német fordítóit* vonultatja fel („Az első fordítók műkedvelők vagy becsületes mesteremberek. A Madách-fordítás életüknek egyszeri ünnepi teljesítménye.

Ez az áhítat s a feltétlen szöveghűség legfőbb érdemük”; csak Dóczy „impreszionista nyelvi képzetét” emeli ki); végül *Mohácsi Jenő fordítása* alcímmel ezt írja az új fordítóról: „Nyelvi aszkézist fogad, lemond ünnepélyességről, szabadságról és önkényről, hogy megmentse az igazi, hamisítatlan Madáchot”.³⁰

A kötet megjelenését követő évben a német nyelvű Madách-tolmácsolás történetének legjelentősebb eseménye zajlott le:

[h] A bécsi Burgtheaterben ✎ 1934. január 23-án

mutatták be Mohácsi Jenő fordítását, Hermann Röbbeling nagyszerű rendezésében, parádés szereposztásban. S Madách műve, amely korábban már megszólalt a bécsi színpadokon, de szerencsétlen előjelek és körülmények között, most végre a méltó sikert aratta a Magyarországgal szomszédos fővárosban, Közép-Európa hangadó és rangot adó művelődési góciában is. A siker teljes volt, s a sajtóhangokban, ha felbukkant is itt-ott a Faust-hasonlítás, egy sem volt, amely kétségbevonta volna Madách művének nagyszerű eredetiségét.³¹ Ez a siker Madáché mellett – az előzmények bizonyítják – a műfordítóé is volt.

Mohácsi, midőn a drámai költemény fordítását befejezte, nem mondott búcsút *Az ember tragédiájának*: aktívan részt vett a rádióelőadások és színpadi bemutatók realizálásában, cikkeket, sőt, könyveket is írt Madáchról, művéről és annak előadásairól,³² sőt, egyéb nyelvű fordítások megalkotásánál is segédkezett, mint pl. a szerbhorvát fordítások történeténél látni fogjuk. Együtt élt *Az ember tragédiájával* szinte utolsó percéig, mígnem néhány, embernek nem nevezhető pribék – azt a nyelvet beszéltek, amelyen ő meghallotta, és azt a másik nyelvet, amelyen zseniálisan megszólaltatta a művet – vagonba nyomta és meggyilkolta a magyar–német szellemi kapcsolatnak ezt a finom tollú, lelkes művészt.

Ez a szörnyűség, valamikor 1944 nyarán, mintegy záróakkordja volt annak a sorsnak, amely Madách művét a hitlerista Németországban érte. Koronatanúja ennek az a Wolfgang Margendorff német színháztörténész, aki maga is áldozatul esett Hitler háborújának, bár – mint művei tanúsítják – csak azt kapta, amit keresett. Náci volt, s egyben pontos

krónikása korának – éppen ami *Az ember tragédiájának* fogadtatását illeti. Könyve³³ nemcsak adattár és Madách művének érdekes elemzése, hanem korképet is ad *Az ember tragédiájának* akkori németországi útjáról.

A bécsi Burgtheater 1934. évi előadásának visszhangja messze túljutott Ausztria és Magyarország határán, s *Az ember tragédiája* eljutott a náci Németország színpadaira is. A mű általános európai népszerűségén kívül közrejátszott ebben az a gyakori, bizarr jelenség, hogy a legnagyobb műalkotások a legellentétebb politikai irányzatoknak állíthatók, propagandisztikus torzításokkal, szolgálatába. Ezért téved Lukács György, a kiváló filozófus, amikor a harmincas évek Madách-renezsánszának okát *Az ember tragédiájának* valamiféle reakciós jellegével magyarázza.³⁴ (Ellenérvül felhozhatjuk hazai viszonylatban, hogy a harmincas évek híres Madách-előadásaiban haladó színjátszásunknak, sőt az illegális kommunista mozgalomnak olyan képviselői vettek részt mint Hont Ferenc és Horváth Árpád, sőt szellemi ellenállásunk eseménye volt, az 1939. évi berlini előadásról írt s alább ismertető sajtóglossza, Horváth Béla katolikus antifasiszta költő írása. Külföldi viszonylatban a szlovák, cseh s a háború küszöbén tervezett jugoszláv rádió- és színbemutatókra utalunk, amelyek a náci gyűlölet-ideológiával szöges ellentétben, épp a két világháború közt egymás ellen uszított közép-európai népek közeledését szolgálták...)

De hát hogyan próbálták a hitleristák *Az ember tragédiáját* eltorzítani, népszerűségét propaganda-céljaikra kihasználni? E kérdésre adandó válaszuk összefügg a fordítások, kiadások és előadások krónikájával.

Hibát követnénk el, ha abból indulnánk ki, hogy a náci diktatúrában minden német náci volt. *Az ember tragédiája* németországi előadásainak humanista elemei is lehettek – ezeket feltárni a német kutatók feladata –, hiszen még Margendorff velejéig náci jellegű művének pontos adattárában is találkozunk ilyen jelekkel. Könyvének külön fejezetében (*Die Bühnengeschichte der Tragödie des Menschen*) a német nyelvű bemutatók történetével is foglalkozik; részint Németh Antal idézett műve, részint saját kutatásai alapján ismerteti az előadások történetét, s az 1934-es bécsi bemutatóról ezt írja: „Die Übersetzung stammte von Jenő Mohácsi, einem der besten Madách-Kenner Un-

garns” („A fordítás Mohácsi Jenőtől, az egyik legjobb magyarországi Madách-szakértőtől származott.”), s Mohácsi neve mellől itt érdekes módon hiányzik a Margendorff-könyv egyéb fejezeteiben neve mellé nyomott Dávid-csillag, amely abban az ördögi rendszerben a később fizikailag is bekövetkezett gyilkolás első bunkóütese volt. S a náci gépezet működött: Margendorff könyvében az 1937-es előadásról már ezt olvassuk: „Der Übersetzer wurde auf dem Theaterzettel nicht genannt, wir wissen aber, daß die Übertragung von Jenő Mohácsi gespielt wurde” („A fordító nevét a színlapon nem tüntették fel, de tudjuk, hogy Mohácsi Jenő fordítását játszották”). Tehát a legjobb német Madách-fordító nevét már megölték, a szövege még élt, amikor a

[i] **Hamburgi Staatliches Schauspielhausban** ✽ 1937. április 15-én

Az ember tragédiáját bemutatták.³⁵ Azután a szövegét is megölték. Midőn a

[j] **Berlini Volksbühnén** ✽ 1939. szeptember 22-én

Madách művét bemutatták, akkor már, Margendorff beszámolója szerint: „Eine neue deutsche Bühnenbearbeitung der Übersetzung von Andor Spóner durch Ernst Leopold Stahl lag vor” („Spóner Andor fordításának Ernst Leopold Stahl által készített új német színpadi feldolgozása szerepelt”). Előkaparták tehát a félszázad előttiéik közül nem is a legjobb fordítást (hiszen Dóczi személye sem felelt meg a hitleri vértörvényeknek), és átdolgoztatták Ernst Leopold Stahl (1882–1949) irodalomtörténész-dramaturggal, aki délnémet színházaknál, főként Münchenben működött. Jóllehet ez a fordítás-átdolgozás csak sokszorosítva jelent meg, s mi dolgozatunkban csak a kinyomtatott fordításokat taglaljuk, ezúttal egy nevezetes előadás szövegekönyvéről lévén szó, nem lesz érdektelen egy pillantást vetnünk reá. {*Mint látni fogjuk, Radó ettől az elvtől a későbbiekben eltért, és pl. gépiratban fennmaradt fordításokról is megemlékezett.*}

[13.] Imre Madách ❖ Die Tragödie des Menschen ❖ Dramatisches Gedicht in 13 Bildern ❖ Deutsche Bearbeitung unter Benutzung der Übersetzung Andor von Sponers von Ernst Leopold Stahl ❖ Otto Strese ❖ Berlin–Steglitz ❖ 1938 ❖ V, 114 S.

A címlapról megtudjuk, hogy a Vertriebsstelle und Verlag Deutscher Bühnenschriftsteller und Bühnenkomponisten G. m. b. H. elnevezésű színházi ügynökség küldte szét „visszavárolag” az érdeklődő színházaknak és műkedvelő együtteseknek (nem érdektelen, hogy bizonyos anyagi lebonyolítás a náci birodalom határain túl összpontosult: „Sämtliche Aufführungsrechte durch den Bühnenvertrieb M. Kantorowicz. Zürich” – olvassuk a külső címlapon). A rövidített szövegből hiányzik az általunk kiragadott II. rész. A többi így fest:

- I. Das große Werk ist nun vollendet, gut.
Die Räder sind im Gang, der Schöpfer ruht.
Millionen Jahre brauchts, bis eine Speiche
Des großen Räderwerks aus ihren Fugen weiche.
- III. Was gähnst du, Tiefe, mir zu Füßen?
Nicht kann mich deine Drohung schrecken.
Den erdebornen Staub verschlingst du nur,
In Glorie schreit ich über dich hinweg.
Denn Liebe, Dichtung, Jugend führen
Mich ein in meine ew'ge Welt.
Mein Lächeln ist das einz'ge Glück hinieden,
Wenn sonnengleich ein Antlitz aufgehellet.
- IV. EVA Das Lied versteh ich!
Gott sei gepriesen und gedankt.
ADAM Ich ahn' es auch und folgen will ich ihm.
Nur jenes Ende, könnt' ich das vergessen!
Ich sag dir Mensch: Kämpfe und vertraue!
{Aláhúzás az eredetiben.}

Világos, hogy Stahl a Spóner-szöveg átdolgozásakor a feketelistára tett Mohácsi-szöveget is nézte, de a legtöbbet maga tette hozzá, abbeli igyekezetében, hogy színpadszerű legyen. Pl. az I/1-ben átveszi Spóner szavait, de Mohácsi szövege figyelmezteti, hogy az „Arbeit” helyett jobb a „Werk”. Az I/2-ben maga választ Spónerénál alkalmasabb szöveget, az I/3-ban a „daß” helyett a logikusabb „bis”-t illeszti be, az I/4-ben a suta (a színpadon mulatságosan „Rotz”-nak is érthető) „Rads” helyett „Räderwerk”-kel szaporítja a jambusok számát s. í. t. Margendorff szerint jószándékú, de nyelvileg rossz, gondolataiban pedig nem Madách-szerű szöveg. És ahhoz mit szólunk, hogy az Úr szavait Ádám szájába adja Stahl?! {Ez a kontextus alapján nyilván sajtóhiba.} Az előadás sikeres volt.³⁶

Vajon véletlen-e, hogy kiragadott részeink közül a II. ebből a változattól kimaradt? Azt hisszük, nem – hiszen az összevont prágai színbe Stahl is betehette volna, mint egykor Fischer. Azt hisszük, ezektől a soroktól riadtak vissza: „Az államférfit, kit nagynak nevezünk... komédiásnak nézi az utókor” – amit a Hitler-érában veszélyes lett volna kimondani.

Nevezetes bemutató volt, már csak az időpontjánál fogva is: a háború első heteiben, Lengyelország lerohanása idején. A nácik itt sem tagadták meg magukat. Hamburgban provokatív és uszító módon a falanszter szín díszletein orosz feliratok jelentek meg. Margendorff idézi egy birtokába került Mohácsi-kézirat idevonatkozó részét: „Gegen die russischen Aufschriften in diesem Bilde hätte ich einzuwenden, daß sie das großartig Zeitlose dieser Szene irgendwie in die Tagespolitik hinabreißen”. („E szín orosz feliratai ellen azt a kifogást emelném, hogy e jelenet nagyszerű időtlenségét valahogy a napi politikába rántják le”). A berlini bemutatóval kapcsolatos az a magyar újságcikk, melynek Madách-idézete kavart fel vihart; az Esti Kurir című szabadelvű lapnak a bemutatóról írt glosszájában ezt olvassuk: „...Elámulunk a világon és életünkön. Minden megvilágosodik, mint a haldokló rabszolga lelkében: »Mért él a pór? A gúlához követ hord az erősnek, s állítván utódot jármába, meghal. – Milliók egy miatt!« S ez az egy így szól Luciferhez: »...némitsd el azt a hallgatást«, de a színjáték bonyolítója így válaszol: »Azt nem bírom, ez már a nép joga. Együtt öröklé az igával

azt.« A jajgatás és az üdvrivalgás a nép joga, a rivalgás, mely fölemel és lesújtja a néptribunt”.³⁷ A magyar cenzor (a cikkíró szóbeli közlése szerint) átfutott a színikritikának nézett glossza fölött – bezzeg lecsapott rá a német követség sajtófigyelője, s az Esti Kurir büntetésből három napig nem jelenhetett meg.

[k] A frankfurti Städtische Bühnen színház * 1940. november 16-án

ismét a Spóner–Stahl-féle fordításban mutatta be Madách művét,³⁸ ezúttal azonban Németh Antal, aki ekkor is, mint három évvel azelőtt Hamburgban, vendégrendezőként szerepelt, megpróbálta a rendezés során csiszolni a szöveget – Margendorff feljegyzése szerint, aki meg is jegyzi: csak azért, mert még nem állt rendelkezésre az új német fordítás. Igen, az addigi német fordítások sorozata – Dux szemelvényes és Fischer valamint Spóner–Stahl színpadra rövidített fordításszövegét is beleszámítva, összesen tizenegy különböző fordítás – után megjelent a tizenkettedik.

[14.] Imre Madách * Die Tragödie des Menschen * Philosophische Dichtung * Aus dem Ungarischen übertragen von Elsa Reitter Podhradzky * Übersetzerin * Bp. * é. n. [1939 vége vagy 1940 eleje] * 187 S.

A fordítónőről annyit tudunk, hogy magyarországi németajkú költőnő volt, néhány versét az *Ungarn* című folyóirat közölte, de önálló publikációi nemigen lehettek, mert neve az Országos Széchényi Könyvtár és a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár katalógusában csak ezzel a fordítással kapcsolatban szerepel; kb. 1942-ben hunyt el.³⁹ Feltehető, hogy ez a fordítás a náci használatra készült. Előadásra azonban nem került, arra mindenesetre jó volt, hogy Margendorff innen vehesse idézeteit.

{A kiegészítésben látni fogjuk, hogy a fordítás valószínűleg már 1939-ben megjelent, mindenesetre 1940. I. 13-án a Pester Lloyd méltatta, így tehát semmi akadálya sem lehetett annak, hogy a XI. 16-i előadáson használják.}

A négy kiragadott rész ebben a fordításban így hangzik:

73

I.	Vollbracht ist jetzt das Werk, das Rad im Gang,
Der Schöpfer ruht. Und Jahrmillionen lang
Es ständig läuft, bis nach so langer Frist
Ein Zahn des Rades zu erneuern ist.
II.	Man wird dereinst das Ganze nur belachen;
Der Staatsmann, den als Großen wir verehrten,
Der Orthodoxe, den wir angestaunt,
Sind einfach Possenreißer für die Nachwelt,
Wenn wahre Größe tritt an ihren Platz,
Die einfache, natürliche, die nur
Dort über Gräben setzt, wo solche sind,
Und nur im freien Felde Wege baut.
Die Lehre, welche jetzt zum Wahnsinn führt
Durch die Verworrenheit, wird einst, obschon
Sie niemand lernt, von jedermann verstanden.
III.	Was gähnst du, Tiefe, hier zu meinen Füßen?
Glaub nicht, es schüchtert deine Nacht mich ein;
Der Staub sinkt nur hinab, weil erdgeboren,
Ich überschreite dich in Glorienschein.
Zu meinem ewigen Heim weist mir den Weg
Der Liebe, Jugend, Dichtung edles Licht,
Auf diese Welt bringt nur mein Lächeln Wonne,
Verklärt als Sonnenstrahl es ein Gesicht.
IV. EVA	Das Lied versteh ich, Dank sei meinem Gott!
ADAM	Ich ahn es auch und trag, was mir bemessen.
Doch dieses Ende! Könnt ichs nur vergessen!
DER HERR	Mensch, ich sagte: Kämpfe und vertraue!

Ezt a fordítást a recenzió⁴⁰ mint könnyedén olvasható, a beszélt és az irodalmi nyelv között valahol középen álló nyelvi teljesítmény dicséri, majd megállapítja, hogy a fordítónő gyakran közvetlen elődjéhez – vagyis Mohácsihoz – fordult „tanácsért”.

74

Vajon miben nyilvánult ez meg? Nyomban meglátjuk, ha a kiragadott részekből egy-két sort mindkét fordításból egymás mellé állítunk:

(Mohácsi) ...Nennt Possenreisser einst die Nachwelt...

(Reitter P.) ... Sind einfach Possenreißer für die Nachwelt...

(Mohácsi) ...Glaub nicht, ich fürchte deine Nacht!

(Reitter P.) ...Glaub nicht, es schüchtert deine Nacht mich ein.

(Mohácsi) ...Mein Staub nur sinkt, weil ergeboren.

(Reitter P.) ...Der Staub sinkt nur hinab, weil ergeboren.

(Mohácsi) ...Mein Lächeln nur bringt Erdenwonne.

(Reitter P.) ...Auf diese Welt bringt nur mein Lächeln Wonne.

A IV/1. sort, ahol a különbség csak annyi, hogy Mohácsinál „Gott”, a másik fordítónál pedig „Gotte” áll, felesleges említenünk.

Mohácsi, láttuk, a korábbi fordítások bőbeszédűségét elkerülendő, tudatosan és következetesen csökkentette a sorok jambus-számát, Elsa Reitter Podhradszky ismét megnyújtotta a sorokat, helyreállította a formális elemet, s úgy látszik, könyvét inkább csak olvasásra szánta, hiszen Madách meghatározását – „drámai költemény” – fordításának címlapján megváltoztatja „filozofikus költemény”-re. A két fordítói elv közt nehéz volna igazságot tenni. Mindkettő mellett szólnak érvek. Annyi azonban bizonyos, hogy Elsa Reitter Podhradszky fordítása jóval különb, mint Mohácsi előtt bármely más Madách-fordítás volt. S hogy Mohácsi szövegének felhasználásán kívül alaposan ismerte és magáévá tette a magyar eredetét is, arra számos példa közül csak azt említjük, hogy az ominózus II/7. sort kitűnően oldotta meg – felismerte a lovasember hasonlatot.

Az ember tragédiája – nyilván a minden kurtitáson és rendezői fogáson áttörő humánus folytán, s élesztve a szívek mélyén lappangó zsarnokellenességet –, Németországban népszerű lett: ezt bizonyítja, hogy egy drámajegyzék⁴¹ tanúsága szerint különféle színházi kiadók és ügynökségek (feltehetően a meglevő fordítások átírásából származó)

szövegeket terjesztettek, így **Hans Thurn szövegét a Chronos Verlag**, a Reitter Podhradszky-féle fordításból **Wilfried Gesenberg által átdolgozott szövegét a Thespis Bühnenvertrieb**, és forgalomban volt **Wilhelm Kaselofski átdolgozása** is. Hogy a német közönség milyen sajátos beállítottság folytán, az ún. Bildungsromanok által is képviselt és elterjesztett „Läterung”-ot, vagyis a személyiség kiforrását, a megtisztulás folyamatát fedezve fel a drámában, s így nézve „Madách művét a maguk irodalmából vett hamis szemüvegen”, rajongott annyira *Az ember tragédiájáért*, ezt logikusan bizonyítja be Barta János.⁴²

A német nyelvű színpadok meghódítóját, Mohácsi fordítását, amelyet a náci Németországban hatalmi szóval hallgattattak el, a háború alatt még bemutatták Svájcban: a

[I] Berni Stadttheater ✽ 1943. január 31-én

matinén, majd február 11-én.⁴³

A második világháború után ismét megjelent – mint az első megjelenés adatainál már láttuk – Mohácsi Jenő fordítása, három újabb kiadásban. A kiadó jegyzeteként ezt olvassuk e könyvben: „A Tragédia jeles fordítójának nem adta meg a sors, hogy átnézhesse, és, ahol kívánatos, javíthassa művét. Mint tudjuk, idők folyamán a legmintaszerűbb fordítások is többé-kevésbé elavulnak. Ezért itt Mohácsi fordításának néhány helyét új szerkesztésben nyomtatjuk ki. A római színben Cluvia dalát Lechner korábbi fordításából vettük át”.

Milyen jellegű és mértékű volt ez a szövegváltoztatás? A kiragadott részekben két változtatást találunk az 1933. évi első kiadással szemben: a II/7. sorban „Gräben” helyett „Gräber” áll, ami egy nyelvtani jellegű sajtóhiba javítása; de teljesen megváltozott a IV/4. sor, itt így hangzik: „Mensch, hör mein Wort und kämpfe stets vertrauend”. Az előbbi változtatás természetesen jó és szükséges, a második vitatható. A szerkesztő nyilván a biblikus, archaikus elemet akarta erősíteni, s ezt azon az áron érte el, hogy a múltidőből felszólító módot csinált, ezenkívül a „bízva bizzál” sajátosságát próbálta megmenteni a „stets vertrauend” fordulattal. Elvi kifogás emelhető az ilyen eljárás ellen: a régi fordításból, megfelelő utalással, átvehet az új fordító, még

csiszolhatja is a régi fordítást egy új költő, fordító, de nincs meg erre a joga a személytelen kiadónak úgy, hogy még az átdolgozó-csiszoló szerkesztő nevét is titokban hagyja. Eléggé egyenetlen ez az átdolgozás: helyenként oldalak érintetlenek maradnak, de mindjárt az első színben az angyalok második karénekének negyven sorából nyolc szórén-szálán eltűnt, tizenkettő egy sajtóhiba-javítástól eltekintve azonos a régivel, huszat pedig a kiadó (vagyis a titkolt nevű szerkesztő) átköltött – részint szerencsésen, részint fölöslegesen, sőt szerencsétlenül. Ez utóbbira példaként bemutatjuk négy sor régi és új változatát:

Ott születendő világok,
Itt enyészők koporsója;
Intő szózat a hiúnak,
Csüggedőnek biztatója.

1933	1959
Welten dort, die einst entstehen, Sarg hier denen, die vergehen; Ernte Warnung seis den Toren, Hoffnung seis den Daseinswehen.	Hier gibts Wiegen neuer Welten, Särge andrer, die verfallen: Eiteln Toren ernste Mahnung, Hoffnung den Verzagten allen.

A magyar „ott-itt” 1933-ban „dort-hier”, 1959-re eltűnt, s ezzel az a téves kép keletkezik, mintha *ugyanott, ugyanaz* a csillagkép volna új világok bölcsője és enyészők koporsója, a negyedik sor végére biggyesztett „allen” rögtön elárulja, hogy csak a rím kedvéért került oda... Elvben tehát helyes volt a régi kiadás „felfrissítése”, gyakorlatban túllöttek a célon; igaz, csak kevés helyen.

Ismételjük: ott csak a német *fordítások* történetét, nyomtatott formában és élőszóval, előadásokon megtett útjukat, s az azokkal szorosan összekapcsolódó jelenségeket vázoltuk, *Az ember tragédiájáról* szóló, igen gazdag német kritikai irodalom meghaladta vizsgálódásaink körét.

Ami a további kilátásokat illeti, idézzük annak a svájci lapnak a véleményét,⁴⁴ amely a mű ismertetése és a Mohácsi-fordítás egy részletének közreadása kapcsán megjegyzi, hogy az 1964-es jubileumi év feltehetően új és modern inszcenálásokkal fogja gazdagítani *Az ember*

tragédiája történetét. Ennek egyébként előjelei már a jubileumi év előtt mutatkoztak. Minekutána már előbb felmerült egy új ausztriai bemutató – a bécsi Burgtheaterben 1959–1960-ban – és egy új németországi bemutató terve – Rostock városban 1961-ben – az 1963–64-es évadra ismét a bécsi Burgtheaterben, valamint Frankfurtban került szóba bemutató.⁴⁵

Mindezekből azonban a jubileumi évben csak egy matiné valósult meg. A Burgtheater kamaraszínházában, a

[m] Bécsi Akademietheaterben * 1964. november 22-én

Waldapfel József bevezető előadása után hat részletet mutattak be Rudolf Henz osztrák költő új fordításából.

* * *

Kiegészítés az első közleményhez

{Radó György kiegészítése a második közlemény végén (1965-ben) jelent meg.}

Az 1865-ben megjelent Dietze-féle fordításról megjegyeztem: „Morvay azt írja, hogy a fordítótól származik, míg Voinovich szerint szerzője Deák Farkas; az előbbi vélemény a valószínű, mert semmi adat sem mutat Deák szerzőségére.” Azóta megállapítottam, hogy Morvaynak és Voinovichnak is igaza van, Dietze fordítása ugyanis két változatban jelent meg. A verses szöveg 1–244. lapszámzással mindkettőben azonos nyomás, különbözik azonban a két címlap; az egyik változatban kívül a kiadó, belül a nyomda van rajta feltüntetve (ez a változat az aláírás nélküli, tehát feltehetően a fordítótól származó, nyolc lap terjedelmű előszót tartalmazza) – a másik változat címlapján kiadó nincs feltüntetve, csak kívül a nyomda (ebben találjuk a tizenkét lap terjedelmű, Deák Farkas által aláírt, 1865. április 3-i dátummal ellátott előszót, amelynek tartalma: Magyarország mint a Nyugat bástyája a tatár-török ellen, irodalmunk külföldön, Madách életrajza, a nő szerepe *Az ember tragédiájában*). A bibliográfiai adat tehát, kiegészítve:

- [2.] Emerich Madách ❖ Die Tragödie des Menschen ❖ Aus dem Ungarischen übertragen von Alexander Dietze ❖ Adolf Kugler ❖ Pest ❖ 1865 ❖ VIII, 244 S.
- Idem ❖ Vorwort: Wolfgang von Deák ❖ Druck von Gebrüder Pollack ❖ XII, 244 S.

Kiegészítés (2014)

1865-ben tehát két kiadásban jelent meg Dietze fordítása: a Pollack testvérek nyomdájában több példányt nyomtak, mint amennyit Adolf Kugler, a kiadó megrendelt, és a megmaradt példányokat a nyomda, egy másik előszóval ellátva, maga is terjesztette.

Az eset megértéséhez nem árt tudnunk, hogy a szerzői jogról szóló törvény csak 19 évvel később, 1884-ben született meg. A fordító előszavát (annak beleegyezése nélkül) nem tulajdoníthatta el a nyomda (ezért kellett másik előszót illeszteni az általa terjesztett kötetek elé), de Madách szövegét igen, hiszen az „csak” fordítás volt, s így más megítélés alá esett, mint az autentikus szöveg. Jogi vita csak abból keletkezhetett volna, ha a nyomda a saját maga által terjesztett kötetben nem tünteti fel, vagy meghamisítja a fordító nevét (lásd az ún. Iliász-pört), ezt azonban nem tette. Magának a műnek pedig csak a magyar nyelvű kiadásaira szerzett kizárólagos jogot az Athenaeum, a Madách Aladárral kötött szerződés értelmében.⁴⁶

Az Eötvös József-levél datálására vissza kell térnem. Az 1/9 862 keltezésben már csak azért sem lehet szó január 9-éről, mivel van olyan Eötvös-levél, amelynél a törtvonal előtt 12-nél nagyobb szám áll. Ezek szerint tehát szeptember 1-jei a levél. Valószínűleg Dietze küldte el a fordítását Eötvösnek, hiszen ha 1863. jan. 9–10-én úgy nyilatkozott, hogy már elkészült a fordítással, akkor feltételezhető, hogy néhány hónappal korábban is készen volt a mű jelentős részével.

Kerényi Ferenc tudni vélte, hogy: „Alexander Dietze fordítása még a költő életében megjelent, a Pesti Hölgy-Divatlap német verziójának, a Mode Zeitungnak füzetes mellékleteként” (KERÉNYI Ferenc: *Madách Imre*. Kalligram, Pozsony, 2006. 217.), ám személyes közlése sze-

rint ezt a fordítást sohasem látta, csupán a róla szóló híradással találkozott. Valóban: az említett magyar lap 1864. 17. (szeptember 1-jei) számának borítóján szerepel a tudósítás: „Hiregyveleg – Madách nagy hírre jutott műve: »Az ember tragoediája« Dieze [!] sikerült fordítása szerént, melyet társalapunk hozott volt, Lipcsében külön kiadásban fog megjelenni.” (PRAZNOVSZKY Mihály: *Madách Imre napjai a magyar irodalomban 1861–1864*. Gépírat). Ám sem a lapban, sem annak mellékleteként vagy külön kiadásban eddig még nem sikerült a nyomára bukkanni, s így létezése változatlanul kétséges.

A Fischer-féle fordítás kiadástörténete egy ponton zavaros. Tény, hogy a Budapesten megjelent könyvnek volt első és második kiadása is, a Lipcsében és Berlinben kiadottnak azonban minden ismert példányában a címlapon ez áll: „Zweite Auflage”. Logikusnak látszik, hogy Németországban is kellett lennie első kiadásnak, ám egyáltalán nem biztos, hogy ez valóban így is volt. Mindhárom kiadást ugyanott nyomták: „Druck des Franklin-Verein” áll a 4. oldalon. Ezek szerint a nyomdának volt egy magyarországi és egy németországi megrendelője is; a nyomatok látszólag tökéletesen egyeznek, valószínűleg nem is szedték újra a könyvet, csak ott módosítottak, ahol ez feltétlenül szükséges volt (főképp a címlapon). Érdekes, hogy míg a magyar kiadásnál mindkét esetben a címlapon az 1886-os évszám olvasható, addig a német kiadásnál sem a címlapon, sem máshol nincs évszám. (Van olyan könyvtár, amely – ismeretlen okból – feltételelesen 1890 utánra datálta a kötet megjelenését.) Logikus lenne azt feltételezni, hogy a német kiadás (vagy kiadások) megjelenési éve is 1886, ám ez ismét csak önkényes feltételezés. Egy valami azonban biztos: Radó a második németországi kiadást idézte! Nála ugyanis az utolsó sor így fest: „Ich sage Dir Mensch, ringe und vertraue.” Csakhogy mindkét magyarországi kiadás így végződik: „Ich hab’s gesagt, Mensch, ringe, doch vertraue.” Ebből, ha több nem is, de annyi azért megállapítható, hogy a másodiknak nevezett németországi kiadás (függetlenül attól, hogy létezett-e első vagy sem) csakis a két magyarországi kiadás után jelenhetett meg. (Mivel azt a lehetőséget, hogy előbb megjelent volna a második németországi kiadás, majd annak szövegén módosítva jelent volna meg mind az első, mind a második magyarországi kiadás, mint teljesen ab-

szurd feltételezést, valóban elvethetjük.) Azt a lehetőséget, hogy esetleg egyáltalán nem is volt első németországi kiadás, azzal támaszthatjuk alá, hogy az ottani kiadó a magyarországi kiadás(oka)t tekintette elsőnek, az elsővel egyazon évben megjelent második budapesti kiadásról talán nem is értesült, ezért tarthatta célszerűnek annak jelzését, hogy a könyv korábban már megjelent.

Bizonyos jelek szerint Czóbel Minkának is volt egy német nyelvű kézirat fordítása, ma azonban nem ismert a lelőhelye. Ugyancsak kérdéses, hogy pontosan mi állhatott a háttérben annak a tudósításnak, amely 1933-ban jelent meg *Madách új német fordítója* címmel és *Gänger Péter, az Amerikában élő német újságíró felolvasta Az ember tragédiájának fordítását a temesvári sajtó előtt* alcímmel. (Temesvári Hírlap 1933. jan. 21.) A cikkből csak annyi derül ki: „Gänger Péter, a Bánságból Amerikába elszármazott bánsági német újságíró és író fordította le most Madách munkáját németre.” Sem a fordítóról, sem a fordításról nem szólnak későbbi tudósítások.

Ugyanakkor bibliográfiai említés történik egy olyan XIX. századi, minden jel szerint teljes szövegű kiadásra, amely Radó figyelmét valószínűleg elkerülte:

[15.] [Emerich Madách ✱ Die Tragödie des Menschen ✱ Aus dem Ungarischen übertragen von] C. H. Schöffler ✱ Krumbhaar ✱ Liegnitz ✱ 1894 ✱ 184 S.

A leírás nem részletezi vagy pontosítja a szerző nevét és a mű címét, csupán összefoglalóan jelzi azokat, s csak a fordító nevét, a kiadás helyét, idejét és terjedelmét adja meg. [*Bibliographie der in selbständigen Bänden erschienenen Werke der ungarischen Literatur in deutscher Übersetzung (1774–1999)*. Zusammengestellt von Dr. Tibor FAZEKAS. A lapszámozást egyáltalán nem tartalmazó könyv 1338. tétel.] Ez a fordítás egyébként már Szinnyeinél is szerepelt! A *Tragédia* fordítástörténetének pillanatnyilag ez a legnagyobb talánya. A könyvnek ugyanis semmi nyoma sincs: sem a magyarországi könyvtárakban, sem Bécs, Berlin, Frankfurt nemzeti könyvtáraiban, legalábbis a Világhálón elérhető adatbázisok tanúsága szerint. De ugyanígy nem találha-

tó Varsóban sem, pedig a megjelenés helye a mai Lengyelországban van. Ugyanakkor az sem tételezhető fel, hogy Szinnyei bizonyítan forrás alapján közölte volna ezt a tételt; ennek ellentmondani látszik a részletgazdag leírás: a település, a kiadó és a fordító neve mellett az évszámot és a terjedelmet is csak azok az irodalmárok adták meg, akik a részletekre is ügyeltek, nem tételezhetjük fel tehát azt sem, hogy emlékezet vagy szóbeszéd volt a bibliográfiai leírás alapja.

A 8. tétel kiegészítésre szorul. A németországi könyvtárak digitális adatbázisai alapján sem lehetett pontosan megállapítani, hogy a Philipp Reclam Jun. Verlag pontosan hányszor jelentette meg a Lechner-féle fordítást, Jókai előszavával. Dr. Bene Kálmán azonban felvette a kapcsolatot a kiadóval, s így sikerült megtudnia, hogy a műnek nem kevesebb, mint 15 kiadása volt a következő években: 1888, 1890, 1892, 1893, 1897, 1900, 1903, 1904, 1909, 1912, 1916, 1925, 1934, 1937, 1941. Ezek számba vétele és korrekt bibliográfiai leírása évekig tartó (és nem is feltétlenül sikeres) nyomozást kívánna, mivel a kiadásokban általában nem szerepel évszám (csupán Jókai előszava keltezett). Az biztos, hogy a szedéstükör, sőt, amennyire ez apró nyomokból megállapítható, maga a szedés sem változott eleinte (a nyomdász „túl-ságosan” jól végezte munkáját, nehéz rajta kapni, hogy valahol akár csak egy árnyalatnyival is beljebb vagy kijebb kezdte volna a sort, vagy hogy nagyobb szóközt hagyott volna a szükségesnél, s ilyenkor az összehasonlítás rendre azzal az eredménnyel járt, hogy az ólomkliséket nem szedték szét, ezért az első évek nyomatai tökéletesen azonosak). A borító színe és körzetének mintázata azonban eltérő. És van még egy nyomra vezető jel: a kötet végére illesztett, a kiadónál megjelent egyéb műveket felsoroló listák, reklámok sem azonosak. A kiadások teljes körű átnézése azért is látszik reménytelennek, mivel a nagy német könyvtáraknak a Világhálón hozzáférhető katalógusai csupán négy évszámot tartalmaznak: 1888, 1916, 1925 és 1941. Egyetlen kiegészítésre szorítkozom:

[8.] Idem ✱ [Kétnyelvű kiadás] ✱ Illusztrációk / Illustrationen: Jozefka Antal ✱ Bp. ✱ Kossuth Kiadó / Kossuth Verlag ✱ 1999 ✱ 175 S.

Elsa Reitter Podhradszky fordításának néhány éve árverésre került egy dedikált példánya is: „Mély tisztelettel a Magyar Visszhang fordítója Reitterné Podhradszky Elza”. A fordítás egyébként minden valószínűség szerint még 1939-ben jelenhetett meg, mivel a Pester Lloyd már 1940. I. 13-ai számában ismertette. Sőt, megjelent Németországban is, igaz, stencilezett (de szabályosan bekötött, kb. A/5-ös) formában, tulajdonképpen „kézirat gyanánt”, föltehetően egy német nyelvű előadás céljaira.

[16.] Imre Madách ❖ Die Tragödie des Menschen ❖ Bearbeitung:
Elsa Reitter Podhradszky ❖ Thespis-Verlag Abt. Bühnen-
vertrieb ❖ Essen–Bredeneby ❖ 164 S.

Valószínűleg erre a kiadványra utalt Radó György is, amikor ezt írta: „különféle színházi kiadók és ügynökségek (feltehetően a meglévő fordítások átírásából származó) szövegeket terjesztettek [...], a Reitter Podhradszky-féle fordításból Wilfried Gesenberg által átdolgozott szöveget a Thespis Bühnenvertrieb”. A fenti leírás az eredetileg Radó György tulajdonában lévő (a Madách Irodalmi Társaságnak ajándékozott) példány alapján készült; a kötetből a megjelenés éve nem állapítható meg, s ami még különösebb, Wilfried Gesenberg neve sem szerepel benne. (Igaz, a kötet borítója hiányos.) Ugyanakkor a Világhálón is sikerült megtalálni, vélhetően ugyanennek a kiadásnak a leírását, s ott már társfordítóként van feltüntetve Gesenberg, a megjelenés éve pedig 1957. (A kiadó is és az oldalszám is egyezik. Ám ha ugyanezt a fordítást már a háború alatt is meghirdették, akkor kérdéses: vajon valóban kétszer megjelent volna, vagy az 1957-es évszám tévedés?)

Kaselofskynak a jelek szerint „kézirat gyanánt” sokszorosított fordítása is szerepel a Világhálón közzétett könyvtári katalógusokban. A leírás szerint nem árusított, színpadi használatra szánt „kézirat”-ról (vagyis föltehetően sokszorosított gépiratról) van szó, amelynek oldal-számát sem ismerjük.

[17.] Imre Madách ❖ Die Tragödie des Menschen ❖ [Übersetzt
von:] Wilhelm Kaselofsky ❖ Capitol-Verlag ❖ Berlin ❖ 1941

❖ Unverkäuflich. [Bücherei-]Ms. ❖ [A Deutsche National Bibliothek (Leipzig–Frankfurt am Main) elektronikus katalógusa alapján]

Az 1930. IV. 6-i bécsi rádióközvetítésről érdemes megjegyezni, hogy az technikai okok miatt egy időre megszakadt. A sikerre épp abból lehet következtetni, hogy fél óra alatt állítólag 900-an telefonáltak be a rádióhoz, érdeklődve a folytatás iránt. (PODMANICZKY Katalin: *Az ember tragédiája első transzfer- és recepcióhulláma az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlása után*. In: XIX. Madách Szimpózium. Szeged–Budapest, 2012. 104.) Ezt a számot azonban fenntartással kell kezelnünk, nem valószínű ugyanis, hogy ennyi hívás fogadásához elegendő számú telefonvonallal rendelkezett volna a korabeli bécsi rádió. A rádióelőadások sorából kimaradt az 1934-es bécsi előadás közvetítése. Úgy látszik, Radó György figyelmét elkerülte a három évvel tanulmányának publikálása előtt megjelent írás (TERTINSZKY Edit: „*Az ember tragédiája*” *mikrofon előtt*. Kortárs 1961/1. sz. 122–126.), amelyből kiderül, hogy az előadást rádión is meg lehetett hallgatni. (Akkoriban ez értelemszerűen előadást jelentett.)

[n] A bécsi Burgtheater 1934. január 23-i előadásának rádióközvetítése

Ennek hatását nehéz túlbecsülni. Annyi bizonyosnak látszik: a rádióközvetítésnek is szerepe lehetett abban, hogy tavaszig további 25 előadásra került sor a színházban. (ENYEDI 254.)

A II. Világháború után Münchenben is volt bemutató:

[o] München ❖ 1949. IX. 22., 23., 24.

Ez a leírás szerint német színészek és egyetemi hallgatók közös előadása volt, dr. Bakó Elemér „vezetésével”, jóllehet rendezőként Max-Paul Madeja volt feltüntetve. (ENYEDI 308.)

* * *

És most vegyük sorra az 1964-től megjelent német fordításokat, figyelmen kívül hagyva az előadásokat, adaptációkat! 2003-ig teljeskörű (a fordításokat, színházi előadásokat, operaváltozatokat a teljes német nyelvterületen, vagyis Németországban, Ausztriában és Svájcban is számba vevő) elemzést nyújt PODMANICZKY Katalin: *La réception de La tragédie de l'homme d'Imre Madách dans le monde germanophone (1862–2003)* c. kötetében (Madách Irodalmi Társaság, Bp., 2011).

[18.] Claude d'Acy ✗ Madách ✗ Die Tragödie des Menschen ✗ Szene 13 ✗ Wien–Stuttgart ✗ Georg Prachner Verlag (Pergamon-Press) ✗ 1965 ✗ I, 16+4 S.

Ez a fordítás- (vagy átköltés-) töredék, amely tehát csak a XIII. színt tartalmazza, önálló füzetként jelent meg. A fordító, Kerpel Jenő (Eugen Kerpel-Claudius, Sopron, 1896. jún. 15.–Bécs, 1977. dec. 20.).

Rudolf Henznek (Göpfritz an der Wild, 1897. máj. 10.–Bécs, 1987. febr. 12.) színpadi célra készült rövidített fordítása (önminősítése szerint átköltése) valóban megjelent, talán az 1964-es, a jelen könyvben [m]-mel jelölt előadásnak is ez a fordítás volt az alapja. 1967-ben stencillel sokszorosított (de bekötött) kiadványként látott napvilágot, majd később egy részlet is megjelent belőle. A bibliográfiai leírás értelmezéséhez: az előjáték az első három szín összefoglalását jelenti, a kilenc kép a történelmi színeket, a két prágai kivételével, az utójáték pedig a XV. színt.

[19.] Imre Madách ✗ Die Tragödie des Menschen ✗ Deutsche Nachdichtung von Rudolf Henz ✗ Dramatisches Gedicht in neun Bildern mit einem Vorspiel und einem Nachspiel ✗ Österreichischer Bühnenverlag Kaiser & Co. ✗ Wien ✗ [1967] ✗ 110 S.

— [Madách Imre] ✗ Die Tragödie des Menschen ✗ Ford. Rudolf Henz ✗ Arion 2. – Nemzetközi költői almanach ✗ 1968 ✗ S. 183–184.

A Mohácsi-féle fordítás 5. (valójában 9.) kiadásától kezdve az Engl Géza (?–Bp., 1988. febr. 29.) által korszerűsített szöveg jelent meg.

[20.] Imre Madách ✗ Die Tragödie des Menschen. Dramatisches Gedicht ✗ Aus dem Ungarischen übertragen von Jenő Mohácsi ✗ Bearb.: Géza Engl ✗ Vorw.: Marcell Benedek ✗ 5. bearb. Auflage ✗ Corvina ✗ Bp ✗ 1970 ✗ 270 S.

— Idem ✗ 6. Auflage ✗ 1977 ✗ 248 S. ✗ (Kass János illusztrációival)

— Idem ✗ 7. Auflage ✗ 1983 ✗ 248 S. ✗ (Kass János illusztrációival)

— Idem ✗ 8. Auflage ✗ 1994 ✗ 229 S.

— Idem ✗ 9. Auflage ✗ 1998 ✗ 229 S.

— Idem ✗ 10. Auflage ✗ 2002 ✗ 229 S.

Meg kell azonban jegyezni, hogy nemcsak az előszóban említett apróbb változás (és ki tudja, hány hasonló?) történt a kiadások során. Mohácsi életében utoljára 1937-ben jelenet meg a (negyedik) fordítás. Abban még így végződött a mű:

Ich sagte dir: Mensch, kämpfe und vertraue!

1957-ben azonban már így festett:

Mensch, hör mein Wort und kämpfe stets vertrauend!

1970-ben ez így módosult:

Mensch, dein Gebot sei: kämpfen und vertrauen.

A Mohácsi–Engl-féle fordítással szemben, hosszú évtizedeken át csak egyetlen konkurrens áttüzetés született, Sebestyén Györgyé (Bp., 1930. okt. 30.–Bécs, 1990. jún. 6.).

[21.] Imre Madách ✗ Die Tragödie des Menschen ✗ Übertragung und Bearbeitung von György Sebestyén ✗ Manuskript ✗ Sessler Verlag ✗ Wien–München ✗ 1983 ✗ 2, 264 S.

Ez az 1983-as klagenfurti előadás számára készült stencilezett szöveg volt. (Az előadással kapcsolatban lásd: ENYEDI 352–353.)

Hans Thurnnal Radó György levelezett, és fordításrészleteket is kapott a műfordítótól, aki szeretett volna az általa készített átültetésre egy színház részéről megbízást kapni. Az már Radó halála után, az 1999-es Frankfurteri Könyvvásáron derült ki e sorok írója számára, hogy a teljes fordítás elkészült, noha csupán „kézirat gyanánt” jelent még meg. [*Bibliographie der in selbständigen Bänden erschienenen Werke der ungarischen Literatur in deutscher Übersetzung (1774–1999)*]. Zusammenge stellt von Dr. Tiborc FAZEKAS. 1338. tétel.] A bibliográfia szerzőjével a helyszínen, majd később levelezés útján folytatott konzultációból kiderült, hogy bár a műfordító időközben (2002-ben) elhunyt, özvegye, Edda Thurn még él, s Fazekas Tiborc segítségével sikerült is felvennem vele a kapcsolatot. Így néhány évvel később szabályos nyomtatott könyvként is megjelenhetett Hans Thurn fordítása, felesége előszavával.

[22.] [Imre Madách ✱ Die Tragödie des Menschen ✱ Übertragung:] Johann (Hans) Thurn ✱ Als M[anu]s[cript] gedr. [uckt] ✱ Aumühle, o.[hne] J.[ahresangabe] ✱ [1991?] ✱ 210 S.

— Idem. Die Tragödie des Menschen von Imre Madách ✱ Aus dem Ungarischen übersetzt von Hans Thurn ✱ Madách Irodalmi Társaság ✱ Bp. ✱ 2005 ✱ 196 S.

A többnyelvű Thurn egyébként Temesváron született 1913. VII. 12-én, és 2002-ben halt meg a Hamburg melletti Aumühlében.

2005-ben Münchenben, ottani egyetemisták mutatták be német nyelven a *Tragédiát*, Horváth Krisztina (Sopron, 1978. III. 28.–), akkoriban Münchenben tanuló diáklány rendezésében, saját szövegkönyve alapján. (ENYEDI 385.) Ennek szövegkönyve a következő évben megjelent.

[23.] Imre Madách ✱ Die Tragödie des Menschen ✱ Textbuch von Kriszt(in)a Horváth ✱ Madách Irodalmi Társaság ✱ Bp. ✱ 2006 ✱ XXX, 100 S.

1999-ben megjelent egy kétnyelvű, színes illusztrációkkal kísért kiadás, Lechner Gyula szövege alapján, a Frankfurteri Könyvvásárra. (Lásd: a Lechner-féle fordítás kiadásainál!)

Legújabban ismét a Philipp Reclam junior-féle szöveg egy átdolgozott kiadása látott napvilágot, 2013-ban.

[24.] Imre Madách ✱ Die Tragödie des Menschen ✱ Dramatische Dichtung ✱ Berliner Ausgabe ✱ Vollständiger, durchgesehener Neusatz bearbeitet und eingerichtet von Michael Holzinger ✱ Verlag, Druck und Bindung: CreateSpace Independent Publishing Platform North Charleston ✱ USA ✱ 2013 ✱ 164 S.

A bibliográfiai adatok értelmezését az olvasó fantáziájára bízom: mit jelent az, hogy „berlini kiadás”, egy Amerikában megjelent könyvnél? Amelyet egyébként, a látszat ellenére, Németországban nyomtak, hiszen a 164. oldalon, a vonalkód mellett ez áll: „Printed in Germany by Amazon Distribution GmbH, Leipzig”. A négy kiemelt rész ebben a közlésben így fest:

- I. Das Meisterwerk ist fertig, und ist gut.
Es geht nun seinen Gang, der Schöpfer ruht.
Äonen wirbelt's um die Achse fort,
Bis abgenützt ein Radzahn hemmt den Lauf.
- II. Einst wird mann übers Ganze weidlich lachen.
Es sieht den Staatsmann, der wir groß genannt,
Den Orthodoxen, den wir angestaunt,
Die Nachwelt für Komödianten an,
Sobald an ihre Stelle wahre Größe,
Natürlich ungekünstelt Echtes tritt,
Das dort nur springt, wo's einen Graben giebt
Und seine Wege sucht, wo frei die Bahn.
Die Lehre, die jetzt nur zum Wahnsinn führt,
Durch ihr verwickelt Wesen, wird, obschon
Sie niemand lernt, doch jedermann verstehn.

- III. Was gähnst du, finstre Tiefe, mir zu Füßen?
 Durch deine Nacht, meinst, giebt's nicht Weg noch Steg;
 Den Erd' geboren, nur der Staub verfällt dir,
 Ich schreite glorreich über dich hinweg.
 Der Geist der Liebe, Poesie und Jugend
 Führt mich in meine ew'ge Heimat ein.
 Auf diese Welt bringt nur mein Lächeln Freude,
 Fällt's auf ein Wangenpaar wie Sonnenschein.
- IV. EVA Ach, ich versteh' das Lied, Gott sei gepriesen!
 ADAM Ich ahn' es auch, und will darein mich finden,
 Das Ende, ach, könnt' ich nur das verwinden!
 DER HERR Lass' dir's gesagt sein: kämpfe und vertraue!

A könyv külső megjelenési jegyei rendhagyók. Csak találgathatjuk, hogy melyik képzőművész alkotása állhat a borítón, az mindenesetre világos, hogy nem portréfestő volt az illető: a 10 kiló súlyfelesleg a szerző arcáról jól leolvasható, de azért egy kicsit emlékeztet a kép Madáchra. A helyesírásnak vannak nemzetközi szabályai; úgy látszik, a kiadó valamiért ezekre sem akart tekintettel lenni. A szereplőnevek, vagy az „Erste Szene” stb. alcímek után rendre pontot találunk, miként a két évszázaddal ezelőtti magyar, német vagy angol nyelvű könyvekben. Csakhogy mostanában (legalább 100 éve) az említett nyelvek egyikében se tesznek ilyen helyekre pontot. A tördelés nyilván a kiadványszerkesztő program amatőr automatizmusával készült. Van olyan oldal, ahol a legalsó sorban csak a szereplőnév található, de már a szereplő szövege a következő oldalon kezdődik. Ugyanakkor, üde színfoltként, a dalok, kórusok a legtöbb helyen egy bekezdéssel beljebb kezdődnek.

A laikusban felmerül a kérdés: miért éppen a régi Lechner-féle fordítást vette elő a kiadó 2013-ban? Erre nem mernék határozott választ adni. Lehet, hogy nincs összefüggés a kettő között, mégis érdemes megjegyezni, hogy a Mohácsi-féle fordítás esetében csak 2014. júl. 8-a után ér véget a szerzői (műfordítói) jogvédelem. A könyv végső soron nagy csalódás, amely már-már a csalás határát súrolja. A kiragadott

négy részlet tökéletesen egyezik az 1888-as szöveggel. Mi értelme van átnézni egy kötetet, ha végül mindent rendben találunk? S főképp: miért kell ezt hangsúlyozni, azt a látszatot keltve, mintha valami változott volna a korábbi kiadásokhoz képest?

Radó a német nyelvterületen mutatkozó kezdeti kudarcokban nagy szerepet tulajdonított a *Faust*-reminiscenciáknak. Nem szabad azonban megfélekednünk arról, hogy Goethe német volt és nem osztrák (vagy svájci), s hogy ennek megfelelően sem a személye, sem az életműve nem állt olyan magasan az osztrák irodalom értékrendjében, mint a német irodalomében. Az osztrák néző tehát, még ha fel is figyelt bizonyos hasonlóságra, két, számára többé-kevésbé idegen mű között találta meg azt, ami befogadáslélektani szempontból merőben más helyzet, mint a német közönségé. Madáchnak tehát eleve jobb esélye volt a sikerre Ausztriában (vagy mondjuk Svájcban), mint Németországban.

Végül: az eredeti közleménysorozatban Spóner Andor neve végig Spónerként szerepel. Tekintettel arra, hogy fordításának Zichy Mihály részére *magyar nyelven* dedikált példányát Spóner Andorként írta alá, nyilvánvalóan ezt kell elfogadnunk. Más kérdés, hogy a könyvben *értelemszerűen* nem így szerepel. Német nyelvű szöveg esetében Madách is ékezet nélkül, Madáchként írta alá a nevét; akkoriban ez volt a megszokott, elterjedt eljárás.

Jegyzetek

1. Ilyen pl. a mű legelső fordítása, DUX Adolf műve, a Gazette de Hongrie-ban megjelent, első francia nyelvű fordítás és Jean ROUSSELOT francia verses fordítása, a latin, az észti nyelvű töredékes fordítás. {A felsoroltak közül ROUSSELOT francia fordítása, továbbá az észti fordítás azóta elkészült és megjelent, a régi latin fordítástöredék helyett pedig egy új, teljes fordítás készült.}
2. V. ö. pl. NÉMETH Antal: *Az ember tragédiája a színpadon*. Budapest Székesfőváros, Bp., 1933. 160 l.
3. DEMETER Tibor: *Bibliographica Hungarica*. 4. kötet. Bp., 1958. és pótkötetek 1963-ig. (Gépirat.)
4. *Index Translationum*. UNESCO Nr. 1–14.
5. A levelet közli PALÁGYI Menyhért: *Madách Imre élete és költészete*. Athenaeum, Bp., 1900. 435.
6. MORVAY Győző: *Magyarázó tanulmány „Az ember tragédiájá”-hoz*. Szerző kiadása, Nagybánya, 1897. 228. – VOINOVICH Géza: *Madách és Az ember tragédiája*. 2. kiadás. Athenaeum, Bp., 1922. 581.
7. PALÁGYI: i. m. 438. – *Madách Imre összes művei*. Sajtó alá rendezte, bevezette és a jegyzeteket írta: HALÁSZ Gábor. II. k. Révai, Bp., 1942. 1027–1029., jegyzet: 1210. – *Madách Imre összes levelei*. Sajtó alá rendezte STAUD Géza. II. k. Madách Színház–Új Színház, Bp., 1942. 115., jegyzet: 216.
8. V. ö.: KÁROSY Pál: *Az ember tragédiája első fordítója*. Evangélikus Családi Lap 1935. 3. sz. 3.
9. MORVAY: i. m. 213. – VOINOVICH: i. m. 572.
10. MORVAY: i. m. 229–230.
11. ERDÉLYI Károly: *Madách és fordítói*. Magyar Szemle 1895. 7. sz. 74–75.; 8. sz. 86–88. – Erdélyi ugyanerről a témáról: *Az ember tragédiája*. Temesvári r. kath. főgimn. 1891–92. évi értesítője: Irodalmi dolgozatok. Kolozsvár, 1901. 167.
12. VOINOVICH: i. m. 277.
13. Uo. 228–229.
14. MORVAY: i. m. 232–235.

15. Uo. 235–239.
16. N. Z.: *Madách Ember Tragédiájának új német fordítása*. Irodalom 1887. I. 13.
17. MORVAY: i. m. 246–248. – I. még: Egyetértés 1885. 15. sz. – Vasárnapi Újság 1892. 31. sz. 540–541.
18. NÉMETH: i. m. 74–79.
19. MORVAY: i. m. 239–242. – I. még: Egyetértés 1888. 126. sz. – Fővárosi Lapok 1888. 192. sz. – Irodalmi Értesítő 1888. 11. sz.
20. MORVAY: i. m. 243–246. – I. még: K-i.: *Madách és Dóczy*. Magyar Szemle 1890. 45. sz.; – SILBERSTEIN ÖTVÖS Adolf. Pester Lloyd 1891. 120. sz. – Élet 1892. 132. – Vasárnapi Újság 1892. 31. sz. 540–541. – TURÓCZI-TROSTLER József: *Madách németül*. Nyugat 1934. I. k. 226–229.
21. REICHARD Piroska: *Madách német nyelven*. In GRAGGER Róbert: *Philologiai dolgozatok a magyar–német érintkezésekről*. (Heinrich-emlékkönyv.) Hornyánszky, Bp., 1912. 198–306. – Ugyanerről a témáról: LEFFLER Béla: *Adalék „Az ember tragédiája” német irodalmához*. ItK 1911. 498.
22. *Az ember tragédiája és a meiningeni színtársulat*. Vasárnapi Újság 1888. 43. sz. 708. – NÉMETH: i. m. 58.
23. Arnold WEISSE: *Die Tragödie des Menschen*. Hamburger Fremdenblatt 1892. II. 20. – DÓCZI Lajos: *Madách a német színpadon*. Magyar Génusz 1892. 10. sz. 149. – *Neuer Theateralmanach 1893*. – NÉMETH Antal: *Az ember tragédiája német színpadi jubileuma*. Napkelet 1932. 11. sz. 801. – NÉMETH: i. m. 56., 58–60.
24. NÉMETH: i. m. 79.
25. SZÉP Ernő: *Magyar drámák a bécsi színpadokon*. Bp., 1930. 60–66. – *Az ember tragédiája Bécsben*. Fővárosi Lapok 1892. 170. sz. – Vasárnapi Újság 1892. 26., 27., 33. sz. – SELADON: *Madách és a Hanswurst*. *Az ember tragédiája Bécsben*. A Hét 1892. 26. sz. 418–419. – Neue Freie Presse 1892. VI. 19. – W.: *Die Tragödie des Menschen*. Neue Freie Presse 1892. VI. 22. – Edmund WENGRAF: *Die Tragödie des Menschen*. Wiener Allgemeine Zeitung 1892. VI. 21. – Fremdenblatt 1892. VI. 19., 20., 21. – Neues Wiener Tagblatt 1892. VI. 19. – NÉMETH: i. m. 56., 61–70.

26. Paul LINSEMANN: *Lessing-Theater*. Berliner Fremdenblatt 1893. III. 21. – Vossische Zeitung 1893. III. 19. – J. L.: *Vor den Coulissen*, Berliner Börsen-Courir 1893. III. 19. – PH. ST.: *Lessing-Theater*. Berliner Zeitung 1893. III. 21. – G.-n.: *Lessing-Theater*. Berliner Börsen-Zeitung 1893. III. 19. – A. R.: *Lessing-Theater*. Die Post 1893. III. 20. – J. K.: *Lessing-Theater*. Lokal-Anzeiger 1893. III. 21. – Ferdinand RINKEL: *Aus der Werkstatt der Bühnenkunst*. Berliner Tageblatt 1893. III. 19. – O. N.-H.: *Lessing-Theater*. Berliner Tageblatt 1893. III. 19. – Otto NEUMANN-HOFER: *Theater*. Berliner Tageblatt 1893. III. 20. – *Az ember tragédiája Berlinben*. Fővárosi Lapok 1893. 82. sz. – NÉMETH: i. m. 73–79.
27. V. ö.: Neue Zürcher Zeitung 1943. II. 9. Morgenausgabe. – Újság 1942. 214. sz.
28. NÉMETH: i. m. 121–128. – MOHÁCSI Jenő: *Az ember tragédiája a bécsi rádiószínpadon*. Budapesti Szemle 217. k. 1930. 293–297. – JÚNIUS: *Az ember tragédiája a bécsi Stúdióban*. Nemzeti Újság 1930. 80. sz. – I[RINYI] J[enő]: *Az Ember Tragédiája a bécsi rádióban*. Magyarság 1930. IV. 9. – B[ÜKY] Gy[örgy]: *Hogyan rendezték Az ember tragédiáját a bécsi stúdióban*. Budapesti Hírlap 1930. IV. 11. – Uo. 1930. IV. 8. – *Az ember tragédiája a bécsi rádióban*. Az Est 1930. IV. 8. – Jenő MOHÁCSI: *Die Tragödie des Menschen*. Radiowelt (Wien) 1930. IV. 6. – Dr. Anton VON LABAN: *Die Tragödie des Menschen*. Radio-Wien (Wien) 1930. IV. 6. – *Die Tragödie des Menschen*. Neues Wiener Tagblatt 1930. IV. 10. – *Madách's. „Die Tragödie des Menschen” in Wien*. Der Deutsche Rundfunk (Berlin) 1930. IV. 18. 66.
29. NÉMETH: i. m. 128–129. – Jenő MOHÁCSI: *Die Tragödie des Menschen*. Bayerische Radio-Zeitung 1931. X. 11. – NESTOR: *Das Rundfunk/Ereignis der Woche*. Münchener Süddeutsche Sonntagspost 1931. X. 11. – F. V.: *Die Tragödie des Menschen*. Münchener Neueste Nachrichten 1931. X. 17. – *Das heutige große Rundfunkereignis*. Münchener Telegramm-Zeitung 1931. X. 13. – Dr. H.: *Tragödie des Menschen in München*. Der Deutsche Rundfunk 1931. X. 23. – Dr. M. S.: *Imre Madách. Die Tragödie des Menschen*. Bayerische Radio-Zeitung 1931. X. – Paul EHLERS: *Die Tragödie des Menschen im Bayeischen Rundfunk*. Bayerische Staatszeitung und Bayerischer Staatsanzeiger. 1931. X. 15.
30. TURÓCZI-TROSTLER József: *Madách németül*. Nyugat 1934. I. k. 226–229. – I. még: Nemzeti Újság 1933. 136. sz. – Szó R. Pesti Napló 1933. 147. sz. – (R.[ELLE] p.[ál]) Magyar Hírlap 1933. 131. sz. – K. E. Budapesti hírlap 1933. 131. sz. – KÁLLAY Miklós. Képes Krónika 1933. 29. sz. – MOLTER Károly. Erdélyi Helikon 1933. 665–666. – X. Y. Z. P. Pester Lloyd 1933. 137. Morgenblatt. – B[ODOR] A[ladár]. Magyarság 1936. 291. sz. – TURÓCZI-TROSTLER József: *Mohácsi Jenő, a műfordító*. Filológiai Közlöny 1963. 3–4. sz. 336–343.
31. Felix SALTEN. Neue Freie Presse; Hans BRECKA. Reichspost; Hanns SASSMANN. Neues Wiener Journal; Oskar Maurus FONTANA. Der Wiener Tag; Julius STERN. Volkszeitung; Ernst DECSEY. Neues Wiener Tagblatt.; Wiener Zeitung; Das Kleine Volksblatt; Illustrierte Kronen-Zeitung; Fritz ROSENFELD. Arbeiter-Zeitung; Julius BAUER. Der Morgen; Siegfried GEYER. Die Stunde; Ludwig ULLMANN. Wiener Allgemeine Zeitung; Hans HERRDEGEN. Österreichische Abendzeitung; bécsi sajtószemelvények, a pontos lapszám megjelölése nélkül, ismertető felsorolásuk: Géza VOINOVICH–Jenő MOHÁCSI: *Madách und die Tragödie des Menschen*. Georg Vajna, Bp.–Leipzig, 1935. 155–161. – ASZLÁNYI Károly. Új Idők 1934. I. k. 199–200. – BAJCSY-ZSILINSZKY Endre. Szabadság 1934. 4. sz. – BETHLEN Margit. Pesti Hírlap 1934. 22. sz. – D. L. Magyar Írás 1934. 2. sz. – EBECZKY György. Új Idők 1934. I. 161. – FARKAS Geiza. Kalangya (Újvidék) 1934. 235–237. – FELEKY Géza. Magyar Hírlap 1934. 17. sz. – (F[ELEKY] g[éza]). Magyar Hírlap 1934. 18. sz. – INCZE Gábor. Református Élet 1934. 38–39. – KÁRPÁTI Aurél. Nyugat 1934. I. k. 593–597. – Ua. KÁRPÁTI Aurél: *Színház*. Gondolat, Bp., 1959. 248–253. – (ke). Gazette de Hongrie. 1934. 4. sz. – KUNSZERY Gyula. Élet 1934. 74–75. – Ua. Pásztortűz 1934. 42. – LÁBÁN Antal. Képes Krónika 1934. 9. sz. – LÁNYI Viktor. Pesti Hírlap 1934. 17. sz. – MIKES-MISCHEK Ferenc. Függetlenség 1934. 17. sz. – MOHÁCSI Jenő. Nyugat 1934. I. 597–600. – NÉMETH Antal. Napkelet 1934.

- 157–162. – Ua. Nemzeti Figyelő 1934. 5. sz. – Ua. Új Magyarország 1934. 107–109. sz. – PAPP Jenő. Magyarország 1934. 17. sz. – PÜNKÖSTI Andor. Újság 1934. 17. sz. – RUTTKAY György. Az Est 1934. 10. sz. – SEBESTYÉN Károly. Pester Lloyd 1934. 18–19. Morgenblatt – (v1). 8 Órai Újság 1934. 18. sz.
32. Könyvek: *Lidércke. Madách Imréné regényes élete*. Nyugat, Bp., 1935. 188 l. – Ua. Pharos, Bp., 1943. 216 l. – *Madách und die Tragödie des Menschen*. Georg Vajna, Bp.–Leipzig, 1935. 168 S. (VOINOVICH Gézával). – Cikkek: *Az ember tragédiája a bécsi rádiószínpadon*. Budapesti Szemle 217. k. 1930. 293–297. – *Az ember tragédiája a Burgtheaterben*. Délibáb 1932. 16. sz. – *Balogh Károly „Madách, az ember és a költő” c. könyvéről*. Budapesti Hírlap 1934. 238. sz. – *Bemerkungen zur Tragödie des Menschen*. In *Balassa József emlékkönyv*, 1934. 94–95. – *Madách Imre második temetése*. Pesti Napló 1934. 146. sz. és Pester Lloyd 1934. 147. Morgenblatt. – *Madách Aladár Az ember tragédiájáról*. Pesti Napló 1934. 147. sz. – *Madách másik unokája*. Pesti Napló 1934. 129. sz. – *Az ember tragédiája Bécsben*. Nyugat 1934. II. 224–228. és Pester Lloyd 1934. 177. Morgenblatt – *Az ember tragédiája és a zsidók*. Múlt és Jövő 1935. 282–283. és Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve 1937. 90–101. – *Fráter Erzszi Nagyváradon*. Pesti Napló 1935. 69. sz. – *Madách*. Hangdráma a pesti rádióban 1935. – *Nógrádban, ahol Fráter Erzszi járt*. Budapesti Hírlap 1935. 91. sz. – *Az ember tragédiája a – francia bábjáték formájában*. Pesti Napló 1937. 161. sz. – *Az ember tragédiája Hamburgban*. Nyugat 1937. I. 457–458. és Színpad 1937. 43–46. és Pester Lloyd 1937. 1937. 91. Abendblatt – *Egy Madách-bemutató kisjubileuma*. Nyugat 1939. I. 139. – *Imre Madách und Die Tragödie des Menschen*. Neue Zürcher Zeitung 1939. Nr. 24. – *Az ember tragédiája és a film*. Nyugat 1940. 62–64. – „*Dicsőség a magasságban...*” A Kisfaludy-Társaság évlapjai. Új folyam 60. k. 1941. 182–191. – *Lidércke nyomában*. Tükör 1941. 109–112. – *Az ember tragédiája mint ponyvairodalom*. Budapesti Szemle 265. k. 1943. 187–190. – *Az ember tragédiája útja a Hubay palotától a berni városi színházig*. Újság 1943. II. 12. – *Madách und Die Tragödie des Menschen*. Berner Tagblatt 1943. II. 5. – *Wie „Die Tragödie des Menschen” entstand*. Der Bund (Bern). 1943. Nr. 62.
33. Wolfgang MARGENDORFF: *Imre Madách. Die Tragödie des Menschen*. Konrad Triltsch, Würzburg, 1942. 123 S. – Idem. 2. Auflage. 1943. 103 S.
34. LUKÁCS György: *Madách tragédiája*. Szabad Nép 1955. 85., 91. sz.
35. Nyugat 1937. I. 457–458. – Színpad 1937. 43., 46. – Pester Lloyd 1937. 9. Abendblatt – Altonaer Nachrichten 1937. IV. 16. – Hamburger Fremdenblatt 1937. IV. 16. – Hamburger Nachrichten 1937. IV. 11. – Kölnische Zeitung 1937. IV. 11. – Frankfurter Zeitung 1937. IV. 20. – Theater der Welt (Amsterdam) 1937. X. 549.
36. MIKES Ferenc: *Elkészült a Tragédia új német fordítása*. Függetlenség 1938. 187. sz. – Berliner Illustrierte 1939. X. – Erika 1939. X. Nr. 41.
37. [HORVÁTH Béla]: *Az ember tragédiája Berlinben*. Esti Kurir 1939. IX. 23.
38. HOFFMANN E.: *Aufführung der „Die Tragödie des Menschen” im Frankfurter Schauspielhaus*. Ungarisches Jahrbuch 1940. 348–350. – *Frankfurtban bemutatták Az ember tragédiáját*. Pesti Hírlap 1940. 263. sz. – Wolfgang MARGENDORFF: *Frankfurter Generalanzeiger* 1940. XI. 18. – Idem. Thüringer Gauzeitung 1940. XII. 10. – Idem. Thüringer Landeszeitung Deutschland 1940. XII. 11.
39. KARSAI Géza. Pannonhalmi Szemle 1943. 237.
40. T[URÓCZI]T[ROSTLER József]. Pester Lloyd 1940. 10. Abendblatt.
41. Friedrich Ernst SCHULTZ–Wilhelm ALLGAYER: *Dramenlexikon*. Kiepenhauer und Witsch, Köln–Berlin, 1958. 338.
42. BARTA János: *Madách Imre*. Franklin, Bp., [1942] 180.
43. MOHÁCSI Jenő: *Az ember tragédiája útja a Hubay-palotától a berni városi színházig*. Újság 1943. II. 12. – A.[rhold] H. S[CHWENGERER]. Schweizer Radio-Zeitung 1943. II. 7. – Jenő MOHÁCSI: *Madách und Die Tragödie des Menschen*. Berner Tagblatt 1943. II. 5. – Arnold H. SCHWENGERER. Berner Theaterverein Nr. 1. – A.[rhold] H. S[CHWENGERER] Der Band 1943. Nr. 73. – th. Ber-

- ner Tagblatt 1943. Nr. 37. – -ss. Neue Berner Zeitung 1943. II. 13. – E. B. Neue Berner Nachrichten 1943. II. 13. – kh. Berner Tagwacht 1943. II. 13. – H. Sg. National-Zeitung (Basel) 1943. II. 16. – W. A. Basler Nachrichten 1943. II. 17. – H. W. St. Galler Tagblatt 1943. II. 16. Abendblatt. – Bernhard DIEBOLT. Die Tat (Zürich) 1943. II. 15. – BECKMESSER. Die Weltwoche (Zürich) 1943. II. 19. – Albert STEFFEN. Goetheanum (Dornach) 1943. II. 21. – (M.) Journal de Genève 1943. II. 12. – L. S. Tribune de Genève 1943. II. 13. – L. B. Gazette de Lausanne 1943. II. 15. – Der Band 1943. II. 2. Morgenblatt – Neue Berner Zeitung 1943. II. 2. – Berner Tagblatt 1943. II. 3.
44. Gerhard WAHL: *Die Tragödie des Menschen. Imre Madách, Mensch und Dichter*. Basler Nachrichten (Sonntagsblatt) 1959. XI. 22.
45. Az 1959–1960-as Burgtheater tervről: Népszava 1959. V. 5. – Szemle 1959. X. 5. – Kisalföld 1959. V. 5. – Esti Hírlap 1959. X. 6. – Az 1961-es rostocki tervről: Esti Hírlap 1961. V. 7. – Az 1963–64-es Burgtheater tervről: Élet és Irodalom 1963. 33. sz. – Film, Színház, Muzsika 1963. I. 11. – Új Ember 1963. VII. 28. – Esti Hírlap 1963. XI. 12. – Az 1963–64-es frankfurti tervről: Esti Hírlap 1963. VI. 5. – Új Ember 1963. VI. 16.
46. OSZK Kézirattára. Fond 3/Madách Aladár

A francia fordítások

Majdnem két évtized telt el *Az ember tragédiájának* megjelenése óta, németül már kétszer is (Dux és Dietze szövegével) régen megszólalt, de színpadi ősbemutatója s a német fordítások egész sorozata még hátravolt, amikor 1881-ben franciául is megjelent a drámai költemény. Tegyük hozzá: még csak csonkán, és nem is francia földön, hanem Budapesten.

De már korábban, Madách életében is nyoma van a mű iránti francia érdeklődésnek. Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában fennmaradt Ludovic Rigoudaud francia újságíró levélváltása Madách Imrével:¹ ebből kiderül, hogy Rigoudaud az egész drámai költeményt lefordította, s Madách, aki franciául is jól tudott, vállalkozott is az esetleges felvilágosítások, magyarázatok közlésére, de levele már nem érte Magyarországon a francia újságírót. A műnek ez az első francia fordítása elkallódott.

Budapesten 1880-tól harmad-negyednaponként francia nyelvű hír- lap jelent meg, *Gazette de Hongrie* címmel, Amédée de Saissy francia hírlapíró szerkesztésében. A magyar politikai, gazdasági és kulturális életéről, eseményekről, magyar–francia kapcsolatokról tájékoztatta olvasóit e lap, *Revue Hongroise* című állandó rovatában pedig, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia irányított, a magyar irodalmat propagálta: fordításokkal, ismertetésekkel. Nem tudjuk, hány példánya jutott el Franciaországba, azt hisszük, nem sok, a benne megjelent első francia nyelvű Madách-fordítás is inkább történeti érték. A fordító neve nincs rajta; a francia Madách-fordítások krónikása, Birkás Géza feltételezi, hogy a szerkesztőtől, Amédée Saissytól származik, aki Arany, Petőfi és mások verseit is fordította franciára. Valójában a fordító Varga Bálint (Szentleányfalva, 1856. jún. 23.–Bp., 1943. szept. 16.) református gimnáziumi tanár, aki Lesage *Sánta ördögét*, az ó-orosz *Igor éneket* és az ukrán Sevcsenko verseit fordította magyarra.²

1881. december 18-án indult meg a közlés, és nyolc folytatáson át 1882. január 12-ig tartott: színről színre haladva, de a második prágai szín kihagyásával, részletesen ismertette a mű tartalmát, s ebbe az ismertetésbe illesztette bele a prózában lefordított szemelvényeket.

[1.] La Tragédie de l'Homme par H. Madách ❧ Gazette de Hongrie ❧ 1881. No. 81., 82., 83., 84., 1882. No. 1., 2., 3., 4.

(A költő keresztnevét jelző *H.* bizonyára az *Imre* név olykor szokásos Heinrich–Henri etimologizálására utal.)

Az általunk kiragadott négy részletből ez a fordítás csak hármát tartalmaz, ezek közül is az első nem idézet, hanem ismertetés.

- I. Le Seigneur se réjouit d'avoir achevé son oeuvre. Elle tourne la machine, et il faudra des millions d'années avant qu'il soit nécessaire d'y réparer quelques rouages.
- III. Que fais-tu là à mes pieds, gouffre béant? Ne crois pas que ta Nuit m'effraie: la poussière, production de cette terre, y tombe seule; moi, je te franchis, entourée d'une auréole. Le génie de l'amour, de la poésie et de la jeunesse m'ouvrent le chemin de ma patrie éternelle. Sur cette terre, mon sourire seul amène les délices, lorsque – comme un rayon de soleil – il tombe sur quelque visage.
- IV. EVE Ah! Je comprends ce chant, j'en rends grâce à mon Dieu!
ADAM Moi aussi je commence à l'entendre, et je lui obéirai. Mais cette fin! Que ne puis-je l'oublier!
- LE SEIGNEUR Je te l'ai dit, homme, lutte et aie confiance.

Pontos, szó szerinti fordítás, csupán a IV/2-ben „*gyanítom*” helyett „hallani kezdem” áll, no és persze a „*bízva bízzál*” itt is csak „bízzál”.

E kuriózum-jellegű fordítás és a lezárásául megjelent tanulmány (*Madách et „La Tragédie de l'Homme”*. Gazette Hongrie. 1882. I. 6., 8.) után másfél évtized telik el, már megjelent a német fordítások sorozata, lezajlott a német nyelvű bemutató is, sőt más nyelveken is megszólalt már *Az ember tragédiája*, amikor napvilágot lát a második francia fordítás, ezúttal Franciaországban, a teljes szöveg – folytatásos folyóirat-közleményekben, majd könyv formájában. Ismét prózai fordítás.

[2.] Emerich Madách ❧ La Tragédie de l'Homme ❧ Traduit du Hongrois par Ch. de Bigault de Casanove ❧ Mercure de France ❧ 1896 ❧ Tome 19. p. 13–48., 294–336., 405–440. ≡ Tome 20. p. 80–89.

- Idem ❧ Paris ❧ 1896 ❧ Société de Mercure de France ❧ XII, 254 p.
- Idem ❧ Deuxième édition ❧ Paris ❧ 1896 ❧ Société de Mercure de France ❧ XII, 254 p.

A fordító, Charles de Bigault de Casanove (1847–1910) francia történelemtanár, Párizsban, majd 1882-től Nantes-ban tanított. Nantes-ban fordította le *Az ember tragédiáját*, mégpedig a magyar eredetiből. Irodalmi érdeklődése és műfordítói becsvágya ugyanis nyelvtanulásra ösztönözte: skandináv nyelveken és magyarul tanult, Madách drámáján kívül Ibsen, Strindberg, Petőfi műveit, valamint Katona *Bánk bánját* fordította franciára (az utóbbi fordítása könyv alakban 1910-ben, Párizsban jelent meg). Francia folyóiratokba cikket írt a magyar irodalomról. Nem sokkal halála előtt a magyar irodalom népszerűsítéséért megválasztották a Kisfaludy Társaság levelező tagjának, halála után Kont Ignác, a sorbonne-i egyetem magyar professzora – aki Madách-fordítását is sugalmazta – írt róla nekrológot.³

Charles de Bigault de Casanove rövid kor- és életrajzzal kezdi fordításának előszavát, lelkesen méltatja, majd elemzi Madách művét.

A négy kiragadott rész az ő fordításában így hangzik:

- I. La grand œuvre est terminé, et il est bon. La machine est en marche, le Créateur se repose. La roue tournera des millions d'années avant qu'il soit besoin d'y changer une dent.
- II. Un jour, on tira de tout cela. L'homme d'État, auquel nous avions décerné le nom de grand, l'orthodoxe que nous contemplions avec admiration, le postérité les regardera comme des comédiens, quand la vraie grandeur aura pris leur place, ainsi que le simple et le naturel qui ne sautent que là où il y a un fossé et suivent la voie unie et franche. Et la science, qui mène présente-

ment à la folie à cause de sa nature compliquée, tout le monde alors la comprendra, bien que personne ne l'étudie.

III. Pourquoi, gouffre béant, es-tu là à mes pieds? Ne crois pas que ta nuit m'épouvante: la poussière seule, née de la terre, y tombe; quant à moi, je le franchirai glorieusement. Le génie de l'amour, de la poésie et de la jeunesse, m'ouvrira le chemin vers ma patrie éternelle; ici-bas, mon sourire seul cause du plaisir, quand il tombe sur deux joues comme un rayon de soleil.

IV. EVE Ah! Je comprends ce chant, grâces soient rendues à Dieu!

ADAM J'en ai le pressentiment, moi aussi, et je m'y conformerai.

Mais cette fin! si seulement j'en perdais le souvenir!

LE SEIGNEUR Je te le dis, homme: lutte et aie confiance!

Pontos, szószerinti fordítás ez is, s mint két pontos, de egymástól függetlenül készült prózai fordításnál lenni szokott, szövegük részint azonos, részint szinonimákban (m'effraie – m'épouvante stb.) különbözik egymástól. Felfigyelhetünk az I/1. végén lévő „et il est bon”-ra. A német fordítók közül Spóner, Dóczy és Mohácsi az I/1–2. rímpár kedvéért választották a „ruht” párjául kínálkozó, s a Madách „igen”-jét jól helyettesítő „gut” szót; Lechner azonban, ugyanúgy, mint most Bigault, a Biblia idevonatkozó kifejezését veszi át szószerint: „És látá az Isten, hogy jó” (*Genézis* 1. 10., 12., 18., 21., 25. Káldi György fordítása). Tán Bigault mégsem a magyar eredetét, hanem Lechner német szövegét fordította? Nem: kiragadott részeinkben is akad olyan hely (III/2.), ahol Lechner eltér az eredetitől, Bigault viszont hű („*Ne hidd, hogy éjed engem elriaszt*” – „Durch deine nacht, meinst, giebt's nicht Weg noch Steg” – „Ne crois pas que ta nuit m'épouvante”): ez bizonyítja, hogy Bigault gondolata az I/1-ben véletlenül találkozott Lechnerével, s nem az ő német szövegét fordította franciára. Az ominózus II/7–8-ban Bigault sem fedezi fel a lovasember képét, ő is maga „ugrik”, majd meg éppen „sima és szabad utat követ”. A különféle fordítások összehasonlítója, Morvay Győző, külön cikkben⁴ foglalkozik Bigault művével: minek utána addig csupa verses fordítással volt dolga, s

a gyakorlatlan fordítók ügyetlenségei, meg a túlzott licentia erős bírálata adtak okot, most örömmel állapítja meg, hogy Bigault „a prózai alaknak választásával megoldotta egyúttal azt a kérdést is, mint kell idegen olvasó számára nagyobb szabású idegen költeményt élvezhetővé tenni”. Úgy találja, hogy ez a francia szöveg a tökéletes madáchi drámát adja tökéletes fordításban: „Madách géniusának hű mása”. Nos, tartalmi hűség szempontjából valóban joggal kápráztathatta el Bigault fordítása a pontatlan, kényszeredett korai német szövegekhez és Zmaj elcsapongó szerb szövegéhez szokott Morvayt – a későbbi francia szövegekkel való összehasonlításban azonban a költőiség hiánya lekoptatja Bigault akkori fényét. Morvay a francia kiadásban csak az előszó néhány hibás adatát, s a fordítás egy-két jelentéktelen elírását kifogásolja, a fordítást közlő *Mercure de France*-ről pedig elmondja, hogy „a modern symbolismusnak egyik hatalmas úttörője” volt.

Amikor *Az ember tragédiája* előadásának terve Franciaországban először felmerült, 1892-ben (a *Figaro* című lap híre szerint Porel párizsi színingazgató foglalkozott ezzel a gondolattal⁵) még nem állott rendelkezésre előadható francia fordítása. Már a második terv idején, 1898-ban, amikor a párizsi Porte Saint Martin színház vezetősége foglalkozott az előadás gondolatával,⁶ Bigault fordítása reálissá tehető volna a bemutatót.

Bigault fordításának megjelenésekor *Az ember tragédiájának* második teljes francia fordítása is készen volt már – kéziratban, de csak négy évtized múlva került kiadásra.

Megalkotója Guillaume Vautier (1866–1937), akinek életéről és munkásságáról Birkás Géza tudósít részletesen.⁷ Vautier korán árvaságra jutván, tizenkét éves korában került Magyarországra mint báró Révay Simon fiának tanuló- és játszópajtása. Kitűnően megtanulja nyelvünket, Budapesten érettségizik, majd francia konzuli tisztviselő lesz. Bécsben, Budapesten, majd túlnyomórészt Oroszországban teljesített szolgálatot, de mindig élénken érdeklődött Magyarország iránt, még késői öregkorában is folyékonyan beszélt magyarul, könyvet írt hazánk gazdasági életéről, fordította Madáchon kívül Petőfi és Arany költszetét, valamint Justh Zsigmond *A puszta könyve* c. művét. *Az ember tragédiájának* lefordítására is Justh beszélte rá, aki azt remélte,

hogy párizsi ismeretségei révén előadathatja majd francia földön is a drámát. Justh azonban a terv megvalósítása előtt meghalt, és Vautier fordítása csak 1931-ben jelent meg.

- [3.] Emeric Madách ✕ La Tragédie de l'Homme ✕ Poème dramatique hongrois ✕ Traduction de G. Vautier ✕ Preface de J. Louis Fóti ✕ Bp. ✕ 1931 ✕ Librairie Française ✕ 252 p. ✕ (Les chefs d'œuvre de la littérature hongroise No. 3)
— Idem ✕ Paris ✕ 1931 ✕ Piccart

A budapesti francia könyvesbolt Fóti József Lajos irodalomtörténész irányításával a magyar irodalom francia nyelvű népszerűsítésével is foglalkozott: magyar novella-antológiát, Ady-kötetet, magyar irodalomtörténetet is adott ki franciául. Fóti a Madách-kötet előszavában a Bigault-féle fordításról azt írja, hogy teljesen elfogyott, de különben is sietségben készült, és túlságosan a betű szerinti hűséghez ragaszkodó változat volt – indokolt tehát a magyarul tökéletesen értő Vautier eszmeileg és hangulatilag sokkal hívebb fordításának kiadása. „Becsületes és lelkiismeretes fordítás”: így jellemzi Vautier munkáját Fóti.

A négy kiragadott rész:

- I. La grand ouvrage est achevé; la machine tourne, le Créateur repose. L'univers, désormais, évolue sur son axe: les millions d'années se succéderont sans qu'il y faille renouveler un cran.
- II. Il viendra un temps où tout cela fera rire. L'homme d'Etat, l'orthodoxe que nous admirons, la postérité les regardera comme des comédiens. Alors régnera la vraie grandeur simple et noble qui ne saute que là où il y a un fossé et ne s'attarde pas, lorsque l'espace est libre, à suivre les chemins précédemment tracés. Alors la doctrine compliquée et mystérieuse qui, de nos jours, conduit à la démence, sans étude spéciale sera comprise de chacun.

- III. Pourquoi t'ouvres-tu, trou béant,
Qui fais abhorrer le néant?
Tu n'engloutis que ma poussière,
Conception de la matière.
En vain tu voudrais mon esprit;
Avec dédain il te franchit.
Rayon du ciel sur mon visage,
Il n'était là que de passage;
Jeunesse, poésie, amour
Composaient son aimable cour.
Et maintenant il s'achemine
Vers le lieu son origine.
- IV. EVE Je saisis ces paroles; gloire à vous, ô mon Dieu!
ADAM J'en devine aussi le sens et veux m'y conformer. Mais cette fin horrible, que ne puis-je l'oublier!
LE SEIGNEUR Homme, je te l'ai dit: lutte et aie confiance!

Mint látjuk, ez a fordítás váltakozva hol versként, hol prózában szólaltatja meg franciául Madáchot. Persze, van a francia nyelvnek egy olyan sajátos belső ritmikája, zenéje – kétségtelen összefüggésben az utolsó szótagra eső, s e minőségében csak a néma *e* által variált szóhangsúllyal, és az értelem szerint variálható mondathangsúllyal –, amely minden csiszoltabb francia irodalmi szövegnek megadja a skandalizáló lehetőségét. Ez nagy érv azok mellett, akik – e dolgozat szerzőjével ellentétben – azt vallják, hogy verses szöveget franciára (és olaszra) adekvát módon lehet prózában fordítani. A prózának vershez hasonló jellege természetesen az író, a műfordító művészi készségétől függ. Szemléletesen két szövegnek e szempontból való összehasonlítása úgy történhet, ha mindkettőt az értelmi hangsúlynak megfelelő periódusokra bontva, egymás mellé állítjuk: amelyiknél a periódusok hosszúság-
rövidsége egyenletesebb, és párosításuk (ceruzával bontott sorokká) reálisabb, az a versszerűbb prózai szöveg. Majd a harmadik francia fordítással, a Roger Richard-éval egybevetve mutatunk be egy-egy példát az első két fordításból is. *{Számolásunk szerint az a negye-*

dik fordítás. Radó az első, szemelvényes fordítást itt figyelmen kívül hagyta; a teljes és ismertté vált fordítások között valóban Richard fordítása lesz a harmadik. (Rigoudaud elkallódott és sohasem ismert fordítása is, levele értelmében, teljes volt.)} Egyelőre azonban vessünk egy pillantást Vautier fordításának tartalmi hűségére. A II/2-ből kimaradt „*kit nagynek neveztünk*” – pedig prózai fordításnál még a verssorok Prokrusztész-ágyára sem hivatkozhat a fordító az ilyen önkényes rövidítésnél. A II/7-ben Vautier sem „*ugrat*”, hanem maga „*ugrik*”, a II/8-ban viszont nem alkuszik meg egy látszólag hű, de értelmetlen megoldással, hanem – ha már a lovasember-hasonlatra nem jött rá – önkényes, de igen logikus, odaillő képet választ: „nem késlekedik, ha szabad a tér”; kár, hogy fölöslegesen hozzáteszi: „elindulni a már járt utakon”. A III-ban, ahol verselni próbál, sajnos csődöt mond művészi hűségre való törekvése, gondolatok változnak meg: „*ne hidd, hogy éjed engem elriaszt*” helyett „ki csak a hitványt riasztod el”, a II/4-ben „*én*” helyett „szellemem” ad ideológiailag megmásított értelmet, sőt, ezt a „szellemet” a mélység fölöslegesen el is akarja nyelni, s ezért nem glóriával, hanem megvetéssel lépi át; és mialatt e betoldások folytán a nyolc sorból tizenkettő lesz, mégis elvész a „*nemtő*”, s ahelyett, hogy Éva mosolya szállna napsugár gyanánt egy-egy arcra, az ég sugara száll az ő arcára, s mindezekhez ráadásul e sugár „csak futólag volt ott”. S mindezt azért, hogy rímeltethessen ott, ahol Madáchnál nincsenek is rímek!

Kosztolányi Dezső bírálata⁸ fordításkritikai irodalmunk egyik eltemetett gyöngyszeme, fordításelméleti megállapításaival és gyakorlati elemzéseivel. „Ha valamit franciára fordítanak, az az érzésünk, hogy lámpák gyúlnak ki a szavak mögött s látjuk a gondolat csontszerkezetét: nyomban kiderül, hogy érdemes volt-e kimondani ezt a gondolatot vagy sem. Az ellenpróbát a magyar költő emberül állja. Sok helyütt – különösen az eszmei részletekben – új szépségeit fedezzük fel...” – méltatja, tán nem is annyira egyénileg Vautier-nak, mint inkább a franciára való fordításnak művészetét, előnyeit...

Tegyük azonban hozzá, hogy Vautier-nál nem ritka az értelemzavaró pontatlanság. Pl. a paradicsomi színben, amikor Lucifer először jelenik meg az első emberpárnak, s Évához így szól: „*Oh, megállj, ke-*

cses hölgy! Engedd egy percre, hogy csodáljalak” – e szavak után a fordításból kimarad a zárójelben levő rész: (*Éva megáll s lassankint felbátorodik*), aminek folytán Lucifer rákövetkező szava – „*E mintakép milljószor újuland meg*” – értelmetlenné válik. Vagy amikor a paradicsomon kívüli szín elején Lucifer a honról és az iparról ezt jósolja: „*Szülője minden nagynek és nemesnek, és felfalója önnön gyermekének*” – ez a rész Vautier-nál: „...engendrant tour à tour et détruisant tout ce qui est grand et noble”, tehát az önnön gyermekének felfalása, ez az igen mély és jelentős gondolat, egyszerű „tönkretétellé” laposodik... Csak két kiragadott részben!

Egy sajátos műfajban, bábszínpadon szólalt meg *Az ember tragédiája* a párizsi Arc-en-Ciel bábszínház előadásában 1937. október 29-én, a világiállítás alkalmából. {*Az előadásra október 30-án, 31-én és november 1-jén is sor került. Lásd: ENYEDI 273.*} Az előadás Blattner Gézának, a Párizsban élő híres magyar bábművésznek volt az érdeme, a bábjáték szövegeknyvét Cselényi-Walleshause Zsigmond, Párizsban élő magyar expresszionista festőművész és író állította össze, Fernand Pignatellel együtt.

A nyomtatásban meg nem jelent szövegeknyv egy példánya a budapesti Színháztudományi Intézetben található; abból, hogy tizenhat számozott, sárga papírra gépelt oldal után számozatlan fehér oldalak következnek (hetven helyett csak huszonöt), majd ismét 86-tól számozott sárga lapokon fejeződik be a kézirat – arra kell következtetnünk, hogy az eredetileg teljességre törekvő új fordítást (sárga lapok) utólag megkurtították, átalakították. Azt is rögtön felfedezzük, hogy mi volt ez az átalakítás: a történelmi színeket Ádám és Lucifer dialógusává vonták össze – a többi szereplő, köztük Éva is, végig néma maradt, s nyilván pantomimmal játszották el Madách mondanivalóját, kísérték Ádám és Lucifer párbeszédét. Az eredeti (sárga lapra gépelt) fordítás-szöveget négy sorral jellemezhetjük:

I.	Oui, l'œuvre est terminé!
La machine tourne
et tournera sans arrêt,
pour l'éternité. |
|----|---|

Madách szövegétől távoleső fordítás, de látható, hogy a sajátos célnak megfelelő tudatos átalakításról van szó, s hogy a fordítók nagy művészi erővel végezték munkájukat, azt az olyan trouvaille-ok bizonyítják, mint pl. a „*Fukar kezekkel mérsz, de hisz nagy úr vagy*” sor megoldása: „Tu es seigneurialement avare!”

Mohácsi Jenő, aki Madách művének akkor leglelkiismeretesebb krónikása volt, e bábelőadás előzményeiről szóló cikkében⁹ megemlíti, hogy huszonegy párizsi magyar művész dolgozott a terveken és bábu-kon, s a vállalkozás iránt Paul Valéry is érdeklődött.

„A második világháború kitörését közvetlenül megelőző években a párizsi Centre d'Études Hongroises igazgatója, Molnos Lipót igyekezett *Az ember tragédiája* iránt a franciák érdeklődését felkelteni. Ebben az időben Molnos s francia meg magyar barátai a Comédie Française s más párizsi színházak igazgatóival tárgyalásokat folytattak a dráma színrehozatala ügyében. A darabot a Vautier-féle fordításban mindenütt elolvasták, nagy tetszéssel és elismeréssel nyilatkoztak róla, azonban előadásra csak úgy vállalkoztak volna, ha egy mecénás a díszletek és kosztümök nagy költségeit fedezte volna, s ha valaki a darabot a francia közönség ízlésének megfelelően átdolgozta, és színes, erőteljes, modern francia nyelven lefordította volna. Magyar és francia írók közreműködésével meg is indult a fordítói munka, állítólag el is készült több fordítás, kiadásukra azonban nem került rá a sor. E fordítások között van egy különleges vállalkozás, a Karinthy Frigyes öccse {*Karinthy József*} által készített fordítás, mely a párizsi tömegnyelv és gondolkodás eszközeivel igyekszik Madách művét az átlag francia számára érthetővé tenni” – közli Molnos Lipót értesítése alapján Birkás Géza.

Ez történt a második világháború küszöbén; a háború éveiben pedig a párizsi Théâtre National Populaire igazgatója, Pierre Adalbert foglalkozott a bemutatás gondolatával, amint erről Roger Richard tudósít, később idézendő cikkében.

Könnyen lehetséges, hogy a meglevő lelkiismeretes fordítások művészi elégtelensége miatt maradt hosszú évtizedeken át csak terv Madách művének francia színpadi bemutatója. A háború után ismét egy periférikus előadási formában szólalt meg *Az ember tragédiája* franciául a párizsi

[a] Radiodiffusion Française hullámhosszán 1946. szeptember 25-én, majd 1948. június 5-én,

és a kettő között Svájcban is, ahol németül már az első világháború jótékony célú előadásán, majd Bernben 1943-ban is szerepelt: a

[b] Studio de Lausanne de la Radiodiffusion Suisse hullámhosszán 1946. november 26-án.

E három előadás az új, színpadképes francia fordítás nagy visszhangot keltett jelentkezése.¹⁰ A fordításból akkor még csak a rádióra szánt részletek készültek el – teljes egészében, könyv alakban, másfél évtizeddel később látott napvilágot.

[4.] La Tragédie de l'Homme ✽ Poème dramatique de Imre Madách ✽ Traduit du hongrois par Roger Richard ✽ Bp. ✽ 1960 ✽ Corvina ✽ 272 p.

— Idem ✽ 2-ème édition revue et corrigée ✽ Bp ✽ 1964 ✽ Corvina ✽ 308 p.

{A „*revue et corrigée*” Radónál nem szerepel, pedig a könyv 4. oldalán ott áll! Látni fogjuk, hogy az idézett részek egyikén, jelesül az *Úr utolsó mondatán is változtatott a fordító. Sőt, Traduire* Ady című cikkében (*Études Finno-Ougriennes XVIII, 1982–83. Paris. p. 231.*) Richard kiemeli, a „*Mondottam ember: küzdj és bízva bízzál*” sor fordítására nem talált igazán megfelelő megoldást.

I. kiadás: „*Je t'ai dit de lutter, homme, et d'avoir confiance... confiance!*”

II. kiadás: „*Je t'ai dit homme, de lutter, et de te fier à la confiance!*”

És a saját munkapéldányában így javította ki: „...*et de persévérer dans la confiance.*”}

A fordítás szövegét Benedek Marcell előszava vezeti be, ez gerincében azonos a Mohácsi-fordítás Corvina-kiadásának előszavával, csak tekintetbe veszi a francia olvasó sajátos érdeklődését, és hivatkozik Bigault meg Vautier korábbi fordításaira. Majd Roger Richard (1917–2000) fordítói vallomása következik: hogy a rádióra készült szövegek

hatása alatt, és tanulságaikat felhasználva, hogyan látott hozzá a teljes fordításhoz: „egészében és részleteiben, ami megmagyaráz egy bizonyos, helyenként a nyelvben megnyilvánuló, érdességet. Madách olyan korban írt, midőn a lendületes fejlődésben levő magyar nyelvet még elborították a régiességek”. Megmagyarázza, miért választotta a félig verses, félig prózai formát (ezt alább ismertető cikkében részletesebben is kifejti), majd köszönetet mond azoknak, akik munkájában segítettek: Aurélien Sauvageot-nak, Dobossy Lászlónak, Gergely Jánosnak, Gyergyai Albertnak és Lelkes Istvánnak.

Aurélien Sauvageot, hazánk és nyelvünk neves francia szakértője, a budapesti tudományegyetem, majd a párizsi keleti-nyelvi főiskola tanára, az első nagy magyar–francia szótár és számos magyarból készült műfordítás szerzője, már azzal is segítette Roger Richard-nak Madáchhoz vezető útját, hogy Richard mellette tanult meg magyarul. Richard, aki a párizsi magyar intézetben is értékes munkát fejtett ki, és Babits, Radnóti, Tóth Árpád, Szabó Lőrinc verseit is tolmácsolta franciára, Ady-fordításaival a magyar költészet 1962. évi nagy francia nyelvű antológiájában szerepelt.

Fordításából a kiragadott négy rész:

- I. Oui, le grand œuvre est achevé. La machine tourne, et le créateur se repose. Elle tournera sur son axe des millions d'années avant qu'il en faille renouveler un seul rouage.
- II. Un jour viendra où l'on rira de tout cela. L'homme d'État dont nous proclamions la grandeur, l'orthodoxe que nous admirions, la postérité les regardera comme des histrions. Alors la vraie grandeur aura pris leur place, la simplicité et le naturel, qui ne sauteront que lorsqu'il y aura un fossé, qui ne se frayeront un passage que là où l'espace sera fermé. Et la doctrine qui de nos jours conduit à la démence par son inextricable complexité, plus personne alors ne l'étudiera et tout le monde la comprendra.

- III. Abime béant à mes pieds,
Ne crois pas que ta nuit m'effraie.
La poussière seule y retombe,
De la terre née. En ma gloire
Je la franchis, moi. Le génie
De l'amour, de la poésie,
Et de la jeunesse me garde
Ouvverte la route qui mène
A mon éternelle patrie.
Sur cette terre mon sourire
Seul dispense la volupté,
Rayon de soleil se posant
Tour à tour sur chaque visage.
- IV. EVE Ah! je comprends ce chant, Seigneur, et te rends grâce!
ADAM J'en devine aussi le sens, et je lui obéirai! Mais la fin!
Ah! puissé-je seulement l'oublier!
- LE SEIGNEUR Je t'ai dit de lutter, homme, et d'avoir confiance... confiance!

Ismét a II/7–8. A francia nyelv – jól mondta Kosztolányi – lámpát gyújt a szavak mögött, nem tűri a homályt. S ha a lovasember-hasonlatot ő sem veszi észre, Richard is önkényes, de értelmes, logikus megoldást keres, s inkább az ellenkezőjét mondja Madách vélt homályának: „*Ottan hagy útat, ahol nyilt a tér*” – önála: „*Ottan tör útat, ahol zárt a tér.*” A III. végén az „*egy-egy arcra*” helyett ez áll: „*egy-más után minden arcra*”. A IV. végén a „*bízva bízzál*” súlyos záróakkordját a „*bizalom*” szó egyszerű megismétlésével próbálja visszaadni. {A 2. kiadásban változott a szöveg, pl. az utolsó sor így: *Je t'ai dit homme, de lutter, et de te fier à la confiance!*}

Részletes fordítói vallomásában¹¹ Richard azt írja, hogy „az egész francia versben fordítani az eredeti forma túllicitálását jelentette volna, s egyébként is, a rímtelen vers szokatlan a francia színpadon. Tehát nem maradt más hátra, mint a legtöbb részt prózában fordítani, azzal a kikötéssel, hogy ezt a prózát a hangsúlyozást igénylő részleteknél erősen ritmizálom.” Helyenként, úgymond, nyolc szótagos rímtelen

verset alkalmazott, rímeket pedig csak ott, ahol a formai pontosság múlhatatlanul szükséges volt a tartalom szabatos visszaadásához.

A *Nagyvilág* kritikusa azt írja:¹² „ha a fordítás erényeit és hibáit vesszük számba, a mérleg jócskán az előző oldalra billen”, majd egy-két példát hoz fel a sikerületlen részekre. Joggal kifogásolja pl., hogy „*két sudar fát...*” a fordításban ilyen bonyolult szerkezetű bővül: „les arbres... qui se distinguent des autres par leur élanement” – továbbá, hogy a londoni szín koldusának szava: „*kontár sehonnai, rendőrt hí-vok!*” Richard-nál a mai argot szavaival: „Tu es un jaune et je vais appeler un flic”. Kiemeli azonban a remekbe szabott részeket is: Péter apostol szózatát, a londoni szín haláltáncát, és mindenek felett Danton beszédét. Megállapításaihoz és magának a fordítónak a verseléséről tett vallomáshoz csak annyit fűzünk hozzá: az általunk kiragadott III. részben pl. a nyolc szótagosra tömörített sorok a tartalmi pontossággal csak úgy voltak összeegyeztethetők, hogy Madách nyolc sorából itt tizenhárom lett.

A különböző francia fordítások ritmikai összehasonlítására az athéni színből vesszük Ádám szavait:

	<i>Bigault</i>
Takard el e fiút	Couvre le visage de l'enfant,
Ne lássa vérem, – el nő e kebelről.	Qu'il ne voit pas mon sang, –
A villám, mely a szirtre csap, ne érjen.	et toi, arrache-toi de mon sein.
Csak én haljak meg, – vagy miért is éljek,	La foudre qui frappe le rocher
Midőn látom, mi dőre a szabadság,	ne doit pas t'atteindre,
Melyért egy élten küzködém keresztül.	moi seul je dois mourir. –
	Pourquoi d'ailleurs vivre,
	puisque je vois la sottise
	de cette liberté pour laquelle
	j'ai combattu toute ma vie?

<i>Vautier</i>	<i>Richard</i>
Couvre la face de cet enfant;	Voile la face de cet enfant.
qu'il ne voit pas mon sang couler.	Qu'il ne voie pas mon sang...
Toi, femme, éloigne-toi de moi.	Toi, femme, laisse-moi...

La foudre qui frappe le roc
ne doit pas t'atteindre.
Seul je dois mourir.
A quoi me sert de vivre,
lorsque la liberté, à laquelle
j'avais consacré toute ma vie,
m'apparaît comme un leurre?

L'éclair qui frappe le roc
ne doit pas t'atteindre.
Moi seul dois mourir.
Et pourquoi donc vivrais-je?
Je vois que c'est un leurre
cette liberté pour laquelle
toute une vie j'ai combattu.

Bármely más nyelvben hasonlítana egymáshoz ennyire három különböző fordítás, joggal állítanók, hogy a fordítók felhasználták egymás szövegét: a francia nyelv sokat emlegetett egzakttsága itt gyakorlatban jelentkezik, és szemléletesen mutatja meg, milyen csekély lehetőség van a franciában a hasonló tartalmú gondolat különféle formájú kifejezésének. „*A villám, mely a szirtre csap, ne érjen*”: e sor fordításában pl. csak annyi a különbség, hogy egy fordítónál valóban villám (éclair), kettőnél mennykő (foudre), egynél szirt (rocher), kettőnél szikla (roc) szerepel, de mindezek egymáshoz annyira közel álló szinonimák, hogy még ilyen megkülönböztető értelmezésük is erőltetett. Ugyanennek a sornak a fordítása kilenc német szövegben:

Dietze:	Dich treffe nicht der Blitz, der auf den Fels schlägt.
Fischer:	...Dich treffe nicht der Blitz, / Der auf den Felsen schlägt...
Siebenlist:	Nicht treffe dich der Blitz, der mich erschlägt.
Spóner:	Dich soll der Blitz nicht treffen der den Felsen / Zerschmettert.
Lechner:	Der Blitzstrahl, welcher auf den harten Fels Herniederfährt, soll dich fürwahr nicht treffen.
Dóczi:	...Es soll der Blitz / Den Gipfel treffen nur, nach dem er zieht.
Planer:	Es schone dich der Blitz, der Opfer heischet.
Mohácsi:	Den Fels nur treff der Blitz, nicht dich!
Reitter Podhradzky:	Dich treffe nicht der Blitz, der in den Fels schlägt.

A német szövegek e sokféleségével szemben a franciák egymás közötti hasonlatossága részint a nyelv egzakttságának, részint a szabatos műfordítói hagyománynak, részint maguknak a fordítóknak tudható be.

Ez utóbbiak erényeit dicséri az a tény is, hogy az idézett néhány sor milyen pontos, szabályos, versszerű periódusokba volt felbontható. Valóban, ha e sorokat kettesével, egymás mellé téve nyomtatták volna ki, senki sem mondhatta volna, hogy nem pompás sormetszetekkel ellátott, kitűnően, dallamosan csengő, szabadversben fordították e részt.

Az ember tragédiája francia fordításainak még egy utolsó, befejezetlen eseményéről, egy kiadás előtt álló fordításról kell számot adnunk.

Roger Richard egyéb fordításairól szólva, már említettük a magyar költészet 1962. évi francia nyelvű antológiáját. Ebben Madách művéből csak egy töredék (a londoni szín egy részlete) szerepel, és nem Richard, hanem Jean Rousselot, neves francia költő fordításában.

[5.] Imre Madách ✽ La Tragédie de l'Homme ✽ Traduit par Jean Rousselot ✽ Anthologie de la Poésie Hongroise ✽ Établie par Ladislav Gara ✽ Paris ✽ 1962 ✽ Éditions du Seuil ✽ p. 185–187.

Jean Rousselot (1913–2004) ugyancsak több, magyarból készült fordítással gazdagította már a francia irodalmat (különösen ismeretes József Attila verseiből készült kitűnő kötete), bár Madách drámáinak francia fordítói közt ő az első, aki nem ért magyarul: irodalmunk párizsi nagykövetével, Gara Lászlóval, az említett antológia szerkesztőjével együttműködve, fordította ezt a részletet, valamint az antológiában szereplő több más verset is, és így készül tovább is dolgozni *Az ember tragédiáján*.

Minthogy az antológiában a londoni szín szerepel, bemutathatjuk az általunk kiragadott III. részt:

III. Tu peux bailler tant que tu veux, abîme!
Ne crois pas, que ta nuit me fasse peur!
Il n'y tombe qu'une poussière infime,
Née de la terre... En mon nimbe vainqueur,
Je passe outre! Amour, Poésie, Jeunesse
Me guident vers mon pays immortel.
Sur tous posé comme un rayon du ciel.
Mon rire emplit le monde de tendresse.

Minden eddiginél hívebb francia fordítása ennek a nyolc sornak, mely önála valóban nyolc sor: tíz szótagos sorai be tudják fogadni az eredetit teljesen, pontosan. Tartalmilag legfeljebb azt a megjegyzést tehetjük, hogy Rousselot is – akár Richard – „egy-egy arcra” helyett „minden arcra” sugározta Éva napfény-mosolyát. S ő is végig rímelteti ezt a nyolc sort, ahol az eredetiben mindössze egyetlen rím búvik meg (III/2–4).

E dolgozat szerzőjének éppen adatgyűjtő munkája közben, 1964. január legvégén alkalma volt beszélgetni a Budapesten tartózkodó Jean Rousselot-val, s ő ismertette fordítói tervét. Verses fordítást akar készíteni, de, hogy mindvégig az eredeti formához hasonlóan (ugyanúgy nem lehet, mert a francia nem ismeri ezt a fajta jambikus verselést) egyforma verssorokkal oldja meg a feladatát, ettől húzódozik, mert fordítását színielőadásra szánja, márpedig a mai francia nagyközönség nem kedveli, meghaladottnak, unalmasnak tartja a racine-i, hömpölygő, patetikus verseket. No de Molière-t ma is kedvelik – vettem ellene –, s ő is hasonló versekben ír, tehát nem a formától, hanem a tartalomtól függ a közönség érdeklődése. Erre ő is gondolt, volt válasza, és talán úgy fogja összhangba hozni a végig való verselésnek és az egyhangúság elkerülésének együttes feladatát, hogy a négy főszereplő – Az Úr, Ádám, Éva és Lucifer – mindegyikét más-más állandó formában, állandó sorhosszúsággal, esetleg mindegyikre jellemző metrummal fogja beszéltetni, hasonlóan a wagneri zenedrámákhoz, ahol egy-egy állandó motívum jelzi egy-egy szereplő jelenlétét, szavait. Persze, a már közölt töredék sorhosszúsága bevált, s ezért minden főszereplő „saját” szótagszáma közel fog állni az ottani tízhez.

Ugyanez év októberének elején, amikor Jean Rousselot a Madách-ünnepekre ismét hazánkba érkezett, már magával is hozta a teljes drámai költeménynek a fenti elvek szerint elkészített verses fordítását. Ennek elemző ismertetésével azonban nem foglalkozhatunk, minthogy vizsgálódásaink csak nyomtatásban megjelent szövegekre terjednek ki, és az sincs kizárva, hogy a fordító itt-ott még csiszolni fog művén. Csak annyit jegyzünk meg, hogy Jean Rousselot izgalmas újtípusú kísérletnek tekinthető formai keretben költői mesterművet alkotott.

Rousselot megjelent töredékének és az 1962-es antológia egyéb verseinek fordítási problémáiról egyébként az antológia utószavában Gara László szerkesztő értekezik részletesen, és megállapításainak ott a helyük a magyar fordításelmélet történetében (ha egyszer lesz ilyen). Meggyőzően elemzi, melyik magyar versnek milyen francia forma felel meg legjobban s miért; Madáchnál arra a következtetésre jut, hogy *Az ember tragédiájának* legjobban megfelelő francia versforma – a rímtelen sorokban – a tíz szótagos sor.

Jean Rousselot fordítása, melynek kiadását az UNESCO tervezi,¹³ talán végre dülőre viszi a mű francia színbemutatójának hét évtized óta vajdó kérdését. Hiszen már arról is érkezett hír, hogy a gyarmati sorból felszabadult afrikai országok egyikében – Szenegálban – ugyan csak tervezik *Az ember tragédiájának* francia nyelvű bemutatóját.¹⁴

Kiegészítés (2014)

A főbb tervek, elképzelések közül fél évszázad alatt kevés valósult meg, Rousselot fordítása azonban 1966-ban megjelent. Ami az 1937-es bábelőadást illeti, egy újabb forrás szerint valójában Dettre Szilárd volt a mű fordítója, amelyet Fernand Pignatel és Cselényi-Walleshhausen Zsigmond csupán átdolgozott, míg Blattner Géza a darab rendezője volt. A történelmi színek közül csupán a második prágait hagyták el, és a francia színészek által megszólaltatott szöveget és zenét hanglemezre rögzítették.¹⁵

„Igazi” színpadi előadás eddig csak egy volt:

- [c] Párizs, 1992. III. 6-án¹⁶ (majd 23–26. között négy alkalommal¹⁷), Pierre Vial rendezésében, a Conservatoire National Superior d’Art Dramatique harmadéves színiakadémiásai-val adták elő a darabot, Rousselot szövege alapján.
- Budapest, Színház- és Filmművészeti Főiskola, 1992. IV. 1., a Nemzetközi Főiskolai Találkozó keretében (a híradások szerint ekkor csak részleteket adtak elő¹⁸).

A találkozó alkalmával Grégoire Callier rendezésében is láthatott pár részletet, ha nem is a nagyközönség, de legalább a főiskola néhány tanára és diákja, meglehet, hogy az évekkel későbbi, ismét „csak” bábelőadásból:

- [d] Strasbourg, Théâtre Jeune Public. Centre Dramatique National, 1998.¹⁹
- Budapest Bábszínház, 2003. III. 27. (Adam, Eve, Lucifer, Dieu et les autres – Madách Imre *Az ember tragédiája* című műve nyomán).²⁰

Az elmúlt fél évszázadban új fordításról nem szóltak a híradások, Rousselot (1913–2004) átültetése jelent meg, több kiadásban is.

- [6.] Imre Madách ✕ *La Tragédie de l’Homme* ✕ Trad., préf. par Jean Rousselot ✕ Corvina ✕ Bp. ✕ 1966 ✕ 229 p.
- Idem ✕ [Illustrations par János Kass.] ✕ 2. éd. ✕ Corvina ✕ Bp. ✕ 1978 ✕ 285 p.
- Idem ✕ Centre hongrois de l’Institut international du théâtre ✕ Bp. ✕ 1986 ✕ 355 p.
- Idem ✕ Madách Irodalmi Társaság ✕ Bp. ✕ 2014 ✕ 217 p.

Az első kiadásban a kiemelt négy rész fordítása az alábbi.

- I. Oui, mon ouvrage est terminé. Voilà
La machine lancée. Le créateur
Peut prendre du repos. Cet univers,
Au sein des cieux bien posé sur son axe,
Des millions d’ans pourront le voir tourner
Sans que défaille un seul de ses rouages.
- II. Le jour viendra, je te l’ai déjà dit,
Où l’on rira de tout cela! L’homme d’État
Qu’on disait grand, le penseur orthodoxe
Dont on vantait l’infaillibilité,

Seront tenus par la postérité
Pour des comédiens. La vraie grandeur
Alors appartiendra au naturel,
A la simplicité, qui vont tout droit,
Ne font un saut que s'il leur faut franchir
Un obstacle imprévu, et qui ne tracent
Des chemins neufs que si les vieux s'effacent
Ou s'il leur faut aller dans l'inconnu.
Et, ce jour-là, la Science, touffue,
Inextricable au point de rendre fou
Celui qui veut la pénétrer, tout homme
La comprendra sans avoir à l'apprendre.

III. Tu peux bâiller tant que tu veux, abîme
Ne crois pas que ta nuit me fasse peur!
Il n'y descend qu'une poussière infime,
Née de la terre... En mon nimbe vainqueur,
Je passe outre! Amour, Poésie, Jeunesse,
Me guident vers mon pays immortel.
Sur tous posé comme un rayon du Ciel,
Vois mon sourire: il verse la tendresse
Au monde entier, et la joie, et le rêve...

IV. EVE Mon cœur comprend ce chant... O, mon Dieu, sois loué!
ADAM J'en devine le sens et veux m'y conformer.
Mais comment oublier la terrible échéance?
LE SEIGNEUR Homme, je te l'ai dit: lutte et aie confiance!

Sajnos, az 1966-os első kiadás nem mentes a tisztán figyelmetlenségből adódó, zavaró hibáktól. A bábjátékos a londoni szín elején: „le montreur de marionettes”, a végén: „le saltimbanque”, a kéjhölgy pedig előbb „une fille de joie”, majd „la prostituée” néven szerepel.

Az Arion 2. antológia 1968-ban közölte a XIII. színt (176–180.), de emellett Rousselot *Mózes*-fordításának egyik részletét is (189–192.).

Madácsy Piroska további kutatásai alapján tudjuk, hogy az 1946-os és 1948-as francia és svájci rádióadásokat követően is voltak későbbi adaptációk, így 1964-ben és 1983-ban. Szintén Madácsy Piroskától származik az az információ, hogy az 1946-os rádióváltozatnak Harsányi Tibor, míg az 1983. évinek Piotre Moss szerezte a zenéjét.

Végül meg kell jegyeznem, hogy az 1931-es fordítás párizsi kiadását sehol sem találtam: se Magyarországon, se Franciaországban. Az utóbbi helyen a nemzeti könyvtárban ugyanúgy csak a budapesti kiadás van meg, mint az OSZK-ban, az Egyetemi Könyvtárban, az MTA Könyvtárában stb.

Jegyzetek

1. *Madách Imre összes művei I.* 1119–1120., 944. – *Madách Imre összes levelei II.* 172–176., 181–182.
2. BIRKÁS Endre: *Az ember tragédiája és a franciák.* Bp., Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 1942. 14. (Az irodalomtörténet füzetei. Szerkeszti: Kozocsa Sándor.) – SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái.* 14. k. 1914. 879–880. – *Pallas Lexikon.* 16. k. 652.
3. KONT Ignác: *Emlékezés Charles de Bigault de Casanove külső tagról (1847–1910).* A Kisfaludy-Társaság Évlapjai. XLV. k. (1910–1911) 164–166.
4. MORVAY Győző: *Budapesti Szemle* 91. k. 1897. 487–490. – L. még: HUSZÁR Vilmos: *Nemzet* 1896. 333. sz. – I. KONT: *Revue Critique* 1897. – *L'Étranger* 1897. 6–8. sz. – BIRKÁS Géza: i. m. 7–8.
5. *Fővárosi Lapok* 1892. VI. 26. – NÉMETH: i. m. 131. – BIRKÁS Géza: i. m. 6.
6. *Budapesti Hírlap* 1898. IX. 29. – NÉMETH: i. m. 131. – BIRKÁS Géza: i. m. 6.
7. BIRKÁS Géza: *Guillaume Vautier.* Irodalomtörténet 1938. 71–73.
8. KOSZTOLÁNYI Dezső: *Madách franciául.* A Pesti Hírlap Vasárnapja 1931. IX. 20. 4–5. – L. még: S. Nemzeti Újság 1931. 140. sz. – *Literatúra* 1931. – *Magyar Hírlap* 1931. 150. sz. – *Pesti Hírlap* 1931. 185. sz. – SZEGŐ Endre: *Debreceni Szemle* 1932. 115–116. – A. SZEGŐ: *Revue de Hongrie* 1932. – Marcel BRION: *Marseille-Matin* 1933. X. 25. – Henri TRONCHON: *Revue des Etudes Hongroises* 1933. 86–87. – BIRKÁS Géza: *Az ember tragédiája és a franciák.* 9.
9. MOHÁCSI Jenő: *Az ember tragédiája – francia bábjáték formájában.* Pesti Napló 1937. 161. sz. 22. – L. még: *Reggel* 1937. II. 22. – *Esti Kurír* 1937. III. 23. – BIRKÁS Géza: i. m. 11–12. – BIRKÁS Tibor: *Színház és Mozi* 1948. 5. sz. 8.
10. *Az 1946-os párizsi rádióadásról.* *Világosság* 1946. IX. 19. és 28. – *Kis Újság* 1946. IX. 25. – *Magyar Nemzet* 1946. IX. 25. – *Nép-*

- szava 1946. IX. 29. és X. 1. – *Szabad Nép* 1946. IX. 25., 26. és X. 17. – *Hírlap* 1946. IX. 19., 25., 27., 28. – *Szabadság* 1946. IX. 29. – *Demokrácia* 1946. IX. 29. – *Új Magyarország* 1946. X. 1. – *Képes Figyelő* 1946. X. 5. – *Színház* 1946. X. 2. – *Szabad Szó* 1946. X. 9. – Aurélien SAUVAGOT: *Gavroche* 1946. X. 19. – Jean-Paul COUTISSON: *Radio-46.* 1946. IX. 20. – Edmond SEE. Idem. – Jean GUIGNEBERT: Idem 1946. X. 4. – Claude BERLIOZ: *La Semaine Radiophonique* 1946. IX. 22. – Théodore BEREGI: *Le Populaire.* 1946. X. 25. – André FRANK: Idem 1946. X. 26. – POLDER: *Radio-Ce-Soir.* 1946. IX. 21. – Yves FROMENT-COSTE: *Le Figaro* 1946. IX. 24. – „*La Chauve-Souris.*” *L’Etoile du Soir.* 1946. IX. 29/30. – Henri DAUGIR: *L’Essor (Saint-Etienne)* 1946. X. 6. – René MOUNIER: *Verité (Marseille)* 1946. X. 4. – TALLOS Elek: *La République Hongroise (Paris)* 1946. X. 1. – *Az 1946-os lausanne-i rádióadásról.* *Radio-Actualités (Lausanne)* 1946. XI. 22. – „*Le cher Auditeur.*” *La Revue de Lausanne* 1946. XI. 29. – „*Trois et Deux.*” *Feuille d’Avis de Lausanne* 1946. XI. 29. – J. M. *La Tribune de Genève* 1946. XI. 29. – „*Auris.*” *La Suisse* 1946. XII. 1. – Roger RICHARD: *La République Hongroise (Paris)* 1946. XII. 1. – *Az 1948-as párizsi rádióadásról.* *Magyar Nemzet* 1948. VII. 2. – *Magyar Rádió* 1948. VI. 8. – *L’Ordre* 1948 V. 21. – Georges LEMIERRE: *Radio-48.* 1948. VI. 4. – *Radio-Programme* 1948. VI. 4. – Théodore BEREGI: *Combat* 1948. VI. 5. – P. F.: *Juvénal* 1948. VI. 19. – *Libération* 1948. VI. 25.
11. Un chef-d’oeuvre universal de la littérature hongroise. *France-Hongrie* No. 70. 48–54.
 12. SZÜCS János: *Nagyvilág* 1961. 7. sz. 1079–1080. – I. még: *Nép-szabadság* 1961. I. 18. – Marcel BRION: *Un centenaire. „La Tragédie de l’Homme” d’Imre Madách.* *Le Monde* 1960. XII. 29. 9. – *Les Lettres Françaises* 1961. I. 5. 11. – André ALTER. *Témoignage Chrétien* 1960. X. 21. – F. P. *Combat* 1960. X. 22/23. – Guy LECLERC. *L’Humanité* 1960. XI. 28. – *Le Figaro* 1961. I. 4. – Tibor DÉNES: *Tribune de Genève* 1961. VIII. 22/23.
 13. V. ö. MALLER Sándor: *Magyar kiadványok és az UNESCO.* *Magyar Könyvszemle* 1964. 870. – TIMÁR György: *Ady, Madách, Móricz az UNESCO tervében.* *Élet és Irodalom* 1964. IX. 19.

14. Népszabadság 1962. VI. 12.
15. BALOGH Géza: *Báb-Tragédia franciául*. Criticai Lapok 2003/5–6. sz.
16. ENYEDI 363.
17. MADÁCSY Piroska: *A Tragédia üzenete a franciáknak*. Madách Irodalmi Társaság, Bp., 2008. 37.
18. ENYEDI 363.
19. BALOGH Géza: i. m.
20. A Budapest Bábszínház programajánlója a 2003-as Budapesti Tavaszi Fesztiválra.

A lengyel fordítások

Az ember tragédiája 1883. évi budapesti ősbemutatójáig, és még azon túl is két esztendeig, idegen nyelvű megszólaltatása „belügy” maradt: Dux és Dietze német fordításai, akár csak a Gazette de Hongrie kivonatos francia szövege, mind Magyarországon jelentek meg, példány belőlük csak elvéve jutott külföldre. Mondhatjuk tehát, hogy Madách művének addig csak a híre lépte át az ország határát, szövege nem.

Első külföldi kiadása a lengyel nyelvű fordítás volt, 1885-ben.

Erről a kiadásról különösképpen sem Erdélyi Károly, sem Morvay Győző, sem Voinovich Géza nem tudott, pedig ők igen alaposan és részletesen foglalkoztak tanulmányaikban¹ a mű fordításaival. Hogy panorámájukból éppen a hazánkhoz földrajzilag, népünkhöz érzelmileg közel álló lengyeleknek, s éppen az Osztrák–Magyar Monarchia területén, Krakkóban megjelent fordítása maradt ki, ez nem annyira e szerzőkre jellemző, mint inkább arra, hogy a Monarchiában a széthúzás ereje hatott, s az akkori magyar–lengyel kapcsolatok inkább jel-szavakban, mint tettekben nyilvánultak meg. *{A fordítás eredeti kötete egyáltalán nincs meg a nagyobb magyarországi könyvtárakban – OSZK, MTAK, Egyetemi Könyvtár –, az MTA Könyvtárában azonban megtalálható a – vélhetően sok évtizeddel későbbi – másolata. Ugyanakkor Bécsben, az állami könyvtárban, az internetes katalógus szerint, megvan az eredeti könyv is. Kis példányszámban jelenhetett meg, az sem biztos, hogy egyáltalán terjesztették. Másképp érthetetlen, hogy miért hiányzik pl. a varsói nemzeti könyvtárból is? Nyilván ez utóbbi hiány a magyarázata annak is, hogy az 1960-as Kaltenbergh-féle fordítás utószavának írója – tévesen – azt állítja, hogy az első olyan fordítás Kaltenberghé, amely teljes szövegű, és a magyar eredeti alapján készült. Ami nincs meg egy ország nemzeti könyvtárában, azt hajlamosak vagyunk – többnyire okkal, néha azonban ok nélkül – nemlétezőnek tekinteni.}* Annál méltóbb az elismerésre, ha valaki mégis tettel lépett fel, mint Madách e korai lengyel fordítója, kinek személyére és munkájára, valamint a korai lengyel fordításokra általában csak az utóbbi évek során terelte a figyelmet a magyar–lengyel irodalomtörténeti kapcsolatok kutatója, Csapláros István.²

Juliusz Wójcikiewicz festőművész (1861–1887) anyja magyar volt, ő maga is beszélt nyelvünket. Budapesten tanul Benczúr Gyulától, erre az időre – 1884-re – esik fordítói munkája. Hen álnéven teszi közzé fordítását:

[1.] Emeryk Madách: Tragedya ludzkości ❖ Poemat dramatyczny ❖ Thumaczyl z węgierskiego Juliusz Hen ❖ Nakładem Tłómacza ❖ Kraków ❖ 1885 ❖ XV, 197 str.

Hen-Wójcikiewicz a kis kötet bevezetésében panaszkodik, milyen kevésbé ismert a magyar irodalom lengyel fordításokban. Ez a bevezetés azt tanúsítja, hogy írója jól ismeri a Madáchról szóló irodalmat: idézi többek közt Arany János és Szász Károly véleményét is. Fordításának formai megoldásáról azt vallja, hogy Madách rímtelen jambusával szemben az első és az utolsó színben a lengyel szöveg sorait rímeltetni próbálta, mert ezt a két szint mennyei prólógusnak, illetve epilógusnak tekinti, „és amint a ritmikus szöveget az antik korban az istenek beszédének nevezték, úgy a keresztény világban a rímes beszéd az angyalok nyelve”. Előszavát Hen-Wójcikiewicz 1884-ből, Budapestről keltezi, s fordítását Jan Matejkónak, a híres lengyel festőművésznek ajánlja.

Formai megoldását illetően kétségtelen, hogy az első és utolsó szín rímgazdagsága, s a másutt is, pl. a londoni szín zárójelenetének párverseiben alkalmazott rímek, amelyeket előszavában nem említ – az eredeti mű formájához, hangulatához közeli megoldást adnak.

A négy rész, amelyet minden fordításban elemzünk:

- I. Tak – już skończone to dzieło stworzenia;
Twórca spoczywa – światy krążą w koło.
Minie lat miljon na osi krążenia,
Zanim odnowim znów pięknięte koło.
- II. Kiedyś śmiać będą się z takiej zabawki
I z tych wielkości, które mamią dzisiaj.
I orthodoxyą, którą spodziewają

Komedyą tylko nazwią czasy przyszłe.
A gdy zastąpi ją prawdziwa wielkość:
Prostota i przyroda pełna prawdy
Wtedy umnictwa, co dziś do szaleństwa
Wiedzie tajemnem swoim zawikłaniem,
Wówczas nikt uczyć się więcej nie będzie,
Bo te zagadki będą już odkryte.

III. Proch tylko rzucę w grób, ten plód tej ziemi
I wstąpię wyżej między blask słoneczny
Z miłością, poezią, z uczuciami memi –
Tam jest ojczyzna, tam przybytek wieczny.

IV. EWA Ach! już rozumiem. Boże Tobie dzięki!
ADAM I ją pojmuję te niebiańskie dźwięki,
Pójdę za niemi; – lecz te moje dzieje?!
BÓG Wierz, miluj duszą, walcz i miej nadzieję!

Az I-ben elvész a gép-hasonlat, csak „világok forognak körbe”, ezért váratlanul bukkan fel az I/4-ben a kerék; a „kolo” szó két értelmének (1. kör, „w kolo” = körbe; 2. kerék) egymással való rímeltetése eredeti, jó megoldás. A II/7–8. szórén-szálán kimaradt, a II/9–11. egy sorral megszaporozott, így az egész II. rész egy sorral megrövidült. Hemzseg a pontatlanságotól: az „egészen” helyett „az ilyen játékon” fognak nevetni, a nagynak nevezett „államférfi” helyett a „ma hitegető nagyságok”, az „ortodox” helyett az „ortodoxia” jelentkezik, a „szövevényes” ráadásul „titkossá” is lesz, s a lakonikus „minden érti” e fordításban így hangzik: „mert a rejtvények már megfejtettek lesznek”. Még torzabb a III. rész. 1–2. sora kimarad, s ezzel a mű legpoétikusabb hangulatavész el. Éva nem „glóriával átal” lépi a sírt, hanem „napfényben feljebb” lép, az „ifuság” itt – „érzések”; „örök honomba” helyett ezt olvassuk: „Ott a hon, ott az örök szentély”. A IV/1-ből kimaradó „dalt” pótolná a IV/2-ben az „égi hangok”. A szállóigévé lett, magvas IV/3. („Csak az a vég! csak azt tudnám feledni!”) ezzé korcsosult: „Dehát ez az én történelmem?” A „Mondottam, ember” elmaradt, helyette a for-

dító „megajándékozta” a szerzőt a „higgy és lélekkel szeress” szószaporítással.

Versformája a lengyel verses drámairodalomban leggyakoribb 5+6 szótagos sor.

A kiragadott részek tanúsága szerint Madách művének múlt századi egyéb fordításaihoz képest is igen gyenge ez a jó szándékú lengyel szöveg. 1885. november elején nyomtatták Tarnówban. Csapláros István megírja, hogy a fordító recenziós példányt küldött a neves írónak, Józef Ignacy Kraszewskinek, de eredménytelenül. Egy másik nagy lengyel író, Maria Konopnicka azonban írt a kötetről.³

Még ugyancsak a XIX. század folyamán, a feldarabolt Lengyelország orosz megszállás alatt álló részén is keletkezett *Az ember tragédiájának* fordítása. Míg az iménti egy történetesen magyarul értő műkedvelő fordítónak volt a munkája, addig ez utóbbi gyakorlott, de magyarul nem értő műfordító keze alól került ki: mint címlapja is tanúsítja, német közvetítő-fordításból készült.

[2.] Emeryk Madach ❖ Tragedya człowieka ❖ Poemat dramatyczny ❖ Podług niemieckiego przekładu Juliusza Lechnera von der Lech przełożyła na polski T. Prażmowska ❖ S. Lewentala ❖ Warszawa ❖ 1898 ❖ 138 str.
(Biblioteka najcelniejszych utworów literatury europejskiej ❖ <77.> ❖ Literatura węgierska ❖ 131.)

A belső címlap fonákjáról megtudjuk, hogy a cenzúra 1898. november 18-án engedélyezte a kötet kiadását. Sem előszót, sem utószót, sem bármiféle magyarázatot, jegyzetet ez a kiadás nem tartalmaz.

A fordítóról azt tudjuk, hogy Teresa Prażmowska (1842–1912) ifjú-sági író mint műfordító többek közt Theodor Fontane, François Coppée, Victor Hugo, Rudyard Kipling és Alphonse Daudet műveit fordította lengyelre, 1892-ben pedig világirodalmi kézikönyvet adott ki. 1903-ban a cári kormányzat száműzte Odesszába, majd Arhangelszkbe.

A fordítás történetéhez tartozik, hogy az első szín már hét évvel korábban megjelent:

[3.] Kurjer Codzienny (Warszawa) ❖ 1892 ❖ Nr. 356. ❖ str. 1.

Az általunk kiragadott négy rész:

I.	Spocząc już Stwórcy: dobry świata ład,
Wytkniętym torem w bieg puszczone świat,
Wokół swych osi wirują pra-sily,
Aż się zużyciem powstrzyma ich ruch.
II.	Kiedyś wyśmiewać to będzie potomność –
I prawowierność, która podziwiamy,
Lub męża stanu wielkim dziś zwanego,
Ona poprostu komedyanctwem nazwie,
Gdy na ich miejsce wielkość nieklamana
I prawda wstąpi. prosta niespaczona,
Co stamtąd tryska, gdzie mogiła stoi,
I drogi szuka tam, gdzie wolne tory.
Wtedy naukę, co dziś do oblędu
Swą gmatwaniną wiedzie, pojmia każdy,
Choć nikt z wysiłkiem zgłębiać jój nie będzie.
III.	U stóp mi czemu zioniesz, głębi ciemna!
Wiem, że bezdrożem jest noc tój pomroki...
Z ziemi zrodzona, proch rzucę ci tyłko,
A sama w chwale nad ciebie się wzniosę!
Wiem: duch miłości, poezyi, młodości
W wiedzie mię w wiecznej ojczyzny przybytki –
Tu zaś, mój uśmiech, jak promień słoneczny,
Każdą twarz światłem radości rozjaśnia.
IV. EWA
ADAM
BÓG	Pieśń tę rozumiem... Pochwalon bądź, Panie!
Ja ją zgaduję... z czasem pojmem w pełni!...
Lecz słów ostatnich, ach! surowe brzemienie!
To-ć Pan powiada: walcz i miej nadzieję!

Ez a fordítás pontosság szempontjából magasán az első lengyel fordítás felett áll – s minden szempontból megüti a mű XIX. századbeli legjobb fordításainak mértékét.

A fordítás ritmusa ugyanaz a szokásos lengyel drámai forma, mint az előbbi fordításé (5+6 szótagos sorok). Rímelés szempontjából ez a lengyel fordítás ugyanolyan gondosan követi az alapul vett német szöveget, mint annak szerzője, Lechner a magyar eredetit.

Tartalmilag azonban – bár Lechner is, Prażmowska is láthatóan igen lelkiismeretes – az áttételes fordítás nem vált a megoldások előnyére; ez általános jelenség: a közvetítő fordításból a másodlagos átvevő gyakran az eredetiben meg nem levő, s csak a fordítói licencia folytán jogosult elemet veszi át – az egyszer jogosult licencia azonban így túlzottá hatványozódik. Mindjárt az I/2-ben nyomon követhető a fokozatos torzulás:

Madách: A gép forog...

Lechner: Járja az útját (a mestermű)...

Pražmowska: Kijelölt pályáján útjára bocsátott a világ.

Az I/3-ban Lechner az „*évmilliókat*” elég híven fordítja az „*Äonen*” szóval, de Prażmowska láthatóan már nem érti meg, miről van szó, s nála a jövőbeli csillagászati korszakokból – őserők lesznek. Madách tömör képe széthullott, s az I/4 sorban teljes élességgel kiütközik az áttételes fordítás fő hibája: Madách szövegének nyomát sem találjuk a lengyelben, Prażmowska történetesen pont azt veszi át Lechnertől, amit ez beleköltött (abgenüzt... hemmt den Lauf – się zużyciem powstrzyma ich ruch). Az I. és II. részt összehasonlítva, bizonyítottan láthatjuk azt a törvényszerűséget, hogy a közvetítés során az eltávolodás mértéke nem számtani, hanem mértani arány szerint növekszik: a II-ben Lechner is hívebb, Prażmowska is jobban megérti a német szöveget, s így a lengyel alig tér el a magyartól, eltérése nem haladja meg a fordítói licencia mértékét. A II/7–8-ban az „*ugrat*” és „*utat hagy*” lovas-hasonlata Lechnernél sincs meg – természetesen Prażmowskánál is hiányzik. A III/1-ben a „*tátongó mélység*” Lechnernél pontatlanul „*finstre Tiefe*”, s ebből Prażmowskánál pontosan „*głębi ciemna*” lesz.

A III/2-ben Prażmowska súlyosan félreérti a német szöveget: Madách kerekén mondja, hogy „*ne hidd*”, Lechner még csak hangulatilag torzít, amikor rosszállóan úgy fordítja: „*azt hiszed*”, s ezt Prażmowska már értelmileg forgatja át: „*Tudom, hogy e homály éje úttalan*”. Egyebekben a III. rész lengyel szövege elég pontos, csak a III/8-ból az „*egy-egy arcra*” a jó német fordítás ellenére „*minden arcra*” lesz; a III/6-ban pedig feltűnő, hogy Prażmowska ugyanazt az „*örök szentély*” kifejezést toldja be, mint Hen. Ismerte volna Hen fordítását? vagy ekkora erővel hatott ez a stílus-konvenció?... A IV-ben Prażmowska ismét híven követi Lechnert, ott, ahol érti; a IV/2-ben láthatóan nem érti a „*will darein mich finden*” kifejezést, ezért lesz ebből „*z czasem pojme w pełni*” (idővel teljesen meg fogom érteni). Hasonlóan csúszik félre a IV/3-ban, az utolsó sorban viszont, ahol Lechner a bibliai hangnem miatt írta: „*Lass dir’s gesagt sein*” {„*Megmondattott néked*”}, Prażmowskánál a személytelen alakból harmadik személy lesz.

A sorok számának hűsége nem mindenütt olyan, mint e kiragadott négy résznél: pl. a 8. szín „*Kívántam kort...*” kezdetű monológjában a magyar 15 sorból Lechnernél 21, s ebből Prażmowskánál 22 lesz.

[a] Krakkóban, a Teatr Krakowski 1903. november 14-én

mutatta be *Az ember tragédiáját* – Prażmowska fordításában. Mint Csapláros István írja, a színház utódánál, a Słowacki Színháznál fennmaradt (6049. számjelzettel) a rendezői példány és a színlap. Megállapítható, hogy a 7., 10., 11. és 13. színt kihagyták, s a meghagyott szöveget is megrövidítette a cenzúra. Hat ízben játszották, ami a krakkói színház körülményei közt jelentős szám volt, és közönségsikerre utal, jóllehet a sajtó hűvösen fogadta a darabot.⁴

A krakkói előadás után majdnem hat évtizedes szünet állt be *Az ember tragédiájának* lengyelországi pályafutásában. Állítólag a huszas években újra lefordította Andrzej Rybicki, de kézírata elveszett, a második világháború pedig egy varsói bemutató tervét hiúsította meg.⁵ 1943-ban a magyarországi lengyel menekültek intenzív kulturális életének, és a tettekben is megnyilvánuló magyar–lengyel barátságának dokumentumaként Budapesten sokszorosított formában megjelent a ma-

gyar költészet lengyel nyelvű antológiája – részint korábbi, részint akkor készült műfordítások nem mindig szerencsés kézzel kiválogatott gyűjteménye –, s ebben Madáchet *Az ember tragédiájának* utolsó színe képviseli, Prażmowska fordításában.⁶

1947. évi irodalmi lexikonunkban „Kallenberg, Leo” [sic!] címszó alatt többek közt ezt olvassuk: „...Lefordította Arany Toldiját (először lengyelül!) és Madách halhatatlan művét”.⁷ Ez a pontatlan közlés (a név helyesen: Kaltenbergh) első hírünk *Az ember tragédiájának* új fordításáról. Lew Kaltenbergh [Szmusk (Ukrajna), 1910. nov. 13.–Varsó, 1989. márc. 8.] szövege tizenhárom évvel e hír után látott napvilágot:

[4.] Imre Madách ❖ Tragedia człowieka ❖ Poemat dramatyczny
 ❖ Przełożył Lew Kaltenbergh ❖ Instytut Wydawniczy „Pax”
 ❖ Warszawa ❖ 1960 ❖ 156 str.

Díszkiadás, Zichy Mihály illusztrációival. Ajánlása: „Áprily Lajosnak, a nagy költőnek hetvenedik születésnapjára ajánlja művét – a fordító”. A könyv végén a kiadó szerkesztősége Madách életrajzát ismerteti Waldapfel József nyomán,⁸ majd – eléggé pontatlan – adatokat közöl a mű különböző nyelvű fordításairól; ezzel a mondattal végzi: „A jelen fordítás, Lew Kaltenbergh műve, az első olyan, teljes lengyel fordítás, amely a magyar eredetiből készült.” (Pedig Hen fordítása is magyar eredetiből, a teljesség igényével készült.)

Az elemzendő négy rész:

- I. Wszechświata stanął mocny gmach,
 Jest dobry, twórca spokój ma,
 Gdy cykl eonów płynie w krąg
 Jak nieprzerwany, wieczny prąd.
- II. Kiedyś to wszystko będzie śmieszne.
 Mąż stanu, dla nas dzisiaj wielki,
 Kapłan, do wiary przywiązany –
 To będą kiedyś, dla potomnych
 Dziwadła tylko i cudaki,

Gdy prawda wkroczy miast wielkości,
 I kiedy proste, naturalne
 Wkroczy tam, gdzie dziś wielkie drogi
 I rowy w trudzie się buduje,
 Tam, na szerokie, wolne pola.
 Tę wiedzę, którą dzisiaj każdy
 Ma za wątpliwą i za trudną,
 Każdy miał będzie, chociaż jej
 Zgłębiać nie będzie potrzebował.

- III. Cóż się, otchłani, przy mych stopach
 Zapadasz coraz głębiej, szerzej?
 Nie czuję lęku. Pył mój opadł,
 Proch, który ziemi przynależy.
 Nie straszy mnie ta czarna noc,
 Z której ku chwale mie powoła
 Zwyciężająca wszystko moc,
 Co wywyższona nad padoleń
 W poezję, w sztukę, w piękno wiodąc,
 Świat niezniszczalny, wiecznie młody,
 Przez uśmiech mój radości sprawia,
 Blask słońc pochwała i wysławia
 I łaski promień nań przelewa.

- IV. EWA Tę pieśń rozumiem. Dzięki ci, mój Panie!
 ADAM Dorozumiewam się jej ledwie.
 Wyrusze w ową najszczytniejszą z dróg.
 Gdybym o końcu swym zapomnieć mógł.
 PAN Czowiecze, wieści ci mój głos:
 Walcz, miej nadzieję – to twój los!

Egyetlen futó pillantás e sorokra – meggyőz arról, hogy a fordító igen szabadon bánt a szöveggel: a II-ben 11 sorból 14, a III-ban 6-ból 13, a IV-ben pedig 4-ből 6 lesz. A részek tartalmát vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy Kaltenbergh csak általában, a gondolatokat szinte épp-

hogy súrolva, egy-egy szót, hasonlatot megragadva, „utána költi” *Az ember tragédiáját*. Az I. „visszafordítva”: „Létrejött a nagyvilág hatalmas épülete, jó, az alkotója pihen, míg az eónok ciklusa körben úszik, mint megszakítatlan, örök folyam.” Nincs meg a befejezettség gondolata, a gépből épület lett, a forgás képe a hömpölygő évmilliókhoz kapcsolódott, a megújuló kerékfogról szó sincs, helyette valami ködös, szakadatlan, örök folyam lép fel. A II-ben az 1–2. sor elég hű; az sem kifogásolható – sőt, esetleg dicsérendő is –, hogy a 3-ban az „ortodox” modernizálva és a mai embernek érthetőbbé téve mint „a hithez béklyózott pap” szerepel (az „akit bámulánk” kimarad). Feltétlenül elítélendő az eredeti gondolat olyan megváltoztatása, mint a II/5. sorban. Madáchnál az álnagyságoknak „a valódi nagyság lép helyébe” – Kaltenberghnél „a nagyság helyébe lép az igazság”, a 7–8. sorban pedig, mely a teljes hűségre törekvő fordítókat is próbára teszi, itt nemcsak a lovasember hasonlat marad el, hanem „az egyszerű és a természetes” itt meglepő módon „oda lép, ahol ma fáradtsággal épít nagy utakat és árkokat, oda, a széles, szabad mezőre”. A II/9–11-ben magyarázgatva, felbontva ugyan, de lényegében megmarad a gondolat. Ugyanezt mondhatjuk el a III/1–4-ről; már a III/5–8-ban a fordítót fantáziája megint eltávolítja az eredetitől: nála a fekete éjből „a megdicsőülés felé hív engem a mindent legyőző erő, mely a siralom völgye fölé emelkedik, a költészetbe, a művészetbe, a szépségbe vezetve; az elpusztíthatatlan örökifjú világ az én mosolyom által érez gyönyört, napok fénye dicséri és magasztalja, s a kegyelem sugarát önti reá”. Itt már csak „visszafordíthatjuk” a fordítást, az eredeti gondolatok, képek nyomait keresni hosszú és felesleges elemzés volna. A IV/1. és 3. elég hű, a két sorra bontott 4-ben is csak az a baj, hogy a fordító az eredetiben nem is létező rím kedvéért hozzákölti: „ez a te sorsod!”, ami ha értelmileg nem is, de hangulatilag beleillik az égi szózatba. IV/2-ben hibás a beleköltés: „Alig gyanítom. Elindulok az utaknak e legmagasztosabbikán”. Ez a beleköltés hangulatilag is, értelmileg is teljesen megváltoztatja az egész mű kicsengését.

E fordítás verselési igen érdekes: jól csengő, sima, szakít a lengyel drámai verselés hagyományával, azzal a formával, amely szótagszámra végig megfelelt a magyar eredeti sorainak. Kaltenbergh sorai többnyire

8 vagy 9 szótagosak, és – amennyire a lengyel hangsúlytörvény (mindig az utolsó előtti szótag hangsúlyozása) megengedi – dallamos jambusokként csengenek. Valamivel több helyen rimeltet, mint Madách.

Csorba Tibor, a Lengyelországban élő magyar festőművész, szótárszerkesztő és irodalmár lesújtó bírálatban részesítette Kaltenbergh fordítását. A félreértések teljes sorozatának nevezi, és felelősségre vonja azt, aki kiadásra elfogadta Kaltenbergh kéziratát. A szerkesztőnek feltétlenül kellett volna magyarul tudnia, írja Csorba, de még a korábbi lengyel fordításokat sem ismerte, amelyek elavultak és költői-etlenek, de pontosak. Bár a kiragadott részek iménti elemzése teljesen alátámasztja Csorba kritikáját, mégis túlzottnak kell tartanunk dörgedelmet, mert megfeledekzik arról, hogy egyfelől a régi fordítások – különösen Hené – is gyakran vétettek a pontosság ellen, másfelől Kaltenbergh fordítása szépen csengő, jól mondható szöveg. Abban azonban teljesen igaza van Csorbának, amikor így jellemzi a fordító munkáját: „Inkább rögtönzött, semmint hogy megpróbálta volna visszaadni a szerző gondosan megválogatott szavaival kifejezett gondolatokat és képeket. Csak a témát vette át, és nem magát a kész művet. Kurtított, hozzáadott, travesztált, megkönnyítette munkáját, a nehézségeket nem is próbálta leküzdeni, hanem kitért megoldásuk elől...”⁹

Az éles és jogos bírálat arra int, hogy *Az ember tragédiájának* lengyel fordítása még nyitott kérdés: Hen magyar nyelvismeretét, Prażmowska lelkiismeretességét és Kaltenbergh jól csengő, modern (de nem anakronisztikusan modern) nyelvezetét együtt kell adnia annak a fordítónak, aki a teljes értékű lengyel fordítást megalkotja. Kaltenbergh műve azonban számottevő mérföldkő ezen az úton, és érdeme nemcsak az, amit Csorba is elismer – hogy a magyarországi menekülés idején, a magyar–lengyel barátság dokumentumának készült –, hanem az is, hogy élvezhető formában hívta fel Madách művére a mai lengyel irodalmárok és olvasók figyelmét. Ezért megérdemelten nyújtotta át Kaltenberghnek a lengyel PEN-klub a magyar PEN-klub díját fordításáért,¹⁰ és az is érthető, hogy e fordítás nyomán Varsóban ismét egyszer felmerült *Az ember tragédiája* színpadi bemutatásának terve.¹¹

Kiegészítés (2014)

Az elmúlt fél évszázadban (azon kívül, hogy 1967. VI. 2-án a budapesti, majd 1985. III. 4. és 9. között a miskolci Nemzeti Színház előadta Varsóban a *Tragédiát*) csupán egyetlen jelentős fejleményről tudunk. Stanisław Hebanowski (1912–1983) lefordította, majd az ő fordítása alapján, Giricz Mátyás rendezésében lengyel színészek előadták Gdańskban és Katowicében a darabot.

[5.] Imre Madách ✱ Tragedia człowieka ✱ Przekład: Stanisław Hebanowski ✱ 156 str. [Gépirat, a Madách Irodalmi Társaság tulajdonában]

Az előzményekhez tudnunk kell, hogy a fordítás kifejezetten az előadás céljára készült, nem megjelentetni szándékozott munka volt. Ez világosan kitűnik abból, hogy Hebanowski nem a teljes szöveget fordította le (gépiratában /.../ jelzi a kihagyásokat), csupán annak jelentős, előadásra készült részét.

A fordító folyamatosan levelezett Radó Györggyel; a Radónak elküldött (és nála maradt) példányban a lapszéken ceruzairású megjegyzéseket, sőt, a szövegben itt-ott javításokat is találunk, minden jel szerint a Mester megjegyzéseit és javításait. Az említett négy rész Hebanowski tolmácsolásában az alábbi:

- I. Tak, moja praca ukonczona. Machina
toczy się i budowniczy może spocząć. Bo ten świat
wiruje sprawnie na swej osi. I będzie krążyć tak
miliony lat bez żadnego uszczerbku w mechanizmie.
- II. Przyjdzie dzień kiedy śmiać się z tego będą.
Na męża stanu, dziś zwanego wielki
na ortodokse nieskazielnego
potomność spojrzysz jak na komediantów.
Wtedy prawdziwa – prosta – naturalna –
zostanie wielkość, co zerwie okowy

śmiało się wiedzie w nieznanne przestrzenie.
Nikt nad nauką, dziś tak zagmatwaną,
że tylko może przywieść do szaleństwa.
Tam, na szerokie, wolne pola
nie będzie głowić się. Każdy ją pojmie.

- III. Ujrzałam przepaść pod stopami mymi
lecz nie przeraża mnie ciemność odchłani,
z ziemi zrodzona proch addaję ziemi,
wracam gdzie wieczne światło ponad nami.
- IV. EWA Ten śpie rozumiem. Chwała Tobie, Panie!
ADAM Sens odgaduje... I będę posłuszny...
Lecz koniec... czy mogę go zmasać z pamięci.
STWÓRCZA Rzekłem: człowieku, walcz i miej nadzieję.

Tanulságos hozzátennünk az idézett részekhez Radó György megjegyzéseit. Az I. és II. esetében nem volt sem javítása, sem megjegyezni valója. A III-nál viszont ezt írta a lapszélre: „nagyon hiányzik a négy sor, csak az adhatja meg a jelenet kellő súlyát, pátoszát”. Tegyük hozzá, ebben az esetben a fordító egyáltalán nem jelezte, hogy Éva szövegéből jó néhány sort kihagyott. A IV-nél Ádám szövege mellé ezt a megjegyzést írta: „jó volna, ha rímelve”. Ádám első sorának végén a ’posłuszny’ szót áthúzta, és fölé írta: ’go sledzie’. A második sorban viszont nem áthúzta, csupán aláhúzta a „czy mogę go zmasać z pamięci” szövegrészt. A szöveg vége után álló javítási javaslat: „oby mogtem to zaponemiee”. Végül az utolsó szavaknál („i miej nadzieję”) is aláhúzást találunk, majd az előbbi javítás alatt ezt: „*bizva* bizzál – lulve ufajoc ufaj”.

Az előadások alább következő főbb adatait a megfelelő bibliográfiából idézem, az ott szereplő formában. Hozzá kell azonban tennem, hogy Poznańban, egy emlékest keretében, csupán részletek hangzottak el a műből.¹²

[b] *Település:* Krakow
Hely, társulat: Teatr Miejski

Időpont: 1903. november–december (hat előadás)
Ádám: Andruszewski, Marian
Éva: Wysocka, Stanisława
Lucifer: Sosnowski, Józef
Rendező: Kotarbiński, Józef
Fordítás: Prażmowska, Teresa
Forrás: Twórczości 1964/10. sz.

- [c] **Település:** Poznań
Hely, társulat: Ramzesik Egyetemi Színpad a Pod Maskani diák-klubban
Időpont: 1965. április 25. (Két alkalommal)
Ádám: Romanowski, Gregory
Éva: Zgrzebuicka, Marita
Lucifer: Brzozowski, Jerzy
Rendező: Dąbrowski, Leszek
Fordítás: Kaltenbergh, Lew
Forrás: Színlap (OSZMI)
Színháztudományi Szemle 1983/12. sz. 199–210.

- [d] **Település:** Gdańsk
Hely, társulat: Teatr Wybrzeże (Tengerparti Színház)
Időpont: 1971. szeptember 18.
Ádám: Grochal, Zbigniew
Éva: Polanowska, Jadwiga
Lucifer: Bista, Henryk
Rendező: Giricz Mátyás m. v.
Díszlet: Gyarmati Ágnes m. v.
Jelmez: Gyarmati Ágnes m. v.
Fordítás: Hebanowski, Stanisław
Forrás: Színház 1972. március
Magyar Nemzet 1971. október 15.
Magyar Hírlap 1971. szeptember 13.
Teatr 1971. november 15.

- [e] **Település:** Katowice
Hely, társulat: A Teatr Wybrzeże (Gdańsk) vendégjátéka
Időpont: 1971. november
Ádám: Grochal, Zbigniew
Éva: Polanowska, Jadwiga
Lucifer: Bista, Henryk
Rendező: Giricz Mátyás m. v.
Díszlet: Gyarmati Ágnes m. v.
Jelmez: Gyarmati Ágnes m. v.
Fordítás: Hebanowski, Stanisław
Forrás: Teatr 1971. november 15.

A forrást kiegészíthetjük egy újabb bibliográfia adataival.¹³ Bár témánkhoz nem tartozik szorosan hozzá, megemlítem, hogy a Teatr Wybrzeże (Gdańsk) társulatához és Hebanowski nevéhez még egy Madách-előadás fűződik: 1975. szeptember 20-án bemutatták a *Csák végnapjait* (Ostatnie dni Čsaka), ezúttal azonban Hebanowski volt a darab rendezője, a fordító pedig Gordon Izabella Beáta. Erről az előadásról csak a Világháló révén szereztem tudomást; igaz, annak hitelességét alátámasztani látszik, hogy a korabeli színlap hasonmását is közölte az e-teatr.pl honlap (2012. július 22-én).

Végül a Rybicki-féle fordításnál említett előadási tervhez kell egy apró megjegyzést fűznöm. Lehetséges ugyan, hogy Varsóban is be akarták mutatni Rybicki (ismeretlen) szövegével a *Tragédiát*, egy magyar nyelvű közleményben azonban egy másik (a két világháború között Lengyelországhoz tartozó) nagyváros neve szerepel: Vilnái.¹⁴ (Lengyelül: Wilno; a mai Vilniusról van szó.) A magyar nyelvű híradás 1939-ben jelent meg.

Jegyzetek

1. MORVAY Győző: *Magyarázó tanulmány „Az ember tragédiájá”-hoz*. Szerző kiadása, Nagybánya, 1897. 228. – VOINOVICH Géza: *Madách és Az ember tragédiája*. 2. kiadás. Athenaeum, Bp., 1922. 581. – ERDÉLYI Károly: *Madách és fordítói*. Magyar Szemle 1895. 7. sz. 74–75.; 8. sz. 86–88. – Erdélyi ugyanerről a témáról: *Az ember tragédiája*. Temesvári r. kath. főgimn. 1891–92. évi értesítője: Irodalmi dolgozatok. Kolozsvár, 1901. 167.
2. Tanulmányai: *A magyar irodalom útja Lengyelországban (1830–1918)*. Filológiai Közlöny 1958. 2. sz. 392. – Adalékok „Az ember tragédiája” lengyelországi fogadtatásáról. ItK 1965. I. sz. 87–99. – *La première de la Tragédie de l’Homme à Cracovie (1903)*. Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Philologica V. 1964. 17–46. – Felolvasása: „Az ember tragédiájá”-nak krakkói előadásáról a budapesti Lengyel Kultúrában 1964. IX. 17-én. Lásd: Esti Hírlap 1964. X. 30.
3. Świt 1886. 105. sz. (III. 18/30.) 103–105. – Lásd még: KALIBAN. Prawda 1892. 29. sz. (VII. 4/16.) 343. és 30. sz. (VII. 11/23.) 356–357. – A Kraszewskihoz írt levél a krakkói egyetemi könyvtár kéziratárában 6506/IV. A. 74. sz. alatt. – A fordítás megjelenésének regisztrálása: Przewodnik Bibliograficzny 1885. XII. str. 242., hirdetése uo. str. 255., 1886. II. str. 39., III. str. 294.
4. K[onrad] R[AKOWSKI]. Czas 1903. 260. sz. (XI. 13. esti kiadás). Uo. 262. sz. (XI. 15. reggeli kiadás). – m. Naprzód 1903. 315. sz. (XI. 16.) 1. – Feliks KONECZNY. Przegląd Polski 1903. 150. k. 6. füzet 450. sz. 565–572. – Jerzy ŻULAWSKI. Krytyka 1903. XII. 406. 1903. XII. 406. – Józef KOTABIŃSKI: *W służbie sztuki i poezji*. Warszawa, 1929. 216–217.
5. V. ö.: TIBOR CSORBA: „Tragedia człowieka” *Madácha w Polsce*. Teatr (Warszawa) 1961. 19. sz. 22–24. – V. ö. még: Edward CSATÓ: *Tragedia człowieka. W stulecie Imre Madácha*. Życie Literackie 1965. II. 14.

6. Imre MADÁCH: *Tragedia człowieka. (Fragment.)* In. *Antologia poezji węgierskiej*. Bp., 1943. Instytut Polski w Budapeszcie. (Sokszorosított kiadvány.) 97–101.
7. *Hungária Irodalmi Lexikon*. Bp., 1947, Hungária, 270.
8. WALDAPFEL József: *Bevezetés „Az ember tragédiája” új kiadásához*. In. WALDAPFEL JÓZSEF: *Irodalmi tanulmányok*. Bp., 1957. 467–488.
9. Lásd: 5. sz. jegyzet!
10. Le Théâtre en Pologne 1962. 11. sz. 32.
11. Népszabadság 1962. VIII. 29.
12. ENYEDI 322–323., 337.
13. KOZOCSA Sándor: *Madách: Az ember tragédiája. Műbibliográfia*. Madách Irodalmi Társaság, Bp., 2012. A megfelelő tételek (sorszámukkal együtt) az alábbiak:
 - 4525. Dziennik Bałtycki. 225. sz. (Laik: Tragedia trochej koturnowa.)
 - 4526. Dziennik Zachodni. 274. sz. (Surówka, B.)
 - 4527. Głos Wybrzeża. 224. sz. (Rafałowski, T. [Illusztrált.])
 - 4528. Kultura. 49. sz. 8. l. (Máret, St.)
 - 4529. Litera. 12. sz. (Nawrocka, E.)
 - 4530. Magyar Nemzet. X. 15. sz. (Radó György: „Az ember tragédiája” lengyel színpadon.)
 - 4531. Panorama Północy. 45. sz. (Popławska, K.)
 - 4532. Teatr. 21. 538. sz. 15–16. l. (Zuroawski, Andzei.)
 - 4533. Teatr Wybrzeża. 21. sz. (Grén, Z.)
 - 4534. Wieczór Wybrzeża. 221. sz. (Lejman, P.: Głos z widowni.)
 - 4535. Życie Literackie. 45. sz. 7. l.
 - 4536. Tragedia człowieka. [VI. színből.] Przekład: Stanisław Hebanowski. Litera. [Gdańsk.] IX. 9. sz.
14. KOZOCSA Sándor: i. m. 224. (2656. tétel.)

A holland fordítások

Az ember tragédiájának első lengyel fordítása mintegy „első fecskéje” volt a műfordításokon, előadásokon és előadásterveken lemérhető külföldi népszerűségének, e népszerűség első hullámának. Az első fordítók, láttuk, mind szoros kapcsolatban álltak hazánkkal – magyarok voltak mint Dux, Siebenlist, Fischer, Spóner, Lechner, Dóczi, Varga, vagy itt éltek mint Dietze, Hen... Köze volt a magyarsághoz Adèle Sophia Cornelia Opzoomernek is, aki A. S. C. Wallis néven vált korának ismert íróőnéjévé: magyar ember – dr. Antal Géza pápai tanár, későbbi dunántúli református püspök – vette feleségül, s együtt lettek a magyar–holland irodalmi kapcsolatok aktív munkásai.

A. S. C. Wallis (Adèle Opzoomer, 1858–1925) már leánykorában megtanulta nyelvünket, és egy évvel házassága, hazánkba költözése előtt már ki is adta Madách drámai költeményének holland fordítását,¹ mely hamar elfogyott 20 000 példányban *{alig hihető adat, valószínűleg inkább elírás, és valójában kétezer példányról lehetett szó}*, s A. S. C. Wallis, a sikert felhasználva, most már Arany, Petőfi, Tompa és Tóth Kálmán verseinek fordítását publikálta.

[1.] Emerich Madách ✻ De Tragedie van den Mensch ✻ Dramatisch Gedicht ✻ Naar het Hongaarsch bewerkt en ingeleid door A. S. C. Wallis ✻ Amsterdam ✻ 1887 ✻ J. L. Beijers–W. F. Dannenfelse ✻ 288 blz.

(Premie op „Het Nieuws van den Dag” ✻ Jaargang 1887.)

— Idem ✻ 2. uitgaaf ✻ Amsterdam ✻ 1887 ✻ J. L. Beijers–W. F. Dannenfelse ✻ 288 blz.

— Idem ✻ [3. uitgaaf.] ✻ Vertaald door A. S. C. Wallis ✻ Ingeleid door Kees Meijer ✻ Amsterdam ✻ 1922 ✻ Wereldbibliothek onder leiding van L. Simons ✻ XXVIII, 182 blz.

(Maatschappi voor goede en goedkoope lectuur.)

Az első, és sikere folytán még abban az évben megismételt kiadás előszavát – magának a fordítónak művét – a legjobb külföldi Madách-ta-

nulmányok egyikének tartják,² magyarra is lefordították, sőt, önálló kötetben is kiadták;³ e tanulmányban az íróőné Madách költői eszközökkel megírt életrajzát adja, majd úgy elemzi a drámai költemény eszméjét és tartalmát, hogy mindenütt az életrajzi vonatkozásokat keresi benne. Az 1922. évi kiadásban e tanulmány helyett Kees Meijer előszavát olvashatjuk, aki – mint írja – felhasználta Wallis tanulmányát is, méltatja az első kiadást, ír *Az ember tragédiájának* az 1892. évi bécsi színházi kiállításon elért sikeréről is.

Az 1922. évi kiadásnak a szövege is különbözik az 1887. évitől. A különbség csekély, csak igen elszórtan fedezhető fel. Pl. az Úr első monológjában a *Míg egy kerékfogát újítani kell*” sor két változata: „Eer ’t om een nieuwe spil ooit raakt verlegen” (1887) és „Eer ’t om een nieuwe spil zou zijn verlegen” (1922), egyébként a sorok hosszú tucatjain keresztül a két szöveg megegyezik. Minthogy pedig a fordítóőné a második kiadás megjelenésének időpontjában életben volt, mi – az eredeti művek esetében bevett szokás szerint – ezt az új változatot fogadjuk el „hitelesnek”. Ebben a változatban az általunk kiragadott négy rész így hangzik:

I.	Ja, ’t groote werk der schepping is gedaan,
De Heer kan van zijn arbeid rusten gaan.
In gang is ’t alles, ’t groote raderwerk
Zal om zijn as, den tand des tijds te sterk,
Millioenen jaren nog zich voortbewegen,
Eer ’t om een nieuwe spil zou zijn verlegen.
II.	Eens zal men spottend lachen om ’t geheel.
Den staatsman, wiens verdiensten wij nu prijzen,
Den godsdienstijveraar, dien wij vereeren,
Beschouwt het nageslacht als komedianten,
Zoodra maar de echte grootheid tot haar recht komt,
Zij, die eenvoudig is en steeds natuurlijk,
Die enkel springt daar waar ze een klove ziet,
Slechts daar een weg maakt waar die ruimte heeft.
En de eigen leer, die thans tot waanzin leidt

	Met al haar ingewikkelde begrippen, Zal in die dagen allen helder wezen, Door geen geleerd, door iedereen begrepen.
III.	Wat gaapt gij, diepe groeve, aan mijne voeten? Geloof niet, dat uw duister mij terugschrikt, Het aardsche stof slechts zinkt in u terneer, Ik echter stijg in glorie naar omhoog. De schutsgeest van jeugd, liefde en poëzie Wijst mij den weg naar 't eeuwig vaderland. Mijn glimlach slechts brengt rein genot op aarde, Als zonnestraal een ieders trekken kussend.
IV. EVA	O, ik verstond het lied; God zij geloofd!
ADAM	Ook ik vermoed het, en ik zal het volgen. Laat enkel 't einde, o laat mij dit vergeten!
DE HEER	Ik zeg u: mensch, blijf strijden en vertrouw!

Az első, ami e részek vizsgálatánál szembetűnik, hogy a fordítónő szaporította a sorok számát, de nem mindenütt: az I. részt 2 sorral (50%) a II-at 1 sorral (9%), a III-at és IV-et pedig nem szaporította. Tehát nem általánosságban hígította fel a művet, csak ahol a tartalom pontos kifejtéséhez képtelen volt az eredetinek megfelelő tömörséggel kifejezni magát, ott áldozta fel a formai pontosságot a tartalmi szabadság kedvéért.

Ezt a tartalmi szabadságot azonban a fordítónő meglehetősen egyoldalúan értelmezi: arra ügyel, hogy semmi ki ne maradjon az eredetiből, de szívesen „megajándékozta” Madáchot – innen a sorszaporulat. Így pl. az I/1-ben „a nagy mű”-ből „a teremtés nagy műve” lesz, majd az I/2. – „A gép forog, az alkotó pihen” – három sorra osztódik: „Az Úr pihenni térhet munkájától. / Mozgásban van minden, a nagy fogaskerek szerkezet / A tengelye körül, legyőzvé az idő fogát...” (Az I/3-ból csak a „tengely”, az I/4-ből pedig a fog került előre, ez utóbbi azonban „kerékfog”-ból – az idő foga lett!)

Igen érdekes jelenség azonban, hogy míg az I. rész alapján Wallis szövegét *Az ember tragédiájának* gyengébb fordításai közé kellene sorolnunk – a II., III. és IV. rész kiválóan jó fordításnak mutatja, sőt, minél inkább előre halad a műben a fordító, munkája annál jobb. A II. pl. – eltekintve attól, hogy a 7–8. sorban a lovas-hasonlat elvész, s az ugratásból ugrás, az út-hagyásból pedig (ha nem is híven, de legalább értelmesen) út-csinálás lesz, a 10. sort pedig csak két sorban tudja visszaadni a fordító – pontos és művészi tolmácsolás. A III-ban még ennyi kivetnivalót sem találunk, a IV-ben pedig külön ki kell emelnünk, hogy a 3. sorban levő emlékezetes gondolatritmust („*Csak az a vég, csak azt...*”) milyen pompás érzékkel, mennyire saját nyelvének szellemében s mégis híven tolmácsolja a fordítónő.

Vajon mi lehet az oka a fordítás egyenetlenségének, emelkedő tendenciájának? Megállapítani szinte lehetetlen, legfeljebb következtethetünk arra, hogy a fordítónő talán egyre jobban megtanult magyarul, éppen e fordítás közben (mint Bérczy Károly oroszul az *Anyegin* fordításakor), vagy fordítói technikája tökéletesedett a munka során, vagy a mű szépsége és ereje hatott rá egyre inkább, vagy – s ez a legvalószínűbb – több tényező együttes hatása alatt lett fordítása ilyenné.

Hogy Wallis helyenként megszorítja, feloldja a szöveget, azt az egyébként magasztaló egykorú magyar kritika⁴ is hangsúlyozta. „...Általában igen hű és gondos, néha körülírásra hajló fordítás” – írja Erdélyi Károly, míg Morvay Győző részint a tartalmi pontosságra való törekvésben, részint a holland nyelv kifejezési eszközeinek sajátosságában – főleg az elöljárók és névelők bőségében – látja a sorszaporulat okát. A Vasárnapi Újság közleményéből a megjelenés pontos idejére következtethetünk: 1887 augusztusában írja a lap, hogy a fordítás „a múlt hónapban” – tehát júliusban – látott napvilágot, s hozzáfűzi: „Mint értesülünk, néhány hét múlva már második kiadásban jelenik meg.”

Morvay részletes elemzésében megjegyzi, hogy Wallis a londoni szín egy helyén összevonja Éva és az anya szavait, a falanszteri számokat pedig tévesen fordítja. Ezek a tévedések az 1922-es kiadásban is megtalálhatók (ÉVA: *Artúr ön jó, megemlékszik felőlem.* ANYA: *Rég nem láttuk már: mért nem látogat meg?* – EVA: *Hoe aardig, Arthur, zoo aan mij te denken. Ik zag u lang niet; wat bezoekt ge ons niet?* – AZ AG-

GASTYÁN: *Kétszázkilencedik!* – GRIJSAARD: Nu tweehonderd tachtig! – AZ AGGASTYÁN: *A hetvenkettedik szám!* – GRIJSAARD: Nu nommer twee en zestig!). Ezekből a szöveghibákból Morvay arra következtet: „a fordító a magyar szövegen kívül a Dóczi előtti német szöveget is használhatta”. Érthetetlen feltételezés, hiszen Morvaynak rendelkezésére álltak az összes számba jöhető német szövegek – csak Dietze (1865), Siebenlist (1886) és Spóner (1887) fordításáról lehetett szó, mert Fischer csonka szövegét (1886) a teljes fordításhoz Wallis nyilván nem használta fel, a többi német fordítás pedig később jelent meg a hollandnál –, tehát Morvay feltételezés nélkül, tényszerűen is megállapíthatta volna, hogy Wallis e félreértései valamelyik német szövegből erednek. Pedig ennek megállapítása egyszerű. Éva és az Anya említett sorait a három közül egyik sem vonja össze, ami pedig a falanszter-tagok sorszámaival illeti, ezek a szóbanforgó szövegekben így festenek:

	Madách	Dietze	Siebenlist	Spóner	Wallis
Cassius	209	290	290	209	280
Michel-Angelo	72	72	72	72	62

Wallis számtévedései egyetlen más szövegben sem fordulnak elő – egyszerű elírások. (Cassius számát Dietze is eltéveszti, csak másként, Siebenlist pedig átveszi Dietze tévedését.) Ami viszont Éva és az Anya szavainak összevonását illeti, ezt a hibát a mű harmadik (1869. évi) magyar kiadása tartalmazza, Wallis tehát ezt használta – pontosan, híven.

A. S. C. Wallis fordításának stílusa a korában divatos irodalmi nyelv, az ún. bilderdijki retorikus iskoláé, s távol állt a beszélt holland nyelvtől; azóta az irodalomból kivészett ez a stílus, és ma már meszterkéltnek, hamisan archaizáltnak hat. Tehát ennek a maga korában igen nagy sikerű és értékes fordításnak ma már csak irodalomtörténeti jelentősége van. Értékeinek felsorolásából nem hagyhatjuk ki pompás verselését, mely igen hű is. (Morvay téved, amikor azt állítja, hogy „a fordító általában a hatodfeles, hatos és hetedfeles jambusokat használja... az eredetinek ötös vagy hatodfeles” jambusaival szemben.)

Az egykorú hollandiai recenziók⁵ egyhangúan dicsérik a fordítást, és a fordítónő jeles bevezető tanulmányát felhasználva, méltatják Ma-

dáchtot és művét – D. C. Nijhoff még a magyar nyelv lingvisztikai helyével és a versfordítás elméleti kérdéseivel is foglalkozik –, de szövegösszehasonlító elemzésről nincs bennük szó. Annyi mindenesetre megállapítható belőlük, hogy Wallis szövege a maga korában teljesen és igen magas fokon kielégítette a holland olvasóközönség ízlését. Az 1922-ben megjelent második *{valójában harmadik!}* kiadással is bőven foglalkozott a holland sajtó,⁶ majd negyedszázaddal később ébredt fel Hollandiában az érdeklődés újra Madách drámai költeménye iránt, és keletkezett egy újabb fordítás is.

1947-ben S. J. R. Rameckers disszertációjában foglalkozott A. S. C. Wallisszal,⁷ egy évvel később pedig az utrechti egyetem docense, A. Elly Hoekstra *Az ember tragédiájáról* írt cikket egy kulturális folyóiratba:⁸ mindkét tanulmányra Sivirsky Antal, magyar születésű holland író és irodalomtörténész reflektált, akitől *Az ember tragédiájának* új holland fordítása is származik, és aki a Wallis-féle szöveg stiláris értékelésében, valamint recenzióinak megszerzésében is lekötölhető szívességgel állt jelen dolgozat szerzőjének rendelkezésére.

Sivirsky Antal (1909–1993) az első világháború utáni gyermeksegélyezési akció révén került Hollandiába, ott is nevelkedett, tanári pályára lépett, 1952-ben nevezték ki az utrechti egyetem magyar magántanárának, 1958 óta egyetemi docens. Irodalomtörténeti művek, nyelvkönyvek és szótárak, valamint regények szerzője, már 1933-ban a magyar kultúrát ismertető tanulmánya jelent meg, mint fordító 1957-ben egy magyar prózai antológiával jelentkezett. Rameckers úgy méltatta Wallist, hogy fordítói munkásságát lebecsülte, helytelenül értékelt – erre reflektált Sivirsky,⁹ majd ugyanő mint A. Elly Hoekstra egyetemi utóda, székfoglalóját is Madáchról tartotta.¹⁰ 1952-ben lefordította modern holland nyelvre *Az ember tragédiáját*, fordításából eddig egy részlet – az ürszín – jelent meg nyomtatásban:

[2.] Imre Madách ❖ De Tragedie van de Mens ❖ Dertiende tafereel ❖ Nederlands van Antal Mar. Sivirsky ❖ Maatstaf ❖ 1954 ❖ p. 105–110.

Jellemző szövegpróbaként a színnek két részletét – a föld szellemének szavából az űr törvényeinek mesteri leírását, Ádám szerepéből pedig a sokak által kulcs-soroknak tartott célmeghatározást – idézzük, mégpedig egymás után állítva e részletek mindkét holland fordítását.

Óh, ami itten örökös igazság,
Egy más világban az tán képtelen,
És a lehetlen tán természetes.
A súly nem létezik, a lét nem mozog,
Mi itten lég, az ott tán gondolat,
Mi itten fény, az ottan hang talán,
S jegecül tán, mi itten nőve nő. –

Wallis

O dat, wat hier als eeuwge waarheid geldt,
Is ongerijmd misschien in andre wereld,
En wat hier niet bestaan kan, daar gewoon.
De wet der zwaartekracht, daar heerscht ze niet,
Hier is beweging, wat daar stilstand is,
Wat lucht hier is, is daar misschien gedachte,
Dat wat hier glans is, is daar klank misschien,
En daar treedt als kristal op, wat hier groeit.

Sivirsky

O, wat hier eeuwige waarheid is, blijkt
Onmogelijk in een andere kring misschien,
En het onbestaanbare hier daar natuurlijk,
De zwaarte ontbreekt en het zijn beweegt niet.
Wat hier lucht is, kan daar gedachte zijn,
Wat hier het licht is, wie weet, is daar geluid,
En wat hier groeit, kristalliseert ginds misschien.

Madách két sorát tehát Wallis eggyel megszaportítja, Sivirsky nem: itt is egy sor (a negyedik) az, amelyet Wallis kettőben fejez ki. Mindkét fordításban van költői lendület, de Wallisé patetikusabb, Sivirskyé egyszerűbb, Wallis jambusai csengőbbek, Sivirsky szövege a beszélt nyelv.

A célt, tudom, még százszor el nem érem.
Mit sem tesz. A cél voltaképp mi is?
A cél, megszünte a dicső csatának,
A cél halál, az élet küzdelem,
S az ember célja e küzdés maga.

Wallis

Ik weet: nog vele malen mis ik 't doel,
Maar 't is om 't even. En wat is ook 't doel,
Het einddoel van den fieren, langen kamp?
Dat doelwit is de dood, het leven strijd,
En deze worstling zelf des menschen doel.

Sivirsky

Het doel zal ik bonderd keer niet
Halen. Het hindert niet. Wat is het doel?
Het doel is het einde van de roemvolle strijd;
Het doel is de dood, het leven is strijd,
De strijd zelf is 's mensen blijvende doelwit.

E résznél Sivirsky a szöveghűség terén is felülmúlja elődjét. Csak a „tudom” („ik weet”) az a szövegelem, amely Wallisnál van meg, és utódjánál hiányzik, de ez inkább emfatikus, mint értelmi elem – az értelmi pontosságot illetően Sivirsky szövege filológiai színvonalon szabatos, míg Wallis ezt a színvonalat csak az utolsó két sorban éri el, előbb a harmadik sort félreérti, a gondolat kimarad, s csak az előző felsor nyomatékos ismétlése helyettesíti.

Összegezve: *Az ember tragédiájának* első holland fordítása, A. S. C. Wallis műve, korai voltánál és belső érdemeinél fogva nemcsak irodalomtörténeti tény, hanem irodalomtörténeti érték is, az idő azonban meghaladta, s már új fordítás szükséges ahhoz, hogy Madách műve Németalföldön ugyanolyan élőként hasson, mint hazájában, vagy – Mohácsi fordítása révén – a német nyelvterületen.

Megjegyzés (2014)

A II. kiadással, amelyben a „2. uitgaaf” megjegyzés szerepelt volna, a magyarországi könyvtárakban nem találok, s bár a Nationale Bibliotheek van Nederland internetes keresője két 1887-es évszámú találatot is ad, azok leírásai között sincs olyan különbség, amely arra engedne következtetni, hogy a két példány egyike második kiadás volna. (Ha a jelzés nem szerepelt a kötetben, pl. azért nem, mert utánnomás történt, ami az évszámok azonosságát tekintve reális lehetőség, úgy a Mesternek szögletes zárójelben kellett volna jeleznie, hogy új kiadásról van szó.)

Első pillanatban nem egészen érthető: ha egyszer Radó György tudomása szerint 1952-ben Sivirsky lefordította Madách művét, akkor miért nem azt a négy fordításrészletet elemezte, amelyeket a többi átültetésnél is mérvadónak tekintett. Hiszen a szövegből kiderül: jól ismerte a műfordítót, így tehát semmiféle nehézséget sem jelentett volna, hogy elkérje tőle kéziratának vonatkozó részeit. Ez az eljárás első pillanatban kétségeket ébreszt az értesülés hitelességét illetően. Ugyanakkor nem szabad megfeleledkeznünk róla, hogy amikor tanulmányoztatának II. részét közzétette a szerző, akkor még ragaszkodott a bevezetőjében említett elvekhez, pl. ahhoz, hogy csakis nyomtatásban megjelent munkákat vesz figyelembe (ha ilyen létezik). A befejező (VI.) részben eltért ettől az elvtől, mivel publikált spanyol fordítás akkor még nem volt, ehelyett az OSZK Kézirattárában őrzött gépiratos spanyol fordításból emelte ki a más fordításoknál is elemzett négy részt.

A Világhálón egyelőre semmi jele annak, hogy Sivirsky fordítása megjelent volna (beleértve a holland nemzeti könyvtárat is), és más holland fordításokat sem sikerült találni. Ugyanígy Tragédia-előadásnak sincs nyoma.

Jegyzetek

1. V. ö.: LAMPÉRTH Géza: *A. S. C. Wallis*. Protestáns Szemle 1926.
2. MORVAY Győző: *Magyarázó tanulmány „Az ember tragédiájá”-hoz*. Nagybánya, 1897. Szerző kiad. 208–209.
3. WALLIS, A. S. C.: *Az ember tragédiája*. Hollandból fordította dr. Erdélyi Károly. A temesvári róm. kath. gimnázium értesítője 1891/1892. – Ua. Bp., é. n. [1914] Lampel. 42 l. (Magyar könyvtár 719.
4. ERDÉLYI Károly: *Madách és fordítói*. Magyar Szemle 1895. 7. sz. 74–75.; 8. sz. 86–88. – MORVAY: i. m. 248–251. – Lásd még: l. a. Budapesti Szemle LI. 1887. 472–474. – Vasárnapi Újság 1887. 34. sz. 568.; 1888. 1. sz. 16. – NAMÉNYI Lajos: *Irodalmunk külföldön*. Egyetemes Philologiai Közöny XII. 1888. 95. sz. – Budapesti Hírlap 1907. IV. 14.
5. H. E. MOLTZER: *Utrechtsche Courant* 1887. VII. 9. – Ua. *De Tragedie van den Mensch*. Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad 1887. VII. 10. – Dr. D. C. NIJHOFF: *Een nieuw kunstwerk van A. S. C. Wallis*. Het Vaderland 1887. VII. 10–11. – Dr. Jan ten BRINK: *Emerich Madách. Verspreide letterkundige opstellen van het jaar 1887*. Den Haag, 1887, W. A. Morel, 132–138.
6. Hooger Leven – Hervorming – Nieuwe Rotterdamsche Courant – Het Vaderland – De Maasbode – Delftsche Courant – Vlaardingische Courant – Het Vlaamsch Heelal 45. évf. 19. sz. – Het Toneel – Bibliotheekgids – Toneelgids – Den Gulden Winckel.
7. S. J. R. RAMECKERS: *A. S. C. Wallis (Adèle Opzoomer)*. Héerlen 1947. Wijnants.
8. A. Elly HOEKSTRA. Universum 1948.
9. Antal M. SIVIRSKY: *De ontdekking van de Hongaarse literatuur en haar ontdekker A. S. C. Wallis*. Levende Talán 1948.
10. Ua. *De Tragedie van de Mens van Imre Madách*. Groningen–Djakarta, 1933. J. B. Wolters, 20. blz.

A latin fordítások

Vajon az újkori latin nyelvű szépirodalom az antik klasszikusok késői továbbélése, utóda-e, vagy merő kuriozitás, filológiai játék, életre galvanizálási kísérlet? – ebben a kérdésben nem mernénk határozottan állást foglalni, de hajlunk arra, hogy az olyan írásműveket, melyeknek nyelvét egyetlen élő nép sem beszéli, inkább csak kuriozitásnak minősítsük.

Annyi bizonyos, hogy több országban – de mindegyikben csak szűk körök – művelik az utolsó két század folyamán a latin nyelvű szépirodalmat, és úgy látszik, hogy ezen az irodalmon belül több a modern nyelvekből latinra fordított, mint az eredetileg latinul megírt mű.

A legújabb korban latinul írni, latinra fordítani lehet hobby, lehet nyelvtani gyakorlat is, de legtöbbször az a célja, hogy a tudományos és egyházi használatban bizonyos korlátozott nemzetközi nyilvánosságot adó latin szöveg révén propagálják, megismertessék a modern nemzeti irodalmak egy-egy kiemelkedő alkotását, vagy – még magasabb síkon – előmozdítsák a világirodalmi integrálódás folyamatát.

Láthatóan ez a két cél vezette a XIX. század egyik magyarországi „latin költőjét”, Tamaskó István (1801–1881) pozsonyi gimnáziumi tanárt:¹ a világirodalom integrálódási folyamatát a *Mahabharata* és a *Véda-himnuszok* latinra való fordításával szolgálta, a magyar irodalom nemzetközi propagálása végett pedig Berzsenyi néhány ódáját, Vörösmarty *Szózatát* és *Az ember tragédiájának* két részletét – az űr-színt és az eszkimó-színt – fordította latin nyelvre. Ez utóbbi fordítása a magyar tudományosság külföldi megismertetését szolgáló, s a Magyar Tudományos Akadémia által támogatva, Hunfalvy Pál és Heinrich Gusztáv szerkesztésében Budapesten megjelenő *Ungarische Revue* nyolcadik évfolyamában látott napvilágot:

[1.] Ex Emerici Madáchii „Hominis Tragoedia” ❖ Latine vertit
Stephanus Tamaskó ❖ *Ungarische Revue* ❖ 1888 ❖ p. 68–78.

Szövegpróbaként az eszkimó-színt bevezető drámai párbeszéd részleteit idézzük, és megismerkedünk a „sok az eszkimó, kevés a foka” formában szállóigévé vált mondás latin fordításával.

ÁDÁM	Mit járjuk e végetlen hóvilágot, Hol a halál néz ránk üres szemekkel...
LUCIFER	...E vérgolyó napod. Lábunk alatt a föld egyenlítője. – A tudomány nem győzött végzetén. –
ADAMUS	Nivosa regna cur perambulabimus, Mors ubi cavato nos adspectat lumine?
LUCIFER	...Stat hic sol tibi sanguineus, Sub pedibus amplius nunc terrae aequator iacet Necdum superior fato est nunc scientia.

Latin klasszikusok fordításakor, tudjuk, az egyik fő nehézség a roppant tömör latin kifejezéseket formahíven, s az értelem károsodása nélkül magyar sorokba szorítani – s lám, a madáchi mondanivalónak fontos és jellegzetes elemei elvesznek Tamaskó latin soraiban: „végetlen hóvilág”-ból „havas tájak” lesznek; Lucifer idézett első három szavában tömör drámának vagyunk tanúi: egy véres golyó látszik, s erről kiderül, hogy ez az ember Napja. – Tamaskónál ez ellaposul: „Íme, itt a te véres napod”, minden dinamizmus nélkül.

ÁDÁM	Sokan tengődtök-é még e vidéken?
AZ ESZKIMÓ	Sokan bizon, többen, mint ujjamon Számíthatok. – Szomszédimat, igaz, Agyonverém már mind, de hasztalan, Mindég kerülnek újak; s oly kevés A fókafaj. – Ha isten vagy, tegyed, Könyörgök, hogy kevesb ember legyen, S több foka. –

ADAMUS Multine vitam regno in isto trahitis?
SQUIMOSIUS Multi profecto quos nec per articulos
Signare possim meos. Vicinos sane
Occideram cunctos iam. Sed quid me iuvat?
Semper novi succedunt. Phocarum genus
Decrescit. Imploro, si deus es, effice ut
Sit minus hominum at phocarum maius genus.

Az űr-színből pedig közöljük azt a két részletet, amelyet már hollandul is láttunk Wallis és Sivirsky fordításában.

Oh, quod videtur nunc aeterna veritas
Inepta forte res trans est hos circulos,
Et quod repugnat naturae, illic convenit.
Nec pondus adest, torpor vivos occupat,
Quod nobis aër, illic fors mentis opus,
Quod nobis est lux, ibi fors sonum indicat,
Et forte fit crystallus, quod plantae genus.

...Metamque non consequar centes' ma vice
At quid nocebit? Presse quid metam facit
Et gloriosi terminus certaminis.
Quo tendis, est mors. At vita est pugnae locus
Et ipsa pugna est, quam desiderat homo.

Értelmi kifogás itt még kevesebb emelhető, mint az eszkimó-színből idézett részleteknél, csak arra gondolunk, milyen klasszikus tömörségű latin mondássá lehetett volna egy igazi latin költő versében a második részlet utolsó három sorának bármelyike, amely Tamaskónál csak tartalmi ismertetés.

Latin jambusokba szedett pontos fordítás, de pontosságát valahogyan iskolásnak, költői lendület nélkülinek érezzük; mégis sajnálatosnak kell tartanunk, hogy a drámai költeménynek csupán két színe jelent meg ebben a Tamaskó-féle latin fordításban, amelyet a fordító 1887. október 5-én felolvasott a Budapesti Philológiai Társaság ülésén.²

Kiegészítés (2014)

Éveken át készült Fehér Bence teljes szövegű *Tragédia*-fordítása, amely a XIII. Nemzetközi Neolatin Kongresszusra (Budapest–Szeged, 2006. augusztus 6–13.) jelent meg.

[2.] Emerici Madách ❖ *Tragoedia Hominis* ❖ *In Latinum vertit Benedictus Fehér* ❖ Madách Irodalmi Társaság ❖ Szeged–Budapest ❖ 2006 ❖ 179 p.

Korábban négy szín fordítása a Madách Szimpózium köteteiben látott napvilágot:

Emerici Madách ❖ *Tragoedia Hominis* ❖ Scaena I. ❖ Fordította Fehér Bence ❖ In ❖ IX. Madách Szimpózium ❖ Szerkesztette: Bene Kálmán ❖ Budapest–Balassagyarmat ❖ 2002 ❖ pp. 138–143.

Emerici Madách ❖ *Tragoedia Hominis* ❖ Scaena undecima ❖ Fordította Fehér Bence ❖ In ❖ X. Madách Szimpózium ❖ Szerkesztette: Bene Kálmán ❖ Budapest–Balassagyarmat ❖ 2003 ❖ pp. 277–302.

Emerici Madách ❖ *Tragoedia Hominis* ❖ Scaena tertia decima ❖ Fordította Fehér Bence ❖ In ❖ XI. Madách Szimpózium ❖ Szerkesztette: Bene Kálmán ❖ Budapest–Balassagyarmat ❖ 2004 ❖ pp. 283–288.

Emerici Madách ❖ *Tragoedia Hominis* ❖ Scaena quarta decima ❖ Fordította Fehér Bence ❖ In ❖ XII. Madách Szimpózium ❖ Szerkesztette: Bene Kálmán ❖ Budapest–Balassagyarmat ❖ 2005 ❖ pp. 263–269.

Fehér Bence átültetése azon kevés fordítások egyike, amelyek minden tekintetben pontosságra törekedtek. Pl. egy-egy szín pontosan ugyan-

annyi sorból áll az eredetiben, mint a fordításban, és a szereplők megszólalásainak hosszúságában is legfeljebb töredéksornyi az eltérés. A kötet nem került könyvtári forgalomba. A szerény számú visszajelzésből ítélve, ez a legjobban sikerült *Tragédia*-fordítások egyike.

A négy kiemelt rész:

I. Perfectum nunc opus magnum est, ita.
Auctor quievit, mota est machina.
Mille annos milies rotabitur,
Novandus dum sit dens unus rotae.

II. Hoc olim ridebitur.
In publicis quem magnum diximus
Virum, sumus quem mirati orthodoxum –
Mimum fuisse posteri putabunt,
Si quando in eius procedet locum
Verum, simplex et naturale magnum,
Quod non saltat nisi super scrobem,
Viamque dat, si qua campus patet.
Doctrinam, quae nunc ad delirium
Ducit sua complexitate, tunc
Nemo discet, scient omnes tamen.

III. Quid ante me ‘ hias, immense abysse?
Caligo non me deterret tua:
Fors incidet pulvis, terrae propago
Huius; transgressam me fert gloria.
Pandunt iter mihi ad sedem aeviternam
Genii carminis, iuventae, amoris;
Redit modo ad terram risūs lubido,
Vultus forte illustrans iubare solis.

IV. EVA O! gratias Deo, intellexi carmen!
ADAM Et ipse suspicor sensum sequarque.
At ille finis! – o oblitus essem! –
DOMINUS Homo, dixi: luctare speque spera!

Fehér Bence (1968–) író, költő, műfordító, jelenleg a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Karán tanít görög és római történelmet, latin és arab nyelvet, nem keresztény vallásokat stb. Sokoldalú nyelvtudását és különleges költői érzékét egy olyan szonettkioszorúja bizonyítja, amely több nyelven íródott, s az egyes szonettek között latin, ógörög és arab nyelvű is található (a mesterszonett ennek megfelelően hat különböző nyelven írt 14 sorból áll).

Ismereteim szerint ő az első fordító, aki a VIII. szín elejének utána járt:

Amint izzasztók a vénhedt királyt,
Feltűnt a holló s a veres oroszlány,
Utánuk a kettes merkur kifejlett
A két planéta egyesült hatásán,
S leszállt az ércek bölcseltsava.
De elhibáztuk a nedves tüzet,
Szár az vizet, s azért nem létesült
A szent menyegző, a dicső eredmény,
Mely ifjúságot önt az agg érbe,
Nemességet visz át a szürke érbe.

Valóban: az alkímisták által használt szavakat, kifejezéseket, amelyek eredetileg nyilván latin nyelvűek voltak, nem lett volna szerencsés, a szavak mai szó szerinti értelmét alapul véve, „visszafordítani” latinra. Fehér Bence az alkímia történetével foglalkozó szakértőt kért fel az eredeti szavak és kifejezések megállapítására. Egyébként érdemes megjegyezni, hogy a számos ún. „magyarázatos” *Tragédia*-kiadás is átsiklik ezen a részen, pedig valószínűleg már Madách korában is csak nagyon kevesen érthették. A mai mégoly művelt olvasó számára is rejtélyes ez a szövegrész, szükséges volna tehát hozzá némi magyarázat. Itt csak annyit jegyezni meg, hogy Fehér Bence lelkiismeretes munkájának köszönhetően kiderült pl., hogy az „ércek bölcseltsava” valójában egy só! A magyar nyelv régi toldalékolásában rejlik a magyarázat (v. ö.: tó–tava, hó–hava, jó–java, só–sava; a „sava-borsa”: „sója, borsa”, vagyis a két leggyakoribb ételizesítőnkre utal a kifejezés).

Jegyzetek

1. Életrajza és méltatása: THEWREWK Árpád: *Tamaskó István*. Egyetemes Philologiai Közlöny 1881. 177–191.
2. Egyetemes Philologiai Közlöny XI. 1887. 776.

A szerb-horvát fordítások

Madách költeményének színpadi ősbemutatója, az öt éven belül megjelent hat különböző német fordítás, a lengyel és a holland szövegnek Magyarország határain túl kinyomtatott kötetei mellett a kuriózum jellegű latin töredék, csak alátámasztja azt a tényt, hogy *Az ember tragédiáját* a nyolcvanas években már bel- és külföldön egyaránt a magyar irodalom klasszikus, reprezentáns alkotásának tekintették. Mint ilyent, a magyar nép és kultúra iránti hálája és megbecsülése jeléül választotta ki fordításra Jovan Jovanović Zmaj szerb költő (1833–1904), akit saját nemzeti irodalomtörténete a nagyok közt tart számon. „Több mint fél évszázadig volt a szerb költészet legtermékenyebb és legsokoldalúbb művelője... Egyszerű költői képekben fejezi ki érzelmeit, amelyek éppen intimitásukkal és keresetlenségükkel hatnak... A korszerű szerb-horvát műfordítás megalapozója...”¹ Ráadásul Zmaj is kitűnően tudott magyarul – a két nép barátságának és irodalmi kapcsolatainak egyik legkiválóbb képviselője –, sőt, amikor *Az ember tragédiáját* fordítja, már irodalmunk olyan jeles és terjedelmes műveinek fordítójaként ismerik, mint Petőfi *János vitéze* és Arany *Toldija*. A magyar irodalmi körökben is megbecsülték munkásságát, s negyvenéves jubileuma alkalmából a Kisfaludy Társaság megválasztja levelező tagjának. Zmaj ekkor levélben értesíti a nagy tekintélyű irodalmi társaságot, hogy megválasztásáért hálából le fogja fordítani *Az ember tragédiáját*.

Mindezen előzmények és adottságok valószínűvé tennék, hogy Zmaj tollából Madách drámai költeményének egyik legsikerültebb, legművészebb idegen nyelvű változata szülessék meg. S hogy ez mégsem következik be, hogy Zmaj szerb szövege elhibázott fordítás, mindez azt bizonyítja, hogy a műfordításnak saját műfajú törvényei vannak, és sikerének még egyáltalán nem biztosítéka az, ha jó eredeti verseket író költő nyúl a fordítás munkájához. E fordításelemleti kérdést tisztábban fogjuk látni, ha felvetjük a kérdést: miért lett oly pompás fordítás Zmajnál a *János vitéz* és a *Toldi*, s miért vallott kudarcot *Az ember tragédiájával*?

A későbbi fordítások kritikusai összehasonlítást végeztek e fordítások szövegei, minősége között. Kázmér Ernő szerint² a szerb nyelv sajátossága a soroknak olyan megnyújtását, feloldását követelte volna, hogy még Zmajnak az eredeténél jóval hosszabb szövege is csak tartalmi kihagyásokkal volt elérhető – „a Tragédia egyes részeit sokszor valószínűleg körülnyírta, és a szerb nyelv kisebb szókincsének páncéljába szorította”. De felfedez Kázmér még egy okot: „Voltak szavak, amelyekre nem talált megfelelő indulati értéket. Ott népies kifejezéshez fordult. A népieshez. Nem a népihez.” Hogy miért? Ezt az érdekes talányt később Szeli István fejt meg. Előbb azonban még Herceg János, neves jugoszláviai magyar író szavait idézzük,³ melyek Kázmér első indokát világítják meg: „A szerb népi nyelv, az élő beszéd nem sokkal előbb kapta meg kizárólagossági jogát az irodalomban – még nem volt rugalmas, többsíkú, személytelen nyelv, csak egy-egy író stílusában tudott tökéletessé alakulni. A Tragédia ennél fogva hiába követelt feloldódást, teljes alázatot és formai hűséget Zmajtól.” Hadrovics László viszont nem a szerb-horvát nyelv akkori állapotában, hanem mégiscsak Zmajban látja a hibát: „A drámához nem szokott költő nem tudta értékelni Madách lapidáris tömörségét, a verssorokat kiszélesítette, s ezáltal az egész művet terjengősebbé tette, s szinte nem is fordítását, hanem parafrázisát nyújtotta.”⁴ Két évtizeddel később pedig a szerb Madách-fordítások történetével foglalkozó Szeli István így válaszol erre a kérdésre: „ezek a művek [a *János vitéz* és a *Toldi*] a maguk népies-realistikus ideáljukkal, társadalmi mondanivalójukkal és nyelvi eszményükkel hatottak rá, Vuk és Branko nyelvi-költői forradalmának egyik leg-sikeresebb beteljesítőjére... Madách költészetében azonban Zmaj nem találhatta meg ezeket a korszakos jegyeket, ezenkívül Madách lelki tájai is idegenek voltak az ő költői világától... A fordítás tónusban és diktációban, stílusban és versmértékben, egész költői felfogásban elüt az eredetitől, s a fordító költészetének erős jeleit viseli magán.”⁵ A jugoszláviai magyar irodalomtörténész különösen ezzel az utolsó mondattal tapintott a kérdés elevenére: a jellegzetes, erős eredeti műveket alkotó költő legtöbbször a maga képére próbálja átformálni a lefordítandó művet, és próbálkozása csak akkor szerencsés, ha a tolmácsolandó költő egyénisége, a lefordítandó mű hangvétele történetesen megfelel az ő saját

költőegyéniiségének (szemben a műfordítói hivatást választó, és saját eredeti hangját ennek kedvéért elfojtó költővel, aki tudatosan, filológiai felkészültséggel és művészi erővel igyekszik behatolni a lefordítandó mű sajátosságaiba). Különösen tehetetlen műfordítónak bizonyulnak a neves népies költők, ha nem tudnak népiességükön – Arany Jánosként – felülemelkedni, s mégis nem-népies mű tolmácsolására vállalkoznak. Ezt a nyilvánvaló tényt bizonyítja Zmaj esete is.

A szerb-horvát költészet jeles magyar fordítója, Csuka Zoltán ezúttal mint irodalomtörténész írja Zmajról: „Fordításának technikájára jellemző, hogy legtöbbször nem ragaszkodott az eredeti versformához, sok művet »átköltött«, vagyis a szerb néplélekhez közelebb álló tízes verssorokban énekelte újra őket”.⁶ Tanulmányunk szerb-horvát szövegeinek értelmezésénél Vujicsics Sztoján szíves segítségét véve igénybe, az alábbi szövegelemzés alapján hozzátehetjük: nemcsak a versformát, hanem az eredeti mű gondolatait és hangulatát is „átköltötte” Zmaj.

Mint fordításának utószavában megírja: „Ezen a könyvön csaknem kilenc hónapig dolgoztam, időmből és munkámból szakítva, amiből élek, azaz hogy csak éledegélek. Sokat kellett éjszakánként is dolgoznom, aminek gyenge egészségem látta kárát”.⁷ Így született meg *Az ember tragédiája* első szerb-horvát nyelvű fordítása:

- [1.] Čovekova Tragedija od Imbra Madača ❖ Preveo Z.-J. Jovanović ❖ A. Pajević ❖ Novi Sad ❖ 1890 ❖ 180 str. ❖ (700 példány)
 Човекова Трагедија од Имбра Мадача ❖ Превео З. Ј. Јовановић ❖ А. Пајевић ❖ Нови Сад ❖ 1890 ❖ 180 стр. ❖ (1700 példány)
 {— *Idem* ❖ *In* ❖ *Сабрана дела Змаја Јована Јовановића XV* ❖ *Драма / Приповетка / Разлике текста* ❖ Београд ❖ Издавачко и књижевско предузеће Геца Кон А. Д. ❖ 1935 ❖ Стр. 8–280.}

Az azonos szövegű, de külön latin és cirill betűkkel nyomtatott példányok történetéről a fordító a már idézett utószóban azt írja, hogy „ezzel is rombolni akarta a »szerb« és »horvát« irodalmat egymástól

elválasztó kínai falat” – vagyis bizonyítani kívánta, hogy a kétféle nyelv-megjelölés alapján véve csak a kétféle írásmódot jelenti.

Az általunk kiragadott négy szövegrész Zmaj fordításában így hangzik:

I.	Ostvarena je mis'o, koja se svesvet zove
Mahina se već kreće, i tvorcu odmor gove.
Jaka je kolu ovom, jaka osovina,
Popravke neće trebat' mil'jonma godina.
II.	Negda će da se smeju tom mašem grdilu.
I državnika, kojeg sad zovemo velikim,
I ortodoksa, kom se danas divimo,
Potomstvo će ih nazvat' komedijašima,
Kad prave veličine dodju na mesto im,
Kad otmu maha: prava prostota, prirodnost,
Kad samo preko rova bude skakanja,
Kad stazá više ne bude što nikud ne vode
Zbrkanu onu nauku, što sada vodi ludilu,
Tad niko neće učiti, ni njom se mučiti,
Al njezin suštaj lak razumeti će svak'.
III.	Što zijaš, mračna rako, ka' neki svežder ljut?
Misliš kroz tvoju noć ne vodi pobeđi put?
U tebe će da padne samo zemaljski prah,
A večni deo stvora ne bledi, nema strah'.
Pojezija i ljubav i krila mladosti
Dižu me, dižu, gove, u rajске radosti.
IV.	EVA Razumem pesmu ovu, i hvalim boga mog.
ADAM I ja razumem mnogo, – sve možda ipak ne.
Al ja ću so potrudit'. – U dušu primam sve.
– Samo, na kraju, nešto da mi je jasnije.
GOSPOD Rekoh ti, što tam hteo: bori se! uzdaj se!

Pusztán mennyiségileg mérve a sorokat, azt találjuk, hogy az I. és II. sorszámú megfelel az eredetinek, a III. két sorral rövidebb, a IV. egy sorral hosszabb amannál. Már ebből is arra következtethetünk, hogy a fordító eléggé szabadon kezelte a szöveget, s a művészi hűség elve helyett azoknak a sajnos elburjánzó és egyáltalán nem műfordítói elvét mutatja, akik az eredeti művet csak alkalomnak, témának vagy éppenséggel ürügynek tartják saját mondanivalójuk kifejtésére.

S vajon mit mutat a sorok tartalma?

Az I/1. helyett: „Megvalósult a gondolat, amelyet világnak hívnak” – a második sorban: „az alkotónak jólesik a pihenés.” Ezután és a II. elején a fordítás megközelíti az eredeti értelmét, és érdemes felfigyelnünk a „kad” (= mikor) szó ismétlésével elért költői lendületre; ha azonban az eredeti szövegre gondolunk, látjuk, hogy ez a lendület tulajdonképpen megváltoztatja nemcsak az értelmet, hanem ennek a filozofáló, szándékoltan gondolati túlsúlyú jelenetnek – Kepler és a tanítvány párbeszédének – hangulatát is. A sokak által félreértett 7–8. sor itt a szokásosnál is jobban eltávolodik az eredetitől: „Mikor csak árkon át lesz ugrás, / Mikor többé nem lesznek ösvények, melyek sehová sem vezetnek.” A III/4., az egész mű egyik legszebb sora itt elvész a benne rejlő képpel együtt, a glóriával átlépett sír helyett a teremtmény örök osztályrészéről hallunk homályos megállapítást. S hogy a 7–8. sor a fordító tudtával vagy anélkül maradt-e ki, azt nem állapíthatjuk meg. A IV-ben Ádám szavai az értelemváltoztató beleköltés iskolapéldái: „Én is sokat értek, talán mindent mégsem / ... A lelkembe mindent befogadok. / Bár csak a végén valami világosabb volna számomra”.

Persze, nem ezek a hibák (hanem a két nép közt mesterségesen támasztott ellentétek) okozták a szerb-horvát fordítás iránti érdektelenséget, különösen a horvát nyelvterületen: idézett utószavában a fordító arról panaszkodik, hogy a latin betűs kiadásra alig több előfizető jelentkezett, mint amennyit ujjain megszámlálhatna.

Zmaj fordításának alapvetően elhibázott voltát már Morvay is felismerte és szabatosan meghatározta: „Jovanović mint költő, Dóczyhoz hasonlóan meg nem állhatta, hogy toldásokkal, egyes helyeknek költőibb kifejezésével öregbítse a költeményt. Ilyen módon csúszott munkájába több helytelen megokolás, másítás, az eredetitől különböző szö-

veg, más képek, részletesebb festés, szabadabb rajz, egy-egy gondolatnak újból való megismétlése, anachronismus, félreértések, az egységes képnek össze nem függő képpel való helyettesítése, fölösleges magyarázat, párhuzamos gondolat, synonymok, bőbeszédűség, földarabolás, szükségtelen kiszínezés, jelző halmozás”.⁸ Fentiek bizonyítására Morvay bő kétnyelvű példatárral szolgál.

Végül jegyezzük meg meg, hogy Zmaj a verssorokat feltüntetett cezúrával osztotta ketté, a felsorokon belül a szótagok száma általában 6 és 8 közt váltakozik; Morvay bonyolult és nem mindig helytálló képletet ad a fordítás egyes részeinek versformájára.

Nem csoda, hogy amikor *Az ember tragédiájának* első szerb-horvát nyelvű színpadi bemutatójára került sor –

[a] Zágrábban, a Hrvatske Narodne Kazalište színpadán ✽
1914. május 2-án

–, Zmaj e fordítását figyelmen kívül hagyták. Sajnos, a helyette választott szöveg sem volt jobb, sőt minden valószínűség szerint rosszabb. Minden valószínűség szerint – mondhatjuk csak, mert ez a szöveg nem áll rendelkezésünkre, és csak keletkezésének körülményeiből következtethetünk értékére.

A mű cseh fordításainak történeténél látni fogjuk, hogy a Brábek-féle, filológiai pontosságra törekvő fordítás megjelenése (1893) előtt egy esztendővel Prágában bemutatásra került *Az ember tragédiája*, és jól lehet a színpadon František Brábek szerepel fordítóként, mégis a színháznál fennmaradt rendezői példányt a nyomtatásban megjelent szöveggel összehasonlítva, azt tapasztaljuk, hogy a kettő semmiképp sem lehet ugyanannak a fordítónak a műve, hanem feltehetően Jaroslav Vrchlickýtól származik. Vrchlický a cseh költészetnek legalább olyan kiemelkedő alakja, mint amilyen Zmaj a szerb-horvát irodalomnak, de annak népies jellegével ellentétben, világirodalmi tájékozódású – bizonyos korszakokban kozmopolitizmussal vádolt – urbánus költő. Madách hangjához, stílusához, eszmevilágához közelebb álló fordításra számíthatnánk tehát tőle, csakhogy ez a prágai Národní divadloban előadott szöveg – mint ugyancsak látni fogjuk – nem a magyar eredeti-

ből, hanem Dóczi német szövegéből készült, és ráadásul a cenzúra alaposan meg is csonkította.

Dóczi szövegéből készült, amelynek nyelvét, stílusát, egész hangulatát a fordító élénk Goethe-reminiscenciái Madách eredetiségének rovására befolyásolták – a cenzúra pedig nemcsak sorokat és dialógusokat törölt a műből, hanem egész színeket is: a konstantinápolyi és a londoni színt. Szeli István feltételezése szerint ezt a német közvetítéssel keletkezett, eltorzított, megcsonkított cseh szöveget szerezte meg Ivo Raić zágrábi színész, ebből készítette az 1914-es bemutató szövegét.⁹ Ezért állítjuk azt, hogy ez a szöveg minden valószínűség szerint rosszabb volt Zmajénál.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a színlapon fel nem tüntetett fordító személyét illetően egy másik változat is felmerült. A zágrábi Horvát Nemzeti Színház levéltára és múzeuma vezetőjének, dr. S. Batušićnak 1965. március 26-án Jólesz Márta színháztörténészhez írt levele szerint a színház műsorjegyzékében szereplő adatok alapján a színpadi fordítás készítője dr. Milan Bogdanović (Shakespeare és a német klasszikusok kiváló fordítója), Ferdo Ž. Miler (a színház dramaturgja) és dr. Milan Ogrizović (ismert drámaíró, színházi lektor) volt. Ivo Raić pedig, ez a kiváló színész, aki Reinhardtnál németül, 1916-ban a Magyar Színházban pedig magyarul is játszott, a színpadterv elkészítésében és a rendezésben vállalt aktív szerepet. {*Állítólag dr. Milan Ogrizović az I–V., XII–XIII. színt, Ferdo Ž. Miler a IX–XI. színt, Milan Bogdanović a VI–VIII. színt fordította. (ENYEDI 186–187.)*}

A zágrábi bemutató igen vegyes visszhangot keltett a horvát sajtóban, de ennek oka ugyanúgy nem a szöveg gyengeségében rejlett, mint ahogyan Zmaj fordítása sem hibái miatt fűlt érdektelenségbe. Néhány héttel az első világháború kitörése előtt, a vihar előtti hangulatban, s éppen Zágrábban, a magyar klasszikus dráma nem tarthatott számot sikerre.¹⁰

A szerb-horvát Madách-fordítások történetében most negyedszázados szünet következik. 1939-ben Szabadkán, bibliofil köntösben jelenik meg az új fordítás:

[2.] **Имре Мадач** ❖ **Трагедија Човека** ❖ **С мађарског превео Клеарх** ❖ **Уводни есеј од Тодора Манојловоћа** ❖ **Предговор од Борислава Јанкулова** ❖ **Каланћа** ❖ **Суботица** ❖ **1939** ❖ **228 стр.**

A Conr d Gyula fametszeteivel díszített kötetből negysz z sz mозott példány készült. Todor Manojlovi , neves szerb irodalmár bevezető tanulmánya igen magas szintvonalon tárgyalja a drámai költemény világirodalmi összefüggéseit, pontos eszmei elemzést ad. Borislav Jankulov  el szava pedig Madách életrajzának ismertetésén kívül a magyar–délszláv történeti és irodalomtörténeti kapcsolatokra mutat rá.

A ford tnak a kötetben feltüntetett neve – Klearh –  r i álnév. A fordító valódi neve Vladislav Jankulov. Érdekes, hogy Halász Gábor, amikor Madách összes műveit sajtó alá rendezte és jegyzetekkel látta el, a Jankulov és a Klearh nevet is ismerte, de azt hitte, hogy két különböző fordításról van szó. ¹¹ Ennek okát és előzményét Szeli  gy világítja meg: „Halász adatai Mohácsi Jenőtől, a Tragédia német ford t j t l származnak, aki 1939-ben a Stefanovi -féle szöveg végleges kialakítása ügyében Belgr dbban járt, s itt értesült Klearh fordításáról, de hogy Klearh azonos Jankulovval, akkor még nem tudhatta, mert Jankulov Klearh álnéven adta ki a fordítást. Erre meg is volt az oka... Intim k zlsben maga is beszél k telyeir l a Kalangya akkori szerkesztőjéhez, Szirmai Károlyhoz  rt levelében: »A mű egy fennk lten gondolkodó vil gzseninek szabad bölcselete.  n, annak fordítója, pap vagyok, kinek irodalmi tevek nysege censura alatt áll. A műben vagyom egy jelenet Konstantinápolyban, mely egy oly történelmi beállítást tartalmaz, mely a szigorú orthodoxiának nem felel meg, legalábbis nem átlagos papi  sznek. Azért  gy határoztam, hogy a fordítás egyelőre nevemnek kihagyásával jelennék meg...»¹² Szeli István még azt is megállapította, hogy Jankulov a huszas években kezdett hozzá a fordításhoz, amikor még sem kiadásra, sem színpadi bemutatásra nem gondolhatott.

S most lássuk Jankulov-Klearh fordításában az általunk sz vegpr bak nt kiragadott négy r sztl!

I.		Довршено је, ево, големо дело, да,
Строј силан окреће се а творац одмара.
И вртиће се дуго око осовине,
Мил'јони лета проћи док треба настане
Да точку зуб с' измени, да строј не застане.
II.		Ех, смејаће се једном том свему извесно.
Јер државника кога ми звасмо великим,
Отодокса ком ми смо само се дивили,
Потомство ће да гледи као комедијанта –
На место чим им дође заправо велико,
И једноставно што је, и што је природно,
Што тамо пушта скок нам где с' јендек налази,
И тамо има пута где простор ј' отворен,
Па наук који сада води у лудницу
Због свога замршаја, тај свак ће касније
Лакоћом да се појми без муке, студије.
III.		Дубљино, зашто зјапиш крај мојих ногу, ти,
Не мисли, твоја ноћ ме да може страшити,
Ту прах ће тек да падне, земљин је, земљи гре,
Со глоријом ћу ја пак да прећем преко ње.
Јер гениј младости и песништва, љубави,
Тај мени крчи путе ка вечној потојби.
На земљу носи само радост мој осмејак
На лик кад поједни ко сунчев сине зрак.
IV.	ЕВА
АДАМ
ГОСПОД	Ах, појмим ову песму и хвала Богу мом!
И сам паслућујем је, за њоме полазим,
Ал' само крај да могу да тај заборавим.
Ја, човече, ти рекох: у борби ти истрај,
И само се уздај!

Jankulov-Klearh a verslábak és itt-ott a sorok sz m t (az utóbbit az I-ben eggyel, a IV-ben egy f lletel) megszorítja. Ennek oka, hogy

nincs elég költői ereje híven tolmácsolni Madách tömörségét, pl. „Míg egy kerékfogát újítani kell” ebben a fordításban: „Míg szüksége támad egy kerékfog kicserélésének, hogy a gép meg ne álljon”. E szaporítás fő oka, hogy a fordító az eredetinek minden tartalmi elemét be akarja venni szövegébe, még akkor is, ha nem tudja magát eléggé velősen kifejezni; pontossága önmagában általában mintaszerű. A II/7–8-at nem érti, ezt írja: „Mely ott enged nekünk ugrást... és ott van útja...” A III. fordítása tartalmi és formai hűségét illetően kitűnő, de a IV. végén, ahol aforisztikus tömörségre volna szükség, ismét csak hígítással talál megoldást: „... a harcban tarts ki, és csak bízzál.”

E fordítás tartami hűsége, mely kevés híján kiválónak mondható, sajnos nem egészül ki a hangulati hűséggel. Kázmér Ernő egykorú kritikája – magában a fordítást kiadó lapban – joggal dicséri így e fordítást: „Van archaizmusa és zenéje”, s amikor a Zmaj óta bekövetkezett változásról ír, ugyancsak joggal állapítja meg, hogy: „az elmúlt félszázadal... a szerb irodalmi nyelv szellemébe bevonult a nyugati világirodalom finomabb ereze és hajlékonysága”.¹³ Egy évvel később ugyanabban a lapban, már a Stefanović-féle fordítás megjelenése után, Jankulov szövegéről azt olvassuk, hogy: „ünnepélyessége helyenkint egyházi színezetű és a köznapi nyelv híg halmazállapotával szemben kemény, kötött és merev”.¹⁴ Hadrovics rávilágít a lényegre: „...az eredeti sorokat néhány szótaggal ő is megtoldotta... nagyobb hibája a munkának, hogy az egész drámát csupán vallási oldaláról ragadta meg... Ehhez az egyoldalú felfogáshoz igazította Jankulov egész stílusát. Keresi a magasztos kifejezéseket, igyekszik mindent a himnusz földöntült köntösébe öltöztetni s fordítását megtömní az egyházi nyelvből vett ódon kifejezésekkel. Legsikerültebbek kétségkívül azok a részletei, melyekben az eredeti szöveg erre alapot nyújt, mint pl. az angyalok kara stb. De nem állja meg helyét ez a felfogás ott, ahol a mindennapi élet hősei vitáznak egymással, szaggatott mondatokban”.¹⁵ Bizony, ez a fordítás elhibázott stílusa: Madáchnak még ódonágaiban is érezzük, hogy a maga korában frissen hatott – Klearh-Jankulov archaizálása viszont mesterkéltén hat.

Egy évvel azután, hogy e régen elkészült szöveg végre megjelent, napvilágot látott – mégpedig kifejezetten színpadra szánt szöveggént –

Az ember tragédiájának újabb szerb-horvát fordítása, Svetislav Stefanović (1874–1944) műve. A dilettánsnak tekinthető Jankulov-Klearh-hal ellentétben Stefanović nagyszerű hivatásos költő-műfordító, aki pompás modern Shakespeare-fordításokkal gazdagította hazája irodalmát. Maga a fordító a kötet előszavában arról tesz tanúságot, hogy lelkiismeretes filológus-fordító is: az eredetin kívül Dóczi és Mohácsi német, Zmaj és Jankulov-Klearh szerb-horvát, sőt Goga román fordítását is tanulmányozta; elmondja, hogy fordítása Budapesten készült, s abban magyarul tökéletesen értő felesége, Gitta, továbbá Lukinich Imre professzor, Mohácsi Jenő és Voinovich Géza, a Magyar Tudományos Akadémia főtársa segítette.

Az egykorú kritika szinte osztatlanul magasztalta ezt a fordítást. Herceg János szerint Stefanović „fordításában az élő beszéd uralkodik, s ezt szövi át a régi szerb epikai nyelv, szemben Jankulovval, aki az ószláv egyházi nyelvhez folyamodott. És Stefanović bebizonyította, hogy a köznapi nyelvnek éppúgy van zenéje, éppoly fenséges és zengzetes lehet, mint a művi nyelv... Modern a szó nemes értelmében”.¹⁶ Hadrovics szerint: „mint a formának tudatos művésze, Stefanović az eredeti versmértékhez való ragaszkodásban látja a jó műfordítás elemi követelményeit... Mondatait szinte szóról szóra a magyar szöveg alá lehet írni... Madách tömör drámai stílusában semmi sem vesz el...”¹⁷

Szeli István viszont ezt írja e fordítás történetéről: „Stefanović még Zmajnál is gyorsabban ültette át a Tragédiát. Három szín fordítása már korábban megjelent (egyét a belgrádi rádió is bemutatót), a többi tizenkettőt 1939 márciusában fordította Voinovich Géza és Mohácsi Jenő segédletével, de leginkább a német szövegre támaszkodva. Madách nyelvének fogyatékos ismeretét azonban nem pótolhatták a magyarázatok. Stefanović fordításában találjuk a legtöbb anyagi hűtlenséget az összes áttünetések közül. A »nonum prematur« elvének a megkerülésével készült, kellően ki nem érlelt fordítás gyakran Madách filozófiai mondanivalójának a rovására megy, pl. a családról és a magántulajdonról alkotott véleménye torzul el benne:

...A család s tulajdon

Lesz a világnak kettes mozgatója,

Melytől minden kéz s kín születni fog.

...посед и породица
Два главна биће свету покретача
Из којих ће се рађати свака сласт...

Mégis, tévedései ellenére is egyedül neki sikerült megteremtenie fordításában a drámai feszültség légkörét, felszínre hoznia a gondolatok drámai elemeit, és sikerült megszabadítania a szerb szöveget minden hordalékanyagtól, amely Zmajnál már eliszaposította a drámai ereket... frissebbé tenni Jankulov kenetteljességét, orátori modorát. Ezzel a fordítással, amely már sokkal közelebb került a szövegkönyv igényeihez, talán már meg lehetett volna kísérelni a bemutatót is...”¹⁸

Stefanović fordításának illusztrációit Zichy Mihály rajzai, illetve az eszkimó-színház Fáy Dezső fametszete alapján G. Đorđe Janković Duka készítette.

[3.] Имре Мадач ❖ Човекова трагедија ❖ Прево Д-р Свет[и-слав] Стефановић ❖ Цвијановић ❖ Београд ❖ 1940 ❖ 168 стр.

S ezek után lássuk négy részletünket!

- I. Да, доврши се велико дело,
Мирује творац, врти се строј,
Мил’јони ће година проћи док устреба
Обновити зубац у справи тој.
- II. Једанпут ће се свему смејати:
Државнику ког звасмо великим,
Ил правоверног ком смо се дивили
Потомство гледа ко комедијаша –
Чим величина пра ванаступи
На место њино проста, природна,
Што тамо прескачег де је рупчага,
И оставља пут где је рупчага,
И науку што води сад у лудило,

Замршена и мутна, онда ће
И не учећ је свако разумети.

- III. Што зјапиш, дубино, код ногу ми?
Не мисли да ћеш ме мраком згрозити,
Прах само је твој што земља породи,
Ал ја ћу са славом то прескочити,
Вечној ми кући пут ће отворити
Геније љубави, песме, младости.
Мој осмех тек земљи носи радости,
Кад сунчев зрак на понеки слети лик.
- IV. ЕВА Разумем ту песму, хвала Господу!
АДАМ Слутим и ја, и следићу му знај!
Ал само да могу – да онај заборавим крај!
ГОСПОД Рекох ти човече: Бори се, веруј, истрај!

A sorok száma megfelel az eredetinek, a versforma is, a formai hűség tehát teljes. Érdekes, hogy a Szeli által említett „anyagi hűtlenségeknek” e négy részletben nyomát se látjuk: a fordítás művészien hű. A II/7–8-ban a lovasember kép itt is elvész, ennek ellenére a megoldás értelmes, jó. Szeli hosszabb részletek tüzetes vizsgálatánál nyilván talált félrefordításokat, ítéletét mégis túlzottan szigorúnak véljük. Még a mű utolsó sora is jó (ha nem is a legjobb a „bízva bízzál” biblikus fordulatot nem érzékeltető) megoldás.

Stefanović fordításának megjelenése már abba az időszakba esett, amikor nagy magyar–jugoszláv baráti demonstrációra készültek – *Az ember tragédiájának* sorozatos színpadi bemutatásával.

A második világháború kitörése a mű bemutatásának több (párizsi, varsói stb.) tervét hiúsította meg, de ezek közt alig volt olyan nagyszabású, mint amelyet Jugoszláviában akartak megrendezni. Stefanović fordítása, s mint dolgozatunk egy későbbi fejezetében látni fogjuk, a szlovén nyelvű szöveg már erre az előadás-sorozatra készült, és – Szeli István írja idézett cikkében –: „rendező, kritikusok, írók, dramaturgok utaznak a szegedi játékokra, a bemutató előkészítése miatt”. Szerb-

horvát nyelven a belgrádi Nemzeti Színház, a zágrábi Horvát Színház, a duna-bánsági színtársulat és a zombori színház szinte egyidejűleg készült a bemutatóra. A nagy tervet Hitler háborúja hiúsította meg, és az a szerep, amelyet Magyarország egyes vezetői ebben a háborúban vállaltak.

S azóta, tudomásunk szerint *Az ember tragédiája* szerb-horvát nyelvű fordításainak történetében nem következett be újabb fordulat.

Kiegészítés (2014)

Fölöttébb szerencsétlen megoldásnak bizonyult, hogy Radó György, a korabeli elterjedt szóhasználatot átvéve, maga is „szerb-horvát” nyelvről írt. Ennek nyelvi vonatkozásait mellőzve, csak egy abszurd következményre hívnám fel az olvasó figyelmét: „Zmaj is kitűnően tudott magyarul – a két nép barátságának és irodalmi kapcsolatainak egyik legkiválóbb képviselője.” Szerb-horvát népről végképp értelmetlenség beszélni; már Radó idejében is az volt. A harmadik évezred elején Zmajt sem szerb-horvát, hanem szerb költőként tartjuk számon, miként Jankulovot és Stefanovićot is; függetlenül attól, hogy ők maguk vagy kortársaik miként vélekedtek erről. (Ugyanakkor, tisztán technikai okból, latin betűs átírásként elfogadjuk a horvát névalakot, mivel ez természetesebb megoldás, mintha a gyakran változó hivatalos magyar transliterációt erőltetnénk.)

Két új fordítás is készült, előbb szerb, majd horvát nyelven. A magyar irodalom legelismertebb szerb tolmácsolója, Sava Babić (Сава Бабић) vállalkozott Madách művének lefordítására, amely Szeli István előszavával 2009-ben jelent meg.

[4.] Имре Мадач ✻ Човекова трагедија ✻ Превод с мађарског и поговор Сава Бабић ✻ Предговор Иштван Сели ✻ Књижевно друштво „Мадач”–Гардис ✻ Будимпешта–Београд ✻ 2009 ✻ 179 стр.

A négy rész fordítása:

I.	Велико дело окончано је.
Окреће се строј, творац мирује.
Пре ће милион проћи година
Него се строши зуб, осовина.
II.	Једном ће се свему томе смејати. Државника кога смо великим називали, или правоверника коме смо се дивили, потомство ће сматрати комедијашима ако на њихово место ступи истиннска величина, једноставан и природан човек који прескаче само онде где јендек постоји и оставља пут тамо где је отворен простор. И наук који сада у лудило води својом збрканом суштином, тада ће свако схватити иако га нико неће учити.
III.	Разјапљена дубино, подно ногу!
Неће ме твој мрак уплашити:
Прашина упада, ове земље дете,
Са славом ћу те преступити.
Љубав, поезија и младост
Крче пут у мој дом довека;
Осмехом ћу донети радост
Ко зрак сунца на лице човека.
IV.	ЕВА Ах, разумем песму, хвала Господу!
АДАМ Слутим и ја, и њу ћу следити.
Само да ми је знати шта је крај! –
ГОСПОД Рекох ти, човече: бори се и – уздај!

Amint a kiragadott részekből is megállapítható, ebben a fordításban prózai és verses részek egyaránt szerepelnek. Az I–III. és a XV. szín végig verses, a többi csak ott, ahol a téma (Hippia, Cluvia, boszorkányok dala) vagy a szöveg lírai jellege (pl. a XI. szín haláltánca) ezt indokolta. Így, jóllehet a fordítás java része prózafordítás, a kiemelt négy rész közül valójában csak a második az.

Az első horvát fordítás Csurokicsné Major Franciska tolmácsolásában látott napvilágot 2011-ben. (Maga a fordítónő tekintette az első horvát nyelvű átültetésnek a munkáját.)

[5.] Imre Madách ❖ Čovjekova tragedija ❖ Priredila Franciska
Ćurković-Major ❖ FF press ❖ Zagreb ❖ 2011 ❖ 198 str.

A fordítónő nemcsak előszóval, de bőséges jegyzetanyaggal is ellátta a könyvet, éspedig lábjegyzetekkel. Ezt azért is kell külön kiemelni, mert a jegyzetek nélkül készült *Tragédia*-fordítás (megkockázatom: ez a magyar nyelvű *Tragédia*-kiadásokra is érvényes) az egyszerű olvasó számára helyenként érthetetlen, értelmezhetetlen. Egy mai fiatal nemcsak azzal nincs tisztában, hogy kik voltak a sansculotte-ok (ez már a száz évvel ezelőtti olvasóknak se volt mindig világos), hanem azzal sem, hogy a 'barátok' szónak nemcsak a közkeletű értelme létezik, hanem jelenthet 'szerzetesek'-et is. A lábjegyzetek, ellentétben a végjegyzetekkel, nem jelentenek durva beavatkozást a folyamatos olvasásba, így sokkal inkább elősegítik a szöveg értelmezését, mint a kötet végén szereplő megjegyzések.

A négy kiválasztott rész fordítása a következő:

- I. Dovršeno je veliko djelo, da.
Stroj se okreće, stvoritelj odmara.
Milijunima godina će se okretati na svojoj osovini,
Prije no što se istroši zubac kotača.
- II. Jednom će se svemu smijati.
Državnika, kojeg smo zvali velikim,
Ortodoksa komjem smo se divili
Potomstvo će smatrati komedijašem
Ako istinski velikan stupi na njegovo mjesto,
Jednostavan i prirodan,
Koji skače samo tamo gdje je jarak,
I utire put gdje je otvoren prostor.
I nauk koji sada dovodi do ludila,
U svojoj zamršenosti, u to vrijeme,
Iako nitko neće, svi će razumjeti.

- III. Zašto se, zjapeća dubino, prosičereš pred mojim nogama!
Ne misli da će me prestrašiti tvoja noć,
Samo prah će pasti u nju, plod ove zemlje,
A ja ću je s gloriozom prekoračiti.
Vile ljubavi, pjesništva i mladosti
Otvarat će mi put u moj vječni dom;
Samo moj smiješak donosi ljepotu na zemlju
Ako se poput sunčeve zrake spusti na pokoje lice.
- IV. EVA Ah, shvaćam pjesmu, hvala Bogu.
 ADAM I ja slutim, is slijedit ću je.
 Al ja ću so potruditi'. – / U dušu primam sve.
 GOSPODIN Rekoh, čovječe: bori se – i vjeruj.

Bizonyos jelekből arra következtethetünk, hogy Zmaj fordításának voltak szerény, mára gyakorlatilag rekonstruálhatatlan előzményei. Így Ferencz József egyetemi tanár (aki a jelenleg legterjedelmesebb magyar névtárban, a Magyar Életrajzi Indexben sem azonosítható egyetlen ilyen nevű személlyel sem) talán már Madách életében lefordított néhány részletet.

Állítólag Mita Popovićnak (Baja, 1841. júl. 3.–Bp., 1888. jún. 8.) is volt egy 1865–66-ban készült szerb fordítása (PRAZNOVSZKY₁ 17., 20.).

Jegyzetek

1. CSUKA Zoltán: *A jugoszláv népek irodalmának története*. Bp., 1963, Gondolat. 234–239. – Egykorú híradások: Vasárnapi Újság 1899. 25. sz. 425. – Uo. 1889. 35. sz. 568. – Uo. 1890. 26. sz. 424.
2. KÁZMÉR Ernő: „*Az Ember Tragédiá*”-jának [sic!] új, szerb fordításáról. Kalangya (Novi Sad) 1939. 2. sz. 68–72.
3. HERCEG János: *Madách Tragédiájának új szerb fordítása*. Uo. 1940. 12. sz. 560–561.
4. HADROVICS László: *Madách-irodalom I.* Budapesti Szemle CCLX. 1941. 365–368.
5. SZELI István: *A Tragédia-fordítások kulisszái mögül*. Híd (Novi Sad) 1962. 2. sz. 169–172.
6. CSUKA: i. m. 239.
7. Z.–J. J.: *Dve reči kao pogovor. Čovekova Tragedija od Imbra Madača*. Novi Sad 1890. A. Pajević, 180. (Szeli István fordításában idézzük.)
8. MORVAY Győző: *Magyarázó tanulmány „Az ember tragédiájá”-hoz*. Szerző kiadása, Nagybánya, 1897. 252–253. (Morvay megjegyzi, hogy a fordítás megismerésében és értékelésében tanártársa, Gyiszlóvidor segített.) – L. még: Vasárnapi Újság 1890. 26. sz. 424. – Budapesti Szemle XCI. 1897. 487. – ERDÉLYI Károly: *Madách és fordítói*. Magyar Szemle 1895. 7. sz. 74–75.; 8. sz. 86–88. – Erdélyi ugyanerről a témáról: *Az ember tragédiája*. Temesvári r. kath. főgimn. 1891–92. évi értesítője: Irodalmi dolgozatok. Kolozsvár, 1901. 167.
9. SZELI: i. m.
10. Slobodna Rijec. – Obzor 1914. V. 3. – Novosti 1914. V. 5. – V-r-r. Narodne Novine 1914. V. 6. – Jutarnji List 1914. V. 5. – NÉMETH Antal: *Az ember tragédiája a színpadon*. Bp., 1933. 81., 95–96. – SZELI: i. m.
11. *Madách Imre összes művei I–II*. Sajtó alá rendezte, bevezette és a jegyzeteket írta: HALÁSZ Gábor. Révai, Bp., 1942. II. 1164.
12. SZELI: i. m.
13. KÁZMÉR: i. m.

14. HERCEG: i. m.
15. HADROVICS: i. m. – L. még: MANOJLOVITY Tódor: *Madách Imre és Az ember tragédiája*. Kalangya (Novi Sad) 1938. 544–549. – KOHLMANN Dezső: *Szerb Madách-fordítások*. Uo. 1939. 84–86. – FARKAS Géza: *Az ember tragédiája új szerb fordítása*. Láthatár 1939. 185–186. – HADROVICS László: *Az ember tragédiája új szerb fordításban*. Uo. 1940. 345–347. – Ua. *A délszláv Madách*. Magyar Szemle XXXIX. 1940. 138–142. – *Megjelent Az ember tragédiájának szerb fordítása*. 8 Órai Újság 1940. 220. – CSUKA Zoltán: *In memoriam Wl. Jankulov*. Donaeuropa 1942. 73–74.
16. HERCEG: i. m.
17. HADROVICS László: *Madách-irodalom I.* Budapesti Szemle CCLX. 1941. 365–368. – L. még: Ua. *Čovekova Tragedija v novom srpskom prevodu*. Jugoslovenska–Madarska Revija 1941. 33–36. – D. J. M. Album I. 1941. 100–101.
18. SZELI: i. m.

A cseh fordítások

Amint a szerb-horvát nyelvterületen elsőként a szomszéd népek barátságának egy lelkes híve fordította le először *Az ember tragédiáját*, ugyanúgy a cseheknél is František Brábek végezte el ezt a munkát, aki nem kevésbé lelkes propagátora volt a magyar irodalomnak, mint a szerb Zmaj. Kettejük közt mégis lényegbevágó különbség az, hogy Zmaj saját nemzeti irodalmának kiemelkedő költője, Brábek viszont nyelvkönyv-író, szótár-író filológus volt, aki bőven foglalkozott a magyar irodalom fordításával is. Érdekes külön tanulmány tárgya lehetne két különböző (bár rokon) nyelvű fordításaik összehasonlítása: Brábek fordítását jóval Zmajé fölé kell helyeznünk.

Mielőtt azonban ismertetésére rátérnénk, fel kell figyelni arra az érdekes és *Az ember tragédiájának* történetében egyedülálló jelenségre, hogy egy idegen nyelven a mű előbb szólal meg a színpadon, mintsem nyomtatásban napvilágot látott volna. S ebben egy nagy cseh költőnek – mégpedig a magyar költészet terjesztése terén ugyancsak sok érdemet szerzett, művelt filológus-műfordító-költőnek: Jaroslav Vrchlickýnek – volt aktív része.

A prágai előadások történetét Rákos Péter, prágai egyetemi adjunktus tárta fel részletesen.¹

Jaroslav Vrchlický (1853–1912) a Fischer-féle német fordításból (tehát a Paulay-féle színpadi adaptálás német változatából) ismerkedett meg Madách művével, s még e fordítás megjelenésének évében cikket írt *Az ember tragédiájáról*.² Cikkében Brábeket mint a magyar nyelv és irodalom jó ismerőjét bízta a fordításra, és felveti a színpadi bemutatás tervét is.

František Brábek [Branovitz an der Thaya (Branovice u Týna) 1848. dec. 9. vagy 12.–Prága, 1926. máj. 23.] prózát (Jókaitól, Mikszáthtól stb.), verset (Petőfitől, Aranytól) és színdarabokat (Dóczi Lajostól, Csiky Gergelytől stb.) fordított csehre, néha Vrchlickývel közösen készítették fordításaikat. Madách művének esetében – mint Rákos Péternek a cseh nemzeti színház kéziratárában végzett kutatása kiderítette – két különböző, s egymáshoz még csak nem is hasonló fordítás készült: az egyik a színpad részére – bemutatta a

[a] Prágai Národní divadlo ☞ 1892. június 23-án {valójában július 23-án}

–, a másik az egy évvel később megjelent kötet részére. Mindkettő Brábek fordításaként szerepel, de a színlapon a fordító így van feltüntetve: „Eredetiből fordította František Brábek. Cseh színpadra a hamburgi szcenáriumból átdolgozta Jaroslav Vrchlický”. Ha azonban a két szöveget összehasonlítjuk, e művelet eredménye ellentmond a színlapnak: a színpadon előadott és a rendezői példányban ma is hozzáférhető szövegnek semmi köze sincs Brábek nyomtatásban megjelent szövegéhez, hanem teljesen önálló fordítás. Nyilván barátságból és nehogy a kiadás előtt álló fordítás hitelét rontsák, került Brábek neve a színlapra. Az persze valószínű, hogy Brábek, aki Vrchlickýnek sok tanácsot és segítséget nyújtott magyar költői művek lefordításánál, ezt a szöveget is látta és ellenőrizte.

A színpadon elhangzott szövegnek (melyet Rákos Péter volt szíves rendelkezésünkre bocsátani) az általunk vizsgált részletei így hangzanak (zárójelben a kézírásos szöveghez utólag, ceruzával bejegyzett – feltehetően próbák közben felmerült, talán a rendezőtől származó – módosítások):

I.	Je dobré dílo a (je) dokonáno,
Ize spočinouti, neb(ot) kolo hnáno
aeony rokū bude vršit dále
v své (neztenčené) první kráse stále.
III.	Mne, jícne, nepřinutíš k strachu,
mne zmičení neleká tíž (mne nepoleká zhouby tíž)
můj prach se opět sdružil prachu,
leč (však) jádro vzletí k nebi výš.
Můj úsměv vzbudí staré pudy,
smrt přemůže on s časností
a mládí s poesíí všudy
mne vnesou s láskou k věčnosti.

IV.	EVA	Bud' sláva bohu! Rozumím té písní (těm slovům).
	ADAM	Jsem odhodlán tou cestou za tebou. Však (leč) její konec, ten mě plní děsem.
	PÁN	Jen lidé bojujte a důvěřujte!

(A II. részlet a színpadra szánt szövegből kimaradt.)

Mármost összehasonlítva ezt a három részletet a Hamburgban előadott szövegnek – Dóczi fordításának – megfelelő részleteivel,³ továbbá Brábek alább közlendő fordításával, kétséget kizáróan megállapítható, hogy a színpadi szövegnek a legcsekélyebb köze sincs az utóbbihoz, viszont a Dóczi-féle német szöveggel való rokonság letagadhatatlan jeleit viseli magán. Első – negatív – állításunkat illetően, bőven sorolhatjuk fel a szinonim szavakat és kifejezéseket, amelyek még véletlenül sem egyeznek a két cseh szövegben (Vr.: dokonáno – Br.: skončeno; Ize spočinouti – odpočívá; aeony – miliony; rokú – let... csupán az első négy sorból); ami viszont a Dóczi-féle német szöveggel való rokonságot illeti, erről különösen a III. rész tanúskodik, a magyar eredetiben meg nem levő, és Dóczinál meg Vrchlickýnél teljesen egyforma gondolatokkal, megoldásokkal. Így pl. Dóczi sajátos gondolatritmust adott ennek a résznek azáltal, hogy 1–2. sorát „Mich”, 3–4–5. sorát pedig „Mein” szóval kezdi. Vrchlickýnél az 1–2. sor kezdete „mne”, a 3–5. soré „můj”; vagy vegyük pl. ezt a sort:

<i>Madách:</i>	<i>A por hull csak belé, e föld szülötte...</i>
<i>Dóczi:</i>	Mein Staub nur sinkt zum Staube wieder...
<i>Vrchlický:</i>	můj prach se opět sdružil prachu...

Milyen feltűnő egyezés a német és a cseh szövegben a „por” szó ismétlése! S ugyanez a sor Brábeknél:

Jen prach v tě padá, země zplozenec...

Ez viszont Madách eredeti szövegével egyezik meg szó szerint. A III/5–8. sornak Dóczi teljesen új értelmet ad, és Vrchlický is ezt veszi át...

Ha pedig megnézzük, hogy a színpadi cseh szöveg Dóczi dús, túltelített – „goetheies” – verselését, rímgazdagságát, csengését-bongását is követi, ezzel már e fordítás értékelésének területére érkezünk. Dóczi fordításáról tudjuk: erényei, költőisége mellett ez a fordítás okozta, hogy Madáchot a németek évtizedekig a Goethe-epigonság vádjával illették. A cseh hallgatók fülében persze ez az analógia nem volt felűnő, s minthogy önmagában Dóczi fordítása szép, Vrchlický pedig nem kevésbé szépen tolmácsolta ezt a szépet – a színpadi cseh szöveg méltán aratott sikert, csak éppen azt nem tudták a nézők, hogy Madách szövege helyett valami Madáchtól távol álló szövegnek tapsolnak (ha csak be nem vitték a színházba Brábek kinyomtatott fordítását). Mert taps aztán bőven volt. Budapest után az egész világon Prágában játszották legtöbbször *Az ember tragédiáját*, a

[b] Prágai Národní divadlo 1904. június 10-én

felújította, majd a

[c] Brnói színház 1905-ben {február 16-án}

és utána a

[d] Plzeňi színház 1905-ben {május 14-én}

mutatta be, végül a

[e] Prágai Národní divadlo, 1909-ben {június 12-én}

ismét felújította, és összesen 101 előadásban játszották. Az előadások története is bővelkedik szép és érdekes részletekben. 1892-ben a cenzúra erősen megcsonkította a darabot (a konstantinápolyi és a londoni színt teljesen ki kellett hagyni), de a közönség mégis – vagy talán éppen ezért – felhasználta az előadást, hogy a szabadság eszméje mellett tüntessen: akkor, amikor az első prágai szín végén felcsendül a *Mar-seillaise*. S bár az előadásnak a sajtóban is elismerő visszhangja tá-

madt⁴ (kivéve a jobboldali klerikális Čech gyűlölködő, magyarfaló cikkét), a hatóságok a 31. előadás után nem engedélyezték a további játékot. 1904-ben a siker tán még az előbbit is túlszárnyalta,⁵ és külön sajtóhangok méltatták a cseh vidéki bemutatókat is.⁶ 1909-ben a prágai siker – az akkori politikai feszültség miatt – csökkent.⁷

Feltehetően az 1892-es nagy színpadi siker is hozzájárult ahhoz, hogy a következő évben nyomtatásban napvilágot lásson Brábek fordítása. 1904-ben ismét a színpadi felújítással esik egybe az új kiadás megjelenése.

- [1.] Emerich Madách ❖ Tragédie Člověka ❖ Dramatická báseň ❖ Z maďarského originálu přeložil František Brábek ❖ Nakladatelství J. Otto ❖ Praha ❖ [1893] ❖ 198 str. ❖ (Sborník světově poesie ❖ Vydává Česká Akademie Císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění ❖ Svazek 22.)
— Idem ❖ 2. vydání ❖ Nakladatelství J. Otto ❖ Praha ❖ 1904 ❖ 200 str.

E fordításban a kiválasztott négy részlet így hangzik:

- I. Ba, dílo velké jest již skončeno,
stroj v pohybu jest, tvůrce odpočívá.
Let miliony běh ten potrvá,
než jediný zub třeba napravit.
- II. Jednou se tomu všemu vysmějou.
Státníka, jehož velkým zvali jsme,
a pravověrce, jenž naš obdiv budil –
komedianty nazve příští věk,
až pravá velkost vsedne na svůj trůn,
pak jednoduchost a jen přirozenost,
jež tam jen skákat káže, kde je důl,
a nechá cestu, kde je rovina.
A učení, jež pro svou spletnost
ted' vede k šílenství – až přijde čas –

rozumět bude každý, byť by i
se nikdo mu již více neučil.

- III. Co vstříc mi zeješ, hloubko bezedná,
mne neděsí tvá čiročirá noc,
jen prach v tě padá, země zplozenec,
však vítězně má překročí tě moc.
Genius lásky, poesie mladí,
mi cestu do mé věčné vlasti razí,
jen tam na této zemi blaženost,
kam úsměv můj svůj slunný paprsk hází.
- IV. EVA Té písni rozumím, a chválím boha!
ADAM I já ji tuším, řídit se jí chci.
Jen konec ten jak zapomněl bych, rcí!
HOSPODIN Člověče, děl jsem: bojuj, důvěřuj!

A II-ben a fordítás egy sorral hosszabb az eredetinel, egyébként a sorok száma megfelel Madách szövegének; Brábek láthatóan formai pontosságra törekedett, s csak ahol képtelen Madách tömörségét utolérni, ott – igen ritkán – szaporítja a sorok számát. Az adott esetben a II/11-ből lesz két sor. Versformája teljesen hű. Mértékkel – mint Madách – rímeket is alkalmaz. Tartalmilag igen hű fordítás, az eredetitol csak olyan árnyalatokban tér el, hogy az I/3-ből hiányzik a „tengelyén”, a II/4-ben: „lép helyébe” helyett: „lép trónra”; a II/7-ben „ugrat” helyett: „parancsol ugrani” (tehát nem lónak, hanem embernek), aminek folytán a következő, szó szerint lefordított sornak, nincs értelme; a III/4-ben az „én... átallésem”-ből „az én hatalmam átallépní” lesz.

Ez a fordítás csendült meg a

[f] Prágai rádióban ❖ 1931. januárjában,

dr. Miloš Kareš rendezésében, majd újra a

[g] Prágai rádióban ❖ 1936. november 2-án.⁸

Az ember tragédiája tehát állandó, élő hagyomány lett, már nemcsak a magyar–cseh irodalmi kapcsolatokban, hanem – mint idegen, nagy alkotások is egy-egy országban, pl. nálunk a homéroszi, horatiusi, shakespeare-i stb. örökség magyar vetülete – immár elidegeníthetetlen része lett a cseh szellemi életnek. Az ilyen meghonosodott idegen alkotások azonban rendszerint korszakról korszakra új fordítást igényelnek. Természetes igényt elégitett ki tehát irodalmunk két jelenkori kiváló cseh tolmácsolója, Kamil Bednář és Ladislav Hradský, amikor elkészítette a mű új cseh fordítását.

[2.] Imre Madách ✕ Tragédie Člověka ✕ Přeložili Kamil Bednář a Ladislav Hradský ✕ Praha ✕ 1960 ✕ Statní Nakladatelství Krásné Literatury ✕ Hudby a Umění ✕ 274 str. ✕ (Světová četba. Svazek 245.)

A kötethez Rákos Péter írt alapos, a szerző életét, a mű történetét ismertető, elemző előszót. A fordító-pár állandó, bevált munkaközösségként tolmácsolja a magyar költészetet. A kettős (magyar–cseh) anyanyelvű Ladislav Hradský (Balassagyarmat, 1911. aug. 27.–Prága, 1987. márc. 5.) egymaga irodalmunk számos prózai alkotását (többek közt Jókai több regényét) tolmácsolta művészi, nagy sikerrel. Kamil Bednář (Prága, 1912. júl. 4.–Mělník, 1972. máj. 23.) pedig jeles költő, aki Hradskýval együtt Petőfi, Tóth Árpád és József Attila átültetése terén szerzett elévülhetetlen érdemet. S tegyük még hozzá: Madách-fordításuk egy igen népszerű sorozatban, 10 000 példányban látott napvilágot.

Az általunk elemzett négy rész ebben a fordításban:

- I. Ba, velké dílo už je u konce.
Stroj beží, tvůrce odpočívát chce.
Stroj bude v chodu miliony let
a zoubek nezlomi se v soukolích.
- II. Jednou to všechno bude lidem k smíchu.
Státníka, jenž se nám zdál velkikánem,
sloup církve, námi obdivovaný

181

ty příští doba nazve třeba šašky,
až vystřídá je pravá velikost:
přirozenost a prostota, jež nutí
jen před překážkou koně ke skoku
a nezužuje cestu v širém poli.
Pak tomu učení, jež složitostí
nám mate rozum, porozumí každý,
až se mu nikde učít nebude.

III. Zeješ mi pod nohama, propasti.
Myslíš že se mi hlava zatočí?
Jen prach, zrozený zemí, padá v tebe,
má noha však tě slavně překročí!
Duch lásky, mladosti a poesie
mne vedou do domova věčných krás.
Tuto zem jen můj úsměv oblaží,
až snese se jak slunce zlatý jas!

IV. EVA Ah, rozumím té písni, díky bohu!
ADAM Těž tuším, její smysl – kéž mne vede!
Jen konec – ten tak moci zapomenout!
HOSPODIN Člověče, věš si, bojuj, vytrvej!

Amikor Brábek fordítását és a színpadi szöveget vetettük egybe, úgy találtuk, hogy bőven sorolhatók fel azok a szinonim szavak és kifejezések, amelyek a két cseh szövegben még véletlenül sem egyeznek. Vegyük most ismét elő az első négy sorból ott idézett példákat, és állítsuk melléjük még harmadiknak a Bednář–Hradský-féle fordításban szereplő megfelelő szavakat:

Madách:	Vrchlický	Brábek	Bednář–Hradský
<i>be van fejezve</i>	je dokonáno	jest skončeno	je u konce
<i>píhen</i>	lze spočinouti	odpočívá	odpočívát chce
<i>évmilliókig</i>	aeony	miliony	miliony
<i>év-</i>	roků	let	let

182

És íme a sor, amelyet ott összehasonlítottunk:

Madách:	A por hull csak belé, e föld szülötte...
Vrchlický:	můj prach se opět sdužil prachu...
Brábek:	jen prach v tě padá, země zplozenec...
Bednář–Hradský:	Jen prach, zrozený zemí, padá v tebe...

Még az is, aki a szavak értelmét nem fogja fel, csak ezeket az összehasonlításokat látja, meg tudja állapítani, hogy az új cseh fordítás készítői előtt munkájuk közben ott feküdt a Brábek-féle fordítás, és használták is bőven, de – mindig alkotói szellemben. Ahol Brábek „telibe talált” egy-egy szót, kifejezést, ott az új fordítók habozás nélkül átvették (jól is tették, jobban, mintha erőnek erejével, csak épp a változtatás kedvéért egy-egy másik szinonimát kerestek volna), de ritka az az eset, hogy a szót, kifejezést változatlanul átmásolták saját szövegükbe – az esetek többségében Brábektől eltérően, modernebben, egyszerűbben, közérthetően építették bele a versbe. Így, a jó hagyomány felhasználásával jött létre az új költői szöveg.

Értékelését illetően először is a verselés, a rímelés pontosságát, formahűségét kell kiemelnünk, amire egyébként már Brábek is sikerrel törekedett. Tartalmát illetően az I/1-ben az „už je u konce” (végénél van, végére jár) nem olyan súlyos, tömör, mint a „be van fejezve”, és még érthetlenebb hogy az I/2-ben Brábek értelmileg tökéletes „az alkotó pihen”-jéből miért lett „az alkotó pihenni akar”. Az I/3–4-ben nem a „tengelyén” hiányát kifogásoljuk, ez legfeljebb egy árnyalatot vesz el a madáchi képből – a baj az, hogy a madáchi kép feltételezi: évmilliók múlva majd meg kell újítani a gép „egy kerékfogát”, Bednář–Hradský viszont metafizikus határozottsággal állítja, hogy a kerékfog még évmilliókon át sem törik el. Ami kifogást azonban az I. rész ellen emeltünk, eltörlül a többi rész pompás fordítása mellett, és arra enged következtetni, hogy a fordítók – mint oly sokszor előfordul – fokozatosan lendültek bele munkájukba. A II–III–IV. rész fordítása világos, pontos, érthető, jól csengő; ahol a kínálózó szószerintiségtől eltérnek (pl. „az ortodoxot”: „az egyház pillérét” – „és fogom követni”: „hadd vezessen”), ezzel nem változtatják meg a madáchi szöve-

get, csak hangzásilag még közelebb hozzák a cseh olvasóhoz, hallgatóhoz, nézőhöz. Egyike ama nagyon ritka Madách-fordításoknak, ahol a II/7–8. sort, a lovashasonlatot a fordítók tökéletesen megértették, és hibátlanul tolmácsolták. E három részben csak egy, erősen vitatható megoldást látunk: a mű utolsó sorát. A nyomatékhoz és hangulathoz oly fontos „mondottam” szörén-szálán kimaradt, a „bízva bízzál” ótestamentumi hangú kettősségének hiányát is joggal számon kérhetjük egy ilyen kiváló fordítástól, de a legfőbb kifogásunk a „tarts ki” („vytrvej”) ellen van, amellyel Madáchot „megajándékozzák”.

A magyar–cseh irodalmi kapcsolatok szakértője, Szalatnai Rezső (aki a cseh fordítások pontos szövegének megállapításánál is e dolgot szerzőjének segítségére volt), recenziót írt erről a fordításról.⁹ A fordítás stílusát így jellemzi: „Madách puritán versformája, a dísztelenségnek ez a nemes egyszerűsége, mely mindig csak a mondanivalóra figyel s egy jelzővel sem mond többet a szükségesnél, hűséges tolmácsolókra talált. Az új cseh Madách a nyelvi alkalmazkodó képesség dicséretes teljesítménye. A fordítók, Vrchlický és Brábek szófestő modora helyett, a magyar nyelvi puritanizmus cseh megfelelőjét produkálták itt. Filozófiai költeményről van szó, fontos az értelmi hűség, de éppen ezért Madách formai egyszerűségét nem szabad tovább egyszerűsíteni. Bednář, úgy tetszik, dikciójában lejjebb ment a kelleténél. Nem sokkal, valamivel csupán, de ez érezhető. Mert a fordítás sikerültnek mondható, kifejező, a tartalom körülírása és változtatása nélkül való hív munka... Elsikkadt Madách nyelvének ódon zamata. Az értelmet nem homályosítja el sehol, a veressépséget viszont többször is.” Szalatnai Rezső bírálata szigorú, talán túlságosan is szigorú – ami a fordítás egészét illeti. Ilyen szigorú kifogás csak egyes sorok, mondatok ellen emelhető, és Szalatnai Rezső a becsületes fordítás-kritikus módszerével ilyen részletek találó példáival támasztja alá ítéletét. Felhívja figyelmünket a fordítás utolsó sorának már fentebb említett tartalmi-hangulati hűtlenségére stb.

Egy másik, részletesebben elemző kritika e fordításról Pozsonyban jelent meg.¹⁰ Érdekes, hogy ez a kritika – annak ellenére, hogy mint láttuk, Bednář–Hradský alkotóan felhasználta Brábek tapasztalatait, megoldásait – éppen azt veti az új fordítók szemére, hogy nem vették

figyelembe Brábek jó megoldásait. Pl. a mű első sorát – „*Dicsőség a magasban Istenünknek*” – Brábek így tolmácsolta: „Bud’ sláva Hospodinu na výsostech”, Bednář–Hradský pedig: „Sláva našemu Bohu na výsostech”. Pašiaková szerint: „A »našemu Bohu« kifejezés pontosan megfelel ugyan a magyar »Istenünknek«, de túlságosan szolgai és eltér a cseh nyelv szellemétől.” S azt állítja, hogy Brábek fenti sora stilisztikailag nem avult el. Ez utóbbi állítását el kell fogadnunk, de hiszen látjuk, hogy az új fordítók igenis átvették azt, ami Brábeknél jó volt! S azt, hogy valamit pontosabban fordítottak, hibául igazán nem lehet felróni nekik. Pašiaková bírálatát részleteiben hasznosnak, de summázásában ugyancsak túl szigorúnak kell minősítenünk.

Végző elemzésben Bednář–Hradský fordításának egyes soraira, kifejezéseire ráfér ugyan a javítás, csiszolás, egészében azonban kitűnő, művészien hű tolmácsolása *Az ember tragédiájának*.

Ladislav Hradskýt 1964. november 25-én a budapesti Csehszlovák Kultúra helyiségében ünnepelték Ctibor Štítnickývel, a mű szlovák fordítójával együtt.¹¹ Jelen dolgozat szerzője kéziratban levő adatainak ismertetésével mutatta be a cseh és szlovák fordítások történetét, és méltatta a jelenlevő fordítók munkáját, ez utóbbiak részleteket olvastak fel fordításaikból. Akkori budapesti tárgyalásuk alkalmával pedig a sajtó hírt adott róla, hogy a Magyar Népköztársaság elnöki tanácsa a Munka Érdemrend ezüst fokozatával tüntette ki őket.¹²

Kiegészítés (2014)

A 101 előadásról szóló értesülés alapját nem ismerjük. A Národní divadlo (Prah) honlapjának archívuma szerint 1892-ben 31-szer adták elő a *Tragédiát* (július 23., 24., 26., 29., 31., augusztus 2., 4., 6., 8., 10., 12., 15., 18., 20., 21., 22., 24., 25., 28., 31., szeptember 4., 8., 11., 14., 16., 18., 21., 25., 28., október 3., 6.; rendező: František Kolár; Lucifer: Jiří Bittner, Josef Šmaha; Ádám: Jakub Seifert, Jakub Vojta Slukov; Éva: Marie Bittnerová, Marie Laudová), 1904–1905-ben 35-ször (1904. június 10., 11., 12., 15., 16., 19., 20., 21., 23., 26., 28., 30., július 1., 3., 4., 7., 10. – ezen a napon kétszer, 14.30-kor és 19.00-kor is –,

14., 16., 17., szeptember. 25., 28., október 2., 5., 9., 16., december 25., 28., 1905. január 1., 4., szeptember 10., 17., 27., 28.; rendező: Jaroslav Kvapil; Lucifer: Karel Želenský; Ádám: František Matějovský, Jan Vávra; Éva: Leopolda Dostalová, Iza Grégrová, Nina Vávrová), 1909–1911-ben 12-szer (1909. augusztus 12., 15., 21., 27., szeptember 5., 15., 26. október 10., 22., november 2., 1910. december 26., 1911. január 4.; rendező: Jaroslav Kvapil; Lucifer: Jaroslav Hurt; Ádám: František Matějovský, Jan Vávra; Éva: Růžena Nosková), vagyis összesen 31+35+12 = 78-szor. 1911. január 4-e óta a színházban nem volt újabb Tragédia-előadás. Ha ehhez hozzávesszük Brno 15 és Plzeň 12 előadását, akkor viszont az eredmény 105.

Igaz, volt egy további előadás, amelynek részleteiről egyelőre keveset tudunk:

[h] Praha ❖ Lidové Divadlo Uranie ❖ 1922. IX. 3-án.

A Szózat 1922. október 11-i számában a Národní Listy c. lap alapján számolt be a hírről, de a Prágai Magyar Hírlap 1922. szeptember 6-i számában is megjelent a tudósítás.

Ami az 1931-es rádióadást illeti, Miloš Kareš (Prah, 1891. nov. 12.–Prah, 1944. febr. 2.) nem a rendezője, hanem a dramaturgja volt az adásnak, mivel újabb források szerint a rendező az a Jaroslav Hurt volt, aki 1909-ben Lucifert alakította a Národní Divadlo (Prah) színpadán. Ádám szerepét Ladislav Boháč, Éváét Anna Ibllová, Luciferét Jiří Steimar játszotta, és ugyanők szerepeltek az 1936-os rádióadásban is. Enyedi Sándor meg is jegyzi az utóbbival kapcsolatban: „Lehet, hogy ismétlése az 1931. januári prágai rádióelőadásnak”. Lehetséges, ugyanakkor kételyeink is lehetnek, hiszen 1931-ben a hangrögzítés még kezdetleges volt (igaz, azok a technikai eszközök, amelyeket 1937-ben Németh Antal alkalmazott, gyakorlatilag ugyanúgy adottak voltak). Az viszont elgondolkodtató, hogy a Národní divadlo színészeinek és rendezőjének közreműködésével született a rádióadás, jóllehet ekkor már a színház réges-régen levette műsoráról a *Tragédiát*, amelyet egyébként ebben a szereposztásban sohasem mutattak be.

A Világháló tanúsága szerint 1960 óta nem jelent meg újabb cseh kiadása a *Tragédiának*, és előadás is csupán egy volt, Gottwaldovban:

[i] Gottwaldov ❧ Divadlo Pracujacich ❧ 1986. III. 8. ❧ Miloš Hynšt rendezésében (Ádám: Miroslav Mejzlík, Éva: Milena Marciliová, Lucifer: Roman Mecnarowski).¹³

Gottwaldovnak Zlín városát nevezték 1949-től 1989-ig, a színház mai jogutódja pedig a Městské Divadlo Zlín.

Jegyzetek

1. RÁKOS Péter: *Adalékok Az ember tragédiája csehországi visszhangjához*. Irodalomtörténet 1956. 2. sz. 322–336.
2. Jaroslav VRCHLICKÝ: *Tragedie člověka. Hlas Národa*. Nedělné Listy 1886. IX. 15.
3. Lásd a jelen mű 58. oldalát!
4. František BRÁBEK: *Tragedie člověka*. Národa 1892. VII. 22. – J[aroslav] V[RCHLICKÝ]: *Tragedie člověka*. Uo. 1892. VII. 26. – Š [Josef KUFFNER]: *Tragedie člověka*. Národní Listy 1892. VII. 26. – -or [Jan MORÁVEK]. Národní Politika 1892. VII. 26. – Česká Thalia 1892. (6. évf.) 261. – P. Světozor 1892. – Dr. Heinrich MONAT: *Die Tragödie des Menschen*. Politik (Praha) 1892. VII. 21–22. – -uh [Viktor GUTH]: Politik 1892. VII. – F. A. ŠUBERT: *Devátý rok Národního Divadla*. Praha, 1893. 8–9. str. – K. Čech 1892. VII. 22., 26., 27. – SIKLÓSSY László: *Az ember tragédiája Prágában*. Vasárnapi Újság 1904. 49. sz. – RÁKOS: i. m. 326–328.
5. Š [Matej Anastazia ŠIMÁČEK]: Národní Politika 1904. VI. 12. – [Jindřich VODÁK (?)] Čas 1904. VI. 12. – K. L. Uo. 1904. VI. 24. – r. [F. V. Krejčí (?)] Právo Lidu 1904. VI. 12. – Divadelní Listy 1904. VI. 20. 280. – W.: Prager Abendblatt 1904. VI. 12. – -ež [Emánuel Žák]: Čech 1904. VI. 12. – RÁKOS: i. m. 332–333.
6. Divadlo List Máje 1905. (I.) 80. – W. W.: Lidové Noviny (Brno) 1905. II. 19. – nb.: Plzeňské Listy 1905. V. 15. – Plzeňsky Obzor 1905. V. 15., 16. – RÁKOS: i. m. 334.
7. T. [Václav TILLE (?)] Den 1909. VIII. 12. – Karel ČVANČARA: Venkov 1909. VIII. 12. – Právo Lidu 1909. VIII. 14. – RÁKOS: i. m. 335.
8. NÉMETH Antal: *Az ember tragédiája a színpadon*. Bp., 1933, Budapest Székesfőváros. 131. – FÜLÖP Éva: *Magyar klasszikus a csehszlovák rádióban*. Magyar Nap (Moravská Ostrava – Privoz) 1936. XI. 1.
9. SZALATNAI Rezső: Nagyvilág 1961. 7. sz. 1077–1078.
10. J. PAŠIAKOVÁ: *Megjegyzés Az ember tragédiája új cseh fordításához*. Irodalmi Szemle (Bratislava) 1961. 3. sz. 360–361.

11. Magyar Nemzet 1964. XI. 26.
12. Új Ember 1964. XII. 13.
13. ENYEDI 358–359. (1078. tétel) – Scéna 1986. 17. sz. – Világszínház 1986. november – Irodalmi Szemle 1986. 8. sz. 757–761. – Kritika 1986/12.

A román fordítások

Az ember tragédiája román fordítójának, Octavian Gogának (Rășinari, jud. Sibiu, 1881. ápr. 1.–Ciucea, jud. Cluj, 1938. máj. 6.) súlyosan ellentmondásos egyéniségét tömören jellemzi a román irodalom történetéről nemrég megjelent magyar mű: „Helyét tehetsége a román irodalom nagy klasszikusai között jelöli ki... mint embert azonban súlyosan el kell ítélnünk politikai szereplése miatt, amellyel a fasizmus szekértolójává vált.”¹ Az erdélyi román lelkész fia magyar gimnáziumba járt, a budapesti egyetemen tanult, itt alapította meg a *Luceafărul* c. magas művészi színvonalú irodalmi lapot – tehát minden adottsága meglett volna ahhoz, hogy a magyar–román barátság kiváló munkása legyen. Ellentmondásos pályája azonban a féktelen sovinizmus felé vezetett, s e magatartása tetőződött akkor, amikor politikai vezetőserepet kapott. És ennek ellenére – rajongott Adyért, és fordította verseit, Petőfi költeményeit, valamint *Az ember tragédiáját*. E fordításokkal pedig végső soron mégis csak szolgálatot tett a két szomszéd nép kölcsönös megértésének.

1902-ben indult meg a *Luceafărul*, és már második évfolyamában közölni kezdi folytatásokban Madách drámai költeményének román fordítását, ez a közlés azonban csonka marad, s a teljes mű könyvalakban csupán 1934-ben lát – a fordító előszavával – napvilágot.

- [1.] Emeric Madách ✽ Tragedia omului ✽ Poem dramatic ✽ Traducere în versuri de Octavian Goga ✽ *Luceafărul*. Revistă literară (Budapest) ✽ 1903. Nrul. 14–15. p. 233–235. ✽ nrul. 16–18. p. 265–268. ✽ nrul. 19. p. 305–308. ✽ nrul. 20. p. 325–329. ✽ nrul. 21. p. 342–344. ✽ nrul. 22. p. 373–374. ✽ nrul. 23. p. 384.) {1904. Nrul. 1. p. 29–33. ✽ nrul. 7. p. 159–161. ✽ nrul. 8. p. 182–184. ✽ nrul. 9–10. p. 214–217. ✽ nrul. 15–16. p. 276–279. ✽ nrul. 21. p. 364–365. ✽ 1908. p. 486–488. ✽ *Viața Românească* 1909. p. 346–366.}
- Idem ✽ Fundația pentru literatură și artă „Regele Carol II.” ✽ București ✽ 1934 ✽ 252 p.

- **Idem** ✎ **Fundația pentru literatură și artă „Regele Carol II.”**
✎ **București** ✎ **1940** ✎ **252 p.** [2. kiadás]
- **Idem** ✎ **Editura Pentru Literatură Universală** ✎ **București** ✎
1964 ✎ **201 p.** [3. kiadás]
- {— **Idem** ✎ **București** ✎ **1972.** [4. kiadás]
- **Idem** ✎ **Prefață și tabel cronologic de Ion Ianoși** ✎ **Minerva** ✎
București ✎ **1978** ✎ **XXXVIII, 230 p.** [5. kiadás]
- **Idem** ✎ **Postfață de Ion Ianoi** ✎ **Cartea Românească** ✎ **Bucu-**
rești ✎ **1983** ✎ **270 p.** [6. kiadás]
- **Idem** ✎ **Pref. și îngr. de ed. de Ion Dodu Bălan** ✎ **Editura Grai**
și Sufler-Cultura Națională ✎ **București** ✎ **1995** ✎ **XX, 363 p.**
[7., kétnyelvű kiadás]
- **Idem** ✎ **Polis** ✎ **București** ✎ **1998**}

Az 1940-es kiadás tulajdonképpen az 1934-es utánnyomása. A könyvbeli szöveg különbözik a Luceafărul-étól – minthogy Goga életében jelent meg ez is, bizonyosra vehetjük, hogy maga a fordító csi-szolta, és ezt tekinthetjük az általa véglegesen autorizált szövegnek. A könyvben az általunk kiragadott négy rész így hangzik:

- I. Da, s'a sfișit mareața 'nfăptuire.
Se mișcă roata, meșterul adastă
Și mii de ani în osie se 'nvırte
Pîn' înădesc o spiță fărîmată.
- II. Asupra lor va rîde viitorul,
Pe-omul de start, crezut de noi azi mare,
Pe ortodoxul căruî ne'nchinăm
L-or porecli urmașii saltimbanc!
Cînd va veni lumina de aievea,
Bărbatul vrednic, simplu și firesc,
Ce sare-atunci cînd groapă vede 'n cale
Și-și taie drum pe plaiuri largi. Atunci
Doctrina care duce azi deadreptul
Cu ceața ei la casa de nebuni,
Neînvățată toți o vor pricepe.

- III. Mi-te deschizi prăpastie adîncă
Dar noaptea ta să crezi nu mă 'nfioară
Iți dau doar praful ce-am cules în cale
Fiiința mea în tine nu coboară!
Cu dragoste și mîndră tinerete
Eu mă cufund în larga veșnicie
Surfîsul meu ca razele de soare
In suflete seninul reînvie.
- IV. EVA Pricep cuvîntul, slavă ție Doamne!
ADAM Îl simt și eu și-i voi urma porunca,
Numai sfișitul de-aș putea să-l uit...
DOMNUL Omule, zis-am, luptă-te și crede!

Goga javító-csiszoló munkájának jellemzésére, íme az I. rész a Luceafărul-ban megjelent szöveggel:

Sfișită e mareața făptuire
Se mișcă roata; – stă acum maestrul.
Și mii de ani în osie să 'nvırte
Pîn' înădesc o spiță hîrbuită.

Az 1. sor a csiszolás során mondattanilag tökéletesedett: igét kapott, megjelent – a sor elején – az első változattól még hiányzó, sorvégi „igen”, s a „făptuire” helyébe ugyanennek nyomatékosabb változata lépett. A 2. sorban „*az alkotó*” a ritkább „maestrul” helyett a megszokott „meșterul” lett, s a „most áll” jelentésű „stă acum” helyét a „*pihen*” jelentésű, tehát Madách szövegének szó szerint megfelelő „adastă” foglalta el. A 4-ben a „kerék” jelzőjét („eltört”) e szó másik szinonimája váltotta fel, a 3. sorban csak helyesírási jellegű változtatásokat látunk.

Megjegyezzük még, hogy a Luceafărul-ban közölt szöveg a mű első öt színét tartalmazza.

A közölt négy rész is tanúsítja, hogy a fordító mind a sorok számát, mind a versmértéket illetően teljes pontosságra törekedett. Az I/2-ben a „meșterul” tán nem legszerencsésebb fordítása „*az alkotó*”-nak, az I/4-

ben pedig az „înădesc” ritka, feltehetően tájnyelvi eredetű szó. A II/5. – „*ha a valódi nagyság lép helyébe*” – a román szövegben meglehetősen eltorzul: a „*valódi nagyság*”-ból „*valódi fény, érdemes férfi*” lesz. A II/7–8-ból hiányzik a lovas-hasonlat, ezért a „*hagy útát*” itt „*tör utat*” lesz. A III/3-ban vaskos félreértéssel találkozunk: a sírba belehulló por: „*e föld szülötte*” – vagyis porhüvelyünk, testünk (szemben – Madách katolikus hite szerint – a nem porból lett, s oda visszatérő, hanem örökkévaló lélekkel, Éva igazi, maradandó énjével) – Gogánál az útközben felszedett, ránk szállt, ránk tapadt porrá profanizálódik. A III/5-ből kimarad a „*költészet*” (ami pedig itt igen fontos), és helyette az „*ifjuság*” kap (vajon miért?) „*büszke*” jelzőt. Elmarad a „*nemtője*” is. A IV/4-ben „*bízva bízzál*” helyett ezt találjuk: „*higgyél*”.

Az egyes színek címeinek olvasásakor meglepve látjuk, hogy „*Az űr*” Gogánál „*Haos*”, ami a románban is káoszt, zűrzavart jelent, legjobb esetben kavargó ős-űrt, és nem madáchi világűrt jelent.

Goga szövege tehát költői szárnyalású, s mégis úgy gondoljuk, Madách nem köszönhet annyit Gogának, mint Goga Madáchnak, hiszen „*valószínű, hogy a költő írásművészetére a Tragédia fordítása is hatással volt... Goga e mű fordítása közben tanulta meg igazán az írás mesterségét*” – írja, a költő barátjára és munkatársára, O. C. Tăslăuanu-ra hivatkozva Domokos Sámuel,² aki a jelen dolgozat írójának a román szöveg értelmezésére vonatkozóan is szíves segítséget nyújtott.

Az egykorú kritikák közül ki kell emelnünk Gáldi Lászlónak, a román nyelv és az általános verstan kiváló ismerőjének cikkét.³

A recenziést lenyűgözi a fordítás szépsége és ereje: ez a hatás szinte genetikusan látható, mert egy évvel korábban még így ír: „*Költői ez a fordítás és világos; talán nem oly tömör és elmélyedésre ösztönző, mint Mohácsi Jenő német szövege...⁴ – 1936-ban pedig azt írja, hogy „semiben sem maradván el Mohácsié mögött” („...ne cédat en rien à celle de Mohácsi”), a legjobb Madách-fordítások közé tartozik. 1935-ben Gáldi László így méltatta Goga fordítását: „...költői kifejező ereje... a külső forma pontos, zengzetes visszaadásához segítette... igen jól szolgálja a színpadi érthetőség céljait is”. A fordítás sajátos jellegére vonatkozóan pedig: „Pusztán a nyelvi anyag ellenállása és nem a fordítói felületessége okozta, ha itt-ott elsikkadt vagy elhalványodott az ere-*

deti szöveg egy-egy részlete... Goga... szövegét színpadra szánta, s ezért többet bíz a deklamáció hatására... Eminescu szellemére vall az a tiszta, gallicizmusoktól majdnem teljesen mentes... nyelv is... mely a fordítás egyik legmaradandóbb értéke.” Francia nyelvű, részletes elemzésében, ahol még azt is felfedezi, hogy Goga nem az 1923-as Tolnai-féle kritikai kiadásból, hanem korábbi, pongyolábban nyomtatott magyar szövegből dolgozott, Gáldi rámutat a fordítás néhány szépséghibájára, (pl. hogy a záró színben „*S ha tettdús életed / Zajában elnémul az égi szó*” román változata halványabb, mert nélkülözi az Ádámot olyannyira jellemző „*tettdús*” jelzőt: „*Iar cind a amuțit / Din cer povața'n larma vietii tale*”), és kiemel különösen szép megoldásokat is (pl. az első prágai színből: „*Minden nagy gondolatnak, / Hiába, ily kicsinyes a bukása*” – „*E mică moartea marilor ideii*”).

Másik hivatott egykorú bírálójaként Szemlér Ferenc, a kitűnő erdélyi író, Goga fordításának megjelenését *mint tettet*, mint az „*egységes és elválaszthatatlan európai irodalom*” melletti hitvallást, korának Páneurópa-ábrándja, Stefan Zweig *Erasmusa* és Babits irodalomtörténete mellé állítja:⁵ „*lehetetlen ugyanis a pusztai irodalmi tény, a fordítás megjelenését az irodalompolitikai eseménytől elválasztani*” – fűzi hozzá, majd néhány kritikai megjegyzéssel illeti a fordítást. Az első színből: „*Hol sárba gyúrt kis szikra mímeli / Urát, de torzalak csak, képe nem; / Végzet, szabadság egymást üldözi, / S hiányzik az összhangzó értelem*” – „*Un joc de rîs: scînteia 'năbușită / Stinsă'n noroi, văpaie n'o să fie, / Ursită, libertate, s'alung'una pe alta, / Dar nu-i aci țarmuitoarea minte!*” – ez a fordítás Szemlér szerint: „*sápadt, bágyatag, szinte már a félreértéssel határos*”. Érdekes megállapítása Szemlérnek, hogy: „*A fordítás Lucifer alakját nem azon a síkon és nem abban a jelentőségben mutatja be, mint ahogy az Madách művében megjelenik... Madách elgondolásában... Lucifer saját és önmagából eredeztetett erejére támaszkodva száll szembe az Úrral... Goga akarattal vagy akaratlanul kihagyja vagy eltérően fordítja mindazokat a szavakat, mondatokat és sorokat, amelyekből a teremtő erőnek e – mindenesetre Madáchnál is homályos – kettősségére lehet következtetni.*” És példaképpen idézi az első színből Lucifer szavait: „*S nem érzed-é eszméid közt az űrt, / Mely minden létnek gátjaul vala / S teremni kényszerültél általa?*” – „*Și n'ai*

simțit că făurirea minții / De-un haos ți-e puternic priponită, / Ce-i stăvilă ori-cărei firi pe lume?” Erről a három sorról írja Szemlér: „A román szövegben tehát a teremtés kényszeréről szóló harmadik sor elmaradt, s a fordítás egyébként se foglalja magában a Madách-kifejezte filozófiai gondolatot... A legjellemzőbb azonban Lucifer követelése: »Nem úgy, ily könnyen nem lököl el magadtól, / Mint hitvány eszközt, mely felesleges lett. – / Együtt teremténk: osztályrészemet / Követelem.« – »A, nu așa! Vrei să mă'npingi în praf? / Acum îți par netrebnică unealtă, / E înzadar! Legat ne fuse traiul: / Eu parte cer!« A »legat ne fuse traiul« kifejezés csak távoli utalás az »együtt teremtünk« világos és kétségbenvonhatatlan értelmére... Mindazonáltal nem mondhatnók, hogy Goga Lucifer alakját meghamisította volna... Boldog és irigylésre méltó fordító, akinél a legszigorúbb mértékkel mérve csak ennyi említésre érdemes megjegyzés tehető!” Így fejezi be bírálatát Szemlér Ferenc. Gáldi Lászlót is, mint őt, lenyűgözték Goga szövegének költői szépségei (pompás jambusai, alliterációi, zeneisége), és nyilván az is befolyásolhatta, hogy éppen akkor a magyar–román gyűlölködés esztendeiben, Románia egy exponált, kultusz- és belügyminiszterséget viselt államférfija, koszorús költője a magyar klasszikus dráma fordításával jelentkezik.

Néhányszor egy román nyelvű színpadi bemutatónak is híre támadt,⁶ de tudomásunk szerint ilyen bemutatóra máig sem került sor. Sőt, a háború után egy új román fordításról, s annak színpadi bemutatójáról is megjelent egy hír.⁷

Az utolsó esztendő folyamán {a szerző tanulmányának ez a része a *Filológiai Közöny* 1966. 1–2. számában jelent meg} bukkant elő egy korábbi, el nem készült fordítás nyoma is. Ambrus Zoltán kiadott levelezésében szerepel Emil Isac (1889–1954) erdélyi román műfordító és újságíró, fiatal korában szimbolista költő 1917. május 29-én Kolozsvárott kelt levele, amelyben ezt olvassuk: „Én az idők zordsága dacára most Madách *Ember Tragédiájá*-t fordítom”⁸ Feltételezhető, Isac azért hagyta abba a fordítást, mert tudomást szerzett róla, hogy Goga folytatja munkáját.⁹

S végül jegyezzük meg, hogy Goga fordítását a mai román irodalomtörténet is értékes munkának tartja, a mai erdélyi magyar sajtó pe-

dig így ír róla: „Úgy tekinthetjük, mint *Az ember tragédiája* egyik legszébb, a mű eszmeiségét és formai szépségeit a legmagasabb művészi színvonalon visszaadó tolmácsolását.”¹⁰

Amikor az 1964. évi centenáriumba Goga fordítása – I. D. Balán előszavával – új kiadásban megjelent, ismét napirendre került a fordítás értékelése. A bukaresti magyar recenzens megállapítja, hogy bár a fordítások nyelve általában gyorsabban évül el, mint az eredeti művek, Goga szövege „frissen cseng, mintha csak az imént vetették volna papírra; költői mondatszerkesztése nem avított, a nyelvi-stiláris fordulatok az élő román költői nyelv szépségeiben bővelkednek... Goga hosszú éveken át viaskodott a *Tragédiával*, amely számára sors-vallató töprengéseit és lelkiismereti önvallatásait visszhangozta... A fordítás egyben az eredeti iránti alkotó hűségén túl, filológiai árnyaltságával is kitűnik.”¹¹ A bukaresti magyar recenzens követésre méltó módon bemutatja, hogy egy napilapcikk keretében is lehet példákkal alátámasztani állításait. „Milyen találó a szó szerint fordítva nyilván csak körülírható „*kétkedő gúny*”-nak {*XI. szín*} megfelelő „duh indolelnie” (és mennyire kifejezi a költő Goga egész tartását)”, majd példák sorozata után ezt olvassuk: „ezért válhatott könyvsikerré, vagyis szellemi életünk eszményévé.”

Az 1964. évi kiadás a helyesírás és az írásjelek modernizálásán kívül (hiányjel helyett kötőjel) csak minimális, csiszolás jellegű változtatásokat tartalmaz az 1934–1940-es szöveggel szemben; az idézett részekben: „fărîmată” helyett: „sfărîmată” (I/4.), „...largi. Atunci...” helyett: „largi, atunci” (II/8.), „Doctrina care...” helyett: „Doctrina, care...” (II/9.), „deadreptul” helyett: „de-a dreptul” (II/9.), „Mi-te” helyett: „Mî te” (III/1.) „...cale...” helyett: „...cale...”, „cunfund” helyett: „cufund” (III/6.) és „In” helyett: „În” (III/8.).

Kiegészítés (2014)

Jelen esetben az eredeti alcímet is módosítanom kellett fordításról fordításokra. Ugyanis Gogát megelőzően volt már korábbi próbálkozás is. Enyedi Sándor hívta fel a figyelmemet Mircea Popa könyvére: *Apropi-*

eri literare și culturale româno–maghiare (Editura Dacia, Cluj–Napoca, 1998), amelynek *Madách Imre în context românesc* c. fejezete részletesen elemzi a román fordítások történetét, gazdag jegyzetapparátussal. Ebből megtudhatjuk, hogy Madách halálhíre 1864-ben megjelent egy román lapban is ([*Mortea lui Madách Imre.*] Concordia I, 1864, nr. 78 p. 317), bár a közlemény szerzőjét nem ismerjük.

Popa könyve (aki felfedezéséről az Utunk 1987/15. számában *Az első román Madách-fordítás* címen tudósított) pontos eligazítást ad I. C. Pop két fordítás-részletéről, amely minden bizonnyal az első volt a román *Tragédia*-fordítások történetében; ezt most (jobb híján) 0. sorzámmal láttam el.

[0.] I. C. P[op] ❖ Madách ❖ Tragedia omenească (fragment) ❖
Tribuna (București) ❖ I ❖ 1899 ❖ nr. 58 (27 martie) p. 2 =
nr. 59 (28 martie) ❖ p. ?

Amint megállapítható, sajátos, és a fordítások történetében rendhagyó, bár nem egyedülálló a cím: „Az emberiség tragédiája”. Sajnos, a bukaresti lap, amelyben a fordítás megjelent, se Magyarországon, se Kolozsvárt nincs meg, csak remélni lehet, hogy Bukarestben megtalálható. (Több Tribuna című lap is jelent meg ekkoriban, itt kifejezetten az 1899 elején indított bukaresti lapról van szó.)

Asztalos Lajos több ponton is kiegészítette a román *Tragédia*-fordítások történetét, és eggyel bővítette a fordítók névsorát. A Luceafărul „1903. június 16-i száma közölte, Nelly Cornea már le is fordította a *Tragédiát* és átadta a bukaresti Nemzeti Színháznak. Sajnos, e fordításról többet nem tudunk, valószínűleg elveszett.” (ASZTALOS Lajos: *Az ember tragédiája románul*. In. VIII. Madách Szimpózium. Szerk.: Tárjányi Eszter és Bene Kálmán, Bp.–Balassagyarmat, 2001. 99.) (Látni fogjuk, hogy valójában a fordítás két részlete megjelent.) Gogáról megtudjuk: „Már nagyszombeni diákként elhatározta, hogy lefordítja a *Tragédiát*. [...] A húszas évek végén, azzal az elképzeléssel, hogy egy rövidített, a magyarhoz hasonló változatot készít, megszerezte a magyar szöveg dramaturgiai változatát. Ebből arra következtethetünk, hogy a drámát minél előbb színpadra szándékozott juttatni.” (ASZTALOS: i. m.

98–99.) Asztalos Lajos egyébként egy új (Radónál egyáltalán nem szereplő) szempontot is felvetett, megállapítva, hogy több fordító is, Gogához hasonlóan, kerülte a gondolatjelek használatát (nem is szólva azok halmozott használatáról), jóllehet annak mint szünetjelnek Madáchnál megvan a maga szerepe.

Tanulmányának végén komoly teret szentelt az oly sokszor tervezett, de soha meg nem valósult színelőadásoknak is. Goga fordítása: „1940-ben, 1964-ben, 1972-ben és 1978-ban is megjelent. Utóéletéhez tartozik, hogy ennek ellenére mind a mai napig nem került színpadra. Első ízben 1921-ben a bukaresti Nemzeti Színház szándékozott bemutatni. Ekkor Goga még nem fejezte be fordítását. Lehet, hogy ez volt az oka az előadás elmaradásának, de talán politikai okok miatt maradt el. Goga 1923-ban, majd 1930-ban kilátásba helyezte a bemutatót. 1924-ben ismét benne volt a bukaresti Nemzeti Színház műsortervében. 1935 tavaszán, a fordítás elkészülte után úgy tűnt, mégis lesz belőle valami. Goga 1937 végén miniszterelnök lett, de a *Tragédia* ekkor sem került színre. 1939 júniusában, több mint egy évvel Goga halála után a Brassói Lapok közölte, hogy a kolozsvári román színház Janovics Jenő rendezésében november 25-én mutatja be. Majdnem harminc év telt el, amikor 1968-ban a nagybányai román társulat szándékozott előadni. Ugyanez a színház 1973-ban a neves kolozsvári rendező, Rappaport Ottó közreműködésével tűzte műsorára. 1983-ban a marosvásárhelyi Nemzeti Színház román tagozata készült a bemutatóra. Legutóbb folyó év augusztusában a marosvásárhelyi színház igazgatója közölte, hogy jövő márciusban magyar és román nyelven adják elő Madách halhatatlan művét. A román államfőt is meghívják. Hírek szerint a próbák 2001 januárjában kezdődnek.” (ASZTALOS: i. m. 98–99.) 2012-ben változatlanul ott tartunk, hogy nem volt még román nyelvű színpadi bemutatója a műnek. Pontosabban szólva: bár „igazi” előadás nem volt, részleteket azért előadtak belőle (ENYEDI 294., 329.):

[a] *Település:* Bukarest
Hely, társulat: I. L. Caragiale Színművészeti Főiskola
Időpont: 1968. május–június

Rendező: Seprődi Kiss Attila (vizsgarendezés)
Fordítás: Goga, Octavian
Ádám: Vișan, Adrian
Éva: Neamțu, Doina
Lucifer: Stana, Gheorge
Forrás: Új Élet (Marosvásárhely) 1968/16. sz.
Megjegyzés: A főiskola végzős növendékei a Tragédia egyes képeit mutatták be.

Goga fordításának jóval több részlete látott napvilágot a Luceafărul c. lapban, mint amennyiről Radó tudósított; remélhetőleg a mostani kiegészítésekkel az 1. tétel is teljessé válik; természetesen csak 2014-ig. (Meg kell azonban jegyezni, hogy az elmúlt negyed század könyvkiadásáról nehéz hiteles információt szerezni. Csakis a Biblioteca Națională a României elektronikus adatbázisában talákoztam az 1998-as kiadással, de az ugyanúgy nem volt a kezemben, miként az 1900-as Pop-féle fordítás sem, s ami még zavaróbb: fényképet se láttam ezekről.) Elmondhatjuk tehát, hogy Goga fordításában nem csupán az első öt szín, hanem a *Tragédia* jelentős része folyóiratokban megjelent, jóval azelőtt, hogysem Emil Isac a saját fordításának nekikezdett, így tehát kétséges, hogy azt Goga fordítása miatt hagyta volna félbe (ha ugyan valóban félbe hagyta, amiről szintén nem rendelkezünk adattal).

Az is kétséges, vajon az évek során mikor és hol tarthatott Goga a fordításával? Mint arra (és több más fontos részletre) Sófai Krisztina felhívta a figyelmet, a Luceafărul már 1906. jan. 1-jén tudatta olvasóival, hogy előkészületben van (Sub tipar) a fordítás megjelentetése. Az egymásnak ellentmondó információk egy lehetséges feloldása: Goga talán valóban korán elkészült egy elsődleges változattal, de elégedetlen volt vele, és sok éven át javítozta annak egyes részeit, mielőtt rászánta volna magát a közlésre. Így fordulhatott elő, hogy 1906-ban közreadni szándékozott, de aztán megváltoztatta elhatározását, és a fordítás további csiszolása mellett döntött. Amennyiben valóban színpadra szánta, úgy még egy lehetőséggel számolhatunk. Lehetséges, hogy a könyv fordításával 1906-ra elkészült, talán annak színvonalával sem volt elégedetlen, csak éppen nem találta alkalmasnak a színelőadásra.

Érthetetlen az is, hogy az 1923-as híradások szerint a következő évben, tehát 1924-ben Goga fordítása alapján a mű bemutatóját tervezték, ám az mégis elmaradt, bár erre magyarázatot adhat az is, hogy 1923 elején a magyar nyelvű előadást is betiltották a hatóságok.

Radó csupán a 7. lábjegyzetében utal arra, hogy 1947-ben Costa Carrei fordításában tervezték színre vinni a művet Bukarestben. Érdemes idézni a hivatkozott Hétfői Kossuth Népeben megjelent nyilatkozat végét: „*Ortutay kultuszminiszter két havi időre meghívott Magyarországra, hogy itt fejezzem be »Az Ember tragédiája« román fordítását. A meghívásnak örömmel eleget teszek, és az a szándékom, hogy a Tragédiát még a következő színházi évadban előadjuk Bukarestben*”. Ezek szerint folyamatban lévő fordításról volt szó, annál is inkább, mert két hónap túlzottan rövid időnek tűnik a teljes mű lefordítására.

Neli Corneára azonban (akinek keresztnévét egy l-lel és i-vel kell írni!) vissza kell térnem. Mircea Popa már idézett könyvéből ugyanis kiderül, hogy (ellentétben Asztalos Lajos feltételezésével) nem kallódott el a fordítás, legalábbis nem az egész, mivel annak két részlete megjelent:

[2.] „*Tragedia Omului*” de Madách ❖ Traducere de D-na Neli Cornea ❖ Viața Nouă (București) ❖ 1907. Nr. 10 p. 227–235 (Tabloul IV) ❖ Nr. 12 p. 283–293 (Tabloul VI)

A fordítónő előzőleg kétrészes tanulmányt közölt Madáchról a lapban (Nr. 2 p. 31–34, Nr. 3 p. 54–58; Popánál csak az első rész szerepel). Mivel a négy kiemelt rész egyike sem szerepel e két fordításrészletben, Péter apostol szavainak tolmácsolását mutatom be helyette, „*Az istenszobrok szétporlanak*” instrukcióig. (Látni fogjuk, hogy Radó a finn fordítások egybevetésénél, hasonló okból, szintén ezt a részletet mutatta be.) Neli Cornea egyébként próza fordítást készített.

*Te nyomorú faj! – gyáva nemzedék,
Míg a szerencse mosolyog feletted,
Mint napsugárban a légy, szemtelen,
Istent, erényt, gúnyolva taposó.*

Așa, făptură lașă, neam ticălos! Plină îți suride norocul ești obraznic ca musca în raza de soare, bătîndu-ți joc de ce e sfînt și de Dumnezeu.

De hogyha a vész ajtódon kopog,
 Ha Istennek hatalmas uja érint,
 Gyáván hunyász, rítul kétségb' eső.
 Nem érzed-é, hogy az ég büntetése
 Nehezkedik rád. Nézz csak, nézz körül,
 A város pusztul, durva idegen nép
 Tiporja el arany vetésidet,
 Szétbomlik a rend, senki sem parancsol
 S szót nem fogad. A rablás, gyilkolás
 Emelt fővel jár a békés lakok közt,
 Utána a halvány gond, rémület
 S égből, földről se részvét, sem segély.
 Nem bírod, úgy-e, kéjek mámorával
 Elandalítani azt a szózatot,
 Mely a kebelnek mélyét felveri
 S jobb cél felé hiába ösztönöz.
 Kielégítést, ügyebár, nem érzesz,
 Csak undort ébreszt szüdben a gyönyör,
 S aggódva népsz körül, ajkad rebeg:
 Hiába mind, a régi istenekben
 Nincs már hited, kövekké dermedeztek.
 (Az istenszobrok szétporlanak.)

Dar îndată ce îți intră nenorocirea pe prag
 și te atinge degetul lui Dumnezeu ești des-
 nădăjduit slugarnic. Tu nu simți pedeapsa
 cerului? Privește împrejur. Orașul e pustiu,
 un neam strein, grosolan, ți-a călcat semă-
 nătura de aur. Peste tot vraiste. Nimeni nu
 poruncește, nimeni nu ascultă. Stăpin s'a
 făcut jaful și omorul... urmat de groază
 și grije. Nu-i milă, nu-i ajutor nici în cer
 nici pe pământ. Cu beția voluptăței nu poți
 amuți acest glas ce răscolește adîncul sufle-
 tului și te îmboldește spre o țintă mai bună,
 așa-i? Nu simți nici o mulțumire desigur,
 numai scîrbă de atîta desfrîu și îngrijat pri-
 vind în juru-ți buzele-ți șoptesc: totul e în
 zadar. În zeii vechi nu mai ai credință,
 aceia-ș împietriți. (Statuele de zei se
 prăbușesc.)

Jegyzetek

1. PÁLFFY Endre: *A román irodalom története*. Gondolat, Bp., 1961. 298–303.
2. DOMOKOS Sámuel: *Octavian Goga magyar irodalmi kapcsolatai*. Filológiai Közöny 1960. 2. sz. 225–230.
3. Ladislav GÁLDI: *Archivum Europae Centro-Orientalis* 1936. 183–188.
4. GÁLDI László: *Egyetemes Philologiai Közöny* 1935. 219–220. – L. még: Uő.: *Jegyzetek Goga Madách-fordításáról*. Vasárnap 1935. 17–18.
5. SZEMLÉR Ferenc: *Tragedia Omului. Madách Tragédiájának román fordítása*. Erdélyi Helikon 1935. 3. sz. 170–181. – L. még: *Goga elkészült a fordítással*. Az Est 1929, 175. sz. – *Az ember tragédiája románul*. Magyar Világ 1929. 8. sz. – BITAY Árpád: *Vasárnap 1934 – BÁNFFY Miklós: Az ember tragédiája románul*. Erdélyi Helikon 1935. 1. sz. 64. – GOGA Octavian: *Előszó az oláh Ember tragédiájához*. Magyar Minerva 1935. 1–2.
6. NÉMETH Antal: *Az ember tragédiája a színpadon*. Budapest Székesfőváros, Bp., 1933. 131–132. – Géza VOINOVICH–Jenő MOHÁCSI: *Madách und die Tragödie des Menschen*. Georg Vajna, Bp.–Leipzig, 1935. 153.
7. MÁRER György: *Costa Carel fordításában színre kerül Bukarestben Az ember tragédiája*. Hétfői Kossuth Népe 1947. 24. sz.
8. AMBRUS Zoltán: *Levelezése*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1963. 268.
9. V. ö.: JANCSÓ Elemér: *Az ember tragédiája fordításairól*. Utunk (Kolozsvar) 1964. 40. sz. 4–5.
10. V. ö.: Tudor VIANU: *Madách és Eminescu*. Helikon 1964. 1. sz. 19. és JANCSÓ: i. m. – L. még: OLÁH Tibor: *Goga és Madách*. Utunk (Kolozsvar) 1966. 13. sz. 1., 4.
11. SZÁSZ János: *Madách románul*. Előre (Bukarest) 1965. II. 20.

Az orosz fordítások

Kronológiai rendünkben *Az ember tragédiájának* orosz fordításai a román elé kerültek volna, ha az első fordítást, amely 1900-ban látott napvilágot, a cári cenzúra nyomtalanul meg nem semmisíti... {*Nem. Pop 1899-es román fordításrészlete, amely Radó eredeti közleményében még egyáltalán nem szerepelt, megelőzte az 1900-ban megsemmisített orosz kiadást.*}

Madách Imre drámai költeményének oroszországi útja azonban már korábban megkezdődött, mintsem hogy fordítására sor került volna. 1885-ben, tehát a budapesti színpadi ősbemutató után, de még mielőtt a külföldi színházakból szétáradt volna a híre, a Vasárnapi Újság azt közölte, hogy Zichy Mihály szabadságot kapott a drámai költemény illusztrációinak elkészítésére, majd két évvel később azt olvashatta a magyar közönség, hogy bemutatta a cárnének *Az ember tragédiájához* készített illusztrációit.¹ Zichy Mihály ekkor Szentpétervárott udvari festő volt, és Lermontov, Rusztaveli műveinek illusztrálásával, meg egyébként is, ahol lehetősége nyílt, szolgált a magyar–orosz, magyar–grúz kapcsolatok ügyét. Mint a Vasárnapi Újság közleménye folytatja: a magyar festőművésznek oly nagy mértékben sikerült felkeltenie az orosz cárné érdeklődését Madách műve iránt, hogy meghozatta a mű német fordítását (Siebenlist szövegét), és rábeszélte a festőművészt, hogy szaporítsa meglévő illusztrációinak számát. (Ennek a történetnek egy kissé pontatlan változatát olvashattuk egy visszaemlékezésben:² hogy Lechner Gyula megküldte fordítását, még annak megjelenése előtt Zichy Mihálynak, s a festő ezt a fordítást mutatta volna meg, a kilencvenes évek közepén, a cári családnak. Ez a változat már csak azért sem állja meg a helyét, mert Lechner fordítása 1888-ban már meg is jelent.) Annyi azonban bizonyosra vehető, hogy Zichy Madách-illusztrációi sikert arattak a cári családnál, és felkeltették annak érdeklődését a drámai költemény iránt.

A cár cenzora azonban más szemmel nézte *Az ember tragédiáját*.

Mint egy ungvári kutató néhány évvel ezelőtt, Leningrádban végzett kutatásai alapján közölte,³ az egykori cári cenzúra fennmaradt ira-

tai közt megtalálható a nyoma (sajnos csak a nyoma) a drámai költemény első orosz fordításának. I. Litvionov, valóságos állami tanácsos 1900. december 21-i jelentésében⁴ *Az ember tragédiájából* V. A. Sztein által készített orosz fordítás betiltását rendelte el és indokolta.

Ki volt ez a V. A. Sztein? Az iratok csak annyit árulnak el róla, hogy főhadnagy volt, aki a krimi Kercsben készítette el a fordítását, s azt ugyanott 1900-ban, a Lago Nyomdában nyomták ki 1000 példányban, az odesszai cenzúrabizottság javaslatára azonban a szentpétervári központi cenzúra betiltotta, és összes példányait megsemmisítette. A betiltás az akkori orosz sajtótörvény 106. §-a alapján történt, azon a címen, hogy a szerző az általa választott magasztos, komoly témát nem a tisztesség és illendőség határain belül fejt ki művében.

Bővebb adatokat és teljes bibliográfiai tételleírást találunk a betiltott fordításról egy szovjet kiadványban, amely az Oroszországban 1825 és 1904 közt betiltott könyveket ismerteti.⁵

[1.] Трагедия Человечества ❖ Драматическая поэма в 15-ти сценах ❖ Сочинение Емерика Мадача ❖ Перевод с немецкого ❖ Выпуск I. Керч ❖ Типография X. Н. Лаго и К^о ❖ 1900 ❖ 1000 экз.

Ez az adat megerősíti Litvinov cenzor jelentésének azt a javaslatát, mely szerint a Lago nyomdában kiadott „első füzet” forgalombahozatalát kell megakadályozni – s ebből arra következtethetünk, hogy a kinyomtatott szöveg *Az ember tragédiája* orosz fordításának csak kezdetét tartalmazta, a nyomda folytatásokban szándékozott a művet kiadni, de erre – a cenzúra közbelépése miatt – nem kerülhetett sor. Az idézett szovjet könyv V. A. Szteinen kívül még egy fordítót említ, ennek neve V. Sztovik, aki ugyancsak főhadnagy (porucsik) volt. Ez a könyv egyébként bővebb változatban mondja el a betiltás történetét: eszerint A. A. Ljucedarszkij helyettes odesszai cenzor 1900. szeptember 13-án engedélyezte a mű leendő kinyomtatását, és csak a kinyomtatás után derült ki, hogy a külföldi művek cenzúrabizottsága már korábban betiltotta a mű német fordításának oroszországi terjesztését; erre azután a sajtóügyi főigazgatóság betiltotta az orosz fordítás megjelenését is, s

erről 1900. december 25-én értesítette az odesszai cenzort. Maga Durnovo belügyminiszter-helyettes (Pjotr Nyikolajevics – Dobrovolszkij könyvében tévesen: „N. Durnovo belügyminiszter”) utasította a főigazgatóságot, hogy a kercs-jenikalei polgármesterrel szállíttassa be a tilos füzet valamennyi példányát.

A betiltott fordításnak mai ismereteink szerint ez a története – szövegekből semmit sem ismerünk, csupán címéből („Az emberiség tragédiája”) következtethetünk valamire. Ilyen címmel ugyanis *Az ember tragédiájának* egyetlenegy német fordítása sem jelent meg, de így fordította a mű címét Juliusz Hen-Wójcikiewicz, akinek lengyel nyelvű fordítása 1885-ben Krakkóban jelent meg; a leningrádi levéltárban őrzött cenzori iratsomó pedig elárulja azt is, hogy ennek a lengyel fordításnak oroszországi terjesztését már röviddel megjelenése után betiltották. Feltehető tehát, hogy Sztein és Sztovik fordításuk elkészítésénél a feltüntetett német fordításon kívül – vagy tán kizárólag – a lengyel fordítást használták fel, s csupán annak betiltott volta miatt titkolták el ezt a tényt. (Érdekes, hogy a cári birodalom területén ekkor már forgalomban volt a cenzúra által engedélyezett másik lengyel fordítás: Teresa Prazmowskának Varsóban 1899-ben kiadott szövege; a kercsi orosz fordítóknek ez nyilván még nem állhatott rendelkezésére – a betiltás, engedélyezés, majd újabb betiltás körüli ellentmondás pedig arra mutat, hogy a cári cenzúra nem járt el egységesen.)

Az ember tragédiája orosz fordításainak története egy beszélgetéssel folytatódik. Pintér Ákos magyar újságíró Szentpétervárról küldött haza tudósításokat; 1902-ben az akkor már világhírű Makszim Gorkijjal készített interjút, és ebben olvassuk, hogy a beszélgetés során Gorkij egyszerre csak Madáchra terelte a szót:

„– Madách! Ez egy hatalmas név lehet Magyarországon!

– Egyik halhatatlanunk – mondtam.

– Úgy? Ő az ugye, aki *Az ember tragédiáját* megírta? Ezt a munkát nagyon szeretném megismerni, mert úgy tudom, hogy ez a magyar irodalom legnagyobb alkotása. Van-e orosz fordítás már belőle?

Elmondtam, hogy lehetett volna, mert többen készültek már kiadni. Zichy Mihály is, aki *Az ember tragédiájához* méltó illusztrációkat készített, régen népszerűvé – vagy legalább is hozzáférhetővé – akarta

tenni Oroszországban ezt a nagy munkát. Gondoskodott már fordítóról, kezdte is lefordíttatni, de – ez volt mindig az egyetlen és legyőzhetetlen akadály – nem akadt kiadó!

– Vot izdátjel! – mondta lelkesen és két kezével élénk gesztus mellett mutatott mellére. – Itt a kiadó! Én vagyok. Meg fogjuk csinálni együtt. Kérem, szerezze meg nekem a Zichy illusztrációit, küldje el a könyvet magát is.”⁶

Gorkij érdeklődésének valóban meg is lett az eredménye, előbb azonban két másik orosz fordítás látott napvilágot.

Vlagyimir Alekszandrovics Mazurkevics [Szentpétervár, 1871. szept. 30. (az új időszámítás szerint okt. 12.)–Leningrád, 1942. febr. 19.] ügyvéd, író, műfordító, aki hazánk költői közül Petőfit is fordította, s ezenkívül franciából, németből, angolból és spanyolból fordított,⁷ 1904-ben a haladó polgári Vszemirnij Vesztnyik című folyóiratban folytatásokban tette közzé *Az ember tragédiájának* orosz fordítását.

[2.] Имрэ Мадачъ ❖ Трагедія челоуѣка ❖ Драматическая поэма ❖ Переводъ съ венгерскаго В. А. Мазуркевича ❖ Всемирный Вѣстникъ ❖ 1904. № 1. стр. 63–84. ≡ № 2. стр. 148–194. ≡ № 3. стр. 129–145. ≡ № 4. стр. 118–123. ≡ № 5. стр. 114–133. ≡ № 6. стр. 67–81. ≡ № 7. стр. 80–85. ≡ № 8. стр. 80–92.

Először is lássuk az általunk kiragadott négy részt e fordításban {a tételleírás kivételével meghagytam az új helyesírás szerinti közlést}:

- I. Сверхон Мой труд... Я вижу – он прекрасен;
Пусть все идет намеченной чередой!
Я-ж отдохнуть хочу теперь... Эоны!
Вращайте мир вокруг его оси,
Пока вращения порча не замедлит.
- II. Все осмеют когданибудь потом!
Всех, и ханжу и гордого вельможу
Грядущий век шутами назовет,
Когда их место истина заступит,

Которая преграды видит там,
Где есть они, где-ж нет, – идет свободно.
Учение ведущее теперь
К безумию запутанностью мыслей,
Никто не станет больше изучать:
Оно и так понятным станет людям.

III. Зияешь ты бездонной глубиною
И думаешь что нет мне здесь пути...
Пусть слабый прах и побежден тобою,
Но я тебя сумею перейти.
Любви высокой светозарный гений
Влечет меня в отчизну вдохновений,
Лишь я дарю блаженства для людей
Под тихий звук любовного напева,
Как яркий свет живительных лучей.

IV. ЕВА Хвала Творцу! Мне эта песнь ясна!
АДАМ Я понял все!... Слова Твои отныне
С моей душой навек в одно слились.
Ах, если-б мне забыть лишь о кончине!...
ГОСПОДЬ Я рек тебе: надейся и борись!

Az első közleményt bevezető, a szerkesztőség által aláírt tanulmányból megtudjuk, hogy az orosz olvasók addig néhány cikkből ismerhették meg Madách művét,⁸ említés történik Dietze, Siebenlist, Spóner és Lechner német fordításáról, Fischer tanulmányáról, és a magyarországi kiadásokról, valamint bemutatókról. Majd a fordító ismereti Madách életét, arról azonban nem ír, hogy német fordítást használt. „Magyarból készült fordítás” – ez áll ugyan a cím alatt, de ez azt is jelentheti, hogy a magyar eredeti művet egy harmadik nyelv közvetítésével tolmácsolta. Lássuk azonban a mű összes korábbi fordításait: Dietzéből nem készülhetett, mert IV/4. sora közelebb áll az eredetihez, mint amazé („Nun ring’, o Mensch, und sei voll Zuversicht!” – «Я рек тебе: надейся и борись!»); Fischerét nem használhatta, mert ab-

ból az I. rész hiányzik; Siebenlist fordításában az I/3-ból hiányzik az eredetiben meglevő „*tengelyén*”, Mazurkevicznál ott van («ero oc»), tehát Siebenlist sem lehetett közvetítő; Spóner fordításánál ugyanez a bizonyíték; Lechner fordításával összehasonlítva, megint a IV/4. áll Mazurkevicznál az eredetihez közelebb („Lass’ dir gesagt sein...” – «Я рек тебе...»); Dóczy szövegéből megint a „*tengelyén*” hiányzik, tehát ez is kiesik mint esetleges közvetítő; ugyanez a helyzet Planer fordításánál; Bigault prózai szövegéből is hiányzik a „*tengelyén*” – Hen-Wójcikiewicznél a III. mindössze négy sor, ebből sem készülhetett az eredetihez közelebb álló fordítás; Prażmowska fordításából a IV/3. a bizonyíték: hiányzik belőle a „*csak azt tudnám feledni*” gondolat („Lecz słów ostatnich, ach! surowe brzmenie!”), amely pedig Mazurkevicznál megvan («если-б мне забыть лишь»; Wallisnál az I. sokkal távolabb áll a magyartól, mint Mazurkevicznál, pl. a „*mű*” nála „a teremtés nagy műve” – („’t groote werk der schepping”, az oroszban meg ismét „*mű*” («труд»); Zmaj fordításának szinte minden parikája távolabb áll Madách szövegétől, mint Mazurkevicse, mindjárt az elején ezt olvassuk: „megvalósult a gondolat” („Ostvarena je mis’o”), ami a magyarból és az oroszból egyaránt hiányzik; Vrchlickýnek meg sem jelent fordításából az egész II. rész hiányzik; Brábek kihagyta a „*tengelyén*” fogalmat, tehát ez a fordítás se jöhet számításba; a csonkán megjelent fordítások (Dux, Saissy, Tamasko, Goga) persze eleve nem jöhetnek közvetítőként számításba. Bár elképzelhető, hogy több fordítást is felhasznált Mazurkevicus közvetítőül, ez azonban valószínűtlen – valószínűbb, hogy valóban magyarból készült a fordítás, mégpedig valakinek a prózai nyersfordításából, noha teljesen az sincs kizárva, hogy Mazurkevicus megtanulta a nyelvünket. {C. H. Schöffler német fordítása az eredeti közleményből kimaradt, s így értelemszerűen az elemzése is hiányzik. Nem is lehetséges, amíg egy példányát nem sikerül megtalálni.}

A négy elemzett rész szövege igen szabad fordításra mutat. Már a sorok száma is: I-ben 4 helyett 5, II-ben 11 helyett 10, III-ban 8 helyett 9, IV-ben 4 helyett 5. Az I. elején az eredeti fenségesebb harmadik személye helyett az oroszban intim első személy áll, majd az éonokat szólítja fel a fordító, hogy csak forgassák a világot a tengelye körül...

Éles eltérést találunk eredeti és fordítás közt a II-ben. Madách az „*álmáférfit*” és az „*orthodoxot*” állítja az utókor pellengérére – ezekből a fordításban „álszent” és „kevély nagyúr” lesz: nyilvánvaló, hogy a fordító az autokrácia tekintélyét akarta kímélni, mert e látható „retusálásoktól” eltekintve fordítása viszonylag hű. A III-ban rossz vágányra tereli a költői sorokat ott, ahol „*ne hidd, hogy éjed engem elriaszt*” helyett ez olvassuk: „*azt hiszed, számomra itt nem nyílik út?*”, „*Szerelem, költészet s ifjuság*” hármából csak az első marad meg, az viszont megkapja a „magas” jelzőt, a „*nemtője*” a „sugárzó” jelzőt, az „*örök honomba*” pedig „a lelkesedésnek honává”, „az ihletek honává” változik, majd e rész végén a fordító „megajándékozta” Madáchot azzal, hogy a nő mosolya „szerelmes dúdolás halk hangjára” „*száll egy-egy arcra*”. A fordító „saját” jelzői, betoldásai bizony az értelemnél is jobban eltorzítják a madáchi puritán, szabatos, sallangmentes hangvételt.

Mazurkevicsek versei szépen, dallamosan, formahű ütemezésben csengenek, a III. részt az eredetitől eltérően végig – de szépen – rímelteti, ugyanezt látjuk a IV. részben is: ebből látható, hogy a költői, nyomatékos részeket tudatosan igyekezett verstanilag is kiemelni. Egybefoglalva az eddig tapasztaltakat, elmondhatjuk, hogy Mazurkevicsek általában nem tehetetlenség, ügyetlenség folytán, hanem tudatosan tért el az eredeti szövegtől: az akkor kialakulófélben levő orosz szimbolizmus szó- és képhasználatával akart lépést tartani, és politikai megmondások vezették.

Tudott vagy nem tudott Sztejn–Sztovik fordításának sorsáról – ő nem szánta erre a sorsra művét. S mint a fővárosi irodalmi élet, s a kormány által irányított „irodalompolitika” jó ismerője, tudta, mitől sziszzen fel a cenzor: persze, nem olyan bárgyúságoktól, amelyeket Litvinov írt indokolásul – hogy „a szerző úgy beszél Istenről, mint egy agyalágyult, operettszerű Jupiterről, azonkívül a szerző igen önkényesen változtatja a Biblia tartalmát” –, nem, Mazurkevicsek tudta, hogy sokkal inkább a konstantinápolyi színnel van baj. A keleti egyház pátriárkájának olyan színben bemutatni, ahogyan Madách tette – ez a Szent Szinódus szürke eminenciásai által kormányzott Oroszországban megbocsáthatatlan vétek volt. És Mazurkevicsek, hogy „szalonképessé” tegye a cár országában Madáchot, meglepő trükkhöz folyamodott. Nem hagyta ki a

konstantinápolyi színt, vagy legalább annak egész részeit, amint azt a kereszténység tekintélyét Madáchtól féltő cenzúra a mű bécsi és prágai bemutatójánál követelte, hanem – áttette a cselekmény színhelyét.

Rómába tette át. Változatában két római szín szerepel egymás után: egy, amelyet Madách is rómainak írt meg, és egy másik, amelyet Mazurkevicsek röppentett át Konstantinápolyból a nyugati kereszténység fővárosába, a pátriárkából római pápát csinálva. A tulajdonképpeni római színben neveket változtatott meg (vajon miért?) Mazurkevicsek: így Sergiolusból Metellus, Cluviából Gliceria, Hippiából Rhodopé, Júliából Poppaea lett (bár a didaszkáliákban Júlia maradt – nyilván ügyetlenségből). Ezek után még néhány „kényes” soron mérjük le Mazurkevicsek diplomáciáját.

Az első színben az Úr ezt kérdi Lucifertől: „*Nem szült-e az anyag?*” – Mazurkevicsek résen van: az ő fordításába a cenzúra nem magyarázhatja bele a materializmus propagandáját – nála e szók helyett ezt mondja az Úr: „*Én teremtettelek*” («*Ты создан Мною*»). Lucifer „szemtelenségén” is enyhített Mazurkevicsek; amikor a második színben először beszélget Ádámmal, Lucifer gúnyosan „*a jámbor agg*” kifejezéssel illeti az Urat, a fordításban ez így hangzik: „*bölcs agg*” («*мудрый старец*»). No és a cári autokrácia országában hogyan fest az egyiptomi szín szállóigévé lett mondása: „*Milliók egy miatt?*” Így: „*Áldozatok milliói!*” («*миллионы жертв!*») Hát a konstantinápolyi szín – azonkívül, hogy Rómába került? A lovagrend eszméiről Ádám és Lucifer így beszél: „*ÁDÁM: míg rendünk összedül, / Tán szent tanai a tömegbe hatnak, / És akkor nincs veszély. LUCIFER: A szent tanok. – / Ah, ép a szent tan mindig átkotok.*” Ugyanez Mazurkevicseknél: „*ÁDÁM: De mielőtt rendünk összedülne, / Tiszta tanai a tömegbe hatnak, / S az embereknek nem lesz szörnyű a pusztulás. LUCIFER: A tanok! De hiszen épp bennünk van az átkuk.*» («*АДАМ: Но ранее, чем орден наш умрет, / В толпу проникнут чистые учения / И людям гибель будет не страшна. / ЛЮЦИФЕР: Учения?! Но в них-то их проклятье!*») Szép, pontos fordítás, csak épp a szent tanokból előbb tiszta tanok, majd egyszerűen csak tanok lesznek. A homousion–homoiusion dogmáitában Madách konstantinápolyi pátriárkájának ez az álláspontja: „*E gonosz hitűek / A szentháromság rejtélyes tanában / A homoiusiont hirdetik, /*

Míg az egyház a homousiont / Alapítá meg a hit cikkeül.” Mazurkevicznál a római pápa ezt mondja: «Отступники дерзнули толковать / Все догматы религии превратно: / Гомойузию даже отвергать / И признавать открыто гомоузию.» Tehát az orosz fordító felcseréli a homousion és homoiusion megítélését – pedig ezzel túlló az önmaga által kitűzött célon: hiszen a homoiusiont (Krisztus hasonlólényegűségének tanát) a homousionnal (az azonoslényegűség tanával) szemben Arius a IV. században hirdette, s tanítását az egyház már a 325. évi niceai és a 381-i konstantinápolyi zsinaton bélyegezte eretnységnek, tehát hét évszázaddal a nagy egyházszakadás előtt, s e tan elvetésében a Mazurkevic által „megvédett” keleti egyház ugyanazon az állásponton volt, mint a nyugati, ahová a cselekményt áthelyezte. [Nyilván Madách anakronizmusa zavarhatta meg: hogy Tankréd (1078–1112) kereszteshadjárata kapcsolódik e sok évszázaddal korábbi vallási vitához.] Egyébként, ha Mazurkevic minden áron logikus akart volna maradni, akkor a rimini és a niceai zsinatot fel kellett volna cserélnie szövegében, ezt azonban elmulasztotta. Végül, hogy nemcsak a pravoszláv egyház tekintélyét, hanem az autokrácia egész állami és társadalmi rendszerét is mennyire óvja (nyilván a megjelenhetés biztosítása végett) ez a fordító, arra vonatkozóan is idézhetünk néhány példát. A párizsi színben Danton megállapítja azt a történelmi tény, hogy „*felkeltek a királyok ellenünk*”, s ez a fordításban: «Восстали против нас / Маркизы наши, графы и бароны» – tehát az európai monarchiák szövetségéből a francia arisztokrácia lesz. Érdekes, hogy a tőkés rendszer bírálata nem volt ilyen tabu az 1904-es Oroszországban: a londoni szín „kényes” pontjainak fordítása hű, így a gyárosok beszélgetése, a munkások bosszú-felhívásai, Ádám következtetése a társadalom bűnösségéről stb. Kényes részek bukkannak fel az utolsó színben: „*Dacolhatok még, Isten, véled is*” – mondja Ádám, s hiába fordul a mű kifejtésében a visszajára ez a gondolat, ilyen mondat leírását az orosz cenzúra nem engedélyezte volna, ezért hangzik ez a sor Mazurkevicznál így: «Я побороть сумею силу Рока» – tehát Istenből a Végzet ereje lett...

Mazurkevic fordítása egyike *Az ember tragédiája* legérdekesebb tolmácsolásainak: nem fordítói tudatlanság vagy ügyetlenség, tehetet-

lenség folytán torzul el benne az eredeti, hanem egy gyakorlott, művészi fordító tudatosan változtatja meg a szöveget. Láttuk, hogy Dóczi Lajos – tévesen – a mű érdekét akarta szolgálni, értékét vélte növelhetni azáltal, hogy megpróbálta goethei veretűvé tenni; azt is tapasztaltuk, hogy Spóner Andor jó fordítását Stahl hogyan szabdalta, torzította a náci színpad részére; Zmaj az eredetivel eltérő stílust húzott rá Madách művére, s most íme egy orosz fordító – szinte kiérezzük a szövegből, hogy szándéka ellenére, csak kényszerből, védekezésből – tudatosan egyes tartalmi elemeket változtatott meg *Az ember tragédiájának* szövegében. Több szempontból – irodalomtörténetileg, fordításelméletileg, sőt politikailag is – igen érdekes jelenség: ezért szenteltünk az átlagosnál valamivel több teret e fordítás megismerésének.

Elsősorban politikai ok – az 1905-ös forradalom küszöbén bekövetkezett változás – lehet magyarázata annak, hogy még a Mazurkevic-féle fordítás megjelenésének évében napvilágot láthatott egy másik orosz fordítás is, enyhébb és más jellegű „retusálással”. Talán sokat árulnak el a dátumok. Mazurkevic fordításának első folytatása 1904. januárjában jelent meg a Vszemirnij Vesznyikben, tehát cenzúrai engedélyeztetése feltehetően 1903. második felében történt, az orosz–japán háború kitörését megelőző, sorozatos parasztfelkelésektől és Plehve belügyminiszter kegyetlenkedéseitől terhes időben, igen feszült légkörben. Az új fordítás cenzúrai engedélyezésének a kötet 2. lapján olvasható dátuma: 1904. június 23. Tehát akkor, amikor a háború kitörése egyelőre csökkentette a belső feszültséget (a cári kormányzat várakozásának megfelelően elterelte a tömegek figyelmét az érlelődő forradalomról, s még nem következtek be a sorozatos katonai vereségek, amelyek azután leleplezték az időleges nyugalom hamis voltát). Demokrata mezben tetszelgő, kegyes hangulatú, vagy egyszerűen tudatlan cenzor engedélyezte ekkor *Az ember tragédiáját*, amelynek német szövege már rég tilos volt, amelynek első orosz fordítását négy évvel korábban megsemmisítették, s amelyet Mazurkevic még az előző évben is csak „retusálva” mert engedélyeztetésre felterjeszteni. Most, 1904. júniusában engedélyezték a másik orosz fordítást, Nyikolaj Alekszandrovics Holodkovszkij [Irkutszk, 1858. febr. 19. (az új időszámítás szerint: márc. 3.)–Petrográd, 1921. ápr. 2.] neves orosz zoológus és költő-műfordító művét.

[3.] Эмерих Мадач ✽ Трагедия Человечества ✽ Перевод Н.
А. Холодковского ✽ А. С. Суворин ✽ С.-Петербург ✽
1904 ✽ 255 стр. ✽ (Дешевая Библиотека. № 362.)

Holodkovszkij korábban Schiller, Lenau, Byron, Milton és Longfellow verseit ültette át sikerrel oroszra, és már 1878-ban megjelent *Faust*-fordítása. Madách művének lefordításáról, e fordítás történetéről ő maga vall előszavában: elmondja, hogy több mint egy évtizeddel korábban ismerkedett meg *Az ember tragédiájával*, s már akkor lefordította oroszra. „Minthogy magyarul nem tudok, németből fordítottam – írja –, két legjobb német fordítását, Spóner és Planer művét használtam fel.”

Verses fordítás, általában formai hűségre törekvő, helyenként azonban bővebben rímel, mint az eredeti.

És mielőtt szövegét megvizsgálnók, említsük még meg, hogy a könyv megjelenése, sőt az egész műre szóló cenzúraengedély előtt három szín (a két prágai és a párizsi) már folyóiratban is napvilágot látott:

[3а.] Мир Божий ✽ 1904 ✽ № 5. ✽ стр. 104–133.

Az általunk elemzett négy rész:

- I. Я совершил великий труд творенья;
Творец почил, – колес чудесный ряд
Вращается; ирежде, чем сотрется
Одно из них, – зоны пролетят.
- II. Настанет время, – призраки те будут
Осмеяны. Все бредни люди бросят.
Отважные прыжки излишни станут,
Рвы нам не будут преграждать шагов, –
Удобные, просторные дороги
Открыто, прямо к цели поведут.
Удобные, просторные дороги
А сложный бред запутанных учений

Не будут никому преподавать,
Хоть будут все их понимать прекрасно.

III. У ног зияет бездна роковая,
Но я в нее без ужаса смотрю:
Пусть прах она возьмет, уничтожая, –
Я в вечном блеске к небу воспарю!
Поэзия, любовь и юность властно,
Кяк [sic!] идеал святой, во мне царят;
Земля моей улыбкою прекрасна,
Блаженством светлым мой сияет взгляд!

IV. ЕВА О, песнь я поняла! Хвала Творцу!
АДАМ Я чувствую что мыслишь Ты, и буду
Покорно этим следовать словам.
О, еслиб только мог конец забыть я!
ГОСПОДЬ Тебе сказал Я: веруй и борись!

E fordítás vaskos pontatlanságáért a felelősség nem a német közvetítőket terheli, hiszen mind Spóner, mind Planer jóval közelebb áll Madáchhoz (sőt, egymáshoz is), mint ehhez az orosz szöveghez. Inkább úgy látszik, azzal a fordítói magatartással van dolgunk, amely könnyen túlteszi magát az eredeti művön – azzal a hamis indoklással, hogy saját nyelvének követelményeit, szellemét így jobban megközelíti (s a fordító rendszerint, kimondatlanul, önmagát, képességeit, művészetét a szerző fölé helyezi). S ráadásul két német közvetítője közül Holodkovszkij, mint az idézett részekben lemérhető, a jobb és pontosabb Spóneré helyett inkább Planer szövegéhez tartotta magát. Pl.

Madách: *Egykor nevetni fognak az egészen.*
Spóner: Den ganzen Schwindel wird man einst belachen.
Planer: Es kommt die Zeit, wo man den Spuck verlacht.
Holodkovszkij: Настанет время, – призраки те будут / Осмеяны.

Madách: *Gyanítom én is, és fogom követni.*
 Spóner: Ich ahn's und willig folg' ich seiner Spur.
 Planer: Ich ahne, was du meinst und treu will ich
 Die Mahnung deiner Worte auch befolgen.
 Holodkovszkij: Я чувствую, что мыслишь ты, и буду
 Покорно этим следовать словам.

De van úgy, hogy mindkét közvetítőjétől függetlenül magát, pl. a II-ben a majdan komédiásnak nézett államférfiről és ortodoxról szóló sorokat egyszerűen kihagyja, a rákövetkező II/5–8. sorokat pedig felismerhetetlenül átkölti; „*mely ott ugrat csupán, ahol gödör van*” – nála így hangzik: „a vakmerő ugrások feleslegessé válnak, árkok nem fogják gátolni lépteinket” és így tovább. Az átköltések rendszerint a hamis „javító”, „saját nyelvét jobban megközelítő” felfogásnak, a kihagyások a cenzúráról való félelemnek (vagy esetleg a cenzúra beavatkozásának) tudhatók be.

Holodkovszkij átköltéseit illetően legszembeütőbb a fordítás címe: „Az emberiség tragédiája” (ez a címfordítás már Hen-Wójcikiewicz lengyel fordításánál is kísértett *és I. C. Pop román fordítástöredékével*) – s az orosz fordító szükségesnek tartja, hogy előszavában magyarázkodjék a cím „megjavítása” miatt. Így magyarázkodik: „Magyarul és a német fordítóknál e színdarab címe voltaképpen *Az ember tragédiája*, én azonban fordításomban *Az emberiség tragédiájának* neveztem el, mivelhogy ez véleményem szerint oroszul jobban hangzik, és jobban adja vissza a cím valódi értelmét: nem egy egyéni ember tragédiájáról lévén szó, hanem »általában az emberiség«, ti. a tragédia hőisében megtestesült emberiség tragédiájáról.”

Kihagyást már láttunk az általunk idézett II. részben, a kihagyások részletes jegyzékét Golotyina Galina közli említett tanulmányában,⁹ s ha ezeket a kihagyott részeket megvizsgáljuk, akkor látjuk, hogy Holodkovszkij ugyanazt a célt, mint Mazurkevics, más eszközökkel próbálta elérni, ő nem másította meg a konstantinápolyi szín helyét, hanem kihagyta azokat a részleteket, amelyek a cenzor szerint a vallás vagy az autokrácia tekintélyét sérthették, forradalmi eszméket propagálhattak: már a bibliai színekben Lucifer, sőt Ádám és Éva egynemely „tisztelet-

lenségét”, a konstantinápolyi színben az eretnekek és barátok kölcsönös átkozódásait, a barát búcsúarúsítását, Keplernek a forradalom daláért lelkesedő jós-szavait, a londoni színből pedig a gyárosok munkásnyúzó tartalmú beszélgetését, és a munkások megtorlást sürgető szavait.

Az összkép igen érdekes: Mazurkevics torzításai inkább a feudallizmust (és benne a pravoszláviát meg az autokráciát), Holodkovszkij kihagyásai inkább a kapitalizmust védik.

S mintha az idő érlelte volna meg, a politikai fejlődés hozta volna napirendre *Az ember tragédiájának* oroszországi megjelenését – egy esztendőn belül (1905 elején) a műnek immár harmadik orosz fordítása látott napvilágot: a Gorkij által sugalmazott és elősegített változat, Zinaida Germanovna Krasenyinnikova (1868–1960) műve.

[4.] Имре Мадачъ * Человѣческая Трагедія * Драматическая поэма * Переводъ съ венгерскаго и предисловіе З. Крашенинниковой * Издание товарищества „Знание” * С.-Петербургъ * 1905 * 137 стр.

Hogy Makszim Gorkij a Pintér Ákossal folytatott beszélgetés után hogyan szegődött orosz földön *Az ember tragédiájának* propagandistájává, és hogyan segítette elő a mű lefordítását – mindezt Gorkij cikkeinek, levelezésének¹⁰ és a kérdésre vonatkozó irodalomnak¹¹ felhasználásával részletesen dolgozta fel Waldapfel József akadémikus, sőt, még azt is megvizsgálta, hogyan hatott magának Gorkijnak alkotására, különösen *Az ember* (Человек) című „tankölteményére” Madách művének ismerete.¹² Waldapfel József közli Gorkij és Krasenyinnikova korábban kiadatlan levélváltását is, amelyből megtudjuk, hogy a fordítónő (German A. Laroche zenekritikus leánya, Fjodor Nyikolajevics Krasenyinnikov növényfiziológus professzor felesége) apja kívánságára tanult meg magyarul, és magyarból való műfordítással foglalkozott: még a harmincas években is fordítóként – Gergely Sándor egy regényének és hat elbeszélésének tolmácsolójaként – szerepelt. (Waldapfel József adatait kiegészíthetjük azzal, hogy 1929-ben Karikás Frigyes elbeszéléseit is Krasenyinnikova ültette át oroszra.) 1903. május 23-i levelében Gorkij elismeréssel nyilatkozik Krasenyinnikova ko-

rábbi, magyarból készült fordításairól, melyeket ő maga is olvasott. Minthogy a magyar irodalmi művek orosz fordításainak teljességi igényű bibliográfiáját¹³ összeállítva, Krasenyinnikova nevével az említett műveken kívül nem találkoztunk, feltételezzük, hogy a Gorkij által említett fordítások kéziratok lehettek.

Zinaida Germanovna Krasenyinnikova prózai műfordító volt – prózában fordította *Az ember tragédiáját* is. Gorkij mint a Znanyije társulat kiadványainak irodalmi vezetője, nemcsak bízta a fordításra, hanem formálisan meg is bízta vele, állandóan figyelemmel kíséerte munkáját, átvette kéziratát és megjegyzésekkel látta el, javításokat ajánlott a fordítónak. Krasenyinnikova munkája már készen volt, és csak kinyomtatása húzódott még, amikor Mazurkevics szövegének első folytatása napvilágot látott; és mire Krasenyinnikova fordítása megjelent, már Holodkovszkij szövegével is megismerkedhetett az orosz olvasó. A cenzúra-engedély kelte 1904. október 11., a megjelenés valószínű időpontja az 1905-ös év első fele, annak is tán az eleje, tehát Port Arthur eleste és a csuzimai flotta-vereség között, a háború súlyos hónapjaiban, a szentpétervári „véres vasárnap” után, a forradalomra vezető munkásforrongások ideje. S minekutána Mazurkevics meg Holodkovszkij fordítása alig fél évvel korábban csak torzítások és csonkítások árán számíthatott a nyilvánosság elérésére – most 1904 októberében engedélyezték, 1905 első felében pedig megjeleni hagyták Oroszországban *Az ember tragédiájának* orosz nyelvű, hitelesnek mondható szövegét.

Milyen ez a szöveg, hogyan hangzik az általunk kiragadott négy rész?

- I. Да, великий труд завершен, вселенной дан кругообразный ход и Творец опочил от дел. Вращаясь миллионы лет на оси, она не иступит на колесе ни одного зубца.
- II. Когда-нибудь, всю нашу жизнь поднимут на смех: государственного мужа, которого мы именуем великим, подвижника веры, которому мы дивимся, потомство сочтет скоморохами, когда их место займет истинное величие – простота и естество.

венность; они просто перешагнут там, где мы видим яму, и проложат дорогу, где расстилается простор. Науку же, которая теперь мутит нам рассудок своими хитросплетениями, тогда уже никто не будет изучать: она всем будет понятна. Осмеяны. Все бредни люди бросят.

- III. Зачем ты разверзлась у моих ног, зияющая бездна? Твой мрак меня не устроит. В него падет лишь тлен, землей рожденный, я же перешагну через тебя в сиянии ореола. Дух любви, поэзии и юности указывает мне путь в вечное отечество. На земле только моя улыбка дает отраду, подобно солнечному лучу, озаряя людей.
- IV. ЕВА АХ, я понимаюпесь! Хвала моему Господу!
АДАМ И мне она внятна, – я буду повиноваться. Только бы не конец! если бы только я мог позабыть конец!
ГОСПОДЬ Ты слушал Мой слова, борись и твердо уповай!

Prózai fordítástól elvárjuk a tökléletes tartalmi és – amennyiben ez formai hűség nélkül egyáltalán lehetséges – hangulati pontosságot. Nos, I/2-ben ezt a tömör és egyszerű mondatot: „*a gép forog*” Krasenyinnikova így cirkalmazza ki: „A világmindenség köralakú mozgást kapott”. E furcsaság oka nem lehet valamiféle közvetítő fordítás felhasználása, mert egyikben sem találunk ilyesmit; nem, Krasenyinnikova valóban a magyar szövegből dolgozott, csak éppen – szótárral. Mint-hogy pedig magyar–orosz szótár nem létezett, az áttételes (magyar–német–orosz vagy magyar–francia–orosz) szótárhasználat azt eredményezte, hogy a „*forog*”-ból „köralakú mozgást kap” lett. A „*gép*” helyett pedig nyilván azért írt a fordítónő „világmindenség”-et, mert az orosz irodalmi nyelv konvenciói akkor még sokkal közelebb álltak a Biblia nyelvéhez, s az olyan világias hasonlat, hogy a világmindenség mozgását a költő gépforgásnak nevezi, az orosz fülben ha nem is érthetetlenül, de idegenül csengett volna: a fordítónő tehát ebben az esetben helyesen járt el. Már az, hogy a kerékfog megújítása helyett annak elkopásáról szól, arra enged következtetnünk, hogy Krasenyinnikova

kisegítőként Planer fordítását („bis ein Rad sich stumpf gelaufen) használhatta. A II/1-ben „*az egészen*” a fordítónál: „egész életünkön”; II/2-ben a «государственный муж» az „*államférfi*”-nak nagyon is szótárszagú fordítása – meg is találjuk az Oroszországban akkor leginkább használatos Pavlovskij-féle német–oroszlátárban,¹⁴ de hiába keresnők akár a régi Dahl-féle, akár a mai Usakov-féle vagy az 1950–1965. évi tizenhét kötetes orosz értelmező szótárban; tán kifogásolható, hogy Krasenyinnikova az „*orthodoxot*” így fordítja: „a hit bajnoka”. A II/7–8-ban Krasenyinnikova sem fedezi fel a lovas-hasonlatot, eltér az eredetitől, de értelmes megoldással: „csak át fognak lépni ott, ahol mi gödröt látunk, és ott fognak utat építeni, ahol tér nyílik”. A III. és IV. rész ellen értelmi kifogás nem emelhető, sőt, ezekben – mintha Krasenyinnikova is, mint a mű több más fordítója, munkája későbbi folyamán lendült volna bele a művészileg hű értelmi és stílári megoldásokba – egyre inkább a hangulati hűséget jelző szabatos, tömör, költői kifejezések foglalják el a korábbi furcsaságok, meszterkelt megoldások helyét. Ez utóbbiak közül még hadd említsük meg, hogy a londoni szín szereplői közül Krasenyinnikovánál „*A bábjátékos*”-ból „bábtulajdonos” (владелец марионеток), „*A nyeglé*”-ből pedig „piaci felcser” (базарный лекарь) lett.

Hát a fél évvel korábban még „kényesnek” számító részek? Benne vannak ebben a fordításban, mégpedig torzítatlanul, s azt hisszük, ez Krasenyinnikova munkájának legfőbb érdeme. Sőt, Golotyina Galina felhívja figyelmünket arra is, hogy a konstantinápolyi színben az eretnek és a barátok veszekedésénél „*a hétfejű sárkány*” kifejezést Krasenyinnikova „kétfejű fenevad”-nak fordította, amiről fordításának „vájtfülű” olvasói a kétfejű sassal jelképezett cári autokráciára ismerhettek.

Hogy az eredeti és Planer német szövegét is használta, ezt a második színben Lucifernek Évához intézett első szavaiból ez a sor bizonyítja: *E mintakép milljószor újuland meg.* – Wie oft wird man die Phras' noch hören müssen. – Эти слова будут повторены миллионы раз.

Jegyezzük még meg, hogy Krasenyinnikova sajnálatosan eltorzítja a mű címét „Emberi Tragédia”-ra. Hogy miért, ezt sem előszavában, sem leveleiben nem árulja el.

Az egykorú kritika eléggé mostohán bánt mindhárom fordítással. Összesen két recenzió jelent meg¹⁵ – mindkettő Holodkovszkij fordításáról; Magyarországon pedig egy cikk Krasenyinnikova kötetéről.¹⁶

Alaposan csak Waldapfel József és Golotyina Galina idézett tanulmányai foglalkoztak velük. Mazurkevic munkájáról Golotyina azt írja, hogy: „*Az ember tragédiája* szövegének teljes, pontos – bár művészi szempontból meglehetősen gyenge – verses fordítását nyújtja”,¹⁷ Waldapfel részletesen ismerteti Mazurkevic írói pályáját, fordításáról pedig azt írja, hogy az „legnagyobb részét elég pontos és költői. A másik verses fordításban [Holodkovszkijében] szembeütő csonkításoknak nincs nyoma nála.”¹⁸ Ami a fordítás költőiségét illeti, itt Golotyina ítéletével szemben, aki ezt a fordítást {*Mazurkevicét?*} művészileg meglehetősen gyengének tartja, inkább Waldapfelé mellett szavaznánk. A pontosságot illetően azonban kettejük egybehangzó elismerésével elemzésünk alapján szembe kell szállnunk. Holodkovszkij fordításáról Golotyina így ír: „...a jelzett hiányzó részekről eltekintve... igen gondos” – művészi színvonalát illetően nem foglal állást, csak a Mir Borszij egykorú kritikájából idézi, hogy: „a nyelv harmóniája és ereje szempontjából” felülmúlja Mazurkevic szövegét.¹⁹ Waldapfel ezzel ellenkezően úgy véli, hogy Madách művének ez „legkevésbé sikerült orosz fordítása”.²⁰ Végül, ami Krasenyinnikova szövegét illeti, Golotyina megállapítja, hogy „tartalmilag pontosan adja vissza a drámaíró gondolatait, azonban kétségkívül hiányzik belőle Madách nyelvének és verselésének költőisége... mégis értékesebb, mint az előzőek, mert rendkívül gondosan, híven tolmácsolja a szerző gondolatait.”²¹ Waldapfel e fordítás értékelésével kapcsolatban annyit ír, hogy az „nem egészen elégitette ki Gorkij igényeit.”²²

Ezután fél évszázadig nem került az orosz olvasó kezébe *Az ember tragédiája*, jóllehet a kor legnagyobb orosz írója, Gorkij tovább is Madách művének lelkes híve maradt, s erről több ízben tanúságot is tett. 1910. I. 8-án a párizsi orosz forradalmár-emigránsok Turgenyev-könyvtára részére tíz válogatott könyvet küld – köztük Madách drámai költeményét;²³ 1912. III. 5-én Olaszországból ír a Znanyije társulat kiadóhivatali vezetőjének, s a nápolyi orosz könyvtár részére kér néhány cím szerint felsorolt művet, köztük Madáchét is;²⁴ 1924-ben az öt fel-

kereső Kosztolányi Dezsőnek említi lelkesen Madáchot;²⁵ 1925 márciusában kezdi el írni a *Klim Szamgin élete* c. regényt, melynek első részében egy dialógus során tereli az olvasó figyelmét Madáchra;²⁶ végül 1935 januárjának elején, midőn átnézi a szovjet Academia-kiadó kiadási tervét, pótlólag hozzávenni, kiadni javasolja néhány mű között Madách Imrét is.²⁷

Az új, teljes értékű, művészi orosz fordítás megjelenését az 1964-es Madách-jubileum tette időszerűvé. Leonyid Martinov [Omszk, 1905. máj. 9. (új időszámítás szerint: 22.)–Moszkva, 1980. jún. 21.] neves szovjet költő, aki költészetünknek számos klasszikus alkotását (Petőfi, Vörösmarty, Arany, Ady, József Attila műveit stb.) már magas művészi színvonalon tolmácsolta, fogott hozzá *Az ember tragédiájának* átültetéséhez; e munka elkészültéről a sajtó éppen a jubileumi napokban adott hírt.²⁸

S a hírekkel együtt meg is jelent az új fordítás.

[5.] Имре Мадач ❖ Трагедия Человека ❖ Перевод с венгерского Леонида Мартынова ❖ Под редакцией Агнессы Кун ❖ Статья Александра Аникста ❖ Издательство «Искусство» ❖ Москва ❖ 1964 ❖ 240 стр.

Martinov nyersfordításból dolgozik, állandó munkatársa, aki a nyersfordításokat – a versforma megjelölésével és szövegmagyarázatokkal – készíti számára: e kötet szerkesztőjeként szereplő Kún Ágnes. Az utószó írója, Alekszandr Anyikszт szovjet irodalomtörténész általában mint az angol és az amerikai irodalom, valamint színház szakértője szerepel, ismert Shakespeare-kutató, de foglalkozott már a magyar irodalommal is, így 1940-ben Borisz Paszternak válogatott műfordításainak kötetében Petőfit ismertette. Meg kell jegyeznünk, hogy utószavában a korábbi orosz fordítások közül csak Holodkovszkijét említi, és hosszasan mentegeti *Az ember tragédiájának* szerinte kétségtelen pesszimizmusát. A V. Noszkov érdekes, modern rajzaival illusztrált mű 10 000 példányban jelent meg, impresszumából még azt is megtudjuk, hogy 1964. június 28-án adták nyomdába, és ugyanez év augusztus 27-én imprimálták.

Az általunk elemzett négy rész ebben a fordításban így hangzik:

I.	Завершено творенье наконец!
Машина вертится да отдохнет творец.
Пусть ни единый зубчик шестеренки
Не обвешает за мильоны лет.
II.	Нет! В будущем все это осмеют:
Политик, мнившийся нам великаном,
Подвижник веры удивлявший нас,
Грядущему покажутся шутами,
Когда займут их место простота,
Величье подлинное, натуральность,
Чтоб люди прыгали лишь там, где яма,
И пролагали путь лишь на простор.
Науку же, которая своею
Хитросплетенной сущностью приводит
Сейчас к безумию, никто не станет
Тогда учить – премудрость, эта будет
Ясна для всех.
III.	Зачем зияешь, бездна, предо мной?
Не мни, что ночь твоя меня пугает –
В ней только прах земной, а я тебя
Перешагну в сияньи ореола.
Дух юности, поэзии, любви
Мне путь откроет в вечную отчизну,
Земное часть лишь моя улыбка,
Слетевшая на чье-нибудь лицо!
IV.	ЕВА Ах, мне понятна эта песнь, о боже!
АДАМ Я внял! Повиноваться буду тоже.
Но вот конец! О нем бы мне забыть.
ГОСПОДЬ Азм рек: очеловек, борись и уповай!

Az orosz fordítások sorában ez az első – s ez legfőbb érdeme –, amely Madách stílusát érzékeltetni tudja: hogy a legnagyobb, legmagasztosabb dolgokról fellengzősség nélkül, puritánul egyszerűen, de köznapiság, laposság legcsekélyebb jele nélkül tud szólni. Mazurkevics és Holodkovszkij stilizált, cirkalmazott; Krasenyinnyikova jobbadán lapos prózát adott, Martinovnál megszólal maga Madách. És megvan e fordításban a madáchi szöveg „mondhatósága” is, az, ami egy-egy előadásnál külön s mindig újra feltűnik az eredetiben: hogy még az idejüket múlt, manapság nem használatos szavak is természetesen, érthetően csengenek kontextusában. Martinov fordításának azonban nemcsak ez a stílári, inkább hangulati eleme, hanem értelmi, tartalmi eleme is megfelel a művészi hűség kritériumának. Ahol eltér a szó szerinti értelemről, általában nem lépi túl a fordítói licencia határát.

Ezek közé tartozik az I/2-ben, hogy „*az alkotó pihen*” helyett ezt olvassuk: „hadd pihenjen az alkotó”, s hogy az I/3–4-ben az Úr jövőbelátó *megállapítása* („*évmilliókig eljár*”) helyett *parancs. óhaj* («Пусть...») áll. S ugyanebbe a kategóriába sorolható az is, hogy a II/7–8-ban az ominózus lovas-hasonlatot Martinov sem adja vissza, de eléggé világos megoldást választ helyette („...hogy az emberek csak ott ugorjanak, ahol gödör van, és csak a térségben építsenek utat”).

Nehéz feladat elé állította Martinovot a II/2. sor, s abban is ez az egy szó: „*államférfi*”. Ez a fogalom ugyanis az orosz történelemből s következképpen az orosz nyelvből is hiányzik. Az orosz államnak voltak vezetői, azoknak miniszterei, hivatalnokai, voltak politikusok, de hiányzott az a fogalom, amely a nyugat-európai világban Cincinnatus legendás alakjáig nyúlik vissza, aki közéleti hivatást tölt be, midőn szükség van tehetségére, de különben visszavonul a polgári életbe. Ez a Cincinnatus pl. a szovjet lexikonban «политический деятель» meghatározással²⁹ szerepel, ami épp oly kevésbé fedí az „államférfi” fogalmát, mint Mazurkevics teljesen hamis «гордый вельможа» kifejezése, vagy Krasenyinnyikovának a fogalmat értelmileg megközelítő, de az oroszban – láttuk – mesterkéltlen ható meghatározása: «родственный муж». Holodkovszkij egyszerűen kihagyja ezt a szót, és a hozzátartozó gondolatot is. Egyébként a fogalom két legközelebbi orosz körülírása – a lexikon-meghatározás és Krasenyinnyikova kifeje-

zése – semmiképp sem való verses szövegbe. Martinov tehát a korlátozott lehetőségekhez képes helyesen járt el, amikor e szót „politikus”-sal fordítja – *faute de mieux*. Nem teljes értékű az oroszban más értelmű, tehát szó szerint fordítva félrevezető „orthodox” (II/3) szónak «подвижник веры» kifejezéssel való tolmácsolása (ugyanúgy, mint Krasenyinnyikovánál).

Nem érthetünk azonban egyet a III/3. sor Martinov-féle megoldásával. „*A por hull csak belé, e föld szülötte*” ebben a fordításban így hangzik: „Benne [az éjben] csak földi por van” – ettől a megoldástól megváltozik a kép is, a dinamizmus is: Madáchnál a porhüvely kerül a sírgödörbe, maga Éva azonban átlépi azt. S a Martinov-féle megoldásra még az sem elegendő indok, hogy kedvezni akar a materialista felfogásnak – hiszen mindjárt ott van utána pontos, hű fordításban az, hogy „*Én glóriával átállépek azt*”.

Hamis képet kapnánk azonban, ha e makulák mellett nem említenők az olyan pompás, trouvaille-nak mondható megoldásokat, mint pl. az I/1. sor súlyos nyomatóka.

Viszont a mű utolsó sorának nyelvi puritánságát, s ezzel az egész mű filozófikus kicsengését viszi téves vágányra a „Mondottam” (IV/4.) ódon egyházi-szláv megoldása, mely elüt a fordítás egészének pompás, közérthető stílusától.

Egyébként megállapíthatjuk, hogy Martinov a nyersfordításokon kívül felhasználta – jól, alkotóan – Krasenyinnyikova fordítását is; a már idézett egyezésem kívül még az alábbiakat találjuk:

Krasenyinnyikova	Martinov
...завершен	...завершено (I/1.)
...своими хитросплетениями ...	своею хитросплетенной сущностью (II/10.)
...борись и твердо уповай!	...борись и уповай! (IV/4.)

Végül Martinov fordításának erényei közt kell említenünk a ritmikai hűséget is, amely ugyancsak hozzájárul a madáchi hangulat megteremtéséhez.

Röviddel a kötet megjelenése után a Népszabadságban olvastunk róla alapos bírálatot.³⁰ Héra Zoltán irodalomkritikus, aki ráadásul az orosz irodalom szakértője is, így jellemzi Martinov stílusmegoldását „E fordításnak szinte minden során érződik, hogy szerzőjének egyszerre csábító és egyszerre megtorpantó küzdelem Madách. Abból, ahogy fordítja a magyar költőt, kitűnik, hogy a világirodalom nagy teljesítményeinek a sorában látja *Az ember tragédiáját*... Tudatosan támaszkodik arra az érzés- és kifejezés-kincsre, amellyel... a filozófiai költészet sok remek alkotásával gazdagította a művészetet az orosz irodalom. Martinov átültetésében *Az ember tragédiája* rokonává válik Puskin filozófikus etűdjeinek, Lermontov *Démonának*, Dosztojevszkij tépelődő Gorkij új hittel teljes, humanista látomásainak... Fordítása azonban... egészében *egy költő* szavát és dikcióját adja: *Madáchot szólaltatja meg oroszul*... Nem díszíteni igyekezik, a lényeg megragadására tör... Inkább száraznak akar látszani, mint hamisnak, bízik az egésznek magával ragadó pátozásában, filozófiai, etikai izgalmaiban.”

Igen, így éri el Martinov az eredeti mű nyelvi puritánságát, tömörségét.

Héra Zoltán észreveszi, hogy „*Az ember tragédiájának* azok a sorai, amelyek nálunk szállóigékké lettek, a fordításban nem hatnak olyan tömörnek, találónak”. S bár Héra ezt a hiányt mentegeti azzal, hogy más részek viszont „éppen a fordításban válnak hangsúlyosabbakká”, mi ezt nem találjuk mentségnek, s épp az ilyen aforizmaszerűség megvalósításában látjuk a fordítás leendő további csiszolásának legfőbb feladatát. S Héra megállapítását néhány konkrét példával támasztjuk alá:

Az első színből:

Csak hódolat illet meg, nem bírálat.

Одна хвала меня коснуться может, / А не хула!

„Csak dicsőítés illethet meg engem, nem pedig becsmélés [káromlás]”

(Értelmileg egyfelől nem szerencsés megoldás, mert Lucifer nem káromolja, csak bírálja az Urat, másfelől azonban csak helyeselhetjük, hogy Martinov elkerülte az itt stílszerűtlen „kritika” szót, és a «хвала–хула» szembeállítás hangtani trükkje).

Nem adhatok mást, csak mi lényegem.

Но, кроме своей сути, / Дать не могу я ничего иного!

„Lényegemen kívül azonban én semmi mást nem adhatok.”

Fukar kezekkel mérsz, de hisz nagy úr vagy.

Ты скуповат, как всякий господин!

„Fukar vagy, mint minden nagy úr.”

(Az árnyalati értelemváltás az iróniából zúgolódást csinál.)

Az első prágai színből:

János, nekem szükségem volna pénzre.

Мне нужно денег!

„Nekem pénz kell!”

Azt is kifogásolja Héra Zoltán, hogy Martinovnál „a rímek gyakori elejtése, illetve esetlegessége” tapasztalható: nem ott rímel, ahol Madách tudatosan alkalmaz rímet. Erre viszont mi találunk mentséget: a rímek száma és elosztása a fordításban megfelel az eredetinek: van úgy, hogy nem ugyanott rímel, ahol Madách, de ugyancsak fontos helyeken, s ahol igazán a lényeghez tartozik a rím (pl. a londoni szín végén a haláltánc párverseiben), ott igen hatásosan oldja meg a feladatát. *{Ezúttal ez inkább súlyos fogyatéksége a fordításnak, mintsem erénye! Így ugyanis éppen az egész mű legköltőibb része, Éva verses mondandója vált teljesen (hang)súlytalanná azáltal, hogy a haláltánc többi szereplőjétől eltérően prózában fogalmazza meg gondolatait. (Fordítva jobb lett volna!) Az ellentétet ezúttal nem a vers-próza ellentétpárra vetítve kellett volna visszaadni, hanem úgy, ahogyan azt Madách tette: a párversek ellentéte nála az xaxa forma. Vegyük észre, hogy nem is lehet a próza! Éva ugyanis nem megkerüli a sírgödört (jobban belegondolva ezt sugallja a fordító, ha prózában adja vissza a szavait), hanem „átallépi”.}*

Maga a fordító így vall munkájáról: „Igen nehéz volt a költemény lefordítanom... Hiszen nemcsak a költő nevében, hanem az Úristen, az

ördög, az angyalok, Kepler és Danton, a fáraó és az eszkimó, Ádám és megannyi más szereplő nevében is kellett beszélnem!... S most Madáchnak újfajta olvasói lesznek: akik tanúi, sőt résztvevői annak, hogy az emberiség kilép a viláгурbe...”³¹ Hangsúlyozza, hogy az eredeti műnek nemcsak a versformáját, de még a fonetikáját is megpróbálta reprodukálni. Fordítását, úgymond, nem Madách halálának századik évfordulójára, a Béke Világtanács által is megünnepeelt jubileumra készítette, évek óta dolgozott rajta, de különös örömeire szolgál, hogy munkája éppen ezen az évfordulón láthat napvilágot.

Fordítói vallomása, a kritikai megítélés, de legfőképpen a fordítás, a mű alapján mindent egybevetve, Leonyid Martinov orosz szövege nemcsak, hogy toronymagasan áll a korábbi orosz fordítások fölött, hanem Madách Imre drámai költeményének összes idegen nyelvű tolmácsolásai közt a legelső vonalba tartozik.

Kiegészítés (2014)

A tanulmány megjelenésének idején még nem volt a műnek oroszországi előadása; a korábbi fordítások nyilván nem voltak alkalmasak arra, hogy egy színrevitel alapjául szolgáljanak, Martinové pedig csak nem sokkal korábban jelent meg.

Lengyelországhoz hasonlóan az orosz fővárosban is mindmáig csak idegen nyelven adták elő a *Tragédiát*. Előbb a budapesti Nemzeti Színház, miként Varsóban, hasonlóképpen Moszkvában is vendégszerepelt Madách főművével 1970. márc. 25. és ápr. 4. között, sőt, Leningrádban is előadták a darabot. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy már jóval korábban volt egy amatőr magyar előadás: 1946. jún. 26-án, a cerepoveci 437-es hadifogolytáborban, amelyet négy további előadás követett. Ez (eddig) az egyetlen ismert eset, amikor Évát férfi alakította. (ENYEDI 294., 332–333.) Egy évvel a budapesti Nemzeti Színház társulatának fellépése után, a tartui Vanemuine Színház vendégszerepelt Moszkvában, ezúttal sem oroszul, hanem észtül adták elő a *Tragédiát*. (ENYEDI 336–337.)

Mindazonáltal volt orosz nyelvű előadás is, éspedig Martinov fordítása nyomán:

[a] **Település:** Minszk
Hely, társulat: Gorkij Orosz Drámai Színház
Időpont: 1979. május
Ádám: Tkacszenok, A. L. – Pinyigin, Nyikolaj
Éva: Zajceva, Larissza – Kuzmina, Szeptelana
Lucifer: Krjuk, Leonyid – Bodnarenko, Valerij
Rendező: Lucenko, Borisz
Fordítás: Martinov, Leonyid fordítását átdolgozta: Bruk, Eduard és Lucenko, Borisz

[b] **Település:** Groznij
Hely, társulat: Lermontov Színház
Időpont: 1979. május
Ádám: Sztuzsev, Vitalij Lvovics
Éva: Britkova, L.
Lucifer: Pozdorovkin, A.
Rendező: Szolcajev, Mimalt M.
Díszlet: Goncsarov
Jelmez: Goncsarov
Fordítás: Martinov, Leonyid

Érdekes módon nem ugyanaz a társulat, és természetesen nem ugyanazok a színészek adták elő a darabot a két városban. Még érdekesebb, hogy Minszkben az Eduard Bruk és Borisz Lucenko által átdolgozott Martinov-fordítás szövegét mondták a színészek, míg a grozniji előadás esetében nincs tudomásunk a szöveg átdolgozásáról. A minszki Gorkij Orosz Drámai Színház előadását egyébként a budapestiek és a szolnokiak is megtekinthették (1979. dec. 6-án, ill. dec. 12–13-án), míg a grozniji Lermontov Színház Rigában vendégszerepelt a művel. (ENYEDI 348–350.)

[c] **Település:** Riga
Hely, társulat: A Lermontov Színház (Grozni) vendégjátéka
Időpont: 1979?
Ádám: Sztuzsev, Vitalij Lvovics

Éva: Britkova, L.
Lucifer: Pozdorovkin, A.
Rendező: Szolcajev, Mimalt M.
Díszlet: Goncsarov
Jelmez: Goncsarov
Fordítás: Martinov, Leonyid

Az új orosz fordítás 2011-ben jelent meg, Jurij Pavlovics Guszev [sz. Ножовка (Пермской области), 1939. jan. 28.] szerkesztésében, és ugyanő, valamint Darja Jurevna Anyiszimova [sz. Химки (Московской области), 1982. aug. 13.] fordításában.

[6.] Имре Мадач ❖ Трагедия человека ❖ Издание подготовил Ю. П. Гусев ❖ [Перевод: Ю. П. Гусев и Д. Ю. Анисимова] ❖ Наука ❖ Москва ❖ 2011 ❖ 624 стр.

Külső megjelenésében is különleges, egyedülálló *Tragédia*-fordítás született. Már az is példátlan, hogy az Orosz Tudományos Akadémia hivatalos kiadója, a Nauka jelentette meg a művet, s történt mindez hat évvel azután, hogy a Magyar Tudományos Akadémia (nem lévén többé saját kiadója) lemondott a mű kritikai kiadásáról, és átengedte azt az Argumentum Kiadónak. A terjedelemnek csupán kb. 40%-át teszi ki a mű: a többi tanulmány, kép, illusztráció.

A kiadó által felkért Jurij Guszev hosszú és körültekintő előkészítő munka után fogott hozzá a fordításhoz. Tökéletesen tudott magyarul, ennek ellenére számos részletkérdést illetően folyamatosan konzultált Bíró Bélával (Sepsiszentgyörgy), Bárdos Józseffel (Nagykőrös) és e sorok írójával; mindhármunkat felkért egy-egy résztanulmány megírására is. Munkájának az alapja a Kerényi-féle 2005-ös kritikai kiadás volt.

A Radó György által kiemelt négy rész fordítása az alábbi:

I. Что ж, вот и наступил трудам конец,
И делом рук своих любитесь творец.
Миллионы лет пройдут, пока хоть винтик
Придется в механизме замснить.

229

II. Ах, милый мой, когда-нибудь пожалуй,
Все это станет вызывать лишь смех.
Вельможу, что казался всемогущим,
Ревнивого блюстителя догматов
Шутами наши внуки назовут –
Конечно, если внуки наши будут
Людьми естественными и простыми,
Великими не рангом, а душой.
Людьми, которые уж если будут прыгать,
То – через яму, а непросто так,
Пойдут не напролом, а там, где можно
До цели сократить нелегкий путь...
А философию тогда, ту, что сегодня
Своей запутанностью сводит нас с ума,
И стар и млад поймет без затруднений.

III. Клубится бездна возле ног моих,
Но не страшит меня ее зиянье:
Лишь брэнное, лишь прах в нее падет,
А суть моя над ней парит в сиянье.
Несу я в сумерки земного бытия
Любовь, поэзию и молодость без края.
Моя улыбка освещает жизни мрак,
Как светлый луч потерянного рая.

IV. ЕВА Как, Господи, мне внятна эта песнь!
АДАМ И я проникся, следовать ей буду...
Но – тот конец... Как мне забыть его?
ГОСПОДЬ Я говорю: Адам, надейся и борись!

A fordításról a XIX. Madách Szimpózium tavaszi ülészakán Somi Éva és Bárdos József tartott egy-egy előadást.

230

Jegyzetek

1. Vasárnapi Újság 1885. VIII. 30. 569. – *Az ember tragédiája és a cérné*. Uo. 1887. X. 28. 716.
2. DARVAS István: *Megismerkedésem Maxim Gorkijjal, Leonyid Leonovval és a többiekkel*. Irodalomtörténet 1960. 341.
3. VÁRADI STERNBERG János: *Petőfi „Az apostol” és Madách „Az ember tragédiája” a cári cenzori jelentések tükrében*. Filológiai Közlöny 1961. 408–410.
4. Leningrádi Központi Történelmi Levéltár. 776. iratsomó, 21. katalógus, 460. sz.
5. Л[ев] М[ихайлович] ДОБРОВОЛЬСКИЙ: *Запрещённая книга в России 1825–1904*. Москва, 1962. Издательство Всесоюзной Книжной Палаты. 223–224., 249. – L. még: RADÓ György: *Az ember tragédiája és az oroszok*. Napjaink (Miskolc) 1964. 10. sz. 7. – DÁNIEL György: *Ismeretlen Tragédia-fordítás*. Magyar Nemzet 1964. X. 7.
6. PINTÉR Ákos: *Gorkijnál*. Pesti Napló 1902. 347. sz. – Ua.: *Gorkij Magyarországon*. Művelt Nép, Bp., 1954. 34–35.
7. K. GOLOTYINA GALINA: *Az ember tragédiájának orosz fordításáról*. Világirodalmi Figyelő 1959. I. sz. 44.
8. К. Тр-н-кий [Иннокентий Михайлович БОЛАКОВ]: *Эмерик Мадач и его «Трагедия Человека»*. Русское Обозрение 1893. № 7. 226–253. – И. МАТУШЕВСКИЙ: *Русская Мысль* 1901. № 9–10. – Всеволод ЧЕШИХИН: *Мадач*. БРОКГАУЗ–ЭФРОН: *Энциклопедический словарь*. Том 18. Брокгауз–Эфрон, Санкт-Петербург, 1896. 339. (Lexikoncikk) – Nem említi a Madáchról szóló első orosz közleményt: *Эмерик Мадач (Венгерский поэт)*. Иллюстрированная Газета. Том. 15. 1865. № 16. 253.
9. K. GOLOTYINA GALINA: i. m. 45. 18. sz. jegyzet.
10. *Аллегии Оливии Шрейнер*. Нижегородский Листок 1899. № 348. – Нижний Новгород, 30. IV. 1903. közli А. ХРАБРОВИЦКИЙ: *Горький и Имре Мадач*. Новый Мир 1958. № 6. 275. – Нижний Новгород, 23. V. 1903. uo. – 24. XI. 1903. WALDAFEL József: *Gorkij és Madách*. Tanulmányok a magyar–orosz iro-

- dalmi kapcsolatok köréből. 2. köt. Akadémiai Kiadó, Bp., 1961. 273. – Нижний Новгород, 20. XII. 1903. М. ГОРЬКИЙ: *Собрание сочинений в тридцати томах*. Том 28. Гослитиздат, Москва, 1954. 294–296. – Нижний Новгород, 5. I. 1904. Waldapfel uo. 273–274. – Москва, 16. I. 1904. Waldapfel uo. 274. Üzenet keltezés nélkül Waldapfel uo. 274. – Krasenyinnyikova levelei: Москва, 9. V. 1903. Waldapfel uo. 271–272. – 17. XII. 1903. Waldapfel uo. 273. – Москва, 3. III. 1904. Waldapfel uo. 274–275.
11. А. Д. ГРИНЕВИЦКАЯ: *Горький и Нижегородский Листок. Максим Горький в Нижнем Новгороде*. – А. Н. СЕОБОДОЕ: *В Нижнем Новгороде на заре 20. века. III. Горьковский период*. Известия нижегородского университета. II. 1928. – В. А. ДЕСНИЦКИЙ: *Горький нижегородских лет*. Горький (Сборник статей и воспоминаний о Горьком), 1928. – GYÖRGY Lajos: *A magyar és az orosz irodalom kapcsolatai*. Kolozsvár, 1946. – BALÉCZKY Emil: *Nесколько данных о русско–венгерских литературных отношениях. Максим Горький и венгры*. Études Slaves et Roumaines 1948. – Архив М. Горького. IV. 147. – ua. V. Письма к Е. К. Пешковой. Москва, 1955. 112. – М. ГОРЬКИЙ: *Жизнь Клима Самгина*. М. ГОРЬКИЙ: *Собрание сочинений в тридцати томах*. Том 19. Гослитиздат, Москва, 1952. 309. – А. А. САБУРОВ: *Работа Горького над первой части романа «Жизнь Клима Самгина»*. Горьковские чтения 1949–1950. Москва, 1951. 131–133.
12. *Gorkij és Madách*. Felolvasás, 1957. XII. 18. – Ua. Akadémiai Kiadó, Bp., 1958. 52 l. (Irodalomtörténeti füzetek 14. sz.) – Ua. *Tanulmányok a magyar–orosz irodalmi kapcsolatok köréből*. 2. köt. Akadémiai Kiadó, Bp., 1961. 231–278. – L. még: VARGA Imre: *Gorkij és Az ember tragédiája*. Magyar Nemzet 1958. VIII. 6.
13. RADÓ György: *Magyar irodalom oroszul (1834–1959)*. A fordítások és a kritikai irodalom bibliográfiája. (Kézirat.)
14. *J. Pawlowsky's Deutsch–Russisches Wörterbuch*. Dritte ungearbeitete und wesentlich vermehrte Auflage. Kymmell–Fleischer, Riga–Leipzig, 1902. 1213.

15. БУЛГАКОВ, С.: «Трагедия Человечества» Эмериха мадача. Вопросы жизни 1905. № 2. 205–222. – С.: Трагедия Человечества. Мир Божий 1905. № 1. стр. 92–94.
16. SZÉMÁN István: *Az ember tragédiája oroszul*. Alkotmány 1909. 39. sz.
17. GOLOTYINA: i. m. 45.
18. WALDAPFEL: i. m. 246.
19. GOLOTYINA: i. m. 46–47.
20. WALDAPFEL: i. m. 244
21. GOLOTYINA: i. m. 43.
22. WALDAPFEL: i. m. 244.
23. *Летопись, жизни и творчества А. М. Горького*. Том 2. Издательство Академии Наук СССР, Москва, 1958. 112. – WALDAPFEL: i. m. 263.
24. *Летопись...* Том 2. 261. – WALDAPFEL: i. m. 263.
25. KOSZTOLÁNYI Dezső: *Lángelmék*. Nyugat, Bp., 1941. 305–312. – *Летопись...* Том 3., 1959. 380.
26. L. 11. sz. jegyzet! – Az említés helyes értékelése: WALDAPFEL: i. m. 264–269.
27. *Летопись...* Том 4. 1960. 439. – WALDAPFEL: i. m. 269–270.
28. Ország Világ 1964. VIII. 26. – Esti Hírlap 1964. X. 2. – Literaturnáя Газета 1964. X. 3. – Népszabadság 1964. X. 4. – Népszava 1964. X. 4. – Délmagyarország 1964. X. 6.
29. *Большая Советская Энциклопедия*. Второе издание. Том 46. Государственное Научное Издательство БСЭ, Москва–Ленинград, 1957. 632.
30. HÉRA Zoltán: *Madách – oroszul*. Népszabadság 1964. X. 25. – L. még: ELBERT János: „*Az ember tragédiája*” oroszul. Magyar Nemzet 1964. XI. 7. – E. FEHÉR Pál: *Martinov „Madácha”*. Élet és Irodalom 1964. X. 31. – *Az ember tragédiája – orosz nyelven*. Ország Világ 1964. XI. 18. – SZÖKE György–D. ZÖLDHELYI Zsuzsa: *Az ember tragédiája oroszul*. Nagyvilág 1965. 4. sz. 616–617. – *Madách emlékest Moszkvában*. Népszabadság 1964. XII. 4. – *Madách velünk van. Madách emlékünnepek a Szovjetunióban*. Élet és Irodalom 1964. XII. 26. – Összefoglaló cikk *Az em-*

- ber tragédiájának oroszországi útjáról*: RADÓ György: *Az ember tragédiája és az oroszok*. Napjaink (Miskolc) 1964. X. 1. 7.
31. *Классик венгерской поэзии. К столетию со дня смерти Имре Мадача*. Иностранная Литература 1964. № 10. 274.

A szlovák fordítások

Viszonylag későn, 1905-ben, amikor a szláv nyelvek közül már a lengyelnek, a szerb-horvátnak, a csehnek és az oroszoknak is volt, összesen nyolc Madách-fordítása, került sor a mű tolmácsolására azon a nyelven, amely pedig igen közel állt Madách Imréhez. Hiszen Alsósztrégován szlovák parasztok éltek körülötte, életrajzírói feljegyezték, hogy utolsó érzelmi szálai szlovák parasztasszonyokhoz fűzték, sőt, a szlovák irodalomhoz is fűzte családi hagyomány: dédatyja, Madách Péter szlovák, illetve cseh nyelven verselt.

De ha későn is – a szlovák irodalom egyik legkiválóbb képviselője jelentkezett *Az ember tragédiájának* fordításával: Pavol Országh [Felsőkubin (Vyšný Kubín), 1849. febr. 2.–Alsókubin (Dolný Kubín), 1921. nov. 8.], aki Hviezdoslav („Csillagdiacsóító”) írói néven vált a szlovák költészet klasszikusává: ő „alkotta meg a szlovák irodalomnak mindmáig legnagyobb, leggazdagabb költői művét”.¹ Lírai és epikus költő, drámaíró és műfordító; irányzatát illetően Sziklay László ezt a kérdést veti fel: „mi készítette arra, hogy radikálisan szakítson az epigonok álnépies szalonromantikájával, hogy jutott el a realizmushoz?”² S ugyanő így jellemzi Hviezdoslav műfordításait: „Korának legtermékenyebb szlovák műfordítója... tudja, hogy a műalkotás emeli nemzeti irodalma színvonalát s hozzájárul a költői nyelv gazdagodásához... a *Hamlet* és a *Szentivánéji álom* fordítására Arany ihlette... Lelkiismeretes, alapos fordító volt... Petőfinek 40, Aranyynak pedig 28 költeményét fordította le szlovákra... Shakespeare művei mellett legnagyobb fordítói teljesítménye Madách *Az ember tragédiájának* átültetése volt.”³

Ez a fordítás először folyóiratban, majd még ugyanabban az esztendőben könyvalakban is megjelent.

- [1.] Imrich Madách ✎ *Tragédia Človeka. Dramatická báseň* ✎ Preložil Hviezdoslav ✎ *Slovenské Pohľady* ✎ [1.] 1905. str. 358–378. ✎ [2.] str. 430–443. ✎ [3.] str. 472–483. ✎ [4.] str. 550–562. ✎ [5.] str. 606–614. ✎ [6.] str. 682–695. ✎ [7.] 1906. str. 173–182. ✎ [8.] str. 325–336. ✎ [9.] str. 391–400. ✎ [10.] str. 441–453. ✎ [11.] str. 552–559.

- Idem ✎ *Nákladom „Slovenských Pohľadov” Turčiansky Sv. Martin* ✎ 1905 *{1906?}* ✎ 270 str.
— Idem ✎ *Hviezdoslave Sobrané Spisy Básnické* ✎ *Svázok XV. Preklady z Maďarských Básnikov* ✎ *Pečlivost'ou Matice Slovenskej* ✎ *Turčiansky Sv. Martin* ✎ 1931 ✎ str. 131–344.

1912-ben Hviezdoslavot mint magyar művek nagyszerű tolmácsolóját beválasztják a Kisfaludy Társaság tagjai közé, s még külön kiemelik, hogy *Az ember tragédiájának* e szlovák szövege hűségénél és szépségénél fogva alkalmasint a mű legkitűnőbb, legtökéletesebb idegen nyelvű változata.

Lássuk most az általunk kiválasztott négy részt e fordításban:

- I. Je zavŕšené, áno, dielo diel;
stroj ide, odpočívá stvoriteľ.
Prez milliony rokov bude sa
stroj toten točiť kolo svojej osi,
než jeden zúbok jeho koleša
obnoviť prijde, bo sa otreľ čosi.
- II. ...Raz smiať sa budú
na všetkom. Štátnika hen, ktorého
sme veľkým zvali, ortodoxa, jehož
na spôsob modly obdivovali
sme úctyplne – za komediantov
ich pováži svet po nás, jaknáhle
na tie ich miesta pravá dostaví
sa veľičina oná jednoduchá
a prirodzená, ktorá iba tam
dá preskakovať, kde je jama, tam len
vyznačí cestu, otvorený kde
i priestor k tomu je. A nauke
tej, čo včul' vedie k šialenosti svojím
spletitým stavom, trebárs nik sa jej
nebude učiť, porozumie každý.

- III. Čo záviš pysk mi u nôh, bezdno temné?
 Noc tvoja, never, nesplaší ma: prach
 len do nej sypne sa, to dieťa zeme,
 ja s gloriolou prekročím jej prah.
 Lúbosti, básnictva a mladosti
 mne jasný genij v domov večnosti
 otvára cestu, pokým kol sa stmieva.
 Môj smeť len praje zemi rozkoše,
 keď na spôsob sa slnka lúčov vše
 po obličajoch tu-tam porozlieva.
- IV. EVA Hoj, rozumiem tej piesni, Bohu chvála!
 ADAM I ja sám šípim, čo mi zaspievala,
 aj chcem to plniť. Len ten konce kýsi!
 ten kebych vedel vytreť z pamäti si!
 HOSPODIN Povedal som ti, človeče, i čuj
 raz ešte: bor sa a vždy dôveruj!

Már az első pillantás meggyőz róla, hogy Hviezdoslav a sorokat szabadon szaporítja ott, ahol az eredeti mű gondolatait nem tudja az eredeti sorszámába szorítani. Mert fő célja a gondolati teljesség, s ez az, amit kiválóan el is ér. Hogy „*a nagy mű*” nála „művek műve” (dielo diel) – egy miniatűrben mutatja meg, hogy a jó műfordítás az alkotás jegyeit viseli magán. A nyomatékos részekben (pl. az I., III. és IV. részben) Hviezdoslav bővebben rímelteti sorait, mint Madách, de ez a bővített rímeltetés olyan keret, amelyben semmi sem vész el az eredeti mű tartalmi elemeiből, legfeljebb elenyésző mértékben megszorítja azokat, pl. az I/4. megújítandó kerékfogáról szólva, hozzáfűzi: „mert elkopott”, a IV/2-höz még hozzáteszi: „amit elénekelt”; a IV/3. „*feledni*” igéjét „emlékezetemből kitörülni” szinonimával teszi rímelővé, a IV/4-et pedig ezzel bővíti ki: „és halld még egyszer”. Különbözik ezek az eredetinél dúsabban rímelő részek tartalmilag hívek.

A Hviezdoslavnál sem rímelő II-ben az eredetinek némi fellazulásán kívül nem látunk eltérést, a III-ban viszont, ahol a rímelés már kényszeríti a fordítót, becsúsztott ez a Madáchtól idegen felsor: „mialatt körülöttünk besötétedik”.

Hviezdoslav fordítása színre került:

[b] Bratislavában, a Slovenské národné divadlo 1926. december 11-én

mutatta be – az előadást a sajtó és a közönség is érdeklődéssel és megbecsüléssel fogadta. A kritikusok közül a magyar irodalom másik jeles szlovák szakértője, Štefan Krčmery a párizsi szín elemzése során⁴ a fordításról is bírálatot mond, noha csak egy lábjegyzetben. Kifogásolja a mű utolsó sorának fordítását, amely nem érzékelteti az eredeti szöveg tömörségét. Általában, mondja Krčmery, Hviezdoslav gyakran gyengíti Madách stílusát; a kritikus egy példát is bemutat a szöveg felhígítására. Felrója még Hviezdoslavnak, hogy olykor „erőszakot követ el a szlovák nyelv szórendjén és fonetikáján”, viszont azt állítja, hogy verselésében, rímgazdagságában, itt-ott találoán árnyalt kifejezéseivel az eredeti fölé tud emelkedni.

Ezzel azonban még nem ért véget a szlovák fordítások története, melynek szövegelemzéseinél Szalatnai Rezső és Sándor László volt segítségünkre.

A második világháború után *Az ember tragédiájának* új szlovák fordítása jelent meg, Valentín Beniák [Kinorány (Chynorany), 1894. febr. 19.–Pozsony (Bratislava), 1973. nov. 6.] jeles, de magatartásában elmentmondásos költő – „1938 után tényleg került... a fasiszmus »dalnoka«... végül is... csaknem teljesen érthetetlen szimbolikus misztikába burkolózik... míg végül a háborúellenesség, a pacifizmus dalnoka lesz... Ő is jó műfordító... Oscar Wilde-en kívül a magyar irodalom kiváló tolmácsolója.”⁵ Utóbb, 1957-ben a magyar költészet szlovák nyelvű, igen vaskos antológiáját adja ki. *Az ember tragédiájából* készített fordítását Fra Makarius írói álnéven, a nagyszombati egyházi kiadóvalatalnál tette közzé.

[2.] Madách Imre ❖ Tragédia Človeka ❖ Z maďarského originálu a doslov napísal Fra Makarius [Valentín Beniák] ❖ Spolok Sv. Vojtecha ❖ Trnava ❖ 1950 ❖ 212 str.

Az 5500 példányban megjelent, modern fordításból:

- I. Hej, dielo hotové dovedna splýva,
stroj roztočil sa, tvorca odpočívá.
Pobeží milión rokov po osi,
kým vymení sa zúbok v koleši.
- II. Raz budú s smiechom na to spomínať.
Štátnika, čo ho voláme my veľkým,
ortodoxa, čo je nám na obdiv,
komediantom nazve vek po nás,
keď miesto po ňom prosto vezme si
prirodzený a pravý veľikán,
čo skočí iba tam, kde jarý sú,
a nechá cestu tam, kde voľný priestor.
A učenie, čo dnes tak zamotané je,
až do šialenstva vedie, potom každý
aj bez učenia ľahko pochopí.
- III. Ty priepasť temná, pri nohách čo zíváš,
mne tvojej noci báb sa netreba,
veď len prach padne v teba, len to ľudské,
ja v sláve povznesiem sa nad teba.
Strážny duch jari, poézie, lásky,
zevedie ma, kde vlast' mi odveká,
odtiaľ môj úsmev osladí zem túto,
zasvietiac lúčom na tvár človeka.
- IV. EVA Chvála Bohu, ja pieseň túto chápem.
ADAM Tuším jej význam, podľa nej se riadiť
chcem. Len ten koniec, jak na ten zabudnúť?
HOSPODIN Riekol som: človek, bojuj, drž sa, dúfaj!

Hviezdoslav és Beniák fordítása közt a különbség talán elsősorban nem is annyira a két költőre, mint inkább az 1905. és az 1950. évi szlovák irodalmi nyelvre jellemző, arra a hatalmas fejlődésre, amelyen a kifejező eszközök és formák terén ez a nyelvi, a közel fél évszázados idő

alatt, átment. Beniák szövege hűség és költői színvonal tekintetében körülbelül megfelel – a változott körülmények közt – Hviezdoslavénak. Amazzal szemben az új fordítás előnyére kell írunk, hogy nem „ajándékozta meg” Madáchoz az eredeti műből hiányzó tartalmi elemekkel, jóllehet a rímek megszorításában ő sem marad el elődje mögött (az I., III. és IV. részben ő is rímeltet ott, ahol Madáchnál nincs rím), stílusában is van valami barokkos elem. A nyelvi kifejező eszközök félszázad alatt bekövetkezett gazdagodása – és nyilván saját egyéni költői stílusa – arra ragadja el Beniákot, hogy egy erőteljesnek, egyéninek vélt kifejezőmóddért Madách stílusbeli tömörségét, puritánságát áldozza fel. Pl. az I/1-ben a magyar „*Be van fejezve*” önála valamiféle „eggyé kövacsolódott” (dovedne splýva) – ilyesmi azonban csak igen elvétve fordul elő nála (az elemzett 27 sorban mindössze az idézett helyen), különben fordítása igen szépen és híven cseng, tartalmilag is igen pontos – úgy véljük, a fordítói licencia határán belül marad, amikor I/4-ben „*újítani kell*” helyett azt mondja: „kicsérélődik”, a III/5-ben pedig „*nemtője*” helyett „örszellem”-et, „örangyal”-t, „*ifjúság*” helyett „tavasz”-t fordít. Hogy a II/7-ben a lovas hasonlatot nem veszi át, az sem túlzott hiba, sem a IV/4. sor fordítása: „Mondottam: ember küzdj, tarts ki, bízzál” (lát-szik: a fordító értelmileg próbálta átmenteni a „*bízva bízzál*” kifejezést, de megoldásában elveszett a magyar kifejezés zamata). Kifogásolható azonban, hogy a IV/3. sort kérdésnek fogja fel – ezzel tulajdonképpen a IV/4. sor ünnepi fensége, a mű végső kicsengése megy veszendőbe.

Az 1964. évi Madách-jubileum adott alkalmat arra, hogy a szlovák költészet egyik legkiválóbb élő képviselője, Ctibor Štítnický [Dörner Tibor, Csetnek (Štítník), 1922. szept. 6.–Pozsony (Bratislava), 2002. jún. 12.] közzétegye *Az ember tragédiája* harmadik szlovák fordítását. A jubileumi napokban a falanszter szín egyik részlete és az utolsó három szín meg is jelent nyomtatásban.

- [3.] Imre Madách ✻ Tragédia Človeka, úryvok z 12. obrazu ✻
Preložil Ctibor Štítnický ✻ Kulturný Život (Bratislava) ✻ 3.
X. 1964 ✻ str. 1.
— Idem ✻ Lúdové noviny (Budapest) ✻ 15. X. 1964.
— Tri posledné obrazy ✻ Slovenské Pohlády ✻ 1964. No. 10. ✻
str. 73–80.

Ezenkívül ebből a készülőfélben levő új, szlovák fordításból az utolsó három színt be is mutatta a

[c] bratislavai televízió 1964. október 4-én.

A sajtóban megjelent részletek közt az általunk elemzett négy szövegrészből csak az utolsót találjuk meg:

IV. EVA Ah, rozumiem tej piesni, vďaka bohu!
ADAM Tiež tuším, čo mi káže. Pôjdem za ňou.
Len na smrť, Pane, – ako zabudnúť?!
PÁN Riekol som: bojuj, vytrvaj a ver si!

Ez a fordítás is, akárcsak Beniaké, a IV/3. felsőhajtó kívánságát („...csak azt tudnám feledni! –”) kérdéssé változtatja („...hogyan feledjem?”). Ezáltal pedig a IV/4. – ahol Madáchnál az Úr szava fenségesen, filozófiai megoldásként, kinyilatkoztatásszerűen mutatja meg az ember útját és rendeltetését – e két fordításban egyszerű válasszá lesz, mintha az Úr, lezárva a párbeszédet, azt a tanácsot adná Ádámnak: „[A véget akarod feledni? Nos,] megmondám: küzdj, tarts ki és higgyél”.

Ctibor Štítnický azonban, mint a gondos, lelkiismeretes fordítóművészek általában, nem fejezte be munkáját az első közöltetéssel. Csiszolta, tökéletesítette fordítását a sajtóközlések után is: tanúsítja ezt fordításának könyvalakban megjelenő teljes szövege, amelyet a kiadó szívességéből, már a jelen dolgozat írása közben, tördelt kefelevonatban bocsátott rendelkezésünkre.

{Mielőtt azonban ez a kiadás megjelent volna, volt egy rövidített szövegkiadása a munkának:

[4.] Imre Madách ❖ Tragédia človeka ❖ Preložil Ctibor Štítnický
❖ Dilža ❖ Bratislava ❖ 1965 ❖ 106 str.

Az 1966-os, első teljes fordításnak Radó György birtokában lévő kefelevonata bizonyára módosult a későbbiekben. Erre következtethetünk abból, hogy nála a terjedelem 177 oldal, míg a kinyomtatott könyv tényleges terjedelme 189 oldal.}

[5.] Imre Madách ❖ Tragédia človeka ❖ Preložil Ctibor Štítnický
❖ Tatran vydavateľstvo beletrie a umenia. Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry ❖ Bratislava ❖ 1966 ❖ 189 str.
{— Idem ❖ Tatran ❖ Bratislava ❖ 1988 ❖ 291 str. [2. kiadás]
— Idem ❖ Kalligram ❖ Bratislava ❖ 1998 ❖ 337 str. [3. kiadás; kétnyelvű]
— Idem ❖ Edícia Populart ❖ [Bratislava?] ❖ [1999] ❖ 129 str. [4. kiadás]}

{A második kiadás a Tragédiám kívül a Mózes, továbbá néhány vers fordítását is tartalmazza. PRAZNOVSZKY₁ szerint 1985-ben jelent meg a második kiadás, ennek azonban sem a magyarországi, sem a szlovákiai könyvtárakban nincsen nyoma.}

Štítnický végleges szövegéből:

- I. Hej, veľké dielo je už hotové.
Stroj krúti sa už, Pán si pohovie.
Milión rokov ten stroj pobeží,
kým čo len zúbok zoderie sa v ňom.
- II. Raz toto všetko bude ľudom na smiech.
A štátnika, čo veľký sa nám zdal,
aj kňaza, ktorý obdiv vyslúžil si,
budúce veku nazvú gašparkami,
keď vystrieda ich naozajstná veľkosť,
tá prirodzená, prostá, ktorá núti
len pred prekážkou koňa ku skoku,
no uvoľní ho, keď prekážok nieto.
A náuke, čo dneska hlavu múti
až k šialenstvu, v tých časoch, ktoré prídu,
aj bez učenia každý porozumie.
- III. Hlboká priepasť, prečo dýchaš na mňa,
nad tvojou nocou žiari svetlo neba:
prach zeme padá na dno čiernej jamy,

so svätožiarou prejdem ponad teba.
Duch poézie, mladosti a lásky
ma povedie do mojej večnej vlasti
a úsmev môj, čo zošlem s lúčom slnka,
dá ľudským tvárom nádych rajskej slasti.

- IV. EVA Ah, rozumiem tej piesni, vďaka Bohu!
ADAM Aj mne sa zdá, že chápem. Pôjdem za ňou!
Len na smrť, na smrť – ako zabudnúť!
PÁN Riekol som: bojuj, človeče, a ver!

E négy rész, a végleges, csiszolt szöveg alapján állíthatjuk, hogy Ctibor Štítnický a művészi hűségnek egészen magas fokán tolmácsolta Madách művét: fordítása *Az ember tragédiájának* legjobb idegen szövegei közé tartozik. Az I-ben árnyalati eltérései („*az alkotó*” helyett „*az Úr*”, a „*tengelyén*” hiányzik, az „*újítani kell*” helyett „*el nem kopik*”) mind a fordítói licencia keretén belül maradnak, ha a szöveg egésze úgy cseng, mint ez a fordítás. Hasonló az árnyalati eltérések aránya és jellege a II-ben („*nagynak nevezünk*” helyett „*nagynak látszott*”, „*orthodoxot*” helyett „*papot*” – ez az egyetlen, aminek túlzott modernizálásával nem tudunk egyetérteni –, „*szövevényes*” helyett: „*megzavarja a fejeket*”) és a III-ban („*Mit állsz, tátongó...*” helyett: „*Miért lehellsz reám...*”, a „*lábaimnál*” hiánya, „*Ne hidd, hogy éjed engem elriaszt*” helyett: „*Éjed fölött az ég fénye ragyog*”, „*A por... a föld szülötte*” helyett: „*a föld pora*”, az eredetiből hiányzó „*fekete gödör fenekére*”, „*napsugár gyanánt*” helyett „*napsugárral*”). A IV-et pedig, összehasonlítva ugyanezeknek a soroknak folyóiratban megjelent korábbi változatával, s így mintegy betekintve Štítnický alkotói műhelyébe, egészen kiváló megoldásnak kell tekintenünk; ha a „*bízva bízzál*” ilyen kettőzött formában megoldatlan maradt is, e sor hangja, súlya, tartalma pótolja: a fordító kiküszöbölte korábbi változatának szeplőit.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy Štítnický modernizál ugyan, de csak olyan mértékben, mint amennyire egy mai fordításnál elengedhetetlenül szükséges; hiszen az az enyhe, múlt századi archaizmus, amely nálunk a Madách-hagyomány itthoni hatóerejénél fogva közeli és érthető – egy másik nyelvben disszonáns, sőt értelmetlen volna.

E fordításra szinte megjelenésének másnapján reagált a magyar sajtó.⁶ Szalotnai Rezső mindjárt bevezetőjében mint jelentős irodalomkapcsolati eseményről emlékezik meg e fordításról, megjelenéséről. Hviezdoslav munkája – írja – ma már „elavult, már szembeötlően mesterkéltsé, szóösszetételei élettelenek, avas ízű”, Beniák viszont „szó-mágus, saját versgyakorlatával, könnyed impresszionista modorban szép csengéssel, sőt az eredeti zenéjén túlcsevegve mutatta be modernül Madáchot”, ezzel szemben Štítnický „szövege szépen gördül, s ritmusában, szavaiban, szóösszetételeiben, korhangulatában mindenütt az eredetit érzékelteti”. Ennek okát a fordító magatartásában látja, abban, hogy „Štítnickýnek Madách műve élő és mai mondanivaló”.

Ezt a fordítást nagy sikerrel mutatta be⁷

[d] Košicén a Štátne divadlo 1966. április 9-én.

Bizvást elmondhatjuk, hogy mindazon nyelvek közül, amelyek a mű több fordításával rendelkeznek, a szlovák az egyetlen, amelyben Madách szövegének valamennyi tolmácsolása magas színvonalú, és a maga korában valamennyi megütötte a nyelv fejlettségének megfelelő művészi hűség magas mértékét. Ebben kétségkívül döntő szerepet játszik a két nép történelmének és gondolkodásának sok közös eleme, de a kiváló szlovák műfordítók tökéletes magyar nyelvismerete is.

Kiegészítés (2014)

Hviezdoslav fordításának bibliográfiai leírása korrekt ugyan, kérdés azonban, hogy mennyire felel meg a tényeknek? A leírás szempontjából mérvadó címdalban valóban az 1905-ös évszám olvasható, ugyanakkor a címdallal kísértetiesen megegyezni látszó borítón 1906 szerepel. Ebben az esetben talán ez utóbbi felelhet meg az igazságnak. Erre magyarázatot adhat, hogy a belívek nyomása talán még 1905-ben megtörtént, de mert a folyóiratban részletekben történő közlés áthúzódott az 1906-os évre, ezért szerencsétlen megoldás lett volna, mintegy „lelőve a poént”, már előbb megjelentetni a teljes művet. A később ké-

szült borítón viszont már az új évet tüntették fel. Akárhogyan is történt: a borítót nyilván később nyomták, mint a beliveket. Ezzel együtt, inkább csak szögletes zárójelben és kérdőjellel láttam indokoltnak szerepeltetni 1906-ot; a kérdőjelet más dokumentumok alapján lehetne csak elhagyni (pl. Hviezdoslav feljegyzései, levelezése, a nyomda vagy a kiadó dokumentumai stb.).

A szlovák bemutatókat, s az azt követő előadásokat több okból is érdemes kiegészíteni. Nem véletlenül kezdődött [b] jellel az „első” előadás ismertetése, korábban ugyanis volt már szlovák nyelvű előadás.

[a] *Település:* Košice
Hely, társulat: Kelet-Szlovákia Színtársulata
Időpont: 1925. november 21., 25.
Ádám: Benatzky
Éva: Petzova, E.
Lucifer: Sykora, J.
Rendező: Hut, Jozef
Fordítás: Országh-Hviezdoslav, Pavol

A Radónál is szereplő két (színpadi) előadásnál a betűjelzés változatlan, az adatok azonban kiegészíthetők (a [c]-vel jelölt rádióelőadásról viszont változatlanul nincsenek további adataink):

[b] *Település:* Bratislava
Hely, társulat: Slovenské národné divadlo
Időpont: 1926. december 11., 12., 16., 25., 1927. január 2., 13., február 6., április 30.
Ádám: Sviták, Jan
Éva: Meličkova, Hanča
Lucifer: Bezdiček, Jozef
Rendező: Jiříkovský, Václav
Fordítás: Országh-Hviezdoslav, Pavol

[d] *Település:* Košice
Hely, társulat: Štátne divadlo
Időpont: 1966. április 9., 10., 13., 16., 22.

Ádám: Rajniak, Ivan – Rybárik, Ján
Éva: Volkova, Elena – Ďurišova, Judita Vicianova
Lucifer: Bzdúch, Ján
Rendező: Rakovský, Tibor m. v.
Fordítás: Štítnický, Ctibor

Voltak továbbá az eredeti tanulmány megjelenése után is előadások:

[e] *Település:* Bratislava
Hely, társulat: Slovenské národné divadlo
Időpont: 1969. október 11.
Ádám: Haverl, Leopold
Éva: Thirring Viola
Lucifer: Filčík, Ctibor
Rendező: Rakovský, Tibor m. v.
Fordítás: Štítnický, Ctibor

[f] *Település:* Budapest
Hely, társulat: A Slovenské národné divadlo vendégjátéka a Vígszínházban
Időpont: 1970. április 28., 29.
Ádám: Haverl, Leopold
Éva: Grúberová, Zdena (28-án)
 Poláková, Eva (29-én)
Lucifer: Filčík, Ctibor
Rendező: Rakovský, Tibor m. v.
Fordítás: Štítnický, Ctibor

Mindezek az információk Enyedi bibliográfiájából tudhatók. (ENYEDI 231–232., 235., 327., 331., 333.) Újabb előadásról nem érkezett hír, és Štítnický fordításának sem tudunk – 1999 óta – újabb kiadásáról. Az 1999-es kiadás felfedezéséért Balga Lászlónak (Csáb) mondok köszönetet, aki abban is segített, hogy a nagykürtösi könyvtár könyvtárközi kölcsönzéssel megszerezze a kiadást, amelyet ilyen formán digitalizálni is sikerült.

Jegyzetek

1. SZIKLAY László: *A szlovák irodalom története*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1962. 472.
2. Uo.
3. Ua. 515–516. – L. még: BÉKÉS István: *Árva parti dalnokverseny*. Tükör 1964. XI. 10.
4. [Štefan] K[RĚMĚRY]: *Revolučná scéna v „tragédii Človeka”*. Slovenské Pohľady 1927. 110–114. – DARVAS Sándor: *Az ember tragédiája – szlovákul*. Magyar Újság 1926. XII. 11. – Uo. 1926. XII. 14. – KREPELKA Elek: „*Az ember tragédiája*” szlovák bemutatója a pozsonyi színházban. Híradó 1926. XII. 12. – Eugen HOLLY: *Madách: Die Tragödie des Menschen*. Grenzbote 1926. XII. 14. – NÉMETH Antal: *Az ember tragédiája a színpadon*. Budapest Székesfőváros, Bp., 1933. 117–119.
5. SZIKLAY: i. m. 670.
6. SZALATNAI Rezső: *Az ember tragédiája új szlovák fordítása*. Magyar Nemzet 1966. III. 6. – -la: *Nový preklad Tragédie človeka*. Kulturny Život 1966. III. 18. – (e. fehér): *Az ember tragédiája szlovákul*. Élet és Irodalom 1966. III. 19. – RADÓ György: *Az ember tragédiája szlovákul*. Irodalmi Szemle (Bratislava) 1966. 4. sz. 353–357.
7. *Az ember tragédiájának országos bemutatója*. Új Szó (Bratislava) 1966. IV. 10. – GÁLY István: *Madách Imre, Az ember tragédiája. Ünnepi bemutató a kosicei állami színházban*. Uo., 1966. IV. 15. – RADÓ György: *Az ember tragédiája szlovák bemutatója Kassán*. Magyar Nemzet 1966. IV. 16. – Milan POLÁK: *Patetická tragédia človeka*. Pravda (Bratislava) 1966. IV. 15. – MONOSZLÓY Dezső: *Madách tragédiája Kassán*. Élet és Irodalom 1966. IV. 23. – FILYÓ Mihály: *Tragédia človeka*. Ifjúsági Magazin 1960. IV. {*Nem világos, hogy egy magyar nyelvű lapban miért jelent volna meg szlovák nyelvű ismertetés, és az évszám is kétségeket ébreszt az utolsó bibliográfiai adat hitelességével szemben.*}

Az olasz fordítások

Mint *Az ember tragédiájának* német, francia, lengyel, latin, szerb-horvát, román és szlovák nyelvű fordítása, úgy az olasz nyelvű is magyar államterületen, az akkor Magyarországhoz (a két világháború közt Olaszországhoz, ma pedig Rijeka néven Jugoszláviához {2014-ben Horvátországhoz} tartozó Fiumében indult meg. Sokáig tartott azonban – majdnem két évtizedig – amíg napvilágot láthatott. A magyar sajtó már 1899-ben ezt a hírt közölte: „Fonda Antal és Czink fiumei professzorok »Az ember tragédiájá«-t lefordították olaszra. Tízenöt hónapig dolgoztak a művön akképp, hogy a magyar Czink leggondosabban ellenőrizte és támogatta az olasz Fonda munkáját. Fonda mint tehetséges költő ismeretes az olasz irodalomban”. A két fordító azonban akkor csak annyit tudott elérni, hogy egy fiumei lap, a L’Operajo közölt egy részletet (az egyiptomi színt) a fordításból.¹

Kötet formájában *Az ember tragédiájának* ez az első olasz szövege csak 1908-ban jelent meg. Címlapján olvasható, hogy ketten fordították: Lodovico Czink betű szerinti fordítását („versione letterare”, mai kifejezéssel: nyersfordítását) Antonio Fonda foglalta olasz versekbe:

[1.] Emerico Madách ❖ La Tragedia dell’Uomo ❖ Poema Drammatico Ungherese ❖ Recato in verso italiano de Antonio Fonda, sulla versione letterale di Lodovico Czink ❖ Con illustrazioni tratte dai cartoni del Conte Michele Zichy ❖ Tipografia P. Battara ❖ Fiume ❖ 1908 ❖ 208 p.

A két fordítóról nem sokat tudunk. Czink Lajosról megemlíti a Szinnyei-féle bibliográfiánk, hogy 1857-től 1911-ig élt, a sienai és a római egyetemen tanult, és 1885-től Fiumében kereskedelmi iskolai igazgató volt – Antonio Fondára vonatkozóan az Országos Széchényi Könyvtár katalógusa mutatja, hogy a fiumei olasz nyelvű iskolák részére olvasókönyveket és magyar történelemkönyvet írt, tudjuk továbbá, hogy tartalomformában híven lefordította Kölcsey *Himnuszát*, és elég híven Vörösmarty *Szózatát* tankönyvekbe. Madách-kiadványuk láthatóan aulikus

jellegű: korábbi évszázadok stílusában ajánlják a kiadást nyilván anyagilag támogató gróf Nákó Sándor fiú kormányzónak, sőt, még az illusztrátor Zichy Mihályt is megajándékozzák a grófi címmel. Előszavukban, melyben Madách életét, a világirodalom hasonló műveit is mertetik, s *Az ember tragédiáját* a pesszimizmus sűrű homályába burkolt alkotásnak mondják, a mű addigi fordításainak néhány adatát is ismertetik (nem tudnak a lengyel, a latin, a cseh, a román, az orosz és a szlovák fordításról).

A drámai költeménynek az a négy részlete, amelyet a fordítások elemzésének módszereként minden fordításból idézünk és megvizsgálunk, a Czink–Fonda-féle változatban így hangzik:

- I. La grand' opra ê fornita; oh, adunque ruoti
La mirifica mole, e il Creatore
Delle fatiche sue prenda riposo!
Là; si volga per mille anni e per mille
Sull' asse indistruttibil s'aggirando,
Finchè, guasto in congegno, nella corsa
Non s'arresti...
- II. Tempo verrà che tutto ciò di spasso
Ne fia motivo. L'uom di Stato, lui
Che noi stimiamo grande, l'ortodosso
Ammirato da noi, nell'avvenire
Quali istrioni si terranno, e in loro
Vece la vera natural grandezza
E semplice avrà regno; essa che solo
Là dove s'apre il varco d'una fossa,
Prende lo slanico a valicarlo, e dove
Il terreno d'ugual modo si stende
Segue la via segnata. Le complesse
Discipline dell'oggi, che a pazzia
Traggon le menti, non più fiano apprese,
Le nuove ognun comprenderà, nè d'uopo
Avrà guari di studio a conseguirle.

III. E a che mi stai dinanzi ai piè, profondo
Orrido precipizio? La tua notte
Me guari non spaventa. In te soltanto
Crede la polve, e in te la polve cade
Dalla terra prodotta. Io, dalla Gloria
Scorta, m'accingo a valicarti. Il genio
D'amor, di poesia, di gioventude
M'apre la via della dimora eterna.
Quaggiù, nella terrena valle, allora
Reca soltanto voluttà il mio riso
Che, solar raggio, a illuminar discende
Volto umano.

IV. EVA Grazie, grazie, mio Dio, del canto appieno
L'intimo senso a me s'apre.
ADAMO Ed io pure
Sento che l'indovino. Ah! s'io potessi
Quella fine obliar...

IL SIGNORE Uomo, tel dissi:
Ardito lotta e nel lottar confida!

A gyengébb tehetségű vagy hibás elvű fordító – akinek nem telik erejéből, hogy a tartalom, a forma és a hangulat művészi tolmácsolásának együttes maximumát megközelítse – az eredeti műnek legalább valamelyik elemét igyekszik megmenteni a többinek feláldozásával; ebben a fordításban azonban még csak kísérlet sem történt Madách drámai költeményéből hiánytalanul megmenteni akár annak egyetlen elemét. Fonda a nyersfordítást verses – decasillabo és főként endecasillabo mértékű – sorokra tördelte.

Már a terjedelem is fellazul – hasonlítsuk össze a sorok számát Madáchnál és ebben az olasz fordításban: I.: 4–6^{1/2}; II.: 11–15; III.: 8–11^{1/2}; IV.: 4–5. Persze, két nyelv, két verstan különbözősége indokoltá tehet ilyen terjedelmi különbséget egy tartalmilag, hangulatilag, tömörségét, stílusát illetően is művészien hű fordításnál – itt azonban ezek az elemek is hiányoznak. „A nagy mű fel van szerelve; óh, most

forogjon a csodálatos épületóriás, és az Alkotó fáradalmaiból pihenni készül” – ha így visszafordítjuk a mű első két sorát, ezzel még csak bőbeszédűségét, szövegkihívását érzékeltettük, meg azt, hogy egy pontos, egyszerű kifejezésből – „*be van fejezve*” – milyen laza kép – „fel van szerelve” – lett; s még hosszan zsörtölődhetnénk, hogy ilyen szószaporítás kedvéért érdemes volt-e az „opera” szót „opra”-vá csonkítani; a terjedelmileg, prozódiaileg azonos, nyelvtanilag odaillő és értelmileg hű „routa” (= „*forog*”) helyett miért választották a nyelvtanilag és értelmileg oda nem illő „ruoti” (= „*forogjon*”) igealakot; a Madáchnál érthető *pars pro toto* képből („*a gép forog*” – vagyis a gép kereke) milyen képzavar lett azzal, hogy „az épületóriás forog”, ami legfeljebb kacsalábon történhetne meg stb. stb. – de nem érdemes még több szót fecsérelnünk a hibák felsorolására, mert a fordítás minden egyes sorához több sornyi rosszalló kommentárt fűzhetnénk... Legfeljebb azt tehetjük hozzá, hogy – mint más, jobb fordítások esetében is – a kifogások száma később csökken, a fordítók jobban „belejönnek” munkájukba. A III-ban pl. csak az a feltűnő hiba, hogy „*a por hull csak belé*” ok nélkül kibővül: „benned csak a por hisz, és beléd csak a por hull”, vagy az, hogy a „*soltanto*” szó téves helyre került, s így értelme: „*csak mosolyom hoz gyönyört*” helyett: „*mosolyom csak gyönyört hoz*”. A IV. pedig már egészen elfogadható műfordítás.

A Czink–Fonda fordításról megemlékezett az egykorú sajtó,² megemlégtették a későbbi olasz fordítások előszavaiban, és a róluk szóló recenziókban is, elemzően azonban csak több mint fél évszázaddal a megjelenése után az az átfogó tanulmány foglalkozott vele, amely a drámai költemény összes addigi olasz fordításainak részletes értékelését adja.³ E tanulmány szerzője a miénknél sokkal bővebben vett részletek, idézetek alapján a miénkhez hasonló ítéletet mond, és miután felsorolja e fordítás néhány, mulatságosan ható olasz „stílusvirágát” (pl. az egyiptomi színből Éva: „...*ha a nép jajja nem hágy megnyugodni*”: „la pace mi fura” = „békémet ellopja”; a római színből Ádám: „*Vagy a gyönyör csak egy ital víz-é...*”: „*stilla di fresca linfa*” = kb. „egy csöppnyi friss nedű” stb.), megállapítja, hogy ez a fordítás szinte rögeszmés szépiétéseivel, díszítéseivel, archaizálásaival, körülírásaival különb, pompásabb szeretne lenni az eredeténél.

Az ember tragédiája olasz fordításainak újabb ismertetője és elemzője értékeli a Czink–Fonda-féle fordítás egyetlen érdemét, a kellő versmértéket („véleményünk szerint az olaszban ennek ideális versmértéke az endecasillabo, annak összes lehető változatában, amelyet valóban alkalmazott is Fonda, majd Widmar...”); de egyebekben ő is lesújtóan nyilatkozik erről a fordításról: „rosszul berendezett nyelvi múzeumnak” nevezi, ahol: „hiteles antik anyag található bárgyú utánzatok halmaza mellett”.⁴ Felsorol ez a bíráló a fordításban hibásan hangsúlyozott szavakat (pietà helyett piéta, simile helyett simile stb.), továbbá egyéb példákat a „mérhetetlen számú nyelvi szörnyetegek” közül, amelyek „tragikomédiává teszik ezt a más sorsra érdemes művet”, s ráadásul elviselhetetlenné is a fordítás szószaporításával.

A Czink–Fonda-féle fordítás jelentősége tehát alig több, mint egy bibliográfiai adaté. A harmincas évek derekán azután, midőn *Az ember tragédiájának* világhíre – főként a bécsi és a müncheni rádióelőadások, majd a burgtheateri bemutató nyomán – új, jelentős állomásához érkezett, az igazi olasz–magyar kapcsolatoknak, az irodalom és a kultúra mély történelmi kapcsolatainak néhány munkása arra próbálta felhasználni a fasiszta Olaszországnak és Horthy Magyarországnak nagy hangon hirdetett kapcsolatait, hogy az olasz olvasók tömegeinek kezébe adja, s lehetőleg az olasz színházlátogatóknak meg is mutassa *Az ember tragédiáját*. Erre a két feladatra pedig a Czink–Fonda-féle fordítás igazán nem volt alkalmas. Ilyen körülmények közt jelent meg 1936-ban Madách művének egyszerre két új olasz fordítása: az egyik Antonio Widmar, a másik Umberto Norsa műve.

Antonio Widmar, a budapesti olasz követség sajtóattaséja kifejezetten színpadi előadás részére fordította le a művet:

[2.] Imre Madách ❖ La Tragedia dell’Uomo ❖ Poema drammatico ❖ Traduzione in versi di Antonio Widmar ❖ 28 xilografie originali di Dezsó Fáy ❖ Prefazione del Sen. Alberto de Berzeviczy ❖ S. A. Editrice Genio ❖ Milano ❖ [1936] ❖ 273 p.

Antonio Widmar (Widmar Antal, Fiume, 1899. jún. 9.–Chiavari, 1980. dec. 27.) fiumei születésű, kettős anyanyelvű, a fordításnál tehát

nem volt szüksége külső nyelvi segítségre. Mégis valóságos munkaközösségben végezte a fordítás munkáját – amint azt fordításának előszavában olvassuk –, mégpedig éppen a színpadi bemutató előkészítése végett. Elmondja ebben az előszóban, hogy már 1919 óta foglalkozott a fordítás gondolatával, terve azonban csak 1934 februárjában (tehát láthatóan a Burgtheater bemutatójának ösztönzésére) öltött végső formát azzal, hogy a művet Rómában is be kellene mutatni. Ötletének megvalósítása végett – írja – kapcsolatba lépett Németh Antallal, a már akkor neves rendezővel, Horváth Jánossal, a római Collegium Hungaricum növendékével, ki ismert díszlettervező volt, és Farkas Ferenc zeneszerzővel, Respighi tanítványával. Hosszú estéken át dolgoztak együtt, és már a fordítás közben elkészítették az olasz nyelvű bemutató részletes színpadtervét is. Widmar eredetileg csak a Paulay-féle előadási terv értelmében megrövidített szöveget fordította le, mégpedig Albert Gianola professzorral együtt.

Antonio Widmar és Németh Antal terve azonban – a római bemutató – kútba esett. Sorsáról érdekes részleteket közölt az egykorú magyar sajtó: a 8 Órai Újság, a polgári ellenzék lapja Rómából jelentette, hogy Madách művét az ottani operaházban akarták bemutatni, és hónapokon át hirdették is, amikor azonban Widmar fordítása elkészült, azt kettős ellenőrzésnek vetették alá: egyfelől az olasz külügyminisztériumban (!), másfelől a római Collegium Hungaricumban.⁵ Nem hihető – éppen alább következő elemzésünk és Paolo Ruzicska értékelése alapján –, hogy *művészi* kifogások támadtak volna a fordítás ellen (Ruzicska külön hangsúlyozza, hogy ami hibát Widmar fordításában talált, az jóformán egy sem ebben a színpadra készült, rövidített szövegben, hanem az utólag hozzáfordított részekben fordul elő), inkább *politikai* oka lehetett annak, hogy *Az ember tragédiája* mégsem került színre Olaszországban. Talán a római szín tivornyájában éreztek nemzeti sérelmet, talán a felcsendülő Marseillaise sértette fülüket, vagy a falanszter egynémely mozzanatában magukra ismertek – ki tudná a fasiszta bürokraták gondolatait követni? *{A bizánci színt egyházpolitikai okokból is sérelmezheték Rómában.}* Talán egyszerűen csak azért maradt el ez a bemutató, mert a fasiszta Olaszországnak és Horthy Magyarországnak fennen hangoztatott barátsága tényleges, maradandó eredményekben

igen-igen szegény volt, és Madách művének belső ereje nem volt elegendő ahhoz, hogy a frázisok mögött rejlő tehetetlenségi erőt legyőzze.

Azután, amint a bemutató ügye egyre csak húzódott, Widmar lefordította a Paulay-féle változathoz hiányzó részeket is, újra fordította azokat a részeket, amelyeknek előbbi szövege Gianola professzortól származott, s így jött létre az a nyomtatásra került változat, amely immár a mű teljes szövegét tartalmazza. Németh Antal viszont elvégezte azt a rövidítést, amellyel a korszerű színpad igényeinek akarta megfeleltetni az előadandó szöveget: az irodalmi teljesség és a színpadi rövidítés kettős szempontját a megjelent kötetben tipográfiai eszközökkel hangolták össze: a színpadra rendelt szövegrészeket vastag betűkkel, a színpadon kihagyandó részeket közönséges betűkkel szedték, Németh Antal rendezői utasításait pedig zárójelbe tették.

Az általunk idézett négy szövegrész ebben a fordításban így hangzik:

I.	L'Opera immane, sì, è compiuta ormai.
Riposa il Creator: gire la mole
Ruoterà per millenni intorno all'asse
Finchè convenga rinnovarne un dente!
II.	Il mondo un giorno riderà di tutto:
L'uomo di stato che diciamo grande,
L'ortodosso che desta ammirazione,
Giudicheranno i posteri istrioni!
E se a lor posto la grandezza vera
Succederà con verità serena,
Quella che salta là dove c'è un fosso
Ed apre strade là dov'è lo spazio,
La dottrina che astrusa or ci tormenta
Nella sua complicata costruzione,
Sarà compresa pianamente, senza
Bisogno di speciali eure e studi.
III.	A che stai ai miei piedi, o fondo abisso!
Non mi spaventa la tua cupa notte!

La polvere ch'è nata dalla terra
 A te ritorna. In braccio della Gloria,
 Io mi preparo a valicarti, o abisso!
 Il genio della poesia sovrana,
 Dell'amor, della fresca giovinezza,
 M'apre la via della dimora eterna.
 Sulla terra il sorriso mio soltanto
 Dona gioia allorchè siccome un raggio
 Di sole scende sopra un volto umano.

IV. EVA Grazie, Signore, intendo l'armonia!
 ADAMO Credo intenderla anch'io! Seguir la vogliò!
 Ma quella fine, ahimè, scordar potessi!
 IL SIGNORE Uomo, ho parlato: lotta ed abbi fede!

Widmar több magyar regényen kívül Petőfi, Arany, Reviczky verseit fordította; Madách-fordítása toronymagasan áll a Czink–Fonda-féle szöveg felett. Már külső pillantásra is látjuk, hogy híven igyekszik megőrizni az eredeti formát, nem hígít; csak ott, ahol képtelen megoldani a tömör kifejezést, szaporítja a sorokat; az I-ben és a IV-ben nem, a II-ben 1, a III-ban 3 sorral. Vannak fordításában pontatlanságok, így az I/4-ben „évmilliókig” helyén „évezredekig” áll, a II/6-ban „*az egyszerű és a természetes*” itt „tisztá igazság” lett, a II/7–8. lovas-hasonlatát Widmar sem érti, s így megoldása a 8. sorban nem értelmes, a II/9. sorban „*örültséghez vezet*” e fordítás szerint „gyötör”. És vannak szószaporítások is, pl. a II/11-ben „*bár nem tanulja senki*” felduzzad: „különleges gondok és tanulmányok szüksége nélkül” (ez ráadásul lapos is), a III/5-ből – „*szerelem, költészet s ifjúság*” – ez lesz: „a felséges költészet, a szerelem, az üde ifjúság”. Hogy a IV/4-ben „beszéltem” áll „*mondottam*” helyett, ezt Ruzicska is megjegyzi tanulmányában (valamint az I/4-ben mutatkozó számeltérést is). Ruzicska egyébként igen egyenetlennek minősíti ezt a fordítást, úgy találja, hogy a színpadra szánt részek kidolgozása jobb, megoldásaik pontosabbak, kiérleltebbek, s a könyv olvasójának néha úgy tetszik, mintha Németh Antal nem is a színpad szempontjából, hanem merő esztétikai értékíté-

let alapján emelt volna ki vastagbetűs szedéssel jobb részeket a csetlő-botló sorok tömegéből.

Capacchi keményen bírálja meg ezt a fordítást is, és a Czink–Fonda-féle szöveg hibáit Widmaréra is ráolvassa, mint a hibás hangsúlyú szavakat (animo helyett animo), a helyesen megválasztott endecasillabo vers hibás használatát. Látja, hogy Widmar igyekezett a két háború közti olvasó szája íze szerint fordítani, de a szónokiasságtól való menekülésében helyenként az ódonosság, helyenként pedig az ellenkező végtel, a banalitásig menő hétköznapiasság kettős vétkébe esik. Capacchi is „kimazsoláz” komikusan ható és érthetetlen részleteket e fordításból, és rámutat a hanyag nyomdai előállításra is.⁶

A Widmar-féle fordítás történetéhez tartozik, hogy egy részlete már 1934-ben, a római bemutató körüli huzavona idején megjelent egy magyar folyóiratban: ez még a Gianola professzorral együtt készített szöveg volt (tudomásunk szerint ez a közlemény a korai változat egyetlen fennmaradt töredéke), s ha összehasonlítjuk a könyvalakban megjelent szöveggel, láthatjuk, hogyan változtatott, csiszolt rajta két évig Widmar.

[3.] Részletek „Az ember tragédiája” új olasz fordításából [a 8. és 9. színből] ✻ [Fordította Antonio Widmar és Alberto Gianola] ✻ Napkelet ✻ 1934 ✻ p. 618–621.

Hasonlítsuk össze az eredeti szöveg és a két fordítás néhány jellemző sorát!

ÉVA János, nekem szükségem volna pénzre.
 ADÁM Egy fillérem sincs, mind elhordtad immár.
 ÉVA Örök szükségét tűrjek-e tehát?
 Az udvarhölgyek pávaként ragyognak,
 Szintúgy szégyellek köztük megjelenni.
 Valóban, hogyha egy-egy udvaronc
 Felém hajolva, mosolyogva mond,
 Hogy a királyné köztük én vagyok,
 Szégyenkezem miattad, aki a
 Királynét így állítod udvarába.

1934	1936
Giovanni, mi occorrerebbero quattrini! Non ho un soldo, tu sei già presa tutte! Sempre miseria dunque ho da soffrire? Come pavoni brillano le altre E ho vergogna di mostrarmi in mezzo loro!	Giovanni, avrei bisogno di denari. Non ho un soldo: ti ho dato ogni mio avere. Vuoi condannarmi alla miseria, dunque? Come pavoni splendono le donne A corte, e mi vergogno in mezzo a loro. E veramente quando un cortigiano Si piega a me per dirmi sorridendo Che fra tutte io sono la regina, Mi vergogno per te, che in questo stato Presenti la regina alla sua corte!

*Nincs már közöttünk, ügyebár, harag,
Jó éjt – reggelre ne feledd a pénzt.*

1934	1936
Abbiám fatta la pace. Buona notte! Domattina ricordati il danaro!	Nessun rancore più, vero, tra noi? Buona notte! I denari non scordare!

ÉVA Itt is van egy fő, nem rosszabb Rolandnál.
ÁDÁM Ne ily kemény szót e gyöngéd ajakról.
ÉVA A vérpadon gyöngédebb szó nem illik.

1934	1936
Anche qui c'è una testa, non peggiore Di quella che hai mozzata alla Rolland! Dure parole in delicata bocca! Non ne vuol di più tenere forza!	Or sei contento? Eccoti un'altra testa Non peggiore di quella di Roland! Troppo gentili le tue dolci labbra Per pronunziar parole così dure! Non tollera la forza un altro tono!

És itt jegyezzük meg, hogy Widmar 1936-os szövegét (a római színből Péter apostol nagymonológját és a kondoni szín kezdő kórusát), valamint Norsa fordítását is (a záró színből a befejező jelenetet) közli a magyar irodalom egy olasz nyelvű antológiája:

[4.] Emerico Madách ✽ *La Tragedia dell'Uomo*. [Fragmenti] ✽ [Traduzioni di Antonio Widmar e Umberto Norsa] ✽ In ✽ Oscar Márfy ✽ *Palpiti del cuore magiaro nella sua letteratura*. (Antologia in versioni italiane) ✽ G. B. Paravia & C. ✽ Torino–Milano–Padova–Firenze–Roma–Napoli–Catania–Palermo ✽ 1937 ✽ pp. 197–203.

Az egykorú magyar sajtó igen dicsérte Widmar fordítását, s annak misszióját, itt-ott megemlégették Norsa fordítását is. Az általában csak sablonos méltatások közül kiemelkedik Lányi Viktor közleménye,⁷ amelynek szűkre szabott keretében legalább kísérlet történik a fordítás adatszerű értékelésére. Lányi Viktor dicsézően elemzi a párizsi szín elejének Danton-monológját, de azért halkán bírál is: „Néhol a fordítás látszólag »hígtja« Madácho, vagyis valamivel beszédesebb nálánál. Így ezt a két remek sort: »*Felkeltek a királyok ellenünk, S eléjük dobtuk fejedelmünk fejét*« az olasz három, kétségtelenül lazább sorban fejezi ki.” Mint pompás rímet emeli ki a paradicsomi szín zárósortait („Piangete, fratelli, per tutta la vita! / Ha vinto l'inganno! La Terra è smarrita!”), amihez a magunk részéről – nem kárhozzátóan – hozzáfűzhetjük, hogy ez – dantei rím, mégpedig a *Divina Commedia* kezdő rímpára.

A színpadi bemutató terve, mint láttuk, kútba esett, pedig még a veronai aréna részére a szabadtéri színpad tervét is kidolgozták.⁸

A Milánóban megjelent Widmar-fordítás évében látott napvilágot Torinóban *Az ember tragédiájának* egy másik olasz szövege:

[5.] Emerico Madách ✽ *La Tragedia dell'Uomo* ✽ A cura di Umberto Norsa ✽ Unione Tipografico–Editrice Torinese ✽ Torino ✽ [1936] ✽ 284, 4 p. ✽ (I grandi Scittori Stranieri. Collana di Traduzioni 69.)
{— *Idem* ✽ [1938]}
— *Idem* ✽ Ristampa stereotipia della 1ª edizione ✽ Unione Tipografico–Editrice Torinese ✽ 1942 ✽ 284 p.
— *Idem* ✽ 3ª ristampa ✽ Unione Tipografico–Editrice Torinese ✽ 1948 ✽ 284 p.

Umberto Norsa (Mantova, 1866. dec. 16.–Mantova, 1943. ápr. 5.) az első hivatásos költő-műfordító, aki *Az ember tragédiájának* olasz fordításába belefogott. A mantuai születésű, eredetileg jogászai képzettségű műfordító az olasz–francia nyelvterületen elharapózott, szertüink helytelen gyakorlat értelmében prózában fordított verses műveket: szanszkritból (Kaklidászát), angolból (Tennysont), oroszról (Krilovot) és magyarból: 1923-ban Petöfi-kötete jelent meg, de fordítói munkásságának híre már az első világháború előtt eljutott hazánkba, és 1912-ben a Kisfaludy Társaság tagjául ajánlották.⁹

A drámai költemény általunk vizsgált négy részlete e fordításban:

- I. Si, compiuta è la grande opera.
La macchina è in moto; il creatura riposa.
Essa girerà sul suo asse per milioni di anni
prima che occorra rinnovarne qualche ingranaggio.
- II. Un giorno si riderà tutto ciò.
L'uomo di Stato da noi proclamato grande,
il devoto da noi ammirato
saranno della posterità guidicati istrioni,
quando il posto loro sarà occupato della vera grandezza,
da quel che è semplice e naturale,
che fa saltare il proprio cavallo soltanto là dove è una fossa
e lascia la strada battuta soltanto là dove il libero campo è
[aperto davanti a lui.
E la dottrina, che ora conduce alla pazzia
con le sue astruserie, allora
senza essere studiata, sarà compresa da tutti.
- III. Perché ti spalanchi ai miei piedi, voragine?
Non credere che la tua notte mi spaventi:
la polvere soltanto, nata da questa terra, vi cadrà dentro:
io, circondata d'aureola, la oltrepasserò.
Il genio dell'amore, della poesia e della giovinezza
mi apre il cammino verso la mia patria eterna;

su questa terra il mio sorriso soltanto recherà gioia
quando, a guisa di raggio de sole, scenderà su qualche volto.

- IV. EVA Ah, comprendo il canto. Dio mio, ti ringrazio!
ADAMO Anch'io ne intuisco il senso e mi conformerò ad esso.
Solo la fine, solo quella potessi dimenticare!
IL SIGNORE Te l'ho detto, uomo: lotta e abbi fiducia.

Verssorok gyanánt kinyomtatott prózai szöveg – az egyes sorokat a fordító még számozza is. Az ilyen verstani kötöttség nélküli fordítás fokozottan rója szerzőjére azt a kötelezettséget, hogy a feláldozott verses forma árán legalább hajszálpontos tartalmi és hangulati tolmácsolást adjon. Általában Norsa fordítása megfelel ennek a követelménynek, de azért elkövet hibákat: az I/4-ben „kerékfogát” helyett „kerekes szerkezetet” ír, a II/3-ban az „orthodoxot” szó helyett az attól eltérő jelentésű „ájtatot” látjuk; a II/7-ben a legtöbb fordító által meg nem értett lovas-hasonlatot tökéletes megértéssel fordítja, de a II/8. magyarázatára ez a „szó szerinti” fordítás hosszas fejtegetést próbál adni: „ahol szabad a mező, és nyitva áll előtte”, s ezzel se jutunk többre. Egyébként e fordítás valóban pontos, és ha költői lendület nincs is benne, prózai lendület van. Ruzicska az igen részletes szövegelemzés során jó néhány félreértett szót, sort talál ebben a fordításban is, és véleménye szerint Norsa nyelve, stílusa teljesen alkalmatlan volna a színpadra: Norsa javára írja viszont a mű tartalmának feltárásában mutatott lelkiismeretességét.

Capacchi szerint ez a fordítás valóságos fellélegzés az előbbi kettő után. Erényének tartja a sorról sorra való, abszolút szabatosra törekvő tolmácsolást, hibájául rója fel helyenkénti félreértéseit, és a költőiség teljes hiányát. De legalább ama kettőnek pongyola és nyakatekert megoldásait itt nem kell elszenvednie az olvasónak.¹⁰

Az ember tragédiájának negyedik olasz fordítása a neves mai olasz író, Folco Tempesti (Montalcino, 1912. júl. 17.–?) műve, kinek magyar fordításban már regénye is megjelent, és aki írói készségén kívül azért is különösen alkalmasnak látszott erre a feladatra, mert nyelvünk ismerője, és közvetlen kapcsolatban állt már országunkkal, irodalmunkkal:

1938-tól 1943-ig a Magyarországi Olasz Intézet tanára és a debreceni egyetem olasz lektora volt, tanulmányt írt a magyar humanistákról, a nagy olasz színházi lexikon (*Enciclopedia dello Spettacolo*) magyar címszavainak szerzője, fordította Petőfi líráját és két magyar antológiát. Ezt a gazdag fordítói munkásságát Ruzicska így jellemzi: „Versfordításai nem mindig érzékeltetik a lefordított írók szellemét, de Quasimodo, Valeri, Sinisgalli és Fortini kevés, sőt igen kevés fordítása mellett, kétségkívül ezek a legjobbak, amelyek eddig Olaszországban a magyar költészetet képviselik. Tempesti biztos ízlése még ott is, ahol nem tolmácsolja tökéletesen az eredeti mű esztétikai értékeit, módot ad az olasz olvasónak, hogy közvetlen kapcsolatba kerüljön a magyar költészet világával – Tempesti szövegei ugyanis nem fordítás-ízűek.” Az általános jellemzés után *Az ember tragédiájának* Tempesti-féle fordításáról e tanulmányban ezt olvassuk: „Ezért kell őszintén sajnálnunk, hogy meg sem kísérelte versben fordítani *Az ember tragédiáját*. S azért is, mert ideges és helyenként mesterkélt prózája éppenséggel nem alkalmas a madáchi erő képviselésére.”

Capacchi elismeri, hogy *Az ember tragédiájának* legjobb olasz fordítása talán éppen Tempestié, de felrója neki, hogy az eredetiséget és a modernséget hajhászva, tájszavakat és ritka kifejezéseket, vagy éppen *slanget* alkalmaz, aminek az eredetiben nyomát sem látni. Példának hozza fel, hogy a párizsi színben Éva e szavai: „*Téged kívánt megölni, én ölém meg*”, ebben a fordításban a tengerentúli gengszterek stílusában így hangzik: „Voleva farti la pelle, io gli ho fatto la barba”, de még ezenkívül is jó néhány példát sorol fel. E bíráló szerint Tempesti prózájának stílusa és lejtése, ha eltekintünk kisiklásaitól, friss és hatásos, mindenesetre különb az utána következő Balla–Jeri-féle szövegnél.¹¹

Ezek után lássuk négy részletünkben Tempesti szövegét:

- I. La creazione ora è compiuta. Muovono i cieli, riposa il Creatore. E i cieli muoveranno nei millenni, prima che se ne incrinino un solo raggio.
- II. Un giorno si riderà di tutto. Lo statista che diciamo grande, lortodosso che ammiriamo, i posterì li diranno commedianti. Al oro

posto, vi sarà davvero la grandezza, quella semplice, quella naturale, quella che salta dove c'è un fossato, e apre strade là dove si allargano i campi. E la dottrina che ora ci la folli con i suoi arzigogoli, nessuno dovrà allora studiarla perché ognuno la comprenderà.

- III. A che t'apri, cupa profondità, davanti ai mici occhi? Non credere, che mi atterrisca la tua notte. Solamente la polvere, che la terra fa nascere cade dentro di te; io t'attraverserò cinta d'aureola. Il genio dell'amore, della poesia, della giovinezza, m'apre la strada alla mia patria eterna. Su questa terra soltanto il miosorriso reca la grazia, quando, raggio di cielo, risplende su di un volto.
- IV. EVA Comprendo il canto. Ti ringrazio, Dio mio!
ADAMO Anch'io credo di comprenderlo; lo seguirò. Potessi però dimenticare, dimenticare quella fine!
SIGNORE Uomo, ho parlato! Lotta, e abbi fede!

E a szöveg ismeretében teljes mértékben egyet kell értenünk Ruzicskával, aki sajnálja, hogy ez a fordítás nem verses – legfeljebb annyiban szállunk vitába vele, hogy Tempesti prózája nem azért nem alkalmas a madáchi erő érzékeltetésére, mert „ideges” vagy „mesterkélt”, hanem azért, mert – próza. Bár azt a formai kísérletet, amelyet a mű francia – ugyancsak prózai – fordításainál végeztünk,¹² itt is megismételhetők: a prózai fordítás sorait verssorokba tördelhetnők; itt azonban nem kapnánk olyan versritmusban tovagördülő szöveget, mint amott, hiszen mindjárt az I. első két sora („La creazione ora è compiuta. / Muovono i cieli, riposa il Creatore.”) és a III. első két sora („A che t'apri, cupa profondità, davanti ai mici occhi? / Non credere, che mi atterrisca la tua notte.”) ilyen tarka szótagszámot mutat: 8, 11, 16, 13. Bár a jellegzetesen rímelő részeknél (a római szín hetéra-dalaiban, a londoni szín bevezető kórusában és haláltáncának párverseiben) Tempesti a prózai sorokon belül rimeket alkalmaz – az az igyekezete, hogy az *eredetinek versre szabott gondolatritmusát a prózai szövegben is érzékeltesse*, szemmel láthatóan csődöt mond: pl. a IV/3. sorban, ahol a fokozó kettőzést („*csak az a vég, csak azt...*”) mindenáron kettőzéssel akarja tol-

mácsolni, s még a szükséges madáchi pátoszt is nélkülöző mondatai után megjelenik egy ilyen indokolatlannak ható ismétlés: „Potessi però dimenticare, dimenticare quella fine!”

De ha már ilyen szerencsétlen fogás volt a versnek ez a „próziaisítása”, legalább a tartalmi elemeket sikerült hiánytalanul és híven átmennie a fordítónak? Íme, az eredetitől eltérő fordítások: I/1. „*nagy mű*” helyett: „a Teremtés”, a sorvégi „*igen*” hiányzik; I/2. „*a gép*” helyett: „az egek”; I/3. „*évmilliókig*” helyett „évezredekig”, „*tengelyén*” hiányzik; I/IV. „*kerékfogát újítani kell*” helyett: „küllője meg nem reped”. A III/7–8-ban a lovas-kép Tempesti előtt nem világos, „*ugrat*” helyett ő „ugrik”, majd „utat nyit”. A munka előrehaladtával persze Tempestinél is csökken a hibák és pontatlanságok száma. A IV/4. sorban – amely egyébként pontosan egyezik a Widmar-féle fordítás utolsó sorával – a „*mondottam*” ismét „beszéltem”.

Folco Tempesti fordítása nem önálló kötetben jelent meg, hanem magyar drámák olasz nyelvű antológiájában. Herczeg Ferenc *Bizánc*-nak és Molnár Ferenc *Liliom*-nak társaságában:

[6.] Imre Madách ✽ La Tragedia dell'Uomo ✽ Versione di Folco Tempesti ✽ In ✽ Emerico Várady ✽ Teatro Ungherese ✽ Nuova Accademia Editrice ✽ Milano ✽ 1956 ✽ pp. 63–198. ✽ („Teatro di tutto il mondo” diretto da Raffaello Cantarella)

A soron következő ötödik, s mindeddig {1966} utolsó olasz Madách-fordítás megalkotója egy szerzőpár: a magyar születésű Balla Ignác (Magyarpécska, 1883. aug. 24.–Bp., 1976. szept. 10.) író, műfordító, újságíró, aki 1925 óta él Olaszországban – Milánóban –, eleinte mint magyar lapok tudósítója, majd mint a magyar prózairodalom termékeny fordítója és Alfredo Jeri (Livorno, 1896. okt. 17.–Livorno, 1962. febr. 22.) milánói költő és újságíró, aki már 1923-ban kiadta verseinek kötetét. Kettejük közös munkája sajnos ismét egy prózai fordítás, amelyben még az eredetinek olyan jellegzetesen rimelő részletei, mint a londoni szín haláltánc-jelenetének párversei sem rimelnek.

[7.] Imre Madách ✽ L'Umana Tragedia ✽ Poema drammatico in quindici quardi ✽ Traduzione di Ignazio Balla e Alfredo Jeri ✽ Nota: Alfredo Jeri ✽ Rizzoli ✽ Milano ✽ 1961 ✽ 243 p. ✽ (Biblioteca Universale Rizzoli 1719–1721.)

Ruzicska megítélése szerint: „Ballát hosszú irodalom-népszerűsítő pályafutása mintegy predesztinálta arra, hogy egy gondolati drámát lefordítson egy olyan népszerű sorozat részére, ahol elsősorban a világos előadás a fontos. Ezt a feladatot Balla igen jól oldotta meg: szabatos, elemző, értelmező fordítást adott *Az ember tragédiájából*. Ez az öt megillető dicséret magában foglalja fordításának gyengéit is. Abbeli igyekezetében ugyanis, hogy Madách minden gondolatát a lehető legvilágosabban tolmácsolja, kénytelen-kelletlen lemond arról, hogy ugyanilyen hatásosan érzékeltesse az eredeti mű tömörségét és kifejezőerejét is. A Balla-féle fordítás, amellet, hogy kitűnően alkalmas a tartalommal való első megismertetésre, ráadásul színpadra alkalmasabb nyelvezetű, mint Norsa szövege. Ebben talán Jeri kezét kell látnunk, aki azonban mégis helytelenül járt el, midőn – ha jól látjuk – abban a törekvésében, hogy Ballának inkább szétfolyó, laza prózáját irodalmibbá és velősebbé tegye, nem mindig tudott megszabadulni bizonyos letűnt izmusok hatásától.”

Capacchi ezúttal is szigorúbb bíró. Már a cím fordításáról (szó szerint „Az emberi tragédia”) megállapítja, hogy az vagy mindenáron való eredetieskedés gyümölcse, vagy erőltetett és indokolatlan utalás Dante nagy trilógiájának, a *Divina Commediának* a címére. A fordítás stílusát enyhén szónokiasnak, de ködösnek és bonyolultnak minősíti, melyben folytatódnak a korábbi fordítások szó-zsonglörködései. E fordítás szerinte nehézkes, olvasása fárasztó.¹³

Nem mellőzhetjük Capacchi tanulmányának summázását; nem is tudja, mit sajnáljon inkább: azt-e, hogy Olaszországban oly kevéssé ismerik a magyar irodalomnak ezt a nagy alkotását, vagy azt-e, hogy aki ismeri, az is csak a fordításokban eltorzított alakját ismerhette meg. Capacchi szívvel-lélekkel a verses fordítás híve – akárcsak mi magunk –, és nem tartja jogosultaknak azokat az érveket, amelyekkel egyes fordítók, különösen a Balla–Jeri pár, a prózai fordítást próbálják megindó-

kolni. Persze, több költői tehetséggel kell e művet fordítani, úgymond, mint amilyennel Fonda és Widmar látott neki, de a verses fordítás az egyedüli módja annak, hogy a mű költői szépségei a másik nyelvben is érvényre juthassanak. S hogy a két nyelv eltérő prozódiaja tenné lehetetlenné a formahű fordítást, ennek cáfolatául a magyar műfordítókat említi meg, akik remek, adekvát tolmácsolásokban nyújtják az olasz költészet legnagyobb és legnehezebb alkotásait is.¹⁴

Miután még megjegyezzük, hogy e fordítás címével (szó szerint: Az emberi tragédia) magunk sem tudunk megbékülni, most lássuk a kiragadott négy részletet:

- I. Si, la grande opera è compiuta. Il creatore riposa, gli universi si muovono. E gireranno sui loro perni per milioni d'anni avanti che un solo raggio sia sviato.
- II. Un giorno si riderà di tutto questo. Lo statista da noi dichiarato grande, l'ortodosso da noi ammirato, saranno considerati dai posteri non più che degli istriani. E al posto loro ci sarà la vera grandezza, quella semplice, quella naturale, quella che fa saltare il cavallo solamente dove in effetti c'è un fosso e lascia la strada battuta solo quando ha davanti a sé un campo libero. Così la dottrina che ora ci conduce a follie co' suoi arzigogoli nessuno dovrà più propriamente studiarla in quanto subito accessibile.
- III. A che t'apri davanti a me, cupa profondità? Credi che m'atterrisca la tua notte? Altro non cadrà entro di te che polvere, polvere, nata dalla terra. Io ti attraverserò, col capo circonfuso d'aureola. M'apre il cammino alla mia patria eterna il genio dell'amore, della poesia e della giovinezza. Su questa terra, solamente il mio sorriso reca la grazia allorché, quale raggio di sole, si posa con dolcezza su un viso.
- IV. EVA Ah, comprendo questo canto... Sii lodato, mio Dio.
ADAMO Anch'io ne avverto il senso: e lo seguirò. Solo la fine... Potessi dimenticarla!
SIGNORE Uomo, ho parlato! Lotta; e, lottando, abbi fede!

Az I-ben „a gép forog” helyett: „a világok mozognak”, ez bizony szemléleti különbség; „egy kerékfogát újítani kell” helyett: „egy sugár (küllő) kisiklik” – ez az eltérés logikusan következik az előbbiből.

A II-ben a fordítók jól megfejtik a lovas-hasonlatot, s ha nem folytatják is ezt, logikus megoldást adnak a következő sorra is. Egyébként végig igen pontos és amellet költői lendületű a próza; a „*bizva bízzál*” kettőzését azzal próbálja „átmenteni” a fordítópár, hogy „küzdj és küzdve bízzál” szavakkal fejezi be a művet, ami persze nem a madáchi gondolat.

Most lássunk két összehasonlítást!

- Madách: *Mit állsz, tátongó mélység, lábaimnál!*
Tempesti (1956): A che t'apri, cupa profondità, davanti ai mici occhi?
Balla–Jeri (1961): A che t'apri davanti a me, cupa profondità?

Ennek az egy sornak az összevetéséből valószínűnek látszik, hogy Balla–Jeri felhasználta Tempesti fordítását – megengedett, alkotó, hasznos módon használta fel: feltétlenül ismerte és felhasználta a magyar eredetit is, és az előző fordításból azt vette át, ami jó és hű, de egyszerűbbé tette – éppen az eredeti szellemében.

- Madách: *...Mely ott ugrat csupán, ahol gödör van,
Ottan hagy útat, ahol nyílt a tér.*
Norsa (1936): ...che fa saltare il proprio cavallo soltanto là dove è una fossa e lascia la strada battuta soltanto là dove il libero campo è
[aperto davanti a lui.
Balla–Jeri (1961): ... che fa saltare il cavallo solamente dove in effetti c'è un fosso e lascia la strada battuta solo quando ha davanti a sé un campo libero.

Tehát nemcsak Tempesti, hanem Norsa fordítását is valószínűleg felhasználták – ugyanúgy, jól, hasznosan – a fordítók.

Látható az is, hogy döntőnek – s épp ez tisztességük kulcsa – a magyar eredeti szöveget tekintették.

Sajnos, végösszegzésül azt kell megállapítanunk, hogy a tartalom, tömörség, költőiség tekintetében legjobb olasz fordítások – Tempesti és különösen a Balla–Jeri-féle – azok, amelyek az oly lényeges formai elemet, *Az ember tragédiájának* hangját-hangulatát olyannyira meghatározó verset, mellőzték.

Kiegészítés (2014)

Könyvészeti kiegészítéssel kell kezdenem. Norsa fordításának kötetében, a címoldal legalsó sorában ez áll: „1936-XIV”, a kolofon első sorának végén ugyanezt találjuk. Ez inkább a nyomda technikai jelzése lehet, mintsem a kiadóé, márpedig a megjelenés időpontjáról az utóbbi dönt; egyértelmű kiadói évszámjelzés híján tehát szögletes zárójelbe kellett tennünk az 1936-os évszámot. Ahhoz, hogy tisztán lássunk, a kötet végét is érdemes megnéznünk. Radónál egyszerűen csak 284 oldal a terjedelem, ami igaz is, ha eltekintünk a könyv végére bekötött négyoldalnyi, másfajta és más színű papírra nyomtatott reklámanyagtól. De ezúttal ne tekintsünk el, mert akkor örökre homályban tapogatózunk!

A könyv egyik változatának reklámanyagában, a második oldal címében ez áll: „I PRIMI SETTANTACINQUE VOLUMI”, majd következik a sorozatban megjelent első 70 kötet felsorolása (Madách műve a 69. volt). A reklámmelléklet legutolsó sorában pedig ez áll: „(32.000-V-1936)”. A könyv másik változatának reklámmellékletében a felsorolás előtt ezt találjuk: „I CENTO VOLUMI DELLA COLLEZIONE”, és itt már száz megjelent kötet felsorolása következik. A legutolsó sor pedig: „(123.000-XII-1938)”. A címoldal és a kolofon nem változott, azokon a helyeken változatlanul 1936 áll ebben a kötetben is. Mi történhetett? Az egyik lehetőség: a szedést az első kiadás után félretették, számítva rá, hogy rövidesen szükség lesz egy második kiadásra, s azon nem változtattak utólag semmit sem, csak a reklámmelléklet változott meg. A másik lehetőség: maga a nyomat is 1936-ban készült, de a példányok egy részét nem kötötték be, hanem félretették. Nem dönthető el tehát, hogy pusztán mutánsokról, vagy változatlan utánnyomásról van-e szó, de az

bizonyos, hogy az utóbbi változat tényleges megjelenése nem történhetett 1938-nál korábban, hiszen Madách művét követően még 31 kötetnek kellett megjelennie a sorozatban, mire a reklámanyag elkészült. Meg kell jegyezni, hogy PRAZNOVSZKY¹ 16. szerint két 1936-os kiadása volt a fordításnak; valószínűnek tartom, hogy valójában a második kiadás ezzel az 1938-ban megjelent kiadással azonos. Annál is inkább, mert ha e kettőt csakis a reklámtoldalék alapján lehet megkülönböztetni (márpedig a leggondosabb vizsgálat sem mutat eltérést, még a kötéstábla apróbb részleteit tekintve sem), akkor két 1936-os kiadás végképp megkülönböztethetetlen lett volna, s így valójában nincs is értelme ilyesféle disztinkciónak. (Az egyetlen lehetséges kivétel: ha a korabeli sajtó még 1936-ban hírt adott, éspedig múlt időben, a második kiadás megjelenéséről.) Emellett szól az a körülmény is, hogy az említett bibliográfiában nincsen 1938-as kiadás; logikus a feltevés, hogy azért nincs, mert a kettő valójában ugyanaz. Az 1948-as kiadást sem a magyarországi könyvtárakban, sem az olasz könyvtárak internetes adatbázisaiban nem sikerült megtalálnom.

Az elmúlt évtizedekben három új fordítás jelent meg olasz nyelven.

[8.] Imre Madách ❖ *La Tragedia dell'Uomo* ❖ prefazione, traduzione e riduzione scenica di Guglielmo Capacchi ❖ incisioni di Dezső Fáy ed Umberto Santi ❖ Palatina Editrice ❖ Parma ❖ 1980 ❖ Quaderni Italo–Ungheresi n. 8 ❖ 176 p.

Guglielmo Capacchi (Parma, 1931. jún. 12.–Parma, 2005. nov. 7.) az olasz Wikipedia tanúsága szerint történész, nyelvész, hungarológus volt, s bár az ott közölt bibliográfiából ez a munkája kimaradt, lehetséges, hogy ennek magyarázata az, hogy nem autentikus mű, „csak” fordítás. Ezt látszik igazolni, hogy a Radó György által is folyamatosan idézett 1964-es Madách-tanulmánya szerepel a bibliográfiában. Úgy látszik, a szigorú kritikus idővel úgy ítélte meg, hogy a leghelyesebb, ha ő maga veszi kézbe a Tragédia-fordítások ügyét, miután a korábbi fordításokkal fölöttébb elégedetlen volt, új olasz fordítás pedig nem született. Capacchi egyébként nemcsak tanulmányai, ill. a nyelv révén került közeli kapcsolatba Magyarországgal; éveken át a budapesti

Olasz Intézet igazgatója volt. Az biztos, hogy elvi álláspontjával összhangban (és Radó György felfogásával is megegyezően) verses fordítást készített.

A négy kritikus rész közül kettő nála az alábbi fordításban szerepel:

- I. E' terminata, si la grande opera:
Riposa il creator, ruota la macchina
E girerà sull'asse per millenni
Prima che occorra rinnoverne un dente.
- IV. EVA Grazie, mio Dio! Comprendo questo canto.
ADAMO Anch'io, credo... ed anch'io voglio seguirlo.
Ma potessi scordare quella fine...!!
- IL SIGNORE Uomo, ho parlato. Lotta, ed abbi fede!

Ez bizony szerény eredmény, bár annyit azért a fordító melegségére fel kell hoznom, hogy nem az egész művet rövidítette meg olyan mértékben, mint ahogyan azt a fentiek sejtetni engedik. De pl. a X. szín teljes egészében hiányzik nála, pontosabban szólva a párizsi jelenet után rögtön a londoni következik tizedikként. A londoni szín ugyan komoly teret kapott a fordításban, ám érdekes módon végződik. Éva utolsó szavai ebben a fordításban: „Andiamo, via! Non troveremo posto!” [Madáchnál: „*Jerünk, jerünk, mert nem kapunk helyet.*” (Mármost a kivégzésnél.)] Majd közvetlenül ezután a kiábrándult Ádám „Un'altra delusione!...” („*Ismét csalódtam...*”) kezdetű szövegével véget is ér a szín. Nincs tehát haláltánc-jelenet. Az ür láttán felmerül az elemzőben: ha a filozófiai és a lírai részekről is szabadulni igyekszik a fordító, akkor mi marad az egészből? A dráma, felelheti erre pl. egy rendező. A könyv egyébként terjedelmes tanulmánnyal kezdődik.

Azért a fenti nyolc sorban még az olaszul nem tudóknak is (pl. e sorok írójának) feltűnik két furcsaság. Az egyik, hogy az évmilliókból ebben a fordításban is évezredek lettek. A másik: a „*gyanítom*” szónak nem biztos, hogy a legtalálhatóbb fordítása a „credo”. Lehet, hogy ez köztökdésnek tűnik, de úgy sejttem, hogy Éva szavaival sincs minden

rendben. A sorrend megcserélése első pillanatban nem is látszik különösebben jelentős változtatásnak az „*Ah, értem a dalt, hála Istenemnek!*” sorban. Ám Madách szövege alapján (és ennek egy színelőadásnál is lehet némi jelentősége) ezek a szavak semmiképpen sem szólhatnak az Úrnak, csakis másnak vagy másoknak. (Mivel „*félre*” megjegyzés Madáchnál nem szerepel ennél a résznél, ezért az autokommunikáció kiesik, s csak két lehetőség marad: Ádámhoz szól vagy az angyalok karához). Capacchinál viszont a „Grazie, mio Dio!” köszönetnyilvánítás legfeljebb másodsorban szólhat a kívülállóknak, Éva valójában az Úrhoz intézi ezeket a szavakat. A magyar szöveg sorrendjének megőrzése (Comprendo questo canto. Grazie, mio Dio!) közelebb állt volna Madách elgondolásához, hiszen az utólagos megjegyzést logikusabb a kívülállókhöz intézett, az első mondatot folytatónak magyarázatnak tekinteni.

Tizenkét évvel később új fordítás – ismét egy rövidített szöveg – jelent meg Rómában.

[9.] Imre Madach ✽ La tragedia dell'uomo ✽ Libera riduzione ed adattamento del poema drammatico di Paolo Guzzi e Alfio Petrini ✽ In ✽ Il significato europeo della drammaturgia di Imre Madach ✽ Coordinamento Federico Doglio ✽ [Roma?] ✽ [1991?] ✽ p. 43–117.

Paolo Guzzi (Róma, 1940–) olasz költő, műfordító és kritikus, bár jobbára csak francia nyelvű munkák átültetésével találkozunk a róla szóló internetes tudósításokban. Alfio Petrini dramaturg, kritikus, a totális színház lelkes híve. A könyv címdala és kolofonja talányos; a borítón szerepelő „Roma, 6 Aprile 1991” vélhetően egy tanácskozási helyszíne és időpontja volt, ahol a kötet első 42 oldalán szereplő előadások hangozhattak el, ebből következően valószínűleg Rómában, és talán még ugyanazon évben, tehát 1991-ben jelent meg a könyv. („Természetesen” ISBN-szám sincs a kiadványban.)

Az Úr első mondatai nem szerepelnek a fordításban, a másik három részlet így fest:

- II. Un giorno rideremo di tutto questo. I grandi statisti, tanto per fare un esempio, saranno considerati soltanto dei guitti. Al loro posto vi sarà davvero la vera grandezza, quella semplice, quella naturale. Quella che salta doved c'è un fossato e apre strade là dove si allargano campi! E ciò che ora ci rende folli con i suoi arzigogoli non lo dovremo studiare, perché tutti lo comprenderanno.
- III. Terra, torno alla terra. Ti attraverserò inalterabile, senza paura del buio. Il mio sorriso si posa con dolcezza su un viso e produce ogni volta una particolare armonia.
- IV. IL SIGNORE Uomo, te l'ho detto: lotta e abbi fede!
LUCIFERO (*rivolto ad Adamo*)
Mi chiedo perché mi sono messo con un essere impastato di fango...
(*Adamo ed Eva si abbracciano*)
LUCIFERO A quanto pare si sta preparando una scenetta familiare. Forse bella per il sentimento, ma noiosa per l'intelletto. E' meglio che me ne vado.

Amint látható, ez a színpadra szánt szövegváltozat itt-ott szabadon felcseréli a szövegrészeket. Így a mű utolsó sorai is átalakultak: Éva nem kap szót, s az Úr „záró mondata” után Lucifer olyasmint mond, ami Madách szövegében jóval korábban hangzik el. (Emlékeztetőül: már Paulay Edénél is volt rá példa, hogy a sorrend fölcserélődött, bár nem ilyen látványos, pontosabban hangzatos módon.) Éva szövege a XI. szín végén itt is prózai, sőt, a megelőző (egysorosá alakított) párversek is azok.

A töredékes fordítások után 2000-ben végre egy teljes olasz adaptáció született, amelyet a kötethez előszót író Fáj Attila – magyar születésű (Bp., 1922. márc. 30.), de régóta Itáliában élő – filozófus, genovai egyetemi tanár szorgalmazott, és ő írta hozzá az előszót is. Fáj Attila korábbi munkásságában, főképp pedig *Tragédia*-értelmezésében Giambattista Vico *Új tudománya* kapott kitüntetett szerepet. (*Az ember tragédiája és az antiutópiák. Madách történelemszemlélete*. Katolikus

Szemle 1986. 1. szám. 31–44.; 1987. 1. szám. 26–40.; 1987. 2. szám. 120–134.; 1988. 1. szám 31–58.)

[10.] Imre Madách ✽ *La tragedia dell'uomo* ✽ Traduzione di Umberto Viotti e Vittoria Curlo ✽ Edizione dell'Accademia d'Ungheria in Roma ✽ Roma ✽ 2000 ✽ XXI, 194 [21] p.

A fordítókról sajnos nem sokat lehet tudni, azon kívül, hogy egyikük, Vittoria Curlo a felesége Fáj Attilának, s így nyelvi nehézségek a fordítók munkáját aligha hátráltatták. A kötetet Madách portréja és 20 Zichy-rajz díszíti. Épp csak a könyv „hivatalos” része tűnik elkapkodtnak, abban ugyanis az illusztrátor neve nem szerepel (annál inkább az előszóban), és ISBN-szám sincsen. Egy rövid cikk ismeretlen szerzője azonban némi magyarázatot ad az új fordításhoz: „*Umberto Viotti* milánói mérnök, aki magyart annak idején az egyetemen, az egyetem lektoránál tanult. Fáj a fordításokat ellenőrizte, felesége és egykori tanítványa, *Vittoria Curlo* a verssorokkal foglalkozott. Az olasz nyelvre való átültetés és csiszolás hármuk mintegy tízéves munkájának eredménye.” (*Madách Imre műve olasz színpadokon*. Magyar Nemzet 2000. május 20.)

A négy kiemelt rész:

- I. Sì, la grande opera è compiuta. La macchina gira, il creatore riposa: continuerà a girare sul suo asse per milioni di anni prima che occorra rinnovare un solo dente della ruota.
- II. Un giorno rideranno di tutto questo; l'uomo di stato che chiamavamo grande, l'ortodosso che abbiamo ammirato saranno considerati istrioni, se al loro posto subentrerà l'autencia grandezza, quella semplice, naturale, che fa saltare soltanto dove c'è un fosso, e lascia che si corra ove lo spazio è aperto. E la dottrina che ora ci porta alla pazzia per la sua essenza contorta, allora benché nessuno la studi, tutti la capiranno.
- III. Perché ti apri, voragine, ai miei piedi?
Non mi spaventa certo la tua notte:

Sol polvere terrigena vi cade
 Io, aureolata, trascorrerò oltre.
 Di gioventù, d'amor e poesia il genio
 Alla mia patria eterna mi fa varco
 Qui al mondo allicta solo il mio sorriso
 Sa raggia sovra l'uono e l'altro viso.

- IV. EVA Oh, comprendo il canto, e ti ringrazio, mio Dio!
 ADAMO Lo intuisco anch'io, e lo seguirò. quella fine, solo quella potessi dimenticare!
 IL SIGNORE Uomo, ti ho detto: lotta e abbi fiducia!

Amint látható, ez is prózafordítás, de bizonyos részek verses formája (s ahol szükséges volt, a rím is) megmaradt. Így értelemszerűen az angyalok karánál, de pl. az Éva fenti szavai előtti párversekben is.

Az eddigiek alapján az olvasónak jogosan lehet hiányérzete: a szép számú olasz fordítás ellenére, jóllehet azok közül nem is egy a színrevitel alig titkolt céljával készült, eddig még nem esett szó az itáliai *Tragedia*-előadásokról, pontosabban szólva csak egy meghíúsult próbálkozás szerepelt Radó Györgynél. A mai napig is mindössze három bemutatóról tudunk. Ezek közül az első (*ENYEDI 360.*) Rómában volt.

- [a] **Település:** Róma
Hely, társulat: Accademia Nazionale d'Arte Drammatica
Időpont: 1989. július 5-től folyamatosan
Rendező: Giorgio Pressburger
Díszlet: Naszódy Sándor
Jelmez: Elena Mannini
Forrás: Magyar Hírlap 1989. augusztus 19.
 Élet és Irodalom 1989. szeptember 8./36. sz.,
 szeptember 15./37. sz.
 Új Tükör 1989. szeptember 24.
Megjegyzés: A Színművészeti Főiskola vizsgaelőadása (teljes szöveg, 5^{1/2} óra!). Először olaszul! Az „Egri Hangok” kórusa közreműködésével. 13 főiskolás több szerepben, a főszerepeket is többen játszották.

273

Sajnos, ez minden, amit tudunk, jóllehet kb. 10 évvel az előadás után megkerestem az ÉS-nek személyes élményei alapján hosszú és lelkes tudósítást író Hubay Miklóst, majd az ő tanácsára az akkoriban a budapesti Olasz Intézetet vezető Pressburger Györgyöt is. Ők sem emlékeztek rá, hogy kik játszották a főszerepeket. A teljes mű előadása, ha nem is példa nélküli, de rendkívül ritka és tiszteletre méltó kezdeményezés, különösen, ha sikerül a nézők érdeklődést mindvégig fenntartani. Ezúttal (a beszámolók szerint) sikerült. Érthetetlen, hogy ennek ellenére csak két újabb olasz bemutatóról vannak (még hiányosabb) adataink.

Cividale del Friuliban *Mittelfest* címen évente színházi találkozót tartanak. 2000 júliusában, Nagy András beszámolója szerint (*Merre nyílik Közép-Európa?* Európai Utas 2000/3. = 40. szám) két rendezésben is látni lehetett Madách főművét, pontosabban egy-egy olyan produkciót, amely *Az ember tragédiájára* épült. A Mozdó Ház Társulás korábban Budapesten, a Trafóban játszotta a *Madách-jegyzetek* című darabot, Hudi László rendezésében, ezen a nyáron pedig több európai városban is előadták: Bonnban, Mulhous-ban, Avignonban, majd Cividale del Friuliban. (Ősszel pedig a 49. Berliner Festspielén.) Bár a híradások erről nem szólnak, nem valószínű, hogy mindenhol más nyelven adták volna elő, így fölöttébb valószínűtlen, hogy a cividalei előadás olasz nyelvű lett volna. Viszont a másik produkció (a rendező nevéből ítélve) valószínűleg az volt:

- [b] **Település:** Cividale del Friuli
Időpont: 2000. július vége
Rendező: Massimo Navone

Érdekes, hogy a Magyar Nemzet már idézett ismeretlen tudósítója szerint, a Mittelfest keretében megrendezett olasz nyelvű előadásnak a tervek szerint Krzysztof Zanussi lesz majd a rendezője. Ugyanő megerősítette azt, hogy a közelebről meg nem határozott másik előadás magyar nyelvű lesz (ez minden bizonnyal a Mozdó Ház Társulás előadása lehetett). Úgy látszik, május 20-a után valami történhetett, bár az sincs kizárva, hogy félreértésről volt szó. Mindenesetre az eset jól mutatja, hogy az előzetes információkat mindig óvatossággal kell kezelnünk: a legjobb esetben is csak szándékokat tükröznek, nem tényeket.

274

Szabó Gyözőnek, a Római Magyar Akadémia igazgatójának a nyilatkozata szerint: „nem sokkal azután, hogy Civalaléban két feldolgozásban is láthattuk Az ember tragédiáját, itt Rómában tavaly májusban a Teatro de Serviben egy héten át ment a darab, igazi olaszos értelmezésben. A Via Monticelli 12 nevű társulattal úgy találkoztam, hogy meghívást kaptam Molnár Ferenc Liliom című darabjának előadására”. (Európai Utas 2002/1. = 46. szám.)

[c] **Település:** Róma
Színház: Teatro de Servi
Társulat: Via Monticelli 12
Időpont: 2001. május

Egyelőre ez minden, amit az itáliai előadásokról tényszerűen tudunk. A fordítások történetét azonban ki kell egészítenünk egy világirodalmi vonatkozással. Egyes feltételezések szerint Joyce triesti tartózkodása idején hozzájutott az 1908-as olasz Tragédia-fordításhoz. Állítólag ennek hatása is megmutatkozik utolsó jelentős művében, a *Finnegan ébredésében* (*Finnegans Wake*).

Jegyzetek

1. Vasárnapi Újság 1889. IV. 14. 244. – 1889. IX. 15. 600.
2. HAJNAL Dávid. Pester Lloyd 1908. 131. sz.
3. Paolo RUZICKA: „*La Tragedia dell'uomo*” di Madách e i suoi traduttori italiani. Acme (Annali della Facoltà di Filosofia e Lettere dell'Università Statale di Milano) 1961. 179–229. – Erre a tanulmányra, valamint Márffy antológiájára Tóth László (Róma) volt szíves felhívni figyelmemet.
4. Guglielmo CAPACCHI: *Rassegna del Teatro Ungherese. „La Tragedia dell'Uomo” di Imre Madách.* „La Bodoniana”, Parma, 1964. 67–68.
5. ZÁDOR Tamás: *Az Ember Tragédiáját várja az Istenek városa.* 8 Órai Újság 1934. 212. sz. – L. még: NÉMETH Antal: *Az ember tragédiája Rómában.* Tükör 1934. 7. sz. 66.
6. RUZICKA: i. m. 182–185. – CAPACCHI: i. m. 68–69.
7. LÁNYI Viktor: *Antonio Widmar Madách-fordítása.* nyugat 1936 II. köt. 145–146. – L. még Koszorú 1936. 193–197. – BALLA Ignác. Pesti Hírlap 1936. 164. sz. – (e[lek] a[rtúr]). Újság 1936. 152. sz. – KÁLLAY Miklós. Nemzeti Újság 1936. 152. sz. – K[ÁLLAY] M[iklós]. Napkelet 1936. 718–719. – KŐSZEGI László. Új Magyarország 1936. 245. sz. – RADÓ Antal. Budapesti Hírlap 1936. 239. sz. – Ua. Pester Lloyd 1936. 147. (Morgenblatt) – R[ÓNAI] M[ihály] A[ndrás]. Pesti Napló 1936. 152. sz. – TÓTH Dénes. Függetlenség 1936. 147. sz. – MESTER János. Katolikus Szemle 1937. 175. sz. – Ua. Magyar Kultúra 1937. 1. sz. 24.
8. NÉMETH Antal: *Az ember tragédiája a színpadon.* Budapest Székesfőváros, Bp., 1933. Illusztráció.
9. *A Kisfaludy Társaság évlapjai.* 47. köt. 1912–1913. 273.
10. RUZICKA: i. m. 182. – CAPACCHI: i. m. 69.
11. RUZICKA: i. m. 183. – CAPACCHI: i. m. 70.
12. Lásd ott!
13. RUZICKA: i. m. 184. – CAPACCHI: i. m. 70–71.
14. CAPACCHI: i. m. 71–72.

Az angol fordítások

Az európai kontinens határát az első angol fordítással lépte át *Az ember tragédiája*: ez a fordítás ugyanis – 1909-ben – Amerikában látott napvilágot. {*Radónál mindvégig 1909-es megjelenési évszám áll, magyarázatot nélkül. Az biztos, hogy a könyv előszavának keletkezése: 1908. október.*}

Általában hajlunk rá, hogy szűk földrajzi határok szerint tárgyaljuk a magyar irodalmat, pedig egyszer már fel kellene mérni, Mikes Kelemen és Kossuth Lajos emigrációs művein kívül is a magyar diaszpóra mindenképpen érdekes és helyenként bizonyára értékes alkotásait, beleértve a magyarra és a magyarról végzett műfordításokat is. Főként az angolszász nyelvterületen nagyobb részt magyarok voltak irodalmunk tolmácsolói és propagátorai. Persze, az eredmény és a hatás rendszerint jobb, ha olyan autochton költők vállalkoznak a tolmácsolásra, mint pl. a francia Rousselot, a román Goga, az orosz Martinov, a szlovák Hviezdoslav, Beniák, Štítnický stb. (bár ilyen tollakból is származtak gyenge művek, mint Zmaj vagy Vrchlický esetén láttuk), mégis örülhetnénk, ha *Az ember tragédiájának* már megjelent volna angolul olyan színvonalú fordítása, mint amilyen németül a magyar Mohácsi Jenőé.

Sajnos, ilyen még nem jelent meg nyomtatásban. Az elért tisztes eredményekben azonban túlnyomó részük van a magyaroknak.

Idegenbe szakadt magyar volt William Noé Loew (Pápa, 1847. aug. 12.–New York City, 1922. okt. 17.), eredeti nevé Löw Vilmos. Szegedről vándorolt ki 1867-ben Az Amerikai Egyesült Államokba. Ez a New York-i ügyvéd állandóan, rendszeresen foglalkozott műfordítással. 1881-ben jelent meg Petőfi és más magyar költők verseiből készült fordításainak kötete, majd 1887-ben és 1889-ben egy-egy újabb angol nyelvű magyar költői antológiája – de angolról magyarra is fordított, így Szinnyei bibliográfiája megemlíti, hogy ő is egyik fordítója Edgar Allan Poe *Hollójának*.¹

Az ember tragédiájából készült fordításának bevezetését 1908-ból keletkezi, a könyv egy évvel később jelent meg:

[1.] Imre Madách ❖ The Tragedy of Man ❖ Dramatic poem ❖ Translated from the original Hungarian by William N. Loew of the New York bar ❖ The Arcadia Press ❖ New York ❖ [1909] ❖ 224 p.

A fordító, bevezetője előtt, huszonnégy magyar lap név szerint felsorolt szerkesztőinek ajánlja művét.

Az általunk kiválasztott négy rész e fordításban így hangzik:

- I. The mighty masterpiece at last is done;
The wheel revolves; the master on his throne
Doth rest. A million aenos now 'twill move,
Before the smallest spoke shall faulty prove.
- II. A time
Will come, when they will laugh at all those statesmen,
Whom we consider great; the orthodox,
Whom we admire, will furnish comedy
For our posterity, when real greatness
Doth occupy his place. 'Twill be the simple,
Natural, which springs, where e'er a pit
Is seen, and makes a path, where space is found;
And the learning, which to madness leads
With its abstruseness now, by ev'ry one
Will then be understood, though learned by none.
- III. Why at my feet dost lie, thou depth of night?
Think me not by thy darkness to affright;
For with the halo I can defy.
The dust, the earth-born, in thy depths must lie;
The angel of youth, of poetry and love;
For me shall ope th' eternal gates above,
My smile to earth, will bring bliss from above,
Such bliss will bring, as sun rays leave
On hallowed faces.

IV. EVE A! now I comprehend the lay; to God
Be praise!
ADAM I feel it too, and follow it.
But oh! my destiny – could I forget!
THE LORD I've told thee, man, strive and trust!

A formával nincs hiba, az ötös-hatodfeles jambusok teljesen megfelelnek a magyar eredetinek, a rímeléssel a fordító – mint az I. és III. részből és a II. záró soraiból kitűnik – kissé bőkezűbb, mint Madách, de nem árt vele a formai hűségnek. S a formai hűség mellett a tartalmi is csaknem tökéletes, pl. az I-ben csak annyiban tér el az eredetitől, hogy „*az alkotó* a trónján *pihen*”, viszont kimaradt a „*tengelyén*” a II-ben sokak példája szerint itt is „ugrik” az „*ugrat*”, s a „*hagy utat*” itt „ösvényt csinál”, „utat tör”, a III-ban a „*nemtője*” helyett „angyala” áll, és a gyönyörhöz női mosoly jelenből jövőbe kerül, megállapításból ígéretté változik, amely nem egyszerűen „*egy-egy arcra*”, hanem „megszentelt”, „üdvözült” arcra hullik, a IV-ben pedig „*az a vég*” mint „végzet” szerepel – ennyi eltérés azonban nem lépné át a műfordítói licencia határát. Hogy Loew fordítását mindezek ellenére sem minősíthetjük kiválónak, sőt, közepesnek is alig, annak stílusbeli okai vannak. A műfordítás nem egyszerűen a tartalmi és formai elemek mechanikus átültetése – persze nem is ennek ellenkezője: nem lehet az eredeti mű témájára írt önálló vers, kötetlen csapongás –, hanem az eredeti mű hangulatát, stíluslemeit kell a fordítás nyelvének élő (ha nem is mindig egykorú) költői eszközeivel érzékeltetni. És ez az, amit Loew szövege nélkülöz. Madách stílusának fő érdeme (amiben persze Arany János csiszolásának is része van), hogy a lét értelmének és céljának, az egész világ és az emberiség sorsának, hitnek és tudásnak, történelemnek és képzeletnek legnagyobb, végső kérdéseit olyan költői formában tárgyalja, amely a fellengzősség és parlagiasság, az archaizálás és az aktualizálás egyaránt hibás végletei között a helyes, az egyedül helyes közeputat jelenti. Loew ezen az úton nem tudta követni Madáchot. Hiába törekedett sikerrel a tartalmi és formai hűségre, helyenként jó stílusát egyre-másra megtörik mesterkélt, barokkos, kicirkalmazott, keresetten régies, inkább ósdi szavak és fordulatok, mint az I/4-ben a rím kedvé-

ért odakerült „*faulty prove*”, a III/6-ban az „*ope*”, a III/7-nek ismétléssel még meg is szaporított sorában a „*bliss*”, a IV/1-ben a „*lay*” stb. Mindezek ellenére a Loew-féle fordítást különbnek tartjuk – tartalmi és formai hűségénél fogva –, mint amilyenek a későbbi fordítások felértékelése végett azoknak bírálói minősítették, sőt, megkockáztathatjuk azt az állítást, hogy ha egy kiváló költői tehetségű angol műfordító, aki nyelvünket nem ismeri, vállalkoznék *Az ember tragédiájának* tolmácsolására, Loew fordítását hasznosan vehetné „nyersfordításként” alapul. Az egykorú kritika igen elismerően szól erről a fordításról. A Pester Lloyd L. jelzésű recenzense (a Hellebrandt-féle bibliográfia adata szerint ez a betűjelzés Löwith Márta cikkíróra utal)² szerint a fordítót egészen különleges formakészség, és mind az angol, mind a magyar nyelv finomságainak benső ismerete jellemzi, és amennyire csak a madáchi nyelv érdekessége engedte, fordításával az eredetihez szorosan hozzásimulva, olyan angol művet alkotott, amely fölött szélesen libeg a magyar mű minden csillogása, komor szépsége...³ Ez mindenesetre találó jellemzés volna *Az ember tragédiájának* egy eszményi fordításáról; Loewé azonban, mint említettük, nem az. Miként a most ismertett recenzio, úgy A Hétfben megjelent ismertetés is együttesen foglalkozik Loew két művével: *Az ember tragédiájának* fordításával, és a magyar költők verseiből összeállított angol nyelvű antológiával. Ez az ismertetés is név nélkül jelent meg, hangjából és első személyű megállapításai- ból azonban arra következtethetünk, hogy a lap szerkesztőjének, Kiss Józsefnek, a kiváló költőnek tollából származik. Hangsúlyozza az angol és a magyar költői kifejezésmód, tömörség általános hasonlóságát, de Madách művének ezért az átültetéséért – melyet Loew többi fordítása fölé helyez – nem egyhangúan lelkesedik: legjobban sikerültek szerinte: „azok a részletek, amelyekben Madách fanyar, cukortalan, cicomátlan nyelve dominál”, de hozzáteszi, hogy: „a fordító, sajnos, sokkal több helyütt aggatott a sorok végére csilingelő rímeket, mint ahogy szerettem volna.” S hozzáfűzi még: „Különben a hang egészen Madáché.”⁴

Talán már Loew fordításának megjelenésekor kéziratban lappangott, de mindenesetre nem sokkal később keletkezett az a Sanger-féle angol szöveg, amely azután 1933-ban, Madách nagy külföldi népszerűségének konjunktúra-hullámában jelent meg Londonban – ennek és a vele

szinte egyidejűleg Budapesten megjelent másik angol fordításnak tört utat az angol–magyar irodalmi kapcsolatok néhány lelkes munkása.

1923-ban egy újsághír szólt egy újabb fordításról. Gáspár Bernát 55 éves budapesti angol nyelvtanár munkájáról. Ez a fordítás kéziratban maradt; nyomtatásban csupán az említett újsághírben közölt részlete látott napvilágot, az egyiptomi színből Lucifer e monológja:

Amíg csókolódtok,
Nem érzed-e a lanyha szelletet,
Mely arcodat legyinti s elröpül?
Vékonyka porréteg marad, hol elszáll,
Egy évben e por csak néhány vonalnyi,
Egy századévben már néhány könyök,
Pár ezredév gúláidat elássa,
Homoktorlaszba temeti neved...

And while ye gaily kiss and kiss do ye not feel
A soft breeze fan your face while passing by?
A thin dust layer rests where it has fled;
This dust one year makes up but a few lines,
Will in a century still a few thumbs high be,
Whereas some thousand years thy pyramids will cover
And will thy name entomb in piles of dust...

Néhány sor nem alkalmas rá, hogy véleményt alkossunk erről a fordításról, de úgy gyanítjuk, hogy Gáspár Bernát néhány archaizáló ye-val megtűzdelt, jambusokba, mégpedig az eredetnél számosabb jambusokba szedett, de egyébként inkább ismertető, mint költői szöveget ad, és megjelent töredéke csupán egy bibliográfiai adatot jelent:

[2.] (p. a.) ✱ *The Tragedy of Humanity* ✱ [Fordította: Gáspár Bernát] ✱ *Világ* 1923. 204. sz. 6. ✱ [Riport, a fordítás töredékével]

Továbbra is fel-felmerült *Az ember tragédiája* angol nyelvű fordításának gondolata. Hevesi Sándor, a budapesti Nemzeti Színház igazgatója 1929-ben a londoni egyetemen előadást tartott, s erről a Kisfaludy Társaságban beszámolva, elmondta, hogy a londoni egyetem dékánja már meg is indította a levelezést *Az ember tragédiájának* kollektív munkával való tolmácsolására.⁵

1933-ban azután egyszerre két fordítás is napvilágot látott: az egyik Londonban, a másik Budapesten. S utóbb mindkettőt többször is újra kiadták.

Már említettük, hogy egy fordítás csak sokéves lappangás után jelent meg nyomtatásban. Erről a körülményről az elején közölt jegyzete tudósít, amely szerint az angol szöveg jó néhány évvel a fordító halála előtt készült. A fordítóról, C. P. Sangerről az angol életrajzi lexikonok nem árulnak el semmit, a British Museum könyvtárának katalógusa Charles Percy Sanger néhány művét tünteti fel: 1915-ben Londonban megjelent *England's Guarantee to Belgium and Luxemburg* c. diplomáciai-politikai műve, 1912-től 1925-ig többször sajtó alá rendezte F. V. Hawkinsnak 1863-ban megjelent könyvét, fordította Alekszandr Vasziljevics Vasziljev orosz matematikusnak a relativitáselméletről szóló művét, és közgazdasági tárgyú könyveket is fordított. E szétágazó érdeklődésű ember (1915. évi könyvének címlapja szerint ügyvéd is volt) feltehetően a tízes években, vagy tán még korábban alkotta meg *Az ember tragédiájának* azt az angol szövegét, amely azután 1933-ban Londonban, majd több mint két évtizeddel később Ausztráliában jelent meg:

[3.] Imre Madách ✱ *The Tragedy of Man* ✱ Translated from the Hungarian by C. P. Sanger ✱ Leonard and Virginia Woolf ✱ Hogart Press ✱ London ✱ 1933 ✱ 156 p.
— Idem ✱ Introduced by E[gon] F. Kunz ✱ Pannonia ✱ Sidney ✱ 1953 ✱ 160 p.
— Idem ✱ 2. imp. ✱ Pannonia ✱ Sidney ✱ 1956 ✱ 160 p.
{— *Idem* ✱ with images from the animated film adaptation by Marcell Jankovics ✱ Akadémiai Kiadó ✱ Budapest ✱ 2012 ✱ 320 p.}

A négy kiragadott rész

- I. Verily the great work is accomplished,
The machine goes round, the creator takes his rest.
So far a million years will it rotate
Before one single cog need renewed.
- II. One day all that will be laughed at,
The statesman whom we call the greath,
The orthodox whom we admire –
Posterity will view as mountebanks,
When true greatness has stepped into their place,
That is, the simple and the natural
Which do not jump unless there is a ditch
And only leave the road in open country.
And science which now leads to distraction
With its entanglements, then will be intelligible
To every man, although he has not studied it.
- III. Why do you stand, yawning gulf, at my feet?
Don't suppose that your blackness deters me.
Into it falls mere carth-begotten dust.
I shall step over you in glory.
The spirit of love, of poetry and youth
Opens to me the way to my eternal country;
Here in this earth my smile gives pleasure only
When, like a sunbeam, it lights up a face.
- IV. EVE Ah, I heard the song, thanks be to God.
ADAM I feel it, too, and I will follow it.
Ah, but the end! Would that I might forget it.
THE LORD Man, I have spoken: struggle and have faith.

Az 1933. évi kiadás előszava szerint: e fordítás a szó szerinti, szin-
te sorról sorra való tolmácsolást tűzte ki céljául, de ugyanakkor arra is
emlékezteti az olvasót, hogy az eredeti mű verses. Ha erre a paradox
megállapításra azt mondjuk, hogy megfelel a valóságnak, akkor arra

gondolunk, hogy kitűnő, szinte muzsikáló jambikus sorok – az eredeti-
nek megfelelő szótagszámmal –, mint pl. az I/3., I/4., II/4., IV/3. stb.
váltakoznak olyanokkal, amelyekben megbomlik ez a jambikus ritmus.
A rímeléstartól azonban elvileg tartózkodik ez a fordító – még ott is, ahol
az eredeti szöveg rímélése annyira jellegzetes, annyira a lényeghez tar-
tozó, mint a londoni szín végén a haláltánc párverseiben.

Az egykorú kritika ezzel a fordítással részint az egyidejűleg megje-
lent másik fordítás – a Vajda–Meltzer-féle szöveg – kapcsán, azzal együtt
foglalkozott. Kifejezetten csak Sanger fordításáról a német nyelvű
magyar akadémiai folyóirat igen elismerően ír: hogy kitűnő, hű és egyút-
tal költői munka, nyelvezete bár modernül eleven, mégis érzékelteti az
eredeti mű emelkedett hangulatát, mind ez ideig (e cikk Vajda–Meltzer
fordítása után egy évvel jelent meg!) a mű legjobb angol fordítása.⁶

Egy magyarországi kritika szerint ez a fordítás hibátlan, mert az
„egész tragédiának a lelkét tudja átvinni az idegen nyelvre... egyszerű,
könnyen érthető. Így például a régies 'thou' (te) használata csak az első
három színre szorítkozik. Az egyiptomi jelenettől kezdve Ádám és Lu-
cifer a mindennapi nyelven szokásos 'you'-t használják beszélgetésük
közben.”⁷ Ez a kritika még kifogásait is „vattába csomagolva” közli:
„Talán merész, de azért nem stílusrontó, hogy Lucifer szájában a '*rossz
gépezet*' – 'grammophone' lesz az angol szövegben és az '*aggastyán*':
'old gentlemann'.” Remekbe szabott mondatokat talál ez a kritikus San-
ger szövegében – „...a sokat idézett mondás '*A tett halála az okosko-
dás*' mintha csak az angol nyelvre született volna: 'Speculation is death
of action' ... Sőt vannak olyan helyek is – olvassuk e kritikában –, ahol
Madách eredeti szövege már nagyon elszakadt a mai nyelvtől: a fordítás
nyelve s kifejezései ezzel szemben egészen modernnek, anélkül, hogy
bármilyen ferdítés is lenne bennük. Emlékezzünk csak az egyiptomi jelenet
elején erre a sorra: '*Mind ennek nincsen szűmre ingere*'. Az angol
szöveg így hangzik: 'In all these things I find no piquancy'...” Sanger
fordításának további sorsához tartozik még, hogy közvetlenül a má-
sodik világháború után a magyar–angol irodalmi kapcsolatok egyik is-
mert krónikása felidézte, hangsúlyozva, hogy e fordítás kiadója Virgi-
nia Woolf, a neves író volt.⁸ S mint láttuk, 1950 után Ausztráliában
két kiadásban is napvilágot látott C. P. Sanger fordítása {*újabbán pedig
Magyarországon is, az Akadémiai Kiadó jóvoltából*}.

(*A tett halála az okoskodás...* – hogy e sorban a „tett” szó angol szinimái közül a fordítók egymás után sorra az „action” szót választották, abban nyilván közrejátszott a *Hamlet* híres monológjából a „lose the name of action” reminiscenciája.)

Visszatérve azonban 1933-ba, a párhuzamot vonó recenziók felsorolása előtt még meg kell ismerkednünk a másik akkori fordítással is. Ez két fordító közös műve: a magyar Vajda Pál (Bp., 1904. jún. 30.–Franciaország, 1940) színpadi szerző, filmrendező, aki a francia hadseregben hősi halált halt, együttműködött Charles Henry Meltzer (London, 1853–New York, 1936) amerikai drámaíróval. Meltzer újságíró, több New York-i lap színi- és zenekritikusa is volt, ő fordította angolra és vitte az amerikai színpadra Gerhart Hauptmann *Az elsüllyedt harang* és *Hannele mennybemenetele*, továbbá Sardou *Szókimondó asszonyosság* című darabjait, többek sorában ő is színpadra alkalmazta Dosztojevskij *Bűn és bűnhődés* című regényét, tehát kétségtelen, hogy kiváló, gyakorlati mestere volt az angol nyelvű színpadi irodalomnak. Egy neves irodalomtörténészünk írja, hogy az 1933 júniusában megjelent fordítás társalkotója, Meltzer, mintegy negyven évvel korábban, Prágában látta Madách drámai költeményének színpadi előadását {*vagyis 1892-ben, mivel azt követően 1904-ig nem játszották*}, és az a régi élmény hagyott oly mély nyomot benne, hogy még nyolcvan éves korában is lelkesítette e mű átültetésének gondolata, és az a remény, hogy rábírhát majd egy angol vagy amerikai színigazgatót *Az ember tragédiájának* bemutatására.⁹ (A mű angol nyelvű előadásának terve már korábban is felmerült, de eredménytelenül: 1897-ben az egyik leghíresebb angol színész, Sir Herbert Beerbohm Tree saját színházát nyitotta meg Londonban Her Majesty’s Theater néven: repertoárját a történelmi témájú, pazar kiállítású, apró részletekig kidolgozott előadások jellemezték; két évvel e színház megnyitása után érkezett a hír, hogy tervezik *Az ember tragédiájának* ottani bemutatását.¹⁰)

A Vajda–Meltzer-féle fordítás Budapesten jelent meg, de két évvel később New Yorkban is kiadták, majd a háború után ismét Budapesten háromszor is újranyomták, az utolsó két alkalommal – a Corvina Kiadónál – apróbb csiszolásokkal.

- [4.] **The Tragedy of Man** ✻ **A dramatic poem in fifteen scenes by Imre Madách** ✻ **From the original Hungarian by Charles Henry Meltzer and Paul Vajda** ✻ **With a foreword and an introduction** ✻ **Dr. Georg Vajna & Co.** ✻ **Budapest** ✻ **1933** ✻ **181 p.**
 — **Idem** ✻ **The Macmillan Company** ✻ **New York** ✻ **1935** ✻ **XXX, 241 p.**
 — **Idem** ✻ **Dr. Vajna and Bokor** ✻ **Budapest** ✻ **1948** ✻ **226 p.**
 — **Idem** ✻ **Corvina** ✻ **Budapest** ✻ **1957** ✻ **308 p.**
 — **Idem** ✻ **Corvina** ✻ **Budapest** ✻ **1960** ✻ **308 p.**

Az első kiadáshoz Bernard Pares, a londoni egyetem Szláv és Kelet-európai Intézetének igazgatója írt néhány soros ajánlást, amelyben tanúsítja, hogy a magyar irodalom e nagy klasszikus alkotását e méltó fordításban az intézet meleg ajánlásával teszik közzé. Valamivel hosszabb R. W. Seton-Watson előszava, aminek pikantériája az, hogy e közíró a két világháború közti közép-európai nacionalista marakodásban Scotus Viator néven a kisantant oldalán tört hevesen lándzsát, s ezért a Horthy-Magyarországon igen népszerűtlen volt. Előszavában ezt olvassuk: „...hirtelen láthatóvá lesz a végső cél: a hit által való megváltás és annak felismerése, hogy a materialista tagadás semerre sem vezet”. Ilyen szimplifikálás vezette be 1933-ban Madách művének legtöbbször kiadott angol szövegét. Hasonlíthatatlanul alaposabb, elemzéseiben, korrajzában, forráskutatásaiban és világirodalmi összehasonlításaiban is Hevesi Sándor bevezetője.

Az általunk kiragadott négy részlet ebben a fordításban így hangzik:

- I. The mighty structure is completed. True.
 The wheels go round, and the Creator rests.
 Ages may pass before I shall renew
 One spoke that Time may weaken with its tests.
- II. Some day the People will deride it all.
 The statesmen whom we now regard as greath,
 The orthodox ones whom we had admired,

Posterity will look on as comedians,
 When greatness that is real will replace them –
 While natural and simple-minded folk
 Will leap, maybe, when they confront a ditch,
 But walk serenely on the open road;
 And when the teachings which now lead to madness
 With their bewildering subtilities,
 Though none will study them, shall be made plain.

III. Why dost thou yawn before my feet, grim Death?
 Dost thou believe I fear thine awful gloom?
 The dust of Earth is thine. But not the breath
 Of radiant Life. I'll shine beyond the tomb!
 While Love and Poetry and Youth endure,
 Upon my homeward way I still will go.
 My smile alone the ills of Earth can cure,
 And flush men's faces with its sunny glow!

IV. EVE I understand that song! I thank Thee, Lord!
 ADAM I hear it too! My heart on high I'll set!
 But, ah, the end! If that I could forget!
 THE LORD Hark to Me, Man! Strive on, strive on, and trust!

Mindjárt első pillantásra megállapíthatjuk, hogy ez a szöveg gördülékenyebb, a mai olvasóhoz közelebb áll, mint Loewé. Még a régiességei (főként a „thou” változatai) is természetesebben hatnak. Inkább csak szepelőköt fedezhetünk fel rajta. Az I/3-ban az „*évmilliókig*” súlyát, nagyságát elsápasztja, kifejezéstelenné teszi az „ages” (korszakok) tolmácsolás. Ugyanebben a sorban az első személyű kijelentés – „I shall renew” (meg fogom újítni) – olyan változtatás, amely túllépi a fordítói licencia határát: stílusbelileg is indokolatlan, disszonáns átváltás az előző sor harmadik személyű megállapítása – „the Creator” („Az alkotó”) – után; értelmileg is Arany János megjegyzését idézi fel, amelyet a mű első, csiszolatlan változatának erre a négy sorára tett: „*Be van fejezve a nagy mű, igen / S úgy összevág minden, hogy azt hiszem / Év-*

milliókig szépen elforog...”; Arany ezt írja: „E sorokban az *azt hiszem* kissé furcsa, de az egész négy sor *mesteremberes* önelégültsége is komikai színben tűnik fel”;¹¹ ide, a csiszolatlan változathoz kanyarítja vissza ezt a passzust az angol szövegben az „I shall”. Az I/4-ben Madách egyszerűsége megy veszendőbe: az ömagában elegendő, tömör „*kerékfogát*” szót a fordító magyarázattal egészíti ki: „amelyet az Idő meglazíthat megpróbáltatásaival”. Az ilyen tudálékosság helytelen fordítói magatartásra vall. A II/3. fordítása értelemzavaró félreértésen alapul. Az angolban a „one”, „ones” (egy), ha jelzős főnévként használják, akkor mindig az előző mondatban álló egyik főnévre vonatkozó, az ismétlés elkerülése végett használt főnévi névmás. Itt tehát az előző mondat „statesmen” (államférfiak) főnevét helyettesíti, s így az az értelme, mintha az ortodox államférfi volna az, „*akit bámulánk*”. Holott Madáchnál „*az orthodoxot*” kétségkívül önálló főnév, amely a konstantinápolyi szin fanatikus főpapját idézi. A II/6–8-ban Madáchnál a „*valódi nagyság*”, az „*egyszerű*”, „*természetes*” nem perszonalifikálódik, ugratása, úthagyása elvont marad – de itt talán helyesen járt el Vajda–Meltzer, amikor az angol olvasónak konkrétabbá tette a képet a „folk” (emberek) beleszúrásával, legfeljebb az „*egyszerű*”-nek „simple-minded” kifejezéssel való fordítását kifogásolhatjuk, mert ennek az angol szónak „naiv, hiszékeny” mellékértelme és mellékíze van, s ezzel félreviszi Madách gondolatát. Ami az eredetiben „*ugrat*”, az itt is „ugrik”, s ami „*ottan hagy utat, ahol nyílt a tér*”, az e fordításban „nyugodtan megy a nyitott úton”. A III/1. azáltal, hogy „*tátongó mélység*” helyett „zord halál”-t mond, mintegy „*lelővi a poénját*” ennek a gyönyörű, lírai nyolc sornak. Hogy rimeltessen ott is, ahol az eredetiben nincs rím, és talán, hogy „jobbá” tegye a szöveget, a fordítópár gyökeresen megváltoztatja az egész III/3–8. részt; bizony eltorzítja, rosszabbá teszi ezzel a szöveggel: „*Tiéd a Föld pora. De nem a sugárzó élet lehelete. Én ragyogni fogok a síron túl! Amíg csak Szerelem és Költészet és Ifjúság fennmarad, én egyre csak haladni fogok hazavivő utamon. Csak az én mosolyom képes meggyógyítani a földi bajokat és naptündöklésével elborítani a férfiarcokat!*” A sírt glóriával áttaláló Éva, a szerelem, költészet s ifjúság nemtője stb. – e felejthetetlen képek csak kusza foszlányokban maradnak meg ebben az „átköltés”-ben.

A IV-ben is tulajdonképpen csak az 1. és a 3. sor kifogástalan. A IV/2-ben a „*gyanítom*” helyett „hallom” {és ami szintén nem elhanyagolható, a bizonytalanságot kifejező „*gyanítom*”-nak hangulatilag is ellentmondva, felkiáltó jellel a végén}, „fogom követni” helyett „sóvárogni fogok magasba”, a IV/4-ben pedig a teljesen mai s csak ragozásában enyhén régies „*mondottam*” meg az ugyancsak mai s ugyancsak ragozásában biblikus „*bízva bízzál*” helyett az ódon „hark” meg az ismétlődő „strive on” csupán pótlék.

Az ötször is kiadott Vajda–Meltzer-féle angol szöveg, amely a modern, színpadra is alkalmas angol fordítás szerepét – ugyanazt, amelyet a németben Mohácsié – lett volna hivatva betölteni: nem volt alkalmas erre a szerepre.

Az egykorú kritikák közül a legilletékesebbel – vagy inkább legelfogulatlanabbal –, a Times állandó irodalmi mellékletének bírálatával kell kezdenünk. Ez ugyan egy életrajzi tévedést követ el (Madáchról azt írja, hogy szlovák származású), és ebből indul ki – végső következtetéseiben mégis találó megjegyzéseket fűz a két fordításhoz: „...Bár Arany csiszolta a kiadás előtt Madách szövegét, mégis, egyes kritikusok állítása szerint, a szerző szlovák származása még felfedezhető helyenkénti nyelvi tökéletlenségeiben. Ezért Madách fordítójának az volna a feladata, hogy stílus tekintetében az eredeti mű fölé emelkedjék. A most előttünk fekvő két fordítás közül egyikről sem mondható, hogy sikeresen birkózott meg ezzel a feladattal. Meltzer és Vajda átültette a nagyrészt rímtelen és csak néhol rímes lírai részekkel megtűzdelt eredeti mű versmértékét... Sanger ugyan a szó szerinti, szinte sorról sorra való tolmácsolást tűzte ki céljául, ugyanakkor emlékeztetve az olvasót arra is, hogy az eredeti mű verses – ezt a célját azonban csak részben érte el, s az eredmény az, hogy fordításának minősége egyenetlen.” Konkrétan is kifogásol a Times névtelen recenzense egyes kifejezéseket, mint pl. ezt: „I'll bet you that he beats the other one” („*Mernék fogadni, hogy amazi legyőzi*” – a római színből) stb. Az ilyen kifejezések – írja a Times Literary Supplement – „kétségkívül rosszul képviselik Madách stílusát, amely ha olykor prózaias is, sosem nevezhető költőietlennek... Madách mesterművet alkotott, és üzenete nem korlátozódik sem korára, sem az országra, ahol élt”.

A magyar sajtóban Vajda–Meltzer fordításának magasztaló visszhangja támadt. A fordítás megjelenésének pusztá ténye lelkes kijelentésekre ösztönzi (sajnos, láttuk, indokolatlanul) a bírálókat. „Dóczy Lajos felfogását követi annyiban, hogy formagazdagságát, rímeinek csengését, ütemeinek hibátlanságát tekintve, csengőbb, mint az eredeti... Az ötös és ötödfelés jambus, Shakespeare verseinek klasszikus formája, tökéletesen adja vissza Madách dikciójának drámai lüktetését.”¹³ Egy angol cikkíró azonban meglátja a fordítás gyengeségeit, és megírja róla, hogy verselése olykor meglehetősen száraz, és: „az olvasó nem mindig tud szabadulni attól az érzéstől, hogy fordítást olvas...”¹⁴ – de ez a cikkíró is nyomban odateszi tapintatos kifogása után, hogy bírálatát ne tekintsék rosszállónak, hiszen hálásnak kell lennünk a fordítópár iránt... A Magyarság cikkírója már említett közleményében¹⁵ a Times Literary Supplement recenziójáról is szól: „...Furcsa bírálat, a költő szlovák eredetéről ír, lángelmének nevezi, mégis azt állítja, hogy csak saját országához és korához szól.” A Magyarság cikkírója tehát félreértette a Times recenziójának befejezését, és pont az ellenkezőjét tulajdonítja neki, mint amit az állított; már a Budapesti Hírlap helyesen értelmezi a Times Literary Supplement közleményének szavait, ti. hogy Madách üzenete nincs korlátozva saját korára és nemzetére.¹⁶

Vajda–Meltzer szövege azonban, gyengeségei ellenére, *Az ember tragédiájának* mindmáig legelterjedtebb fordítása, s ez az, amely élőszóval is elhangzott. Már megjelenése előtt részleteket mutattak be belőle a

[a] **budapesti Nemzeti Színház Kamaraszínházában, 1931 januárjában**

angolul beszélő magyar színészekkel, majd a

[b] **londoni magyar követségen 1932-ben**

ismert angol színészekkel.¹⁷ Ezek azonban „protokoll” előadások voltak – jóval jelentősebb a

[c] New York-i National Broadcasting Company hullámhosszán,
1934. április 21-én

sugárzott rádióadás.¹⁸ Könnyen lehet, hogy ez a rádióadás sugallta a Poetry című chicagói folyóirat cikkét, amelyet azután Babits Mihály ismertetett a Nyugatban. Ezt az amerikai folyóiratot Babits így jellemzi: „A modern költészetnek egyik legkitűnőbb orgánuma”, a cikkíró pedig, Jessica Nelson North „jól ismert költő, aki a folyóirat belső embereihez tartozik”. Babits ezt írja róla: „Tudvalevő, hogy a magyar remeket Vajda prózai nyersfordítása alapján Meltzer öntötte szép, sima angol versekbe. Néha elég hálátlanok vagyunk visszakívánni a meztelen nyersfordítást. – Jessica North úgy érzi, hogy a sima, klasszikus hangú versek bizonyos félmúlt ízt adnak a költeménynek, amely pedig tartalmában modern, sőt nagyon is modern... Szemére hányja a fordítónak a prózai megszokástól eltérő szólamokat, az avult hangú frázisokat, a konvenciók által szentesített költőiségeket. Mily meglepetés érné a bírálót – fűzi hozzá Babits –, ha *Az ember tragédiáját* eredetiben olvashatná – még ha nem is a rögzös őszöveget, hanem akár csak a közkézen forgó, Arany János által kissé modernebbé csiszolt változatot.”¹⁹ Vajon azt akarja Babits ezzel mondani, hogy akkor Jessica North kevesebbre becsülné Madách művét? Úgy hisszük, Babits lenézte Madách stílusát – amit azonban az amerikai bírálat a Vajda–Meltzer szövegről mond, megállja a helyét.

A Vajda–Meltzer-féle szöveg az újrakiadásokban egészen 1960-ig „a piacon volt”; igaz, 1957 óta némileg csiszolt változatban. A csiszolás, amelyet a Corvina Kiadó szerkesztősége hajtott végre, hasonlóképpen a Mohácsi-féle német szöveg újra kiadott változatához, csekély és nem mindig szerencsés. A legtöbb esetben csak a helyesírást igazítja hozzá a prozódiahoz, pl. mindjárt az első színben, Mihály főangyal szavaiban: „...*S a változtlant egyesíted*” eredetileg: „With the Unchanging dost unite” – 1957 után: „With th[^]Unchanging dost unite” (itt, úgy véljük, az írásban eltávolított magánhangzó a kiejtésben mégis csak visszatér, hiszen nélküle a két, egymás mellé kerülő *th* kimondhatatlan). A párizsi színben, Ádám első monológjában ez a három sor:

*És hogyha mindjárt vérengzők vagyunk is,
Nem gondolok nevemmel, legyen átkos,
Csak a haza legyen nagy és szabad. –*

– eredetileg az angolban is három sor volt, és értelmileg meglehetősen hű:

And even if men call us blood-thirsty,
Or look upon us fearfully as monsters,
What matter if the Nation's great and free?

Az 1957–1960. évi kiadásokban ugyanez négy sor:

And ev'n if we're blood-thirsty, I care not
For my good name – may it be cursed for ever.
Let other people think us dreadful monsters,
What matter if the Nation's great and free.

A „*Tekintsenek bár szörnyeteg gyanánt*” mellé éppúgy hozzágondolható az egyes számú tárgy (engem), mint a többes számú (bennünket). Minthogy az angolban ez a kettős értelem nem volt megoldható, Vajda–Meltzer a második esetet választotta (us – bennünket). Az átdolgozó viszont odatette a másik változatot is, beleszúrva ezt: „Nem törődöm saját jó nevemmel – legyen bár átkozott mindörökre” – tehát „megajándékozta” Madáchot nemcsak egy sorral, hanem egy egész gondolattal. Az átdolgozásnak ezzel a módszerével nem érthetünk egyet. {*Radó itt tévedtett. Valójában épp fordítva: az eredeti szöveg négy sorából: „És hogyha mindjárt vérengzők vagyunk is, / Tekintsenek bár szörnyeteg gyanánt, / Nem gondolok nevemmel, legyen átkos, / Csak a haza legyen nagy és szabad. –” az 1933-as kiadásban egy sor kimaradt, ezt pótolta utóbb a kiadó. A kifogásolt sor tehát Madáché. Egyébként az eredeti fordítás egyenesen értelemzavaró: mit keres az idézett rész végén a kérdőjel? Föltehetően egyszerű nyomdai hibáról van szó, hiszen neveltségessé válik a mondandó, ha kérdésként fogalmazzuk meg.*} Hat sorral odébb viszont jó az átdolgozás:

...Mert győzni fogtok. A nép győzhetetlen.

1933, 1948 And win ye will. The People none can vanquish!

1957, 1960 And win ye will. Invincible's the People!

A Sanger és Vajda–Meltzer-féle teljes fordításokon kívül 1933-ban egy töredék-fordítás is megjelent – Kanadában, a magyar költészet egy angol nyelvű antológiájában:

[5.] Emery Madách ❖ From The Tragedy of Man ❖ The Magyar Muse ❖ An anthology of Hungarian Poetry 1400–1932 ❖ Edited and translated, together with Specimens from Ostiak and Vogul by Watson Kirkconnell, M. A. Foreword by Mr. Francis Herczeg of the Hungarian Academy ❖ Kanadai Magyar Újság Press ❖ Winnipeg ❖ 1933 ❖ p. 103–105.

Azt is elárulja az antológia címlapja, hogy a kötet összeállítója és fordítója, Watson Kirkconnell a Petőfi Társaság tiszteleti tagja, filológus professzor, és több fordítás-kötet összeállítója volt. Azon a tényen kívül, hogy a rövid előszót Herczeg Ferenc írta, Kirkconnell bevezető ódája, tanulmánya és válogatása (népdaloktól és Zrínyitől Mécs Lászlóig és Reményik Sándorig) azt mutatja, hogy az akkori hivatalos magyar külpolitika szellemében, revíziós szellemben összeállított antológiáról van szó. *Az ember tragédiájából* az utolsó szín egy részlete – az angyalok utolsó kara előtt az Úr, Lucifer és Ádám három replikája – szerepel. Mutatóba közöljük e fordítás néhány sorát:

Karod erős – szived emelkedett:
Végetlen a tér, mely munkára hív,
S ha jól ügyelsz, egy szózat zeng feléd
Szünetlenül, mely visszaint s emel,
Csak azt kövesd. S ha tethdús életed
Zajában elnémúl ez égi szó,
E gyöngé nő tisztább lelkülete,
Az érdekek moeskától távolabb,

Meghallja azt, és szíverén keresztül
Költészetté fog és dallá szűrődni.

Strong be thine arm, exalted be thy heart:
The scope that claims thy work is infinite.
And if thou hearkenest unceasingly,
One call shall summon thee. That hear, obey,
And follow only. In life's busy din
This voice of heaven shall bring gentle peace,
Shall make thy wanton wife a purer mate,
And draw thy fancies farther from the dirt.
Give ear to its sweet words, and through thy veins
Shall pulse the tide of poesie and song.

Mindjárt az idézet első sorában feltűnik, hogy a fordító kijelentő mód helyett felszólító módot használ – ez bizony értelmet változtató önkényesség, a második sorban a „tér” helyett a „cél” végtelen; ezek azonban csak szeplők: a magyar szöveg utolsó öt és fél sora azonban, amely a nő hivatásának gyönyörű, költői megfogalmazása: hogy ő biztosítja az emberi életben a nemes törekvéseket akkor is, ha a férfi ezekről megfeledkeznek az élet túlekedésében – e fordításban a „szózat” ismétlődő, unalomig variált magasztalása. E fordításban nem a nő „tisztább lelkülete”-é az érdem, hogy meghallja a szózatot akkor is, ha a férfi süket reá, hanem a „szózat” műveli ezt, a „szózat” teszi tisztább társsá a ledér (!) nőt... Ezek után minden további kommentár nélkül megállapíthatjuk: nem nagy veszteség, hogy Kirkconnell fordítása – legalábbis nyomtatásban – csak töredék maradt. Kirkconnell magyar antológiáját méltatja Kállay Miklós,²⁰ de a Madách-töredék fordítását külön nem említi.

1937-ben még felbukkan – ismét egyszer – egy angol bemutató híre: hogy Gilbert Miller londoni színházi vállalkozó az 1937-es őszi évadban az angol főváros egyik legelőkelőbb színházában, a legnevesebb angol színészekkel be akarja mutatni Madách drámái költeményét,²¹ de valójában a Vajda–Meltzer-féle fordítás itthoni és a Sanger-féle szöveg ausztráliai újrakiadásán kívül, tudomásunk szerint, 1963-ig

semmi sem történt *Az ember tragédiájának* angol nyelvű megismertetéséért. E téren csak szándéknak találtuk meg nyomát: a washingtoni Kongresszusi Könyvtár katalógusában a műnek gépiratos fordítása szerepel: Leslie Evans Roberts szövege az 1953 és 1962 közti időből.²²

1963 Magyarországon és Amerikában is új eseményt hozott *Az ember tragédiája* angol fordításainak történetében. Idehaza a Corvina kiadásában egy teljesen új fordítás látott napvilágot, egy Münchenben kiadott angol nyelvű magyar költészeti antológiában, és egy amerikai folyóiratban pedig egy teljesen elkészült amerikai fordításból jelent meg egy-egy részlet.

A Budapesten kiadott fordítás azóta még két újabb kiadásban is {2014-ig összesen öt kiadásban} megjelent:

- [6.] Imre Madách ❖ *The Tragedy of Man* ❖ A dramatic poem in fifteen scenes ❖ Translated from the original Hungarian by J. C. W. Horne ❖ Corvina Press ❖ Budapest ❖ 1963 ❖ XXII, 196 p.
 — Idem ❖ Corvina Press ❖ Budapest ❖ 1964 ❖ XXII, 196 p.
 — Idem ❖ Corvina Press ❖ Budapest ❖ 1967 ❖ XXII, 196 p.
 {— Idem ❖ Corvina Press ❖ Budapest ❖ 1970 ❖ XXII, 196 p.
 — Idem ❖ Corvina Press ❖ Budapest ❖ 1973 ❖ XXII, 196 p.}

A fordító (London, 1900. márc. 11.–) a British Museum könyvtárosa, a harmincas évek elején a budapesti Eötvös-kollégium vendégeként tanult meg magyarul, és – a kiadótól kapott közlés szerint – fordítói tiszteletdíját, a vendégbarátság késői viszonzásaként, egy magyar kórháznak ajánlotta fel.

Négy kiragadott részletünk ebben a fordításban:

- I. The task is done; the Maker rests. And lo!
 The engine turns. A million years shall flow,
 Ere round its axle shall the wheel run slow,
 And a new cog be needed.
- II. The time shall come when all this shall be mocked.
 The statesman whom have considered great,

The orthodox ones that we have admired,
 Posterity shall deem comedians,
 When greatness that is true shall take their place:
 Men of simplicity and naturalness,
 Who only leap when they must cross a trench
 And take their road there where the way is clear.
 And then that science which, deep, intricate,
 Now leads to madness, though no man shall learn,
 Yet all will understand, for truth shall dawn.

- III. Why dost thou gape, dread gulf, before my feet?
 Think not my heart doth fail me at thy night.
 Only the dust doth fall, clay turn to clay,
 But I pass through in passage glorious.
 The soul of love, of poesy, of youth,
 Do point me on the road to heaven's bliss.
 Upon this earth the smile within my eyes
 Brings joy alone if, as the sunlight glow,
 It cast upon each face its radiance.

- IV. EVE My heart doth know the meaning of the song.
 ADAM I feel its meaning too: be it my guide!
 But, ah, the end; if I could that forget!
 THE LORD O Man, strive on, strive on, have faith; and trust!

Mielőtt a fordításról bármit szólnánk, idéznünk kell a kiadás címlapjának hátoldalán levő szöveget: „Mr. J. C. W. Horne hálóját óhajtja kifejezni C. H. Meltzer és Vajda Pál iránt, akiknek fordítása *Az ember tragédiájából* készült saját fordításánál nagyon nagy segítséget nyújtott neki.” Eddig nem rejtettük véka alá azt a felfogásunkat, hogy a műfordítónak, ha úgy látja, hogy elődje valamit tökéletesen megoldott, erkölcsi joga van az előd szövegrészét beépíteni a saját szövegébe, csak éppen ezt – nehogy plágiumot kövessen el – jeleznie kell valahol. Így építette be Babits Mihály saját Dante-fordításába Szász Károly korábbi fordításának egyes részeit. És így tett Horne is a Vajda–Meltzer-

féle fordítással. Az általunk kiragadott töredékekben a II/3–5. sor az, ahol, ha nem is teljesen szó szerint, de csak csekély változtatással, a Vajda–Meltzer-féle megoldást vette át. Ezek a sorok – eltekintve a II/3-ban meglapuló félreértéstől, a „ones” értelemzavaró használatától – a Vajda–Meltzer-féle szöveg legjobb részei közé tartoznak. Ott, ahol Vajda–Meltzer elkalandozott, önkényesen értelmezve Madáchot, Horne a magyar eredeti szöveghez nyúlt vissza. Ezekben az önálló megoldásaiban ő is könnyű kézzel, szabadon, sőt szabadosan bánik a szöveggel, de mégis jobban tiszteli, mint elődei. Míg Vajda–Meltzer gyakran (pl. a III. rész második felében) csak Madách jellegzetes szavait ülteti át, de egész más értelmet ad nekik – Horne a gondolatokat, az értelmet nem torzíja el, csak éppen megváltoztatott sorrendben adja elő, vagy bővíti, feloldja a tömör és szabatos madáchi mondatokat. Az előbbire az I. rész, az utóbbira a III. rész második fele a szemléltető példa. Úgy véljük, a mondanivaló hangulata és súlya megy veszendőbe, amikor ez a mondat: „*Be van fejezve a nagy mű*” négy egytagú szóval jelentkezik, s értelme ez lesz: „A feladat teljesítve.” Beékelődik egy, bár nem disszonáns, de mégis idegen gondolat – „mielőtt tengelye körül a kerék meglassulna” (utána ott van a megújítandó kerékfog is). De ha mindez azért van, mert a fordító angolul kevesebb szótaggal tudja kifejezni gondolatait, mint az eredeti – akkor miért szaporítja meg a III. sorait? És miért kell e rész végére az ugyancsak nem disszonáns, de ugyancsak felesleges mondatot odabiggyeszteni: „mert felvirrad az igazság”? Mindent egybevetve, Horne fordítása – a kiragadott négy rész tanúsága szerint – tartalmi és hangulati hűség tekintetében felette áll a sok éven át újra kiadott Vajda–Meltzer-féle szövegnek, de művészi hűségében nem éri el a legjobb Madách-fordítások színvonalát. Azok közé a fordítások közé tartozik, amelyekről nem lehet különösebb rosszat mondani – de különösebb jót sem.

Irodalmunk angol tolmácsai pedig tovább is igyekeznek megoldani a teljes értékű Madách-fordítás még megoldatlan feladatát.

Elkészült szövegéből nyomtatásban három részletet publikált, sokszorosításban pedig az egész mű fordítását közzétette már Grosz József *{a fordítás azóta Magyarországon is megjelent}*:

- [7.] Emery (Imre) Madách ❖ *The Tragedy of Man. Eight scene* ❖ Translated by Joseph Grosz and W. Arthur Boggs ❖ *The Hungarian Quarterly* ❖ (New York) ❖ 1963 ❖ No. 1–2. p. 37–43.
- Idem ❖ *Fifteenth scene* ❖ *Hungarian Anthology. A collection of poems* ❖ Translated by Joseph Grosz and W. Arthur Boggs ❖ Griff ❖ München ❖ 1963 ❖ p. 55–58.
- Idem ❖ *Fourteenth scene* ❖ *Ibidem, second edition, revised and enlarged* ❖ Pannonia Books ❖ Toronto ❖ 1966 ❖ p. 66–73.
- The Tragedy of Man by Emery Madách* ❖ Translated from the Hungarian by Joseph Grosz ❖ Irene Taylor ❖ Portland ❖ 1966 ❖ 204 p. ❖ (Multiplied)
- {— *Imre Madách* ❖ *The Tragedy of Man* ❖ *Essays about the ideas and the directing of the drama* ❖ *Full text of the drama translated by Joseph Grosz* ❖ *The Hungarian Centre of the International Theatre Institute (ITI)* ❖ Budapest ❖ 1985 ❖ p. 127–324.}

Grosz József (Kupa, 1893. nov. 17.–Portland, 1985. dec.) az első világháború után költözött apjának érminszenti birtokáról előbb Bécsbe, ott Hatvany Lajos biztatására nagy földijének, Adynak verseit fordította németre, majd kivándorolt Amerikába, s itt mint farmer, viszontagságos életfolyása során mintegy 25 000 sor terjedelmű magyar verset tolmácsolt angolra.²³ Az oregoni Portland város mellett él, 1963-ban jelent meg egy németországi kiadónál magyar antológiája, melyben népdaloktól és Batsányitól kezdve mai itthoni és külföldön élő magyar költőkig 64 szerző verseit mutatja be angol nyelven, részint W. Arthur Boggs (sz. 1916) portlandi állami főiskolai tanárral együtt; e könyv második kiadása magyarországi nyomással a kanadai Torontóban jelent meg, népdalok nélkül, s 83 költőnek mintegy 300 versét tartalmazza. Grosz József *Az ember tragédiájának teljes szövegét* is lefordította.

Nyomtatásban megjelent szövegében az általunk kiragadott négy rész közül *{1968-ban!}* egy található meg:

IV. EVE Thank God, I do well understand the song!
 ADAM I guess it too, and I shall go along –
 If I could just forget, the very end!
 THE LORD I told you, Man:
 Struggle and trust!... Be always confident!

Joseph Grosz azonban 1966 tavaszán megküldte teljes fordításának sokszorosított, még nem végleges szövegnek szánt kiadását, melyet – mint előszavában közli – Howard McKinley Corning portlandi költő szövegcsiszolásaival és Thomas R. Mark, magyar származású coloradói professzor megjegyzéseinek figyelembevételével tett közzé. Íme, ebből a négy szövegrész:

I. The giant structure is completed, yes!
 The engine turns, while its Creator rests.
 It will rotate for many million years
 Before I must renew its wornout gears...

II. Some day mankind will ridicule that nonsense.
 The statesman who we honor now as great,
 The orthodox who earn our admiration
 Will be regarded in the future as
 Mere clowns when real greatness will replace them.
 Indeed, the natural and simple greatness
 Will only leap when hurdles bar the way,
 But it will ride relaxed on open stretches.
 In time no one will study teachings which
 With their entangled systems lead us toward
 Insanity – yet men will understand them.

III. Why are you, whirling depth, before my feet?
 Your night can frighten me to no retreat;
 Mere dust, the earth-born falls into this pit,
 And I, in glory, saunter over it.
 Maker of youth, of love and poetry

Opens my way into eternity –
 Only my smile gives earth both joy and grace,
 Which, like full sunshine, bathes a human face.

IV. EVE Thank God, I do well understand the song!
 ADAM I also guess it and will follow it –
 Only that end! If I could just forget it!
 THE LORD I told you, man,
 Struggle and trust!... Be always confident!

Grosz József, a fordító, nemcsak műszaki előállítás szempontjából tekintette ideiglenesnek ezt a fordítást, hanem kinyomtatása előtt még csiszolni, javítani akart rajta – részint a jelen dolgozat szerzőjének megjegyzései, javaslatai alapján. Az evégből létrejött élénk levélváltás során több módosításról adott hírt. Ezért nem volna helyes, ha a fenti ideiglenes részeket bírálat tárgyává tennők, inkább csak néhány megjegyzést teszünk. Érdekes, ötletes megoldások jellemzik ezt a maximális hűségre törekvő szöveget; szeplőjének tartjuk az I/4-ben az általános „*újítani kell*” helyett az első személyű igét: „I must renew” („újítanom kell”), ismét eszünkbe juttatja a műnek Arany csiszolása előtti szövegét, melynek éppen itt található első személyű kijelentését Arany az Úrhoz nem méltó, „mesteremberes” önelégültségnek minősítette. A II/7–8-ban a fordító szellemes módon úgy teszi szemléletessé a lovas hasonlatot, hogy átugratandó „*gödör*” helyett „*akadály*”-t (hurdle: kifejezetten lovasakadály) ír, a következő sor igéje pedig: „*lovagol*” (ride) – az eredetitől a fordításban így eltérni nemcsak megengedett, hanem kívánatos is. A III/1-ben „*tátongó*” helyett „*örvénylő*” (whirling) szép, dinamikus, hatásos helyettesítés, a III/4-ben a bizonytalan, lassú, lenge mozgást érzékeltető „*saunter*” értelmileg eltávolodik az eredeti szöveg határozott, öntudatos „*átállésem*” igéjétől, a költőiség szempontjából azonban nyereséget jelent. Értelmileg még inkább eltávolodik Madáchtól, s már költőiséggel is alig indokolható a III/5-ben a „*Maker*” (Alkotó) a „*Nemtője*” helyett, mentsége legfeljebb az, hogy egyszerűbb, érthetőbb, és nem lóg ki a kontextusból. A IV/4-ben a fordítót mintha cserben hagyná többször is tapasztalt leleményessége: a

bízva bízzál” bibliai tömörsége nála így oldódik fel: „...trust!... Be always confident!” Pedig a tömörség, az aforisztikus, sőt axiómaszerű kifejezés ennek a záró sornak a lényegéhez tartozik; a fordítás egészének maximális tartalmi és hangulati hűségre törekvő szövegéhez ez nem méltó befejezés. (A II/2-ben „whom” helyett „who” nyilván sajtóhiba.)

Grosz József módosításai az idézett részekben: I/4.: Before new pieces must replace its gears. III/4.: And now, in glory, I step over it. III/5.: The spirit of youth, of love and poetry. III/8.: When, sunshine-like, it bathes a human face. IV/4.: I told you man, struggle and always trust.

Grosz fordításában a szabatoságon kívül költői lendület is van, s ha majd közzéteszi fordításának nyomtatott szövegét, nyilván jobban megközelíti a teljes értékű Madách-fordítást, mint elődei.

Egy másik, még csak tervezett fordításról is érkeztek hírek Amerikából, sőt, 1964 nyarán Budapesten is járt s nyilatkozott terveiről Kelemen Viktor, Amerikában élő magyar irodalmár, aki Victor Clement néven már közzétette Petőfi *Apostol*ából készült angol fordítását, s egy nyolc műből álló, angol nyelvű magyar drámaantológiában szeretné *Az ember tragédiáját* is kiadni, saját fordításában.²⁴

Kegésztés (2014)

A fejezet indítása nem szerencsés: egyáltalán nem biztos ugyanis, hogy valóban Amerikában készült az első angol fordítás. „Az angol fordításnak nem tudtam nyomára akadni. Angliában 1900-ban színpadon is adták.” (Voinovich Géza: *Madách és Az ember tragédiája*. Franklin-Társulat, Bp., 1914. 575.) Sajnos, fogalmunk sincs, mire alapozta Voinovich a színpadi előadással kapcsolatos állítását, ám ha egyáltalán elő akarták adni a darabot, ha komoly volt a szándék, akkor fordításnak is kellett lennie. Vagy – mint oly sokszor – minden alapot nélkülözött a hír.

A Prágai Magyar Hírlap 1923. febr. 4-én *Magyar sikerek a külföldön* c. tudósításában szerepel: „Bartsch, az ismert amerikai színházi ügynök, ki mint ismeretes, egy magyar színésznőt vett el feleségül, most Londonba szándékozik kivinni az *Ember tragédiáját* s ott az egyik

legnagyobb színházzal van szerződése a darab előadására. Bartsch már megbízást is adott Germanus Gyula dr. közgazdasági egyetemi tanárnak, hogy az *Ember tragédiáját* fordítsa le angolra. Ekkor azonban kiderült, hogy az *Ember tragédiájának* már van angol fordítása. A Nemzeti Múzeum könyvtárában őrzik az egyik Löwnek, Löw Imánuelnek, a szegedi főrabbi bátyjának angol nyelvű fordítását. Ezt a fordítást Germanus Gyulának át kell dolgoznia, hogy színpadra alkalmas legyen. Ugyancsak lefordította az *Ember tragédiáját* angol nyelvre a columbiai egyetem magyar teológiai tanára. Ez a magyar származású tanár, névszerint Kohut, a Charles Dudley Warner kiadásában megjelenő »Library of the Worlds Best Literatura«, magyarul »A világirodalom remekműveinek könyvtára« számára fordította le. Ebből a fordításból megismerte a darabot a Masterpiescs mozitársaság, amely most negyedmillió dollár költséggel filmre dolgozza át az *Ember tragédiáját*.” Csupa ismeretlen, alig értelmezhető adat. Az biztos, hogy komoly színház nem adhatta elő Londonban a *Tragédiát*, hiszen annak híre ment volna, nyoma lenne. Azt, hogy Germanus Gyula valóban átdolgozta-e a művet, nem tudjuk. Kohut nyilván azonos Kohut György Sándorral (Székesfehérvár, 1847. febr. 11.–USA, 1934), aki rabbi volt, és valóban tanított teológiát, de természetesen nem Kolumbiában, hanem New Yorkban, a Columbia Egyetemen. Arról, hogy lefordította volna Madách művét, nem tudunk. Az viszont igaz, hogy Charles Dudley Warnernél valóban megjelent Library of the World’s Best Literature címmel egy könyvsorozat, abban azonban a *Tragédiát* hiába keressük. Végül a megfilmesítés is valószínűleg csak terv maradt.

A londoni előadás annak ellenére elmaradt, hogy fél évvel később, a Pesti Napló 1932. júl. 17-i száma egy cikk címében tudatta: *Szeptemberben színre kerül a teljes „Ember tragédiája” Londonban*. Az írás így végződik: „a londoni Arts Theatre Club, amelynek égisze alatt működik az úgynevezett Cosmopolitan Theatre, az eddig[i] tervek szerint az év szeptemberében a londoni közönség elé akarja vinni Madách remekét és kitűnő szereposztásban be akarja azt mutatni.” A cikkíró ezúttal (a sorok között) akaratlanul is kifejezésre juttatta saját kétségeit, bizonytalanságát, hiszen éles a kontraszt a címben megfogalmazott tény és az írás végén megfogalmazott szándék között.

Ugyancsak 1932-ben egy másfajta londoni Tragédia-bemutató terve is megjelent a sajtóban. Kozocsa Sándor bibliográfiájának 1695. tétele: „»Az ember tragédiája – gigászi alkotás!« – Grein angol kritikus és színigazgató németül akarná előadatni Londonban. Magyarország. 74. (IV. 1.) sz.” Ami a Radónál is szereplő, végül meghiúsult 1937-es londoni Gilbert Miller-tervet illeti, a nyughatatlan színigazgató már a következő évben újabb (ezúttal is alaptalannak bizonyuló) bejelentést tett. A Prágai Magyar Hírlap 1938. máj. 12-i száma *Gilbert Miller Newyorkban a vilákiállításon előadatja Az ember tragédiáját* címmel közli a hírt, amelynek ezúttal egy mellékesnek tűnő megállapítása elég érdekes: „Végleges elhatározásom, hogy a jövő tavasszal a newyorki vilákiállításon kihozom a magyar irodalom remekét, Madách Az ember tragédiáját. Harmincezer dollárt irányoztam elő erre a célra, a producer azonban nem én leszek, hanem Incze Sándor, aki már évek óta fáradhatatlanul dolgozik, hogy Madách remekművét megismertesse az angolszász világgal. Én a rendezést vállaltam magamra. Azt hiszem, jól ismerem a gyönyörű drámai költeményt, végignézttem több magyar és német nyelvű előadását és alaposan áttanulmányoztam mind a négy angol fordítását. Hallom, hogy most készül egy ötödik angol fordítás és így módomban lesz válogatni.” A gond az, hogy csak három teljes fordításról tudunk. Netán Kohut fordítására céloz Miller?

C. P. Sangerrel kapcsolatban Radó György nem talált érdemi információt, így az a félmondata, amely szerint fordítását „feltehetően a tízes években, vagy tán még korábban alkotta meg”, talányos: minden életrajzi adat híján, mi végre ez a feltételezés? Alighanem a könyv elején álló, vélhetően a Woolf házaspártól származó megjegyzés első mondatából következett: „This translation of *The Tragedy of Man* was made by Mr. Sanger many years before he died.” A könyvben nincs copyright, sem a fordítóval kapcsolatos egyéb információ, így az sem világos, hogyan jutott a házaspár a fordítás birtokába, ki hatalmazta fel őket annak megjelentetésére, ha ugyan szükségük volt ilyesmire, hiszen az sem zárható ki, Sanger még életében úgy rendelkezett: őket illeti a fordítás kiadásának joga. Sajnos, nem segítettek elő a visszaemlékezések sem a tisztánlátást: általában minden indoklás nélkül Virginia Woolffal hozták kapcsolatba a könyv megjelenését. Mindenesetre a kötet nem

ad okot ilyen feltételezésre, abban ugyanis együtt szerepel a két név: „Published by Leonard & Virginia Woolf”, homályban hagyva, hogy melyiküknek volt (vagy melyiküknek volt nagyobb) szerepe annak megjelentetésében.

A világháló információi szerint Sanger 1871-ben született és 1930-ban halt meg.

Az is kiderült, hogy Sanger Cambridge-ben végzett, és tagja volt az Apostolok Társaságának, miként John Maynard Keynes, Békássy Ferenc és Leonard Wolf is. (WEINER SENNYEY Tibor: *Költő és huszár. Békássy Ferenc első, teljes életrajza*. In. XVII. Madách Szimpózium. Szerk.: Bene Kálmán és Máté Zsuzsanna. Szeged–Bp., 2010. 243–267.) A Woolf házaspárral mindannyian szoros kapcsolatban álltak; Keynes Londonban közös lakást bérelt Woolfékkel, ahol állítólag Békássy is és Sanger is megfordult. Így történhetett, hogy haláluk után Woolfék kiadták műveiket (Békássy angolul írt verseit 1925-ben, Sanger Tragédia-fordítását 1933-ban).

Mindez azonban alig visz közelebb a megoldáshoz. Az a feltételezés, hogy Sanger a nála 23 évvel fiatalabb Békássy hatására (Cambridge-ben, 100 évvel ezelőtt!) fordította volna le a *Tragédiát*, nem túl meggyőző. Ugyanakkor a teljes pontosságra való törekvés kizárja annak a lehetőségét, hogy más fordítást használt volna forrásul. Tudnia kellett tehát magyarul, csak így történhetett meg, hogy „sorról sorra” fordított, aminek viszont ellentmondani látszik, hogy életművében ennek semmilyen más nyomát nem találjuk. Tökéletesen megtanult volna egy nyelvet, amelyet aztán semmi másra nem használt, csak arra, hogy Madách művét lefordítsa? Egyik feltevés valószínűtlenebb, mint a másik. Egy fokkal (de nem többel) ésszerűbb az az elképzelés, hogy Sanger talán még 1912 előtt lefordította (más fordítások felhasználásával) a művet, majd Békássy Ferenc segítségével pontosította, csiszolta a fordítását.

Woolfék jegyzete is kétségeket ébreszt. Honnan tudták, hogy Sanger sok évvel a halála előtt fordította le a művet? Ha a kéz- (vagy gép-) iraton lévő keltezés volt a forrásuk, miért nem tüntették fel azt is, annak rendje s módja szerint? Ha személyes (és ezek szerint évekkel a fordító halála előtti) volt a közlés, miért nem jelentették meg a fordító élet-

ben, vagy nem sokkal a halála után? Mindent egybevetve: fennáll a lehetősége annak, hogy Woolféknak nem állt igazán hiteles forrás a rendelkezésükre, s a jegyzet nem több, mint ésszerűnek látszó feltételezés, egy halott hagyatékának rendezése alapján. Még az a lehetőség sem zárható ki, hogy a fordítás valójában Békássy nyersfordítása, amelyet esetleg Sanger kérésére vagy biztatására készített el, aki azonban a későbbiekben nem sokat foglalkozott annak csiszolásával. Hiszen ha késznek ítélte volna meg, akkor vélhetően még életében lépéseket tett volna a megjelentetésére.

Radó tanulmányában a sorrend megválasztása nem volt szerencsés; mint az elemzésből kiderül, Vajda és Meltzer fordítása 1933 júniusában jelent meg („...az 1933 júniusában megjelent fordítás társalkotója, Meltzer...”), míg Sangeré csak októberben. (NÉMETH Antal: *Az ember tragédiája a színpadon*. Budapest Székesfehérváros, Bp., 1933. 150–151.) Amennyiben ezek az adatok helytállóak, úgy helyesebb lett volna a sorrendet megcserélni; egyébként pedig nincs mit csodálkoznunk azon, hogy a Sanger-féle fordításról szóló korabeli kritikák, egy kivétellel, az ezek szerint korábban már megjelent Vajda–Meltzer fordításról is szóltak.

Joseph Grosz fordítása másodjára 1985-ben jelent meg. A Radóval történő levelezésben említett változtatásokból semmi sem lett, legalábbis a négy kiemelt rész ebben az 1985-ös kiadásban tökéletesen egyezik azzal, amit Radó még a gépirat alapján közölt, s amin a fordító még csiszolni kívánt, így tehát semmi értelme sincs megismételni a kiemelt részeket.

Azt kell hinnünk, hogy az angol nyelv különös ellenállást tanúsít a *Tragédia*-fordításokkal szemben, másképp nehezen magyarázható, hogy Radó tanulmányának megjelenése óta négy újabb teljes angol fordítás látott napvilágot. Az igazán jó fordításokat ugyanis (amilyen Kalocsay Kálmáné, Gogáé és Mohácsi Jenőé) arról lehet felismerni, hogy legalább fél évszázadig kedvüket szegik a műfordítóknak, senki sem próbálkozik az adott nyelven újabb átültetéssel.

[8.] Imre Madách ✽ *The Tragedy of Man* ✽ Translated from the Hungarian by George Szirtes ✽ Introduction by George F. Cushing ✽ Illustrations by Mihály Zichy ✽ Püský Publishing ✽ New York ✽ 1988 ✽ 271 p.

— Idem ✽ Corvina ✽ 1995 ✽ 271 p.

— Idem ✽ Corvina ✽ 1998 ✽ 271 p.

— Idem ✽ Corvina ✽ 2000 ✽ 271 p.

— Idem ✽ Corvina ✽ 2002 ✽ 271 p.

— Idem ✽ Corvina ✽ 2009 ✽ 271 p.

Szirtes György (Bp., 1948. nov. 29.–) fordításának 1998-as kiadásában a négy kiemelt rész:

I.	It's done, the great act of creation.
The maker rests. The wheel's in motion
And will rotate upon its axle for
A hundred million years before
A single cog wears out.
II.	No, one day they will laugh at all of this.
The statesmen whom we now consider great,
The orthodox at whom we gawp in wonder,
Will then appear as mere comedians,
And genuine greatness will assume their place:
The simple man, the man of nature, he
Who only leaps when he perceives a ditch
Or takes a road once he can see it clear.
And science, which now often leads to madness
By virtue of its tangled threads, will then
Be understood by all though learned by none.
III.	Why stand there, pit, gaping at my feet!
O never think your night can frighten me:
My dust flies downward, clay returns to clay,
But I shall pass beyond you gloriously.

The soul of passion, poetry and youth
 Shall lead me on to the eternal places;
 All earth can know of joy is in my smile,
 Whose beam of sunlight rests on chosen faces.

- IV. EVE I understand their song, praise God!
 ADAM I guess its meaning and will act upon it.
 But for the end! – If I could but forget it! –
 THE LORD Man, I have spoken: strive on, trust, have faith!

Alig egy évvel később jelent meg Thomas R. Mark (Márk Tamás) fordítása, amelynek azóta szintén volt újabb kiadása:

- [9.] **The Tragedy of Man** ✽ **By Imre Madách** ✽ **Translated from the Hungarian by Thomas R. Mark** ✽ **East European Monographs, Boulder** ✽ **Distributed by Columbia University Press** ✽ **New York** ✽ **1989** ✽ **IX, 148 p.**
 — **Idem** ✽ **Illustrations by György Buday** ✽ **With an afterword by Mihály Szegedy-Maszák** ✽ **Fekete Sas Kiadó** ✽ **Budapest** ✽ **1999** ✽ **212 p.**

Nála a kiemelt négy rész így fest:

- I. The mighty work is finished – yes;
 the engine turns, its maker rests.
 For eons it will wheel about its axle
 before one cog will need to be renewed.
- II. One day the world will laugh at all of this.
 The statesman whom we now consider great,
 the orthodox who make us gape in awe,
 the future will regard as mountebanks
 once true greatness has stepped into their place
 – the simple and the natural –
 which vaults its courser only where the road

is barred by obstacles, but where the way
 lies free, it canters on with easy gait.
 And those doctrines whose intricacies now
 lead to madness will then be understood
 by all, though nobody will study them.

- III. Why do you gape at me, you black abyss?
 Your yawning darkness cannot stagger me;
 for only earth-born dust drifts down to you,
 and I, in glory, overstride your night.
 The soul of youth, of love, and poetry
 opens my way to my eternal home;
 only my smile can grace this earth with joy
 when, like a sunbeam, it lights up a brow.
- IV. EVE Ah, thanked be God, I understand this hymn!
 ADAM I too, I think, divine its sense
 and I am firm to follow it. But, ah!
 that end! if I could but forget that end!
 THE LORD I have decreed your destiny, oh man:
 strive ever on with faith and steadfast trust.

A befejezés gyengéi az angolul nem tudók számára is nyilvánvalóak. Négy sort hat sorban visszaadni bőbeszédűség. Sajnos, Madách sem volt képes (élete végéig sem) szabadulni a modorosság bizonyos formáitól, bár kortársaihoz mérten szerény mértékben használta az „ah” és „óh” szavakat. Talán rájött arra, hogy az emberi érzések változatosságát reménytelen próbálkozás két elcsépelet indulatszó szüntelen ismételtetésével visszaadni. Kritikai szigorral nézve: a mű végén jobb lett volna, ha Éva utolsó mondatát Madách így kezdi: *Én értem a dalt...* Másként döntött. Ádám és az Úr mondataiban azonban tartózkodott az „ah” és „óh” használatától, ellentétben a fordítóval, aki – Radó György kedvenc szavával élve – „megajándékozta” a szerzőt, s mellesleg az utolsó sorok mindhárom szereplőjét, ezekkel a töltelékszavakkal. (Márk Tamás fordításában 144 helyen szerepel az „oh” vagy az „ah”.)

Időben a következő angol fordítás Iain MacLeodé (eredeti neve Dybas Tihamér, 1931–), aki 1956 óta él külföldön, a fordítás megjelenésekor Skóciában:

[10.] Imre Madách ❖ The Tragedy of Man ❖ Translated and Adapted from the Original Hungarian with Preface and Notes by Iain MacLeod ❖ Illustrations from the Madách Series of Etchings by János Kass ❖ Canongate Press ❖ Edinburgh ❖ 1993 ❖ XVII, 189 p.

Nézzük meg ebben a fordításban is a négy kiemelt részt!

- I. The vast construction's come to life, indeed.
His labours done, the Architect relaxes.
For aeons shall the giant wheel revolve
before a spoke may falter round its axis.
- II. They'll read our history with due derision.
Proud statesmen and renowned religious leaders
will be regarded by posterity
as comic actors in a roadside show.
They'll have successors of intrinsic greatness,
of natural, straightforward disposition,
who'll lead up the proverbial path – in earnest,
and signal "forward" when the way is clear.
Doctrines which seem too intricate today,
as bordering on sheer insanity,
won't be studied but understood by all.
- III. Dismal abyss, gape at me, since you must,
but I'm undaunted by your fearsome night;
what tends towards you is but earthly dust –
look, I traverse you on a shaft of light!
Poetry, youth and love shall lend me wings:
I'll soar to my celestial domain,

yet with the morning light, when day begins,
my rays of joy shall touch the earth again.

- IV. EVE Thank God, I hear that voice and understand it!
ADAM I hear it too. Let it remain my guide.
But that last dream... I wish I could forget.
THE LORD I've told you, Man: have faith and do your best!

A fordító, a balassagyarmati Madách-ünnepség meghívott díszvendégeként, még az 1990-es években ismertette álláspontját. Eszerint a korábbi angol átültetéseket alkalmatlannak találta a színpadi adaptációra, márpedig neki kifejezetten az volt a célja, hogy Madách műve az angol nyelvű színpadon is megjelenjék. Ez világos beszéd: a siker fontos mércéje számára nem az eladott példányszám volt, hanem az eladott belépőjegyek száma, hiszen ő alapvetően nem olvasmányt kínált, hanem a majdani rendezőpéldányokhoz kívánt használható, az élőbeszédhez igazodó szöveget nyújtani. Sajnos, a siker azóta is várat magára.

Tomschey Ottó (1943–) kicsit „későn” készült el a maga szövegváltozatával, amikor a Corvina Kiadó már elkötelezte magát Szirtes György szövegének kiadása mellett. Ezért aztán évekig nem is talált kiadót. (Magyarországon a rendszerváltás előtti évtizedekben gyakorlatilag csak a Corvina Kiadó foglalkozott irodalmi művek idegen nyelven történő megjelentetésével.) Fordításáról azonban néhányan értesültek, így történt, hogy Majdán Béla segítségével sikerült felvennem a kapcsolatot a geofizikussal, aki akkor még az MTA Geofizikai Kutatóintézetében dolgozott.

[11.] Imre Madách ❖ Tragedy of the Man ❖ Translated from the Hungarian by Otto Tomschey ❖ Madách Irodalmi Társaság ❖ Budapest ❖ 2000 ❖ 181 p.

Megszokhattuk, hogy néhol a mű címének fordítása rendhagyó. Ilyen esetekben azonban korábban mindig ezzel a változattal találkozhattunk: „Az emberiség tragédiája”. Itt most egészen másról van szó. A „the” nem véletlenül került más helyre, mint minden korábbi fordí-

tásban. Tomschey Ottó álláspontja szerint, ha ez az első szó, akkor hangsúlytalanná válik, kicsit olyan, mintha a magyarban általános névelőt használnánk, és azt mondanánk: „Egy ember tragédiája”. Azt, hogy az emberen van a hangsúly, a „the” áthelyezésével érzékeltethetjük.

A négy kiemelt rész:

- I. The work, the great work is now completed,
Machine is running, the creator rests.
It will move for some millions of years
Till one of its cogs will need some repairs.
- II. People will laugh at it sometimes loud and long.
The statesman whom we have call'd magnificent,
The orthodox man whom we have gaz'd at,
Are consider'd as clowns by posterity
When are replaced by the true nobility,
That is free of adornments, is common,
That puts the horse at jump where pot-hole is found
And builds road only where land is open.
Some day everybody though never learnt
Will understand this tenet that hounds you now
To madness with its complicated essence.
- III. Yawning gulf, why do you stand before my feet,
Don't think your darkness to frighten off me,
Dust produced by this ground falls just into it,
I will step over it with my glory.
The spirits of love, poetry and youth
To my eternal homeland open the way,
Only my smile brings delight to this Earth,
Like sunbeam warms the face at start of the day.
- IV. EVE Ah, I perceive the song, praise be to my Lord!
ADAM This song begins to dawn on me, I'll follow.
Alas! The end! If I'd forget for morrow!
THE LORD I told you, man: fight, trust and be full of hope!

Radó kedvelt kifejezésével élve, a „fordítói licencia” örvendetes megnyilvánulását látja az angol nyelvet nem ismerő az I/1-ben. Ha már az elcsépelet „yes” helyett egyetlen fordító sem vállalta másik szó használatát, akkor kétségkívül az egyik legszellemezebb megoldás a mondandó megerősítésére a „great” szó közbeiktatásával hangsúlyossá tett ismétlés.

Tomschey Ottó fordításánál egyébként fölösleges a sorokat számolni. Ő maga számozta meg azokat, ezzel is bizonyítva, hogy nem rövidítette, de nem is hosszabbította meg Madách szövegét.

Tudomásom szerint ő a második, aki a szerzőnek egy másik drámáját is lefordította. A *Mózes* angol változatát tette közzé, éspedig a Keresztury Dezső által átdolgozott szövegváltozatot. (Imre MADÁCH: *Moses*. Madách Irodalmi Társaság, Budapest, 2003.) Újabban Madách verseit fordítja angol nyelvre. (Madách néhány verse németül is megjelent, szlovákul pedig emellett a *Mózes* is napvilágot látott az 1988-as kiadásban. Franciául a *Mózes*ből csupán egy töredék jelent meg.)

Ami mármost az angol nyelvű *Tragédia*-előadásokat illeti, sajnos szerény eredményről számolhatok be. Kezdjük a kiegészítésekkel!

- [b] **Település:** London
Hely, társulat: Magyar Nagykövetség
Fordítás: Meltzer, Charles Henry–Vajda Pál
Időpont: 1932. június 8.
Ádám: Harris, Robert
Éva: Dickson, Adele
Lucifer: Thesiger, Ernest
Rendező: Jackson, Barry
Forrás: Erdélyi Lapok 1932. július 9./149. sz.
Pesti Napló 1932. július 17./158. sz.
Megjegyzés: Részletek a Tragédiából (öt különböző szín-ből)
- [d] **Település:** Sárospatak
Hely, társulat: A református főiskola diákjai
Időpont: 1939. március 25. (és még 2 alkalommal)
Nyelv: angol

Fordítás: Meltzer–Vajda
Ádám: Kiss András
Éva: Mátyás Sarolta
Lucifer: Horváth István
Rendező
(játékmester): Horváth István
Forrás: Sárospataki Református Lapok 1939. április
 2./14. sz.
 Pesti Napló 1939. március 23., 28.
Megjegyzés: A bemutatót részt vett Németh Antal is

Ezek az előadások azonban alkalmiak, szűk körűek voltak. Kicsit több lehetett az értő érdeklődő Minneapolisban, legalábbis az előadások számából erre következtethetünk:

[e] *Település:* Minneapolis
Hely, társulat: Olympia Arts Színház
Időpont: 1980. április 25., 26., 27., május 2., 3., 4., 9., 10., 11.,
 16., 17., 18.
Ádám: Chalcraft, Mitchek
Éva: Solberg, Mini
Lucifer: Scangarello, Peter
Rendező: Lábán Katalin m. v.
Zene: Melvor, Scott és Morrysey, Brian
Fordítás: Három angol fordítás alapján
Forrás: Műsorfűzet (OSZMI)
 Új Tükör 1980. október 19./42. sz.
 Lábán Katalin szóbeli közlése

Később a Merlyn Színház próbálta sikerre vinni a szerző művét angolul:

[f] *Település:* Dundee
Hely, társulat: Merlyn International Theatre (Budapest)
Időpont: 1997. augusztus 7.

Ádám: MacKenzie, Michael
Éva: Dye, Janet
Lucifer: Chisholm, Jimmy
Rendező: Carnegie, John
Jelmez: Berzsenyi Krisztina
Díszlet: Berzsenyi Krisztina
Zene: Dougall, Gordon
Fordítás: Iain MacLeod
Forrás: A helyszín és az időpont a skóciai rendezvényeken részt vevő Tóth Éva szóbeli közlése 1997 őszén

[g] *Település:* Edinburgh
Hely, társulat: Chaplaincy Centre kooperáció a budapesti Merlyn Színházzal
Időpont: 1997. augusztus 9–23. (13 alkalommal)
Ádám: MacKenzie, Michael
Éva: Dye, Janet – Ónodi Eszter
Lucifer: Chisholm, Jimmy
Rendező: Carnegie, John
Jelmez: Berzsenyi Krisztina
Díszlet: Berzsenyi Krisztina
Zene: Dougall, Gordon
Fordítás: Iain MacLeod
Forrás: Szórólap (magántulajdonban)
 Magyar Hírlap 1997. július 25.
 Magyar Nemzet 1997. július 31., szeptember 8.

[h] *Település:* Budapest
Hely, társulat: Merlyn Színház
Időpont: 1997. szeptember 2., 4., 8., 9.
Ádám: MacKenzie, Michael
Éva: Dye, Janet – Ónodi Eszter – Feuer, Yvette
Lucifer: Chisholm, Jimmy
Rendező: Carnegie, John
Jelmez: Berzsenyi Krisztina

Díszlet: Berzsenyi Krisztina
Zene: Dougall, Gordon

Dundee egy nemzetközi színházi találkozó helyszíne volt. Állítólag alapkövetelmény volt a maximum 90 perces előadás (Tóth Éva szóbeli közlése, néhány héttel a rendezvény után). Nem tudjuk, mi maradt meg a *Tragédiából*, és azt sem, hogy a Merlyn Színház többi előadása milyen lehetett. A 13 előadás Edinburgh-ban mindenesetre szép teljesítmény az angol nyelvterületen nem túl biztató előzmények után.

Fennmaradt az előadás szövege, amelynek címdala szerint a rendező, John Carnegie „adaptálta” MacLeod fordítását. A szövegből az is megállapítható, hogy ez az adaptáció kisebb változtatásokkal járt. Az Úr első szavai így módosultak:

MacLeod

The vast construction's come to life, indeed.
His labours done, the Architect relaxes.

Adaptáció

The wonder of creation is complete, indeed.
Her labours done, the Architect relaxes.

A harmadik és negyedik sor változatlan maradt. Mivel a szövegből teljesen kimaradt az athéni, a második prágai és a londoni szín, így csak a mű szövegből végéig vethetjük egybe az eredeti fordítással. A négy sorból csak egy, Éva mondata változott:

MacLeod

Thank God, I hear that voice and understand it!

Adaptáció

I hear that voice within me now and understand.

Korábban volt róla szó, hogy Radó tanulmányának megjelenése óta négy újabb teljes angol fordítás jelent meg. De több fordítás is készült. Az egyik gépirata az OSZK Kézirattárában található:

[12.] Imre Madách ❖ *The Tragedy of Man* ❖ Translated by Walter Wilkins ❖ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára ❖ Fol. Angl. 13. ❖ Bp. ❖ [Gépirat, 1940 körül] ❖ 97 f. [két fólió hiány]

Az első két fólió Gál István és Sebestyén Géza levélváltása. A levél keltezése szerint Gál István 1966. febr. 1-jén küldte el Sebestyén Gézának (az OSZK Kézirattára részére) a fordítást; a feladó ezt írta: „Szerzőjéről a következőket tudtam meg Lajtha Lászlónétól, akinek férje, a nagy zeneszerző és zenefolklorista ezt a kéziratot évekként ezelőtt nekem adta:

Neve Walter Wilkins, a 2. világháború végén mint angol pilóta esett el. Kb. négy-öt évig élt Magyarországon, közvetlenül a 2. világháborút megelőző időben. Ide azért jött, hogy Lajtha László és Waldbauer Imre tanítványaként zenei oktatásban részesüljön. Lajtha Lászlóné édesanyjánál lakott albérletben. Magyar irodalmi körökkel nem érintkezett, de elég jól megtanult magyarul és ezt a fordítást Lajtha László segítségével végezte. A szerzőnek él még egy nővére Angliában.” Sebestyén Géza febr. 3-án kelt válaszlevelében köszönetet mondott az adományozónak, Gál Istvánnak. A címdal szerint a gépirat „Lajtha László és Gál István ajándéka”, nem lehet tudni, hogy pontosan kinek, hiszen Lajtha László már 1963-ban, az iménti adományozó levél előtt három évvel meghalt. Sajnos, a gépirat hiányos, vélhetően már az adományozás idején is az volt. Ugyanis a gépelő által 10-es, a Kézirattár által 13-as sorszámmal ellátott fólió után (a három oldalnyi eltérést Gál István levele, Sebestyén Géza válaszelevele és a címdal magyarázza, amelyek a Kézirattár számozása alapján rendre az 1., 2., 3. sorszámot kapták) a gépiratban 12-es sorszámmal, ám a Kézirattár által 14-es sorszámmal ellátott fólió következik. A fordítás végén, a gépelő által 89-es, a Kézirattár által 91-es sorszámmal ellátott lapot a 89a/92. sorszámú követi, majd a 91/94-est a 93/95-ös, tehát ismét hiányzik a gépiratból (annak számozása alapján) egy lap. Nagy kár, hogy már fél évszázaddal ezelőtt sem fordított senki sem pár órát a gépiratnak legalább a felületet átnézésére. Ha a 4–96. fóliót, vagyis az érdemi fordítás 93 oldalát megszorozzuk az egy oldalon szereplő sorok számával, ak-

kor nyomban kiderül (eltekintve most a két lapnyi hiánytól): szó sem lehet teljes fordításról!

A másik fordítás Zend Róbertté (Bp., 1929. dec. 2.–Torontó, 1985. jún. 27.), aki költő, műfordító, újságíró volt, a Torontói Egyetemen pedig az olasz költészetet tanította. A gépirat címdalán ez áll:

[13.] Imre Madách ✽ *The Tragedy of Man* ✽ Translated by Robert Zend ✽ Revised with Peter Singer ✽ Corvina ✽ Budapest ✽ Az Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet Könyvtára ✽ Q 18.185 ✽ 277 f.

A négy kiemelet rész:

- I. The great work has now been completed, true.
The clockwork ticks – and its Maker relaxes.
Until the first cogwheel must be replaced,
it can rotate, for aeons, on its axes. –
- II. This whole thing will be laughed at in the future.
The statesman whom we have considered great,
the orthodox one whom we have admired,
posterity shall deem comedians
once they have been supplanted by true greatness:
the natural, the unpretentious leader
who only makes you jump where there's a hole
and lets you race where there is open space.
Thus the doctrine that leads to madness now
with its convolutedness, in the age,
though studied by none, shall be clear to all.
- III. Why do you gape at me, gigantic grave?
Your dark night does not make me horrified.
It swallows only dust, the brood of matter,
but I shall rise above it, glorified.
The guardians of youth, love, poetry

shall point the way to my eternal place;
my smile alone brings pleasure to the Earth,
when, like the sun, it shines on someone's face.

- IV. EVE I understand the song, thanks to my God!
ADAM I hear the message too, and I shall guard it.
Only that end! – If I could disregard it! –
THE LORD Remember, Man: Strive – and have faith, have faith!

A sorok száma ellen nem lehet kifogást emelni. De azért a „bízva bízzál”-t egyszerű ismétléssel helyettesíteni kicsit együgyű megoldásnak tűnik. Az ismétléssel történő hangsúlyozás olykor inkább hangsúlytalanná teszi a közlendőt.

Jegyzetek

1. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. 8. köt. 43–44.
2. HELLEBRADNT Árpád: *A magyar philológiai irodalom 1909-ben*. Egyetemes Philológiai Közlöny 1909. 490.
3. Lásd: *Ungarische Dichter in englischer Sprache*. Pester Lloyd 1909. 32. sz. 23.
4. *Magyar poetry*. A Hét 1909. 8. sz. 139–140.
5. *Az ember tragédiája angolul*. Hevesi Sándor előadása. Pesti Hírlap 1929. 277. sz. 11.
6. y.: [Könyvszemle.] Ungarische Jahrbücher 1934. 276.
7. (M[EGYERI] e[llá]): *A Hogarth Press Madácha*. Magyarorság 1933. 269. sz. 28.
8. GÁL István: *Virginia Woolf – mint Madách angol kiadója*. Új Magyarország 1945. 23. sz.
9. KARDOS Albert: *Három angol Az ember tragédiájáról*. Pesti Napló 1933. 177. sz. 24.
10. NÉMETH Antal: *Az ember tragédiája a színpadon*. Budapest Székesfőváros, Bp., 1933. {A lapszám nélküli hivatkozás kétségessé teszi, hogy valóban van-e szó Németh Antal könyvében a londoni előadás tervéről; az egyes fejezetek elején részletezett tartalomjegyzékek nem utalnak erre.}
11. *Arany János levele Madách Imréhez*, 1861. október 27. Melléklet: Megyjegyzések az Ember Tragédiájára. Első szín.
12. *The Tragedy of Man*. Times Literary Supplement. No. 1659. 1933. XI. 16. 790.
13. KÁLLAY Miklós: *Körutazás könyvorszámban*. Képes Krónika 1933. 29. sz. 25. – L. még: Karl SEBESTYÉN. Pester Lloyd 1933. No. 158. Morgenblatt – Nemzeti Újság 1933. 136. sz.
14. Vernon DUCKWORTH BARKER: *The Tragedy of Man*. Nouvelle Revue de Hongrie 1933. 1075–1076.
15. L. 7. jegyzet!
16. (r. a.). Budapesti Hírlap 1934. 4. sz. 17.
17. NÉMETH Antal: i. m. 120., 131.
18. V. ö.: *A Tragédia a newyorki rádióban*. Budapesti Hírlap 1934. 86. sz. 13. [Előzetes jelentés]
19. B[ABITS] M[ihály]: *Madách Amerikában*. Nyugat 1936. I. köt. 407–408.
20. Lásd 13. jegyzet!
21. „*Az ember tragédiája*” Londonban. Magyar Nap (Moravska Ostrava – Přívoz). 1937. VII. 27.
22. *The Library of Congress Catalogs. The National Union Catalog 1955–1962*. Vol. 28. Rowman and Littlefield Inc., New York, 1963. 613.
23. HEGEDŰS Nándor: *Huszonötezer angol sor a magyar költészetből*. Magyar Nemzet 1964. II. 12. – Leslie KONNYU [KÖNNYŰ László]: *Modern Magyar Literature*. New York, 1964. The American Hungarian Review 92. – és Grósz József szíves közlései.
24. (sa): *Petőfi, Madách, Katona – angolul. Budapesti beszélgetés Clement Victorral*. Esti Hírlap 1964. VIII. 6. – *Nyolc magyar dráma Amerikába tart. Könyvalakban kerül bemutatásra*. Hétfői Hírek 1964. VIII. 24. – (S. A.): *Petőfi, Madách, Ady. Magyar klasszikusok drámaantológiája angol nyelven*. Magyar Hírek 1964. IX. 15.

Az eszperantó fordítások

Amióta a latin elvesztette nemzetközi nyelv jellegét, s a romantika fel-lendítette a nemzeti nyelvek kultuszát, a nemzetközi nyelvi megértés végett több próbálkozás is történt egy-egy mesterséges nyelvnek a kialakítására, mégpedig azzal a kimondott vagy titkos igénnyel, hogy a racionális, spekulatív módon létrehozott nyelv szervesen, az élő nyelvek biológiai törvényei szerint fejlődjen majd tovább. De egyik kísérlet sem járt annyi sikerrel, mint az, amelyet Ludwik Zamenhof (1859–1917) alapított meg *eszperantó* néven. Sikerének fő oka talán az volt, hogy az alapvető szókincs és szabályok érinthetlensége mellett különös nyomatékkel hangsúlyozta egyfelől a nyelv szerves és spontán fejlődésének elvét, másfelől az eszperantó nyelvű szépirodalomnak mint a nyelvfejlesztés elsőrendű tényezőjének fontosságát. Tehát két olyan elvet, amelyekkel az eszperantó fejlődése az élő nyelvek törvényszerű fejlődéséhez hasonul. Az eszperantó nyelv fejlődésében tehát Zamenhof szándéka és követőinek buzgalma folytán elsőrendű szerep jutott az irodalomnak, mégpedig mind az eredetileg eszperantóul írt, mind az eszperantóra fordított műveknek. Olyan mértékű elterjedése, mint amilyennel az eszperantó dicsekedhet, csak nagyszámú és lelkes művelőjének volt köszönhető, ezért az eszperantisták tevékenységüket méltán nem egyszerűen nyelvük művelésének, hanem mozgalomnak nevezik. Persze, ellenzői is vannak a mesterséges nyelvnek (nem szólunk a pacifista hajlandóságú eszperantó mozgalom politikai jellegű üldöztetéséről): azt állítják, hogy mesterséges nyelven, követőinek minden igyekezte ellenére sem keletkezhet igazi irodalom. Ha ezt a tételt ilyen általánosítva elfogadnók, tagadnunk kellene az egész szanszkrit irodalom létét, hiszen Pánini is mesterséges nyelvet alkotott – viszont az is kétségtelen, hogy a huszadik században más életkörülményei vannak egy nyelvnek, mint az ó-ind világban, s az eszperantó nyelv és irodalom életképességét csak a tapasztalat döntheti el.

Mindezt bevezetőben el kellett mondanunk, s most már – egyebekben az eszperantó-kérdés hozzáférhető bibliográfiájára¹ utalva – csak annyit jegyzünk meg, hogy az eszperantó irodalomban a magyarok

számban és súlyban a legelső között állnak, tehát saját műveik és fordításaik egyaránt megkülönböztetett elismerésnek örvendenek.

Mint Kalocsay Kálmán megjegyzi alább idézendő fordításának utószavában,² a korai magyar eszperantisták közül Altenburger Adolf és Schutz Róbert is lefordították *Az ember tragédiáját*. Nincs azonban adatunk arra, hogy ezekből a fordításokból valami nyomtatásban megjelent volna.

A magyar eszperantisták havi folyóirata – La Verda Standardo („A zöld zászló”) – nyolcadik évfolyamában, 1913-ban kezdett el részleteket közölni a mű egy fordításából:

- [1.] El „La Tragedio de la Homo” de Emeriko Madách ✻ El la hungara lingvo tradukis Cezaro Bárcki ✻ La Verda Standardo (Eger) ✻ 1913. No. 8. 118–122. ✻ No. 9. 133–137. ✻ No. 10. 149–150. ✻ No. 11. 167–169. ✻ No. 12. 180–183. ✻ 1914. No. 6. 82–86.

Az első közlés a drámai költemény 6., a második a 4., a harmadik közlés a 13., a negyedik közlés a 14. az ötödik közlés a 15., a hatodik közlés a 9. színét tartalmazza. (Kalocsay ezt a fordítást is megemlíti idézett utószavában, de az utolsó közlés, a 9. szín e fordítása elkerülte a figyelmét.)

A fordító, aki keresztnevének eszperantó változatával mint Cezaro Bárcki szerepel, nem más, mint Bárcki Géza akadémikus, Kossuth-díjas nyelvész professzor (Zombor, 1914. jan. 9.–Bp., 1975. nov. 7.), aki tizenkilenc éves korában jelentkezett ezzel az eszperantó nyelvű műfordításával. A fordítást közlő folyóiratról még elmondhatjuk, hogy címlapjának felirata szerint a Magyarországi Eszperantó Társaság hivatalos orgánuma, s egyben a nemzetközi eszperantó mozgalom tudományos, irodalmi és pacifista lapja volt; amikor a Madách-fordítást közölni kezdte, Robicsek Pál szerkesztette, s az első közlemény ünnepélyes körülmények között látott napvilágot: abban a számban, amely az 1913. augusztus 19–21-én, Aradon tartott magyar eszperantó-kongresszusra jelent meg. 1914 januárjában a fordító, Bárcki Géza veszi át a lap szerkesztését, ekkor a drámai költemény részleteinek közlése öt

hónapig szünetel, majd júliustól kezdve (amikor a szerkesztő már dr. Rácz Béla) a közlés – jóllehet a júniusi szöveg végén még folytatásra történt ígélet – végleg megszűnik. {Bárcki 1914-ben ösztöndíjjal Franciaországba utazott, s mivel közben kitört a háború, a franciák a „Fekete Kolostor”-ba internálták őt. A Nemzetközi Vöröskereszt közbenjárása révén is csak Svájcig jutott el, így hosszú időn keresztül nem volt abban a helyzetben, hogy ígéletének eleget tegyen.}

A közzétett hat színben az általunk kiragadott négy részlet közül csak egy található meg:

IV. EVO Komprenas mi la kanton! Dank' al Dio!
 ADAMO Konjektas ankaŭ mi, kaj sekvos ĝin,
 Nur tiu fin', nur tion mi forgesus.
 LA SINJORO Mi diris, hom' klopodu kaj esperu.

E négy sorhoz idézzünk még egy részt az űr-színből:

*A célt, tudom, még százszor el nem érem.
 Mit sem tesz. A cél voltaképp mi is?
 A cél, megszűnt a dicső csatának,
 A cél halál, az élet küzdelem,
 S az ember célja e küzdés maga.*

La celon eĉ centfoje ne atingos
 Mi. Kio estas vere do la celo?
 Ĉesiĝo de la batalado glora,
 La celo estas mort'; la viv' batalo,
 La homa cel' mem estas la batalo.

Szabatos, világos, jóval a fordítói licencia határain belül maradó, majdhogynem szó szerinti fordítás, ami kétségkívül az eszperantó nyelv szándékolt tömörségének, és mesterséges voltából eredő, korai, kialakulatlan szakaszában még a mainál is nagyobb rugalmasságának köszönhető.

A szószerintiségtől való eltérések itt valóban csak árnyalatiak: a IV/1-ből hiányzik Éva sorkezdő sóhaja: „Ah”; a IV/2–3. nem rímel, a IV/4-ben a híres befejezés itt szárazon sikerült: „törekedjél és remélj”. Az űr-szín öt sorában: az 1-ből hiányzik a „tudom”, a 2-ből a „Mit se tesz”, az 5-ben „az ember célja” helyett a majdnem azonos jelentésű „emberi cél” kifejezés áll, a „csatának... küzdelem... küzdés” árnyalt hármasságából itt „batalado-batalo-batalo” lett, tehát a „küzdelem” és a „küzdés” közötti különbség eltűnt, a csata pedig ugyanannak a szónak az -ado gyakorító-tartósító raggal ellátott változata lett.

Ezek a bíráló megjegyzések azonban nem a fordítót, hanem az eszperantó nyelv akkori állapotát illetik. Attól kezdve, hogy Zamenhof „nyelvalapító” műve 1887-ben megjelent, Bárcki Géza fordításáig huszonhat év telt el – azóta ennek az időnek több mint kétszerese; az eszperantisták, Zamenhoffal az élükön, mindig tisztában voltak vele, hogy nyelvük-mozgalmuk csak akkor állja majd ki az idő próbáját, ha életképes irodalmat tud létrehozni – mégpedig nemcsak hangulati, propagandisztikus megfontolásokból, hanem elsősorban azért, mert – mint már említettük – a nyelvfejlesztés legjobb gyakorlati eszközének az irodalmi árnyaltságú gondolat kifejezést tartották. Ezért aztán az eszperantistáknak az az állandó igyekezete, hogy megteremtsék az eszperantó irodalmat, ellensúlyozta a nyelv mesterséges voltából eredő nehézségeket, és azoknak a szkepticizmusát, akik nem akartak hinni egy életképes eszperantó irodalom lehetőségében. S mindezt azért mondtuk el, mert meghatározza azt a nyelvi-irodalmi helyzetet, amelyben Bárcki Gézának a maga korában kiváló szövege után *Az ember tragédiájának* második eszperantó fordítása létrejött.

Dr. Kalocsay Kálmán (Abaújszántó, 1891. okt. 6.–Bp., 1976. febr. 27.) 1916-ban szerzett orvosi diplomát, az első világháborúban katoniorvos, a legutóbbi időkig {1968} gyakorló, kórházi főorvos, szakmunkák írója, magyar és eszperantó nyelvű költő, magyar verseiből a Nyugat is közölt hármat,³ akkor azonban már tíz esztendeje eszperantista volt, s utóbb e világmozgalom egyik legismertebb, legtiszteltebb személyiségévé lett. Ugyanabban az évben, amikor magyar nyelvű versei a Nyugatban megjelentek, eszperantó nyelven kis gyűjteménye, tíz évvel utóbb pedig verseinek két kötete is napvilágot látott⁴ – de ennél

sokkal nagyobb méretű fordítói tevékenysége. Petőfi, Gárdonyi, Karinthy és Heltai műveiből egy-egy önálló kötete jelent meg, de még jelentősebbek az általa összeállított antológiák: magyar népdalgyűjteménye, egy-egy világirodalmi és átfogó magyar költészeti gyűjteménye;⁵ a két világháború közt, majd 1949-ig Magyarországon megjelent *Literatura Mondo* – az eddig legszínvonalasabb eszperantó irodalmi folyóirat – szerkesztője volt; kiemelkedő alkotása a minket itt érdeklő mű:

[2.] **Emeriko Madách** ✽ *La Tragedio de l'Homo* ✽ **Drama poemo** ✽ *El la hungara originalo* **K. Kalocsay** ✽ *Hungara Esperanto Instituto* ✽ **Bp. ✽ 1924** ✽ I–VIII, 237, IX–XXIV p.
— **Idem** ✽ *Corvina* ✽ **Bp. ✽ 1965** ✽ 259 p.

Ebben a fordításban – az 1924-ben megjelent szöveg szerint – az általunk vizsgált négy rész így hangzik:

- I. Jes, Jen, finita jam la grandlabor'!
Turniĝas rad', ripozas la aŭtor'.
Jarmilionojn kuros ĝi sur akso,
Ĝis eĉ raddenton mi ripari devos.
- II. Ho, iam oni ridos pri la tuto,
Ŝtatviron, kiun oni nomis granda,
Ortodoksulon, kiun ni admiris:
La posta temp' rigardos komedianto,
Se l' vera grando anstataŭos ilin,
La simpla kaj natura – saltiganta
Nur kie estas kavo kaj lasanta
Liberan kuron en la kamp' senbara.
L'instruon, kiu al frenez' nun gvidas
Per sia komplikaco, tiam, kvankam
Neniu lernos, ĉiu ekkomprenos.
- III. Profund'! vi ĉe l' piedoj vane staras!
Ne kredu, ke min via nokto jugos.

En ĝin nur polvo, ternaskito falas:
Kun aŭreolo mi ĝin preterflugos.
Al mia hejm' eterna montras vojon
Ĝeni' de l' amo, junco, poezi'.
Nur mia rido portas tere ĝojon,
Tuŝante vangojn kvazaŭ sunradi'.

- IV. EVA Ah, dank' al Di', la kanton mi komprenas!
ADAMO Ho, ankaŭ mi, ĝin sekvi mi ne ĉesos,
Nur tiu fin' se tiun mi forgesos!
LA SINJORO Mi diris, penu, hom', kaj firme fidu!

A sorok számát és tartalmát illetően szinte tökéletes hűségű fordítás. (A teljes mű 140 sorral, tehát kb. 3%-kal hosszabb az eredetinel.) Még rímelni is ott rímel, ahol az eredeti. Utószavában fordítói elveiről így vall Kalocsay Kálmán: formailag és tartalmilag hű fordítást akart adni, anélkül azonban, hogy eltávolodott volna a jó prózai stílustól – nem akarta ugyanis rejtvények elé állítani olvasóját. „Ideje már, hogy megalapozzuk az eszperantó vers tekintélyét” – olvassuk, s úgy véljük, ez a fordítás valóban alkalmas erre. Az eszperantó nyelv hosszabban fejezi ki a gondolatokat, mint a legtöbb nemzeti nyelv – írta 1924-ben a fordító –, ha tehát a fordító célja az eredeti vers formájának és tartalmának hű tolmácsolása, akkor két rossz közt választhat: vagy jelzők elhagyásával, mondatok egyszerűsítésével, szinte rejtvénytörő tömörítésével, kimondhatatlan szóösszetételekkel rövidít, vagy szaporítja a verssorok számát. Ő, úgymond, ez utóbbi lehetőséget választotta, s ebben megerősítette Zamenhof példája is. Verstani megjegyzése szerint: a szigorúan vett jambusokhoz tartotta magát, s csak annyi könnyítést engedett, amennyit már Zamenhof is szentesített.

Az eszperantista folyóiratok természetesen nagy lelkesedéssel fogadták ezt a kiváló fordítást, nyelvük költőiségének bizonyítékát. „Madách Imre világhírűnek mondott drámai költeménye, *Az ember tragédiája*, amelyet azonban minden világhíre mellett sem fordíthattak le, csak néhány kultúrnép nyelvére, míg most, hogy 1924-ben a nagy mű Kalocsay Kálmán remek és hű fordításában eszperantóul is megjelent,

szépségeiben, örök emberi gondolataiban mindenütt gyönyörködnek azok, akik az eszperantót megtanulták.”⁶ E fordítás említéseinek és méltatásainak tengeréből kiemelünk néhány újabb közleményt. Az eszperantó mozgalomnak a Szovjetunióban és az UNESCO védnöksége alatt tapasztalható legújabb fellendüléséről írva, Balkányi Pál méltatja Kalocsay munkásságát⁷ (őneki köszönhetjük jelen dolgozat több adatát is). „Ragyogó eszperantisták egy csoportja Budapesten a húszas években megalapított egy irodalmi iskolát, amelynek vívmánya az eszperantó irodalmi színvonal drámai hirtelenségű fellendítése volt... Több korábbi eszperantó »irodalmi« mű nyelvi és művészi hűtlensége folytán szárnalmas volt, s az eszperantónak gyakran tudatos és önkénytelen sarlatánok rontották a hitelét. A budapesti iskola alapozta meg az eszperantó szakmai színvonalát... E ragyogó csoport legragyogóbb képviselője Kalocsay Kálmán... fordításaiban általában nemcsak a tartalmi tolmácsolás, hanem a hangulat és a rejtett gondolatok végletes pontosságát párosítja mintaszerű eszperantó stílussal és tökéletes prozódiaival...”⁸ Így ír az eszperantó mozgalom angol krónikása, és az eszperantó világirodalom rövid ismertetéséből sem hiányozhat Kalocsay neve.⁹

Az ember tragédiájának történetében egyedülálló, de világirodalmi viszonylatban is ritka jelenség, hogy a műfordító negyven év után ismét elővegye korábbi munkáját. *{Imaoka két Tragédia-fordításának megjelenése közt csak 22 év telt el.}* Ezt tette Kalocsay Kálmán, amikor 1964-ben (73 éves korában!), a Madách-évforduló alkalmával teljesen átdolgozta régi szövegét. Ehhez persze egyéni adottságok kellenek, de az sem mellékes, hogy a fordítás nyelve történetének milyen korszakát élte a közbeeső időszakban. Mindezekről, új fordításáról maga a fordító így ír a jelen dolgozat szerzőjéhez 1965. nov. 20-án kelt levelében: „Először is szerettem volna azt [a fordítást] árnyaltabbá, kifejezőbbé tenni a réginél. Az első kiadás óta eltelt negyven év az eszperantó tetemes gazdagodásának és irodalmi felvirágzásának ideje volt, egy W. Auld nevű eszperantista író és költő azt írta legutóbb, hogy a két világháború közti idő ugyanaz volt az eszperantónak, mint az angol nyelvnek Spenser vagy a francia nyelvnek a Pléiade ideje. Magam is sokkal jobban beleéltem magam a nyelvbe ez alatt a negyven év alatt (most látom, hogy Szász Károly és Babits Mihály *Pokol-*

fordítása közt csak harminc év telt el). Ki akartam tehát küszöbölni a fordításból mindent, ami a nyelv mai szintjéről tekintve avultnak, me-revnek, színtelennek, élettelennek, s a magam mai szintjéről tekintve ügyetlennek, éretlennek, mesterkéltnek tetszett, amiben, úgy éreztem, nincs meg az élő nyelv íze. Azután tömöríteni is akartam a szöveget. A régi 140 sorral több volt az eredetinél: ezt a többletet sikerült 40 sorra csökkentenem; úgy éreztem, hogy ez nem közömbös olyan műben, amelynek egyik jellemzője a gondolat kifejezésének tömör ereje, a sor-többlet pedig sokszor nemcsak szükséges pluszt hoz magával, hanem fölösleges töltelékkel való hígítást vagy pongyola terpeszkedést is.” S ezt az elvi állásfoglalását példákkal is illusztrálja: A harmadik színből:

*Hagyd megtekintnem hát e működést
– Egy percre csak, keblem, tudod, erős –,
Mely rám befolyhat, aki enmagamban
Olyan különvált és egész vagyok.*

1924

Ho lasu vidí, eĉ se dum momento,
– Vi scias, forta estas mia brusto –
Tiun funkcion, kiu min influas,
Min kiu en mi mem kaj por mi mem
Tiel aparta, tieltuta estas.

1965

Ho lasu vidí, eĉ se momente, tiun
funkcion, – fortas mia Brust’, vi scias –
kiu influas min, – min, kiu estas
tiel aparta, tuta en mi mem.

Vagy az eszkimó-szín eleje:

*Mit járjuk e végtelen hóvilágot,
Hol a halál néz ránk üres szemekkel,
Csak egy-egy foka ver zajt, vízbe bukva,
Amint felretten lépteink zaján...*

1924

Kial ni iras tiun ĉi senfinan
Neĝmondon, kie nin la mort’ rigardas
Per okulkaĵoj? Nur kelkfoje foko

1965

Kial neĝmondon iri, ĉi senfinan,
kie la mort’ nin gapas okulkaĵe?
Nur rare plaŭdas akvodrone foko,

Ekplaŭdas ekdronante en la akvo, kiun timigis nia paŝobruo...
 Se ĝin timigis bru' de niaj paŝoj...

Az általunk általában elemzett négy részből:

I.	Finita, jes, la Verk', la mondkreado.	(1)
	Ripozas la kreint', turnigas rado	(2)
	Kaj kuros sur la akso jarmilionojn,...	(3)
II.	Oni nur ridos iam pri la tuto.	(1)
	Ŝtatviron, kiun ni nomadis granda,...	(2)
	La postepok' rigardos komediantoj...	(4)
	L'instruon, kiu nun nin frenezigas...	(9)
	menui lernos ĝin, komprenos ĉiuj.	(11)
III.	Profund'! Vi vane, ĉe l' piedoj staras!...	(1)
	mi ĝin kun aŭreolo superflugos...	(4)
	ĝeni' de l' amo, poezio, junco...	(6)
	tuŝante fruntojn kiel bril' de suno.	(8)
IV.	EVA La kanton mi komprenas, dank' al Dio.	(1)
	ADAMO Mi mem ĝin sentas, sekvi ĝin ne ĉesos...	(2)
	LA SINJORO Mi diris, lukto, hom', kaj firme fidu!	(4)

Csak a megváltoztatott sorokat tüntettük fel; ebből látható, hogy a kiragadott négy részben 27 sorból 15, tehát a soroknak több mint a fele ment át változáson, a jelentős, közismert részekben több, a „rejtettebb” részben kevesebb. S látható, hogy az első változatban is kiváló tartalmi-művészi hűség a nyelvfejlődéssel, elmélyüléssel, árnyalatokkal csiszolódott. Az új kiadásról bőven adott hírt a sajtó,¹⁰ s az 1966-ban hazánkban lezajlott 51. eszperantó világkongresszus gazdag sajtóanyagában is sűrűn tért vissza méltató említése.

Jegyzetek

1. TIBORC Zsigmond: *Az eszperantó Magyarországon*. Bibliográfia. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Bp., 1959. 66 l. – A mű tartalma bővebb, mint amennyit címe ígér: tájékoztatást nyújt a külföldi eszperantó mozgalomról is, és nemcsak bibliográfiát, hanem ismertető cikkeket is közöl.
2. Emeriko MADÁCH: *La Tragedio de l'Homo*. Hungara Esperanto Instituto, Bp., 1924. XXIV.
3. Nyugat 1921. II. köt. 1289–1291.
4. *Mondo kaj koro*. Literatura mondo, Bp., 1921. 32 p. – *Streĉita kordo*. Uo., 1931. 189 p. – *Rimportretoj*. Uo., 1931. 128 p.
5. *Kantanta Kamparo*. Literatura Mondo, Bp., 1923. 96 p. – *Eterna Bukedo*. Uo., 1931 – *Hungara Antologio*. Uo., 1933. 460 p.
6. KÖKÉNY Lajos. Hungara Esperantisto 1924. II. sz. 24.
7. BÉKÁNYI Pál: *Jókai, Petőfi, Madách eszperantó nyelven*. Vásárhelyi Szó 1956. 2. sz. 23–24.
8. Marjorie BOULTON: *Zamenhof, Creator of Esperanto*. Routledge and Kegan Paul, London, 1960. 203–204.
9. BENCZIK Vilmos: *Az eszperantó nyelv szerepe a jelenkor világirodalmában*. Nagyvilág 1963. 10. sz. 1597–1598.
10. *Megyéink fontos szerepet kap az 1966-ban Magyarországon rendezendő eszperantó kongresszuson*. Csongrádmegyei Hírlap 1964. III. 25. – *Postaládánk*. Magyarország 1964. V. 10. – *Az őszi Madách-centenárium*. Népszabadság 1964. V. 21. – *A Magyar Eszperantó Szövetség*. Szerszámgépipar 1964. VIII. 31. – *A Magyar Eszperantó Szövetség*. Dunántúli Napló 1964. IX. 13. – „*Tragedio de l'Homo*”. Új Ember 1964. IX. 20. – *Budapest 1966: az Egyetemes Eszperantó Szövetség Világkongresszusa*. Észak-Magyarország 1965. VIII. 29. – *Ua*. Dél-Magyarország 1965. VIII. 29. – *Ua*. Petőfi Népe 1965. VIII. 11. – *Emeriko Madáchtól Nikolao Radnótiig. A magyar irodalom nemzetközi nyelven*. Népszava 1965. XI. 3. – KALOCSAY Kálmán: *Az eszperantó és az irodalom*. Élet és Irodalom 1965. XII. 11. – *Hétfői Hírek* 1966. I. 3. – *Az Ember tragédiája – eszperantóul*. Fejér megyei Hírlap 1966. I. 6.

A héber fordítások

A modern héber nyelv sajátosságaihoz tartozik, hogy a XVIII. század végén Németország területén indult fejlődésnek, mint a Biblia nyelvének – részint annak régebbi rétegeibe, a próféták stílusába visszanyúló – megújítása, összefüggésben az európai felvilágosodás eszméivel és mozgalmával.¹ Tizenhét évtizeden át, míg a második világháború után Izraelben államnyelvvé nem lett, egységes központ nélkül, sok országban fejlődött ez a nyelv, amely nem mesterséges, mint az eszperantó, és ősbibb, mint a latin: a világirodalom olyan egyedülálló remekeiből táplálkozik, mint az *Énekek éneke*, a zsoltárok és a próféták könyvei stb. S bármennyire gyakorlativá lett is utóbb, kétségtelen, hogy költők és prózaírók tették irodalmi nyelvük útján élővé az újhéber (ivrit) nyelvet. A héberül író zsidó költők és prózaírók közt már a XVIII–XIX. század fordulója óta akadtak magyarok is, köztük pedig a legkiválóbb és legismertebb, aki a mai {1968} izraeli irodalom egyik „nagy öreg”-jének számít: Avigdor Haméiri (eredeti nevén: Kova-Feuerstein Albert), *Az ember tragédiájának* héber fordítója. 1886-ban, a Bereg megyei Ódávidházán született {az angol Wikipedia szerint: Ódávidháza, 1890. szept. 16.–Izrael (más forrás szerint valószínűleg Kfár Azar), 1970. ápr. 3.}, 1910-ben Budapesten héber nyelvű folyóiratot adott ki. Ekkori magyar és héber nyelvű költeményein Ady hatása érezhető, akinek költeményeiből, és más magyar költők műveiből is, már ekkor jó néhányat fordított héberre.²

Az első világháború kitörését megelőző évben híradás jelent meg a magyar sajtóban, hogy Avigdor Feuerstein lefordította héberre *Az ember tragédiáját*, és fordítása Moszkvában fog megjelenni.³ A háború természetesen meghiúsította ezt a tervet, a fordító az osztrák–magyar hadsereg katonájaként orosz fogságba esett, majd a forradalom után Palesztinába vándorolt ki, s ott mint lapszerkesztő, színházigazgató működött, és rövidesen neves újhéber költőként szerepelt. Ekkor, Varsóban jelent meg *Az ember tragédiájából* készült fordítása.

A címlap belső oldalán lengyelül állnak a kiadás adatai: Imre Madácz: *Wizja Człowieka*. Wydawnictwo Szybel. Warszawa 1924. Druk

„Hacefira”, Warszawa, Leszno 54. – Valóban, a lengyelül megadott cím – „Wizja Człowieka” – azonos a héber címmel: Cházon Háádám, vagyis: „Az ember látomása”. A fordító neve itt: Avigdor Feuerstein. A könyv bevezetése (Madáchról) és jegyzetapparátusa a könyv végén a fordítótól származik.

{*A mű szerzőjét és címét, továbbá a négy fordításrészletet lásd a mellékelt lapon!*}

E sorokból különös atmoszféra csapja meg az olvasót: a *hitelességnek* valamilyen, még az eredeti magyar szövegből sem sejtett légköre: s ez egyaránt köszönhető a nyelvnek és a fordítónak. A nyelv: minden későbbi fejlődés és modernizálódás mellett is a Biblia nyelve, az, amelyen *Ember = Ádám*, amelyen az Úr nevei – (*Elion:*) *a Magasságos*; (*Jocér:*) *az Alkotó* – belekerültek kultúránkba, az a nyelv, amely angyalokról, angyalok karáról, énekekről, Ádámról-Éváról eredetileg szólt, amelyből minden más nyelv, a magyar is átvette ezeket a fogalmakat. A magyar és a héber nyelv rokonsága, amelyet a XVII–XVIII. században főként Otrokocsi Fóris Ferenc és Beregszászi Nagy Pál hangoztatott ábrándos szófejtegetések alapján, míg a feltörő finnugor kutatás meg nem cáfolta őket, természetesen tudománytalan elmélet volt – kétségtelen azonban az, hogy a nyelvünk korai, hajlítható, befolyásolható időszakában történt magyar bibliafordítás a Biblia nyelvének sok elemét plántálta át a magyarba. Madách veretes, néhol még korábban is ódonnak ható nyelve fokozottan rejtett magában ilyen elemeket, s művének egyetlen más nyelvű fordítása sem volt oly alkalmas rá, hogy felszínre hozza, meggyőző hitelességgel adja vissza ezeket, mint a héber. Persze, maga a nyelv csak adottságot jelentett, a feladat végrehajtásához olyan ritka műfordítóra volt szükség, aki mindkét nyelvnek magas költői színvonalon a mestere. A körülmények szerencsés találkozása folytán Avigdor Haméiri éppen ez az ember. Ő megérezte és megértette Madách filozófiai gondolatainak a bibliafordításokból örökölt nyelvi burkát, és tudta, hogyan kell héberül olyképpen tolmácsolnia e gondolatokat és szavakat, hogy azok a mai olvasónak érthetően, költőien csengve, állandó nyomatékkal a Biblia fordulataira emlékeztessék. S minthogy e feladatot kiválóan megoldotta, licenciáját tágabbra lehetne méreteznünk – ő azonban erre nem tart igényt, mintegy bebizonyítva, mi az a művészi hűség.

1.

הנה כי כן. המלאכה כלה.
יסובב הגלגל ותיצר גיטם;
ועד אשר ישנת אופנו האקד
רבאות שנות-עולם תחלפנה ברום.

2.

לא. זבא יום - וישחקו לאלה.
וגדול דורנו זה, המכבד בעינינו
ומקנא לתורתו, הנשא בפי כל -
בני הדור הבא למתעתע ותנוהו.
עת מקומו תירש הגדלה הנכונה
והאמת השירה, שלא תבע עקלקלות,
והיא לא תבלג על כל פסת מדמה
ובמרחבי המישור תפלאם לה שביד.
ותורה זו הטובה, אשר בנפתוליה
דעתנו תטרת, אם גם בה לא יתגד

3.

מה-תפצרי לי לועז, ארץ-שקמה?
אלה תדמי, כי איך משכה:
בך רגבי יתפרד בעפר האדמה,
ואני בתוכך-קנש למי-עד אלה.
פה צחקי העלו ורע חן-פרחים
בנגעו לרגע בקרב אנוש שח,
שם שר העלומים ואתבת נצחים
ינחני במעגלי האשר הנך --

4.

חנה
בנתי שירת-עד זו, אודה לאל עליון -
הארם
גם-אני ששיתק פנימה - ומצוקה אמלא.
אך נקז, הוי נקז. מי-תן ישכחתי-הו -
עליון
אמרתי לך, האדם: צמל וקטח קטם: -

אימרה מדין'

חזון האדם

היום החדש

אביגדור פורישטין

Eltérései, amelyek még a közönséges fordítói licenciának se lépik túl a határát, az alábbiak:

Az I/1. végéről az „igen” a sor elejére került, egy nyomatékos „íme, így van” fordulatként. A modern „gép” és „kerékfogát” helyett az ősi „kerék” és „küllő” szerepel, az „Évmilliókig eljár...” itt: „Tízezer évek múlnak el a szélben”. A II/2-ben „Az államférfit” helyett „nemzedékünk nagyját”, a II/3-ban „Az orthodoxot” helyén „a tudományért buzgólkodót” találjuk, a II/7–8-ból elvész a lovas-hasonlat: „...és nem ugrik minden vélt gödörnél, / hanem a síkság tágas terein vág magának ösvényt” logikus megoldás; a II/11-be belekerül a bibliai veretű „nappal és éjjel”. A III/3-ból kimarad az a gondolat, hogy a por „a föld szülötte”, a III/4-ben a „glóriával” jellegzetesen keresztény képe helyett az ószövetségi „szent ékesség” áll; lényegi eltérést csak a III/5–8-ban találunk, amely Haméirinél így fest: „Itt kacajom felvidítja a virágok kegyének nemzedékét, / amidőn egy pillanatra az aláhulló ember szívébe ér, / ott az ifjúság és örök szerelem nemtője / vezet engem a tiszta boldogság ösvényein” – bár ez a rész is a bibliai költészet atmoszféráját árasztja. A IV. majdnem egészen szó szerinti és egyúttal gyönyörű, költői szöveg – a IV/4-ben „küzdj” helyett „dolgozzál” áll.

Az utolsó sor átírva: „Ámárti löchá, háádám: ámol uvötách bátoách!” – s ebben az egy sorban az „ádám” az ember filozófiai általánosítása, a „vötách–bátoách” az a kettős szerkezet, amelyből (bibliafordításainkon át) a „bízva bízzál” jellegű szerkezetek nyelvünkbe átszarmaztak. A fordítónak nem szabad arra törekednie, hogy jobb legyen az eredetnél, ez hamisítás, önfítogtatás volna – ha azonban a nyelvi adottságok ilyen különleges megoldásokat tesznek lehetővé, a fordítónak nem szabad a feladat elől kitérnie. Avigdor Haméri vállalta és megoldotta ezt a feladatot, ezért *Az ember tragédiájának* általa készített héber szövege a mű legkiválóbb fordításai közé tartozik.

Fogadtatása – amelynek feltárásában éppúgy, mint a héber szöveg megfejtésében Scheiber Sándor segített e dolgozat szerzőjének – méltán lelkes volt.

Múlt és Jövő címmel 1912 óta színvonalas zsidó irodalmi és művészeti folyóirat jelent meg hazánkban, Patai Józsefnek, a kiváló magyar és héber nyelvű költőnek, a héber irodalom legtermékenyebb magyar

népszerűsítőjének, az ötkötetes nagy magyar nyelvű héber antológia összeállítójának szerkesztésében. Érthető, hogy ez a lap foglalkozott a legalaposabban, és éveken át többször is, Haméri fordításával. Már a megjelenés évében maga a folyóirat szerkesztője írja, hogy: „a magyar irodalomnak van a Szentföldön egy nagykövete”, akire ugyan bizalmatlanul tekintenek az itthoni „kurzus” antiszemita, de ő mégis harcol a magyar irodalomért mint a jeruzsálemi Doór Hajom c. szépirodalmi lap szerkesztője, és fordítja Petőfi, Arany, Ady, Kosztolányi, Kiss József, Móricz Zsigmond, Karinthy és mások műveit. És Madách? „A jeruzsálemi Szifrija könyvtár egyik vezetője, Sunémi mondotta nekem – írja Patai –, hogy soha még könyv olyan lázas érdeklődést nem váltott ki, mint *Az ember tragédiája*. Amióta megjelent, mindenki ezt kéri, ezt ezt olvassa, és beszélnek róla, vitatkoznak róla, magyarázzák, fejtegetik, mint a kommentátorok a Bibliát vagy a Talmudot... Pompás biblikus nyelvezetével úgy hat ránk, mintha eredetileg héberül íródott volna.”⁴ Egy évvel később azt jelenti ugyanaz a lap, hogy egy Jeruzsálemből érkezett plakát tanúsága szerint Blaustein irodalmár az ottani Béth-Amban (Népotthonban) óriási érdeklődés mellett tartott előadást Madách drámájáról és Haméri fordításáról,⁵ majd több rövid közlemény és fénykép is jelenik meg a fordítóról.⁶ Külön érdekesség Berzeviczy Albertnak, a Magyar Tudományos Akadémia akkori elnökének Hamérihez intézett levele: „Minthogy ezzel a fordítással Uraságod hazafias érzésének és a magyar költészet iránt érzett lelkesedésének adott kifejezést, örömmel ragadom meg az alkalmat arra, hogy Uraságodnak őszinte köszönetemet és elismerésemet kifejezzem.”⁷

Filológiai igényű ismertetés jelent meg erről a fordításról egy másik magyar zsidó lapban Fischer Gyula főrabbi tollából: mércéül Jehuda ibn Tibbonnak *A szív kötelmei* c. 1161-ben arabból héberre fordított műve előszavában foglalt négy alapelvét állítja fel: a két nyelv tökéletes ismeretét – mindkettőjük nyelvtanának és bölcséletének ismeretét – a szerző eszmevilágának ismeretét – és végül a szóhoz való lelkiismeretes ragaszkodást, az olyan helyek kivételével, ahol ez a fordítás szellemének rovására menne; s e négy alapelv mércéjét alkalmazva állapítja meg, hogy Haméri teljes egészében megfelelt vállalt feladatának. „A tel-avivi gimnáziumban, ahol az egész tanítás héber nyelven fo-

lyik... – olvassuk e cikkben –, máris kötelező olvasmánnyá tették az ember tragédiáját... A nyelve a klasszikus vagyis a bibliai héber nyelv, és csak nagy ritkán folyamodik a későbbi, úgynevezett újhéber nyelvhez... Ha valamely szó számára nincs fedő szó, akkor a szerző szándékából fakadó, más, szerencsés szót alkalmaz. Pl. mindjárt a címben: e szó 'tragédia' nincs a héber nyelvben, választja tehát az ősi bibliai szót 'hazon', ami annyit jelent mint 'látomás' és ez megfelel a mű tartalmának... Pontossággal követi az eredetinek a tömörségét, de ha attól kell tartania, hogy az olvasóban, illetve a szövegben valami homály támad, akkor inkább kissé bővebb lesz és néhány szó megtoldásával teszi világosabbá a gondolatot. Ahol az eredetiben rím van, ott követi a példát, morajlik és dübörög, zeng és cseng a fordítás nyelve, mint nagy mintájáé... ihlet és lelkesedés árad belőle... Feuerstein e munkával nemcsak költői lelkének adta tanújelét, hanem honszerelmének és hazafiúi rajongásának is, mellyel szülőföldjének és a halhatatlan magyar költő emlékének áldoz."⁸

S ha valaki a zsidó sajtó egyoldalú és elfogult rajongását látná e sorokban, annak nemcsak a konzervatív Berzeviczy Albertnak már idézett soraira hívhatjuk fel figyelmét, hanem a Horthy-korszak hivatalos irodalomtörténetének véleményére is: „...Ezt a fordítást a szentföldi középiskolákban kötelező olvasmánnyá tették. *Az ember tragédiája* a jeruzsálemi, haifai, tel-avivi gimnáziumok és reáliskolák érettségi vizsgálatának rendes tétele lett, szóval résztvett az újhéber kultúra megteremtésében. De nemcsak Júda és Izrael földje becsülte meg a magyar költő művét, lelkesedéssel olvassa Madáchot mind az öt világrész héberül tudó közönsége is.”⁹

Fischer Gyula fent idézett cikkében még az is áll, hogy „*Az ember tragédiáját* bemutatták a jeruzsálemi színházban” – ilyen színházi bemutatónak azonban nem sikerült nyomára akadnunk. Maga a köztiszteltben álló, élemedett fordító sem emlékezett ilyen bemutatóra, amikor jelen dolgozat szerzőjének kérésére az Izraelben járt Kardos Pál debreceni professzor 1965. júl. 25-én efelől érdeklődött nála. Ugyancsak Kardos professzor kérdésére Grosz Ezra, egykori debreceni tanár, ma Tel Aviv-i egyetemi lektor kijelentette, hogy *Az ember tragédiája* nem került színre Izraelben, s bár a könyv minden izraeli középiskolai könyv-

tárban megtalálható, de nem kötelező olvasmány (persze, ez a kijelentés a második világháború utáni időre vonatkozik: a húszas-harmincas évek fordulóján még sokkal szegényebb volt a héber irodalom, mint ma, s könnyen lehetséges, hogy az akkori híreknek megfelelően Madách műve valóban iskolai olvasmány volt Palesztinában). Hogy színre nem került, ezt a fentiekén kívül még egy szaktekintély is megerősítette: Max Brod, a kiváló író, Franz Kafka hagyatékának feltárója, az izraeli Habimah-színház igazgatója, a jelen dolgozat szerzőjéhez 1964. nov. 18-án intézett levelében.

Végül Haméiri fordításának egy késői értékelését idézhetjük: „Avigdor Haméiri mint poeta doctus, jól oldja meg feladatát... munkájához tudatosan archaizált, mert helyes értelmezése szerint ez fedi Madách kissé nehézkes nyelvezetét... Az élő nyelv hajlékonyságát ügyesen keveri a nehézveretű bibliai kifejezésekkel. Fordításelmélete és gyakorlata híven fejezi ki a mű mondanivalóját még akkor is, ha nem követi szolgáian az eredeti szöveget.”¹⁰

Mindent egybevetve, csak megismételhetjük: Haméiri szövege *Az ember tragédiájának* legkiválóbb fordításai közé tartozik.

Kiegészítés (2014)

Megjelent egy második, ezúttal újhéber nyelven közre adott fordítása a *Tragédiának*, Zwi Márton átültetésében, 1999-ben, Tel Avivban:

[2] אימרה מאדאצ'י * הטרגדיה של האדם * תרגום מהונגרית *
צבי מרטון * מאי * 1999

A 303 oldalas könyv tartalmazza Zichy Mihály illusztrációit is. A Radó György által elemzett négy rész ebben a fordításban is a mellékelt lapon olvasható.

A jelen kötet munkálatainak kezdetén változatlanul kétségesnek látszott, hogy volt-e Jeruzsálemben valamiféle *Tragédia*-előadás; nem feltétlenül színházi és nem is feltétlenül egész estét betöltő, a teljes mű jelentős részét bemutató produkció. (Hanem esetleg iskolában, diákok ál-

1.

פו, השלם מפעל אדיר בכת.
המכונה סובבת - נח לו היוצר.
מליוני שנים תסב על ציר בטוח,
וכל גלגל ענק על שניו שומר.

2.

אתה רואה, גם אני לא.
ותאמן לי, אף אחד אחר.
הפילוסופיה היא פייט בלבד על הכל
שאין לנו משג בהם עדין.
ובין כל התורות - זאת היא התמימה ביותר,
כי היא משתעשעת בעצמה בשקט
בתוך עולמה הרקום בחלומות בלהות.
ויש לה עוד אהיות אין ספור
אשר מצירות בחול, במבט חשיבות מיוחדת
ומכריזות: קו זה - הוא מערבלת.
המעגל - הוא מקדש, וכבר כמעט תפרץ בצחוק
למראה השעשועי. - ופתאם מתחיל להבין
עד מה נורא הוא מעשה הקונדס הזה.
כל עוד כלם בלב עצור עוקפים
ברעדה את ציירי החול -
הנה פה ושם טמון בחול פח אשר לוכד
ופוצע את המעיז לדלג עליו.
כפי שאתה רואה, מין שטיית כאלה
עומדות בדרךנו בלי הרף
והן מגנות ביראת כבוד שבקדשה
על השלטון שהתהווה זה כבר.

3.

מה תפקירי לועד לרגלי, תהום רבה?
אל תאמיני שלילך חשוך אותי יבהיל.
רק רגבי עפר ארצי נופלים לתוך מעיה,
אני בהלת קדשה לרחף אתחיל.
שר האהבה, שירה ונעורים
מפלס לי דרך אל מעון נצחי.
רק חיוך עליי שלי יסב חמדה ואשר,
כמו קרני חמה על פני בני ארצי.

4.

חוח
הא! הבנתי את השיר - תודות לך אלי.
אדם
חושש שגם אני - ואלך בעקבותיו.
רק הסוף ההוא!
מי יתן ואוכל לשכח אותו!
האדון
אמרתי אדם: "האבק והאמן תאמינו!"

tal előadott, egy-két részletet színre vivő próbálkozás.) Magának a fordítónak az emlékezete nem mérvadó. S itt nem az életkora a lényeg, sokkal inkább az, hogy az a logikusnak látszó feltételezés, miszerint, ha előadták volna a *Tragédiát*, akkor nyilván emlékeznie kellett volna rá, megbukik. Ezen az alapon így is okoskodhatnánk: ha komolyan szóba került volna az előadás, arra is emlékeznie kellett volna. Itt azonban ellentmondásba keveredünk, az ugyanis egészen biztos, hogy szóba került, még akkor is, ha esetleg csak elhamarkodott, megalapozatlan híresztelés volt. Az Egyetértés 1927. febr. 2-i (5.) számában, az Aradi Magyar Újság pedig 1929. szept. 20-i számában számolt be ilyen hírről. Haméirinek, ha másképp nem, hát magyarországi ismerősei révén értesülnie kellett volna a hírről (és alkalmasint cáfolnia kellett volna azt!), ilyesminek azonban sem a nyomtatott forrásokban, sem Haméiri emlékezetében nem maradt nyoma, ami ellentmond annak a feltevésnek, hogy „emlékeznie kellett volna”. Max Brod levele se mérvadó, ha csak nem folytatott Radó kérésére külön nyomozást ebben az ügyben. 1939-ben érkezett Palesztinába, az emlékezetére tehát eleve nem támaszkodhatott, s kétséges, hogy a 10–15 évvel korábbi színházi eseményeknek a szakértője lett volna. Életművében ennek semmi nyoma sincs.

Időközben világossá vált, hogy legalább két helyen, Jeruzsálemben és Nagyváradon mégiscsak volt héber nyelvű előadás. Az előbbiről pillanatnyilag az alábbiakat tudjuk:

- [a] **Település:** Jeruzsálem
Hely, társulat: HABIMA héber nyelvű társulat
Időpont: 1924. szeptember 21., 25.
Fordítás: Avigdor Haméiri (Feuerstein-Kova Albert)
Forrás: Színlapmácsolat (Színházi Élet)
 Korunk 1970/9. sz.
Megjegyzés: Haméiri Avigdor (1886–1970) alias Feuerstein Albert, Kova Albert héberre lefordította, és 1924-ben Varsóban megjelentette *Az ember tragédiáját*. Palesztinába történt kivándorlása után az Aradi Magyar Újság c. lap (1929. szept. 20.) szerint elő is adta. Az Egyetértés c. lap szerint (1927. febr. 2./5. sz.) a jeruzsálemi színházban mutatták be.

Ez Enyedi Sándor eddigi kutatásának eredménye, amely azonban majd csak könyvének újabb kiadásában fog megjelenni. Ami az utóbbit illeti, az már korábban megjelent (ENYEDI 238–239.):

- [b] **Település:** Nagyvárad
Hely, társulat: Zsidó műkedvelők
Időpont: 1927
Forrás: Pusztai Ottó–Tuzson Erzsébet: *A nagyváradai műkedvelő színjátszás története. A Nagyváradai Premontrei Öregdiákok kiadása, 2007*
Megjegyzés: Héber nyelvű előadás: a *Tragédia* ötödik színét adták elő

Jegyzetek

1. Jószejf KLAUSNER: *A modern héber irodalom története napjainkig*. Fordította Grosz Ernő és Kardos Pál. Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetsége, Bp., 1943. 12–13.
2. Uo. 185. – *Magyar Zsidó Lexikon*. Bp., 1929. 343.
3. Világ 1913. 195. sz. – Említi: VOINOVICH Géza: *Madách és Az ember tragédiája*. Athenaeum, Bp., 1914. 575.
4. PATAI József: *Az ember tragédiája héberül*. Múlt és Jövő 1924. 234–235.
5. *Héber előadás Az ember tragédiájáról*. Uo. 1925. 75.
6. Uo. 1927. 290., 291., 302., 304.
7. Uo. 1927. 306.
8. FISCHER Gyula: *Hazon ho-odom*. – *Az ember tragédiája*. Országos Egyetértés 1927. II. 3.
9. PINTÉR Jenő: *Magyar irodalomtörténet*. 6. köt. Bp., 1933. 615–616.
10. DÁN Róbert: *Magyar irodalom – héberül, az önálló kiadványokban*. Helikon 1964. 1. sz. – Lásd még: TIBORCZ Zsigmond. Új Élet 1964. X. 15.

A finn fordítások

Madách Imre drámai költeményének német, francia, szeb-horvát, olasz és angol fordításairól szólva, már találkoztunk azzal a nemzetközi érdeklődéssel, amely a harmincas években, főként az új – Mohácsi-féle – német fordítás és annak színpadi bemutatója nyomán támadt. A távoli, de rokon nyelvű finnek irodalmárainak figyelmét nem ez a konjunkturális időszak terelte *Az ember tragédiájára*.

Otto Manninen (Kangasniemi, 1872. aug. 13.–Helsinki, 1950. ápr. 6.), kiváló filológus-költő és műfordító, akinek fordítói oeuvre-jében Homérosz, Molière, Goethe és Ibsen mellett többek közt Petőfi is szerepel, s aki mindmáig a legkiválóbb, legsokoldalúbb finn műfordítónak számít, Madách születésének századik évfordulója alkalmával figyelt fel *Az ember tragédiájára*, s akkor Faragó József, a ma is Helsinkiben élő magyar filológus készített számára nyersfordítást. Sajnos, a Manninen nevével fémjelzett fordításból csak egy töredék – a római szín – látott napvilágot:

[1.] Imre Madáchin Ihmisen murhenäytelmä ❖ Kuudes kuvaelma ❖ Suomentanut Otto Manninen ❖ Valvoja-Aika ❖ 1924 ❖ siv. 73–85.

Ebből a folyóiratban megjelent szövegből mintaképpen először Hippia és Cluvia dalának egy-egy strófáját mutatjuk be:

<i>Borral, szerelemmel</i>	Saa viini, lempi syttää,
<i>Eltelni sohsem kell;</i>	ei konsaan kyllästyää
<i>Minden pohárnak</i>	kaht' yhdenlaista
<i>Más a zamatja.</i>	et maljaa maista.
<i>S a mámor, az édes mámor,</i>	Kuin vajonnutta aurinko
<i>Mint horpadt sírokat a nap,</i>	hautojen multaa,
<i>Létünk megaranyozza.</i>	nin armas, armas nautinto
	eloamme kultaa.

<i>Bolond világ volt hajdanában:</i>	Maa ilma oli hullu ammoin:
<i>Lukréciát az özvegy ágyban</i>	Lucretia-lesken täytti kammoin
<i>Hogy megkereste szép gavallér,</i>	ritari kaunis: eipä palaa
<i>Nem lángol ajka, több kéjt nem kér,</i>	voi huul', ei hurmaa sydän halaa,
<i>Tárt szűvel nem fut bordélyházba,</i>	ei ilopaikan lailla aukee,
<i>Hideg vasat merít magába. –</i>	vaan kylmään rautaan rinta raukee.

A kiváló fordító láthatóan a teljes tartalmi és formai hűségre törekedett, s ha ettől eltért – mint Hippiá dalában – a csengőbb rímű, dallamosabb megoldás irányában, még akkor is csak azt tette, hogy három sort négyre bontott szét, de tartalom szempontjából messze a fordítói licencia határán belül maradt. Törekedett a népköltés alapján a finn verselésben jelentős alliterációkra is, pl. Cluvia dalának utolsó sorában. Sajnálatos, hogy ebből a pompás fordításból csak ez az egy szín készült el. Ez azonban legalább színre került, ha nem is önállóan – ahhoz ez a töredék nem is lett volna elég –, de a költő születésének centenáriumián a finn nemzeti színházban tartott emlékünnepegy keretében:

[a] **Helsinki, a Suomen Kansallisteatteriban, 1925. február 23-án.**

Weöres Gyula professzornak, a finn–magyar kapcsolatok kiváló ismerőjének, aki a Manninen-féle fordításra felhívta e dolgozat írójának figyelmét, s az adatokat rendelkezésére bocsátotta, szíves felvilágosításai alapján megjegyezhetjük azt is, hogy Madáchról és művéről finn kézikönyvek már a század elején megemlékeztek,¹ és az 1923. évi centenáriumi után is megjelentek róla cikkek.²

Tévedés volna azonban azt hinnünk, hogy irodalmunknak ez a klasszikus alkotása népszerű vagy akár csupán közismert mű nyelvrokonaink országában. Manninen csonka fordítása minden erénye mellett sem tarthatott számot – éppen csonkasága miatt – maradandó népszerűségre, s ezért nem méltathatjuk eléggé annak a műfordítónak az érdemét, aki két évtizeddel a centenáriumi, konjunkturális, s még így is csak csekély kihatású érdeklődés után vállalkozott rá, hogy *Az ember tragédiáját* teljes egészében, költői színvonalon és a maximális hűség

szándékával lefordítsa – s ráadásul a második világháború nyomasztó légkörében, nehéz kiadási körülmények között.

Otto Toivo Lyy (Joensuu, 1898. ápr. 20.–Naantali, 1976. júl. 27.) – eredeti nevén Mähönen – jeles finn költő, aki saját művein kívül olyan művek fordításával is öregbítette hazája irodalmának jó hírét, mint Chaucer *Canterbury Talese*, a Nibelungen-ének, Schiller és Omár Khajjam művei stb. Mint rövid fordítói előszavában írja, ketten – Paavo Siro, a magyar nyelv filológus-szakértője és Weöres Gyula finnországi magyar egyetemi lektor – hozták kapcsolatba, mégpedig a legbensőbb, műfordítói kapcsolatba Madách művével.

Németh Antal, a Nemzeti Színház akkori igazgatója a jelen dolgozat írójának rendelkezésére bocsátotta a magyar kormány kultuszálamtitkártól 1942. okt. 30-án érkezett levelet, amely szerint a finn fordítás akkor, tehát 1942 őszén már készen volt.

A következő évben jelent meg.

[2.] **Imre Madách ❖ Ihmisen murhenäytelmä ❖ Suomentanut Toivo Lyy ❖ Werner Söderström Osakeyhtiö ❖ Porvoo–Helsinki ❖ 1943 ❖ 261 siv.**

A könyvhöz, melyet a fordító Maria Jotuninak, a nagynevű finn írónek ajánl, Voinovich Géza írt bevezetést, színes címlapját Miklós József készítette, és mint a címlap hátoldalán olvasható, a magyar–finn kulturális egyezmény keretében, a két ország közoktatásügyi minisztériuma támogatta a fordítás megjelenését.

S ezek után lássuk az általunk elemzett négy részt a finn szövegből:

- I. Suurtyö on tehty, Luoja lepoon jää.
Koneisto pyörii ilman käyttäjää
nyt akselillaan vuosimiljoonat –
ja vasta sitten uusittava on
vain jotain hammasrattaan pykälää.
- II. Naurun aiheena se kaikki
on kerran. Valtiomies, nyt meistä suuri,

ihailmamme oikeaoppinen
saa puoskarin nimen jälkimaailmalta,
kun todellinen suuruus astuu heidän
sijaansa silloin, yksinkertainen
ja luonnollinen, joka hyppäyttää
vain silloin ratsuaan, kun tiellä on kuoppa,
ja väistyy, kun tien ohessa on tilaa.
Ja tieto, joka nyt saa pyörälle
pää, kun on muka liian mutkikasta,
on opiskelematta silloin selvää.

- III. Miks ammotkaan, syvyys, allani?
Ei yösi säikkymään saa sieluani:
vain tomuni, maasta syntyneen, se ahmaa,
mut itse, sädekehä kulmillani,
ikuista isänmaatani päin nousen.
Mua rakkaus, runous, nuoruus tiellä johtaa.
Hymyni on maan alhon armain auvo:
koin säteenä se maiset kasvat kohtaa!
- IV. EEVA Tuon laulun ymmärrän – ja kiitän Herraa!
AADAM Minäkin aavistan – ja toimeen käyn.
Kun unohtaisin vain sen loppunäyn!...
HERRA Jo sanoin: ihminen, taistele ja luota!

Bár a magyar és a finn nyelv tömörsége – éppen a nyelvrokonság ősi hatása folytán – körülbelül hasonló mértékű, a fordításban mégis mind az I., mind a II. rész egy-egy sorral hosszabb az eredetnél: ez arra mutat, hogy Lyy nem ragaszkodott a formai pontossághoz, hanem figyelmét a tartalom reprodukálására összpontosította. Milyen felfogásban? – ezt mindjárt az I/2. megmutatja: „A gépezet használó nélkül [is] forog” – olvassuk, s ha hozzávesszük, hogy az I/4-ben levő „*míg*” a fordításban „és legfeljebb aztán” lesz, akkor megértjük, miért kellett ezt a négy sort eggyel megszorítani. Azért, mert Toivo Lyy a gondolatokat is megszorította. Igaz viszont, hogy – mint azt a finn szöveg

értelmezésében a jelen dolgozat írójának szíves segítséget nyújtó Erdődi József is megállapította – mindenütt a finn nyelv, a finn költői kifejezőmód szellemében. A II/3-ban az „*orthodoxot*” Lyy az értelmileg – összes árnyalataiban – megfelelő „oikeaoppinen” szóval tolmácsolja, a II/7–8-ban a sokak által félreértett lovas-hasonlatot megérti, és teljes világossággal tolmácsolja. A III. is művészien hű, kiváló költői tolmácsolás, és emeljük ki, hogy a többi idézett részben is felfedezhető, de itt a lírai lendület folytán különösen nagy erővel cseng a finn verselésnek az a sajátossága, amely az alliterációban mutatkozik meg. Bár Toivo Lyy követi a magyar eredeti mű verselését is, egyúttal – mint Manninen a töredékében – megcsendíti azt a verstani elemet is, amely a finn olvasóban és hallgatóban már a népköltés, a *Kalevala* hagyományai óta a spontán költőiség érzetét kelti: a betűrímet. Pl. az ilyen sorok mint: „Ei yösi säikkymään saa sieluani”, vagy: „Hymyni on maan alhon armain auvo” még tartalmi hűségük szempontjából is csak úgy ítéltetők meg, ha számba vesszük prozódiai csillogásukat: „*Ne hidd, hogy éjed engem elriaszt*” helyett: „Éjed nem riaszthatja el lelkemet”, és „*E földre csak mosolyom hoz gyönyört*” helyett: „Mosolyom a föld völgyének kedves öröme” nemcsak hogy megengedhető, hanem kitűnő, ha a sor pusztá értelme mellett akusztikai hatását is figyelembe vesszük. A „koin säteenä se maiset kasvat kohtaa!” pedig a pompás alliteráció mellett szinte szó szerinti finn tolmácsolása annak, hogy: „*Ha napsugár gyanánt száll egy-egy arcra*”. Kifogásunk valóban csak a IV/3. ellen lehet: „...és fogom követni” (ti. a dalt, az angyalok szavát) helyett: „...és munkához látok” ilyen fontos sorban olyan értelmi eltérés, amely még akkor sem volna megengedhető, ha valami különösen pompás prozódiai elem támasztaná alá – erről azonban itt szó sincs, ez a megoldás láthatóan csak a rím (käyn... – näyn) kedvéért született meg. A „*bízva bízzál*” itt „*bízzál*”.

A két – Manninen- és Lyy-féle – fordítás közös címéhez még megjegyezhetjük, hogy a „*murhenäytelmä*” (=szomorújáték) szó a finn nyelvben ugyanúgy a „tragédia” helyettesítésére alakított nyelvújítási szó, mint az azonos értelmű magyar szó, de szilárdabban megmaradt a közhasználatban, mint nálunk a még ma is érthető, de hangulatilag inkább Vörösmarty korát idéző „szomorújáték”. A magyarul nem értő

Lyy két segítőtársa közül a már említett Weöres Gyula 1926-tól 1942-ig a helsinki egyetemen a magyar nyelv és irodalom lektora volt, 1942-től 1957-ig Magyarországon a finn nyelvet tanította, jelenleg a helsinki egyetem könyvtárában dolgozik; Paavo Siro nyelvész és pszichológus 1957-től 1962-ig a turkui egyetem helyettes professzora volt, 1962 óta Tamperében főiskolai tanár.

Visszatérve mármost Tiovo Lyy fordítására, amelyet elemzésünkben kitűnőnek találtunk, meg kell jegyeznünk, hogy a finnországi kritika nem fogadta egyhangú lelkesedéssel. Abban a folyóiratban, ahol egykor a Manninen-féle fordítás megjelent, Lyynek a verselés döcögős ritmusát róják fel, s e bírálat ilyen túlzottan elítélő szavakkal végződik: „Véleményem szerint a fordítás olyan alacsony értékű, hogy Madách és egész Magyarország ellen vétkeznénk, ha e sokáig nélkülözött verses drámát ilyen formában, gyökeres javítások nélkül mutatnák be nálunk színpadon.”³ Egy másik bírálat lakonikusan „alkotói munkának” minősíti Lyy fordítását,⁴ hosszabb dicséretre méltatja a legnagyobb finn napilap cikke,⁵ amelyet a magyar irodalmi sajtó is idézett: „...nem örülhetünk eléggé, hogy kiválóan sikerült fordítása éppen ezekben az időkben nálunk, Finnországban is megjelenhetett” – s a magyar névtelen cikkíró a saját véleményét így summázza: „[Lyy] Madách-fordítása pontos és egyúttal magas színvonalú. A magyar dráma szépsége és filozófiai mélysége szinte hiánytalanul érvényesül a finn fordításban is. A verselés tökéletes, úgy, hogy a fordítás nagy nyeresége a finn irodalomnak.”⁶

Ilyen ellentmondó értékelések után nem lesz érdektelen, ha Manninen csonkán maradt fordításából és Lyy szövegéből ugyanazt a részt – a VI. szín csúcspontjának tekinthető monológot, Péter apostol dörgő szövegének elejét – egymás mellé téve mutatjuk be:

*Te nyomorú faj! – gyáva nemzedék,
Míg a szerencse mosolyog feletted,
Mint napsugárban a légy, szemtelen,
Istent, erényt, gúnyolva taposó.
De hogyha a vész ajtódon kopog,
Ha Istennek hatalmas uja érint,*

*Gyáván hunyász, rítul kétség' eső.
Nem érzed-é, hogy az ég büntetése
Nehezkedik rád. Nézz csak, nézz körül,
A város pusztul, durva idegen nép
Tiporja el arany vetésidet,
Szétbomlik a rend, senki sem parancsol
S szót nem fogad. A rablás, gyilkolás
Emelt fővel jár a békés lakok közt,
Utána a halvány gond, rémület
S égből, földről se részvét, sem segély.*

Manninen

Sa suku kurja, pelkuri! Kons' onni
hymyilee ylläs, julkea kuin päivän
helossa kärpäsparvi, Jumalaa
ja siveyttä pilkkaat, poljet, vaan kun
ovelles tuho kolkuttaa, kun kajoo
väkevä Herran sormi, epätoivoon
vajoova, raukkamaisen nöyrä, kehno.
Sa etkö tunne, taivaan rangaistus
sua raskas lyö? Vain katso ympärilles:
sun hukkuu kaupunkisi, sun kultakylvös
ne tallaa raaka, vieras kansa, hajoo
jo järjestys, ei käske, kuule kukaan.
Pää pystyss' asumuksiin rauhaisiin
nyt ryntää ryöstö, murha, jäljessä
käy kalvas huoli, kauhu, armahdusta,
apua taivaast' ei, ei maasta kuulu.

Lyy

Sinä katala kansa! – raukkain sukukunta!...
Kun onni hymyilee, olet julkea
kuin kärpäsparit päivänpaisteessa
ja pilkkaat Jumalaa, polet hyvettä.
Mut kohta, kun vaara oveas kolkuttaa,
kun Jumalan väkevä sormi sinuun koskee,
olet raukkamaisen nöyristelevä
ja vaivut rumasti epätoivoon valtaan...
Jo tajua, että taivaan rangaistus
sua painaa!... Katso, katso ympärilles!
Tuhon oma on kaupunkisi. Kansa vieras
ja raaka tallaa kylvöjesi kullaan.
On lamassa järjestys, ei kukaan käske,
ei tottele. Rosvovous, murha pystypäin
parissa kunnon asukkaitten kulkee –
hätä seuraa niittä ja kauhu, hirmu... eikä
sua sääli, auta taivas eikä maa.

Madách 16 sora Manninennél 16, Lyy-nél 17. A második, ami feltűnik a két fordítás egybevetésénél: az eltérő nyelvtani szerkezetekben található sok hasonló kifejezés. Hogy ilyen egyértelmű kifejezés, mint „szerencse mosolyog” egyformán szó szerint „onni hymyilee”, az még lehetne csupán a két fordító egyforma pontosságának jele, de már az,

hogy ami a magyarban egyszerűen „légy”, az a két fordításban egymáshoz hangzásban is közel álló „kärpäsparvi” (légyraj), illetve „kärpäspari” (légypár), arra enged következtetni, hogy a későbbi fordító használta a korábbiak munkáját. Tegyük hozzá, alkotó módon használta, a jó, a találó kifejezéseket vette át, helyesen (s hiszen csak egyetlen színben tehetette), s a stílusát, verselését nem befolyásolta a példa. Így pl. Manninennél jóval több az *enjambement*, mint Lyy-nél, arányuk ebben a tizenhat sorban: Manninen 11 – Lyy 4 –, ami a dikciónak ad egészen más jelleget, s ha megnézzük az eredetit, akkor azt kell mondanunk, hogy a két fordító közül Lyy találta el jobban Madách hangját. Manninen viszont egy fokkal lendületesebb, bátrabban teszi a főnév után a jelzőt, ami a finnben a költői nyelv sajátossága, s ő – mint Hippiá dalánál is láttuk – a költői erő fokozása végett hajlandó az eredetivel el is térni (bár jóval a licencia határán belül), pl. az eredetiben birtokos nélküli „*A város*” (ami mögött persze a római Urbs egyedülállósága rejlik) és a birtokost csak raggal jelző „*vetésidet*” Manninennél prófétai dörgedelem jegyében: „sun... kaupunkis, sun... kylvös”, tehát a második személyű birtokos erős hangsúlyozása.

Mindent egybevetve Manninen fordítása egy árnyalattal lendületesebb, merészebb – de csak egy árnyalattal, és Lyy kitűnő fordítását, mondhatjuk, méltánytalanul érte Lauri Kettunen elitélő bírálata, amely feltehetően még ahhoz is hozzájárult, hogy a korábbi tervek ellenére *Az ember tragédiája* nem került színre Finnországban.

Toivo Lyy 1964-ben hazánkban járt, és részt vett a Madách halálának századik évfordulóján rendezett ünnepségen is. Kedves és érdemes vendégünk további fordítói terveiről is nyilatkozott, s ennek nyomán a magyar sajtó – feltehetően az újságírói fantázia csapongásával – ezt írta: „A következő évben *Az ember tragédiáját* a három legnagyobb város, Helsinki, Tampere és Turku színházai mutatják majd be.”⁷ S ha ez 1965-ben nem következett is be, remélhető, hogy e tervekből előbb-utóbb valami megvalósul. Toivo Lyy fordítása megéredemli.

Kiegészítés (2014)

Azóta sem valósult meg a finn színházi előadás. Elhangzott viszont jóval korábban egy rövid részlet Lyy fordításából a rádióban:

[b] Település:	Helsinki
Hely, társulat:	Finn rádiófelolvasás
Időpont:	1944. május 25. 17.55–18.05
Forrás:	Magyarország 1944. május 27./9. sz.
Megjegyzés:	Éva Gerevich-Kopteff szíves közlése szerint <i>A Paradicsomon kívül</i> címmel tartott tízperces felolvasást Lines Laitinen, Toivo Lyy fordítása alapján, amely 1943-ban jelent meg. Radiokuuntelija N:o 20/1944.

Sem Lyy fordítása nem jelent meg 1943 óta, sem új fordítás nem készült. Csak a finn recepció irodalma gazdagodott (olvasók és nézők helyett), az irodalmárok öröme. Éva Gerevich-Kopteff *Madách Az ember tragédiája és finn fordításai a nemzeti kultúrák, az irodalmi recepció és fordításelemzés tükrében* címen tette közzé nagymonográfiáját a Helsinki Egyetem Finnugor Tanszékének kiadványaként, 2003-ban. A szerző Radónál komolyabb gondnak tartja Lyy fordításában a sorok számának növekedését: számítása szerint az áttétel 499 sorral hosszabb, mint az eredeti. A jelentős terjedelem egyébként is akadályt jelent a színelőadásnál, a kb. 12%-os növekedés talán végképp kedvüket szegte a rendezőknek.

Gerevich-Kopteff Éva egy fontos előzményről is beszámolt könyvében, amelyből megtudhatjuk, hogyan szerzett tudomást a finn olvasóközönség Madách Imréről. „A Mehiläinen folyóiratban 1863. májusában jelent meg egy német újságból átvett, néhány oldalas ismertetés *Az ember tragédiájáról, Ihmiskunnan murhenäytmä* címmel. Az ismertetés elején az ismeretlen fordító megjegyezte, hogy az a cikk a *Magazin für Litteratur des Auslander* nyomán készült, tehát németből fordították. Az író elmondta, hogyan kapta meg Arany János, Magyarország nagy költője a művet, és hogyan vette észre, hogy az nem min-

dennapi alkotás. Leírta a *Tragédia* cselekményét felvonásról felvonásra négy és fél oldalon keresztül. Minden felvonásból idézett néhány mondatot, verssort és írását a *Tragédia* utolsó mondatával fejezte be. Ez a rövid ismertetés a versfordításokkal tekinthető a *Tragédia* első finn nyelvű fordításának. Mindenféle kommentálás és értékelés hiányzik belőle: az első mondatok bemutatásából csak annyit tudott meg az olvasó, hogy a mű nem átlagmunka, és szerzőjét, Madách Imrét Arany János javaslatára a *Kisfaludy Társaság* tagjává választották. Mivel a művelt finn olvasó már tisztában lehetett a *Kisfaludy Társaság* szerepével a magyar irodalomban és Aranyról is olvashatott, gondolhatta, hogy jelentős szerzőről és alkotásról van szó.” [I. m. 137., az idézett rész forrása: *Ihmiskunnan murhenäytelmä. (Imre Madách)* Mehiläinen, (toukokuu) 5./1863: 97–101.]

A monográfia, Manninen fordításrészletének megjelenése kapcsán, egy olyan körülményre is rávilágít, amely elkerülte Radó Györgynek és informátorainak a figyelmét. „A fordítás 1925-ben {*Radónál 1924-ben*} a *Valvoja-Aika*-ban jelent meg és az író születésének százéves évfordulója alkalmából rendezett Madách-ünnepség része volt, amelyet a finn Nemzeti Színházban tartottak 1925. február 23-án. Az ünnepségen Csekey István jogtudós, aki 1923 és 1931 között a tartui egyetem magyar professzoraként működött, mondott beszédet. A beszéd szövege is a *Valvoja-Aika* folyóiratban jelent meg 1925-ben *Állambölcséleti gondolatok Madách Az ember tragédiája c. művében*. Csekey beszédében a dráma politikai vonatkozásait emelte ki, és úgy hasonlította össze a művet Goethe *Faustjával*, mintha Madách a Faustnak Goethe által tervezett, de meg nem valósított politikusi szerepét írta volna meg.” (Éva GEREVICH-KOPTEFF: I. m. 173.)

Ha elfogadjuk Radónak azt az észrevételét, amely szerint Goethe nevének említése és a *Faust*-párhuzam többet ártott Madách főművének, mint használt, akkor megállapíthatjuk, hogy a jogtudós előadása és annak folyóiratbeli közlése valószínűleg nem növelte, hanem inkább mérsékelte a finn érdeklődést.

Sem Radó, sem a történelmi, eszme- és kultúrtörténeti részleteket ismertető Gerevich-Kopteff Éva nem említi, mégis elképzelhetőnek tartom, hogy a finnek és svédok közti politikai, majd nyelvi-kulturális vi-

szály is kedvezően befolyásolhatta az 1943-as *Tragédia*-fordítás megjelenését. 1936-ban ugyanis megjelent a svéd fordítás, méghozzá igen impozáns kivitelben: merített, bordázott papíron, egy teljesen új, a svéd kiadás számára készült illusztráció-sorozattal: Buday György fametszeteivel. Nyilván felfigyeltek néhányan Finnországban arra, hogy az „ellen-ség” már lefordította és megjelentette „rokonaink” jelentős irodalmi alkotását, s ezt egyfajta kihívásnak tekintették. Jóllehet a finn kiadás nem tartalmaz illusztrációkat, a kemény kötéstábla és a színes védőborító jelzi, hogy külsőségeiben is igényes kiadásra törekedtek (sikerrel).

Jegyzetek

1. SZINNYEI Ferenc: *Unkarin kirjallisuuden historia*. 1903 – Yrjö WICHMANN cikke az Iso Tieto Sanakirja c. lexikonban.
2. FARAGÓ József: *Imre Madách ja Ihmisen Murhenäytelmä*. Suomen Heimo 1924. 164–165. – Uő: *Ihmisen murhenäytelmä*. Panu 1926. 11–12., 30–31., 40. sz. – Aarni PENTTILÄ az *Unkarin kirjallisuuden historia* c. könyvben. 1939. 147–148.
3. Lauri KETTUNEN. Valvoja-Aika 1944. 283–286.
4. Vilho SUOMI. Heimokansa 1944. 2. sz. 80–82.
5. I[Imari] H[AVU]. Uusi Suomi. 1944. II. 13.
6. *Az ember tragédiája finn nyelven*. Új Idők 1944. II. köt. 83.
7. M. Á.: *Magyar költők antológiája finn nyelven*. Hajdúbiharmegyei Népujság 1964. IX. 16. – Lásd még: *Madách finn fordítója*. Hétfői Hírek 1964. X. 5. – *Madách Imre halálának...* Keletmagyarország 1964. X. 7.

A jiddis fordítás

A zsidóságnak az ősi szövegekből új életre keltett héber mellett van még egy közös nyelve: a közép- és újkori németországi gettóban kialakult, s ezeknek erős elzártsága folytán az élő német nyelvénél több régi, középfelnémet elemet megőrző, de közben héber és szláv elemekkel is keveredő jiddis, amely ma Izraelben a héber mellett háttérbe szorul. A héber ábécé betűivel írják, de gyakori a latin betűs átírása is. Zsargonnak is nevezik. A XVI. század óta számottevő irodalom is keletkezett ezen a nyelven, hazánkban a jiddis nyelvű irodalomnak egyetlen kiváló művelője volt: Holder József (Nagybocskó, 1893. jan. 1. vagy 11.–?), aki a hitlerista tömeggyilkosok áldozatául esett. *{Halálának helyét, időpontját és körülményét tekintve megoszlanak a források: Palesztina, 1944 és Bp., 1945. jan. 5. a két elterjedt helyszín és időpont. A Netlexikon szerint: „Éhen halt a pesti gettóban.”}* Héber művekkel kezdte, Feuerstein-Haméirinak volt pályatársa, később tért át a jiddis nyelv használatára. Művei Lengyelország, Anglia, az Egyesült Államok és Románia héber és jiddis nyelvű sajtójában jelentek meg, köztük voltak Ady verseiből készített fordításai. Egy egész magyar költői antológiát is összeállított, saját versei pedig magyar fordításokban meg is jelentek. Elkészítette *Az ember tragédiájának* jiddis nyelvű fordítását is (kézirátának egyik példánya a költő nővérénél, Izraelben, másik példánya a varsói Zsidó Színháznál található *{Radó Györgynek a halála előtti közlése szerint ez utóbbit a színház igazgatója a későbbiekben valószínűleg magával vitte Amerikába}*), s e fordítás részletei – az egykorú hírek szerint¹ – a csernovici Czernowitzer Blätter c. lapban, sőt, Halász Gábor adatai szerint² ezenkívül még a New York-i Zukunft c. folyóiratban jelentek meg, ez utóbbiban 1930-ban, az előbbiben 1934-ben. E két lap közül azonban egyik sem található meg ma hazánkban, és dr. Pfeffermannak, a jeruzsálemi Jewish National and University Library könyvtárosának 1965. máj. 28-án kelt szíves értesítése szerint a Zukunft 1930 és 1934 közti köteteiben nem találta meg *Az ember tragédiájának* Holderféle fordítását. Így tehát e fordítás tekintetében arra a kis töredékre vagyunk utalva, amelyet az egykorú magyar sajtó közölt belőle.

- [1.] Madách ✻ Di Tragedie frum [másutt: funm] Menschn [A Czernowitzer Blätterből] ✻ Fordította: Josef Holder ✻ Heti Újság ✻ 1935. jan. 6. ✻ p. 7. ✻ [Latin betűkkel]
 — Idem ✻ Múlt és Jövő ✻ 1934 ✻ p. 282. ✻ [Héber betűkkel]
 — Czernowitzer Blätter (Cernăuți) [?]
 — Zukunft (New York) [?]

Minthogy a nyomtatásban is megjelent részekhez (a Heti Újságban megjelent, inkább kuriózum jellegű kis töredékek kivül) nem tudunk hozzáférni, ezért az általunk minden fordításból bemutatott négy részletet a kézirat alapján közöljük. Ezeket a részleteket a költő nővérénél levő példány alapján szívésségből transliterálták cikkünk részére, ezért az itt közölt szöveg csak informatív jellegű.

- I. Dasz grojsze werk ja sojn ferendikt stájt,
 Der Besefer rut, un di másin zich drájt,
 Zi drájt ávek zich fun fil milionen jur
 Fárichten bisz mö därf in rud a cun.
- II. Amul wet etlocher zich ojszláchen der fun
 Dem statszman wosz mir háltn fär a udem-gudel
 Um dem fanatiker wosz wert fun jedn bewundrt,
 Wet der kumendiker dar unkuken fär a komediantn,
 Böet zajn plac wet fárnemen di emete gdula
 Wosz wet zájn lojter pusetó un á sum kuncen
 Welcho sprájszt nar dartin woj a grub es fáhanen
 Un zucht zich ire druchim ojfen brájten gruden tul
 Un di fárdrajte tojre, wosz firt hájnt zu sigun
 Ojib afilu man laszt nit lernen tud un macht cu
 Wet zájn zi a klure un fär etlochen farstendloch.
- III. Wosz stájszto un genect toham fär di físz mir,
 Net glojib az ich hab mojre zu gájn durch dein nacht,
 Net mer iz wi stojb nur fon mir, esz kan zájn zisz dir,
 Ich álájn aber spán eber dir zich in prácht.

Der welt mit májn lách blojsz kan machen a frájd ojch,
 Wen er fált ojf a punem wi zomenstrálsz glik, un dart
 Sár fun libe, fun jugend beglájt mich
 Firt op in májn ájbikr bájm mich curuk.

- IV. EVA Ich fárstaj dasz lid, belibt bisz-t Almechtiker!
 ADÁM Ojch májn harc zugt esz mir, ich wil obhiten dájn Gebat,
 Nar dem szaf wen ich walt fargeszen, o Gat!
 GAT Ich hab dir gezugt Mencs: harevo un hat betochen.

A nyomtatott szövegek hozzáférhetlensége folytán csak adatjelzésnek tekinthető szövegrészekből azt sejtjük, hogy pontos, lelkiismeretes, lendületes fordításról van szó.

Holder József egyébként már jóval a megjelenés előtt elkészült fordításával, ezt tanúsítja egy 1925. évi híradás: „New Yorkból írják, hogy az ottani Jüdisches Kunst-Theater elfogadta előadásra Holder Józsefnek, az ismert nevű költőnek Madách-fordítását, melyet a legközelebbi szezonban fognak az amerikai jidis színházak legjobb erőinek bevonásával bemutatni. A fordítás teljes hűséggel tükrözteti vissza az eredetinek minden szépségét...”³ Amikor pedig a csernovici közlés fényképmásolata megjelenik, a mellette olvasható jegyzetben ismét az áll, hogy e fordítást „a newyorki jidis színházak megszerezték előadásra”.⁴ Egyéb nyomát azonban ennek a színpadi bemutatónak sem találtuk.

Kiegészítés (2014)

A színházi élet ábrándos elképzeléseinek és az újságírói félreértéseknek a találkozása nyomán született hírek, minként azt pl. a román nyelvű soha meg nem valósult előadásoknál is láttuk, nem vehetők komolyan. Az utólagos tudósítások viszont ritkák, mivel a nagyközönség számára csekély a hírértékük, jóllehet a Madách-kutatás legfeljebb az utóbbiakat tekintheti (legalább részben) tényekről szóló tudósításoknak.

A fordítás utótörténete érdekesen alakult. Radó György, életének végén, fontos feladatként hagyta örökül nekem a jiddis fordítás megta-

lálását. Akkor már világos volt (1990–1992-ben), hogy Holder József nővére (aki valójában a néneje, tehát idősebb volt a műfordítónál) valószínűleg nincsen már életben, s hogy az Amerikába emigrált lengyel rendezőnél lévő példányt is csaknem reménytelen feladat megtalálni. Mászt nem tehettem, mint hogy a Madách-kutatásban érintettekkel tudattam: jó lenne megtalálni a kéziratot.

Bódi Györgyné dr. évtizedekig figyelte az országos sajtót, többek között a Madáchcsal kapcsolatos híreket gyűjtötte, amelyeket két bibliográfiában is közreadott. Így történt, hogy felfigyelt az Új Életben megjelent gyászírre, amely Bihari József haláláról tudósított. E híradásból ugyanis kiderült, hogy a Holder József-féle jiddis fordítás latin betűs transliterációját Bihari József, az egri főiskola tanára végezte el. Bódi Györgyné dr. nyomban megosztotta a hírt velem, s az Új Élet szerkesztőségének segítségével sikerült megtalálnom a gyászjelentés feladóját, az elhunyt professzor lányát, Hársas Oszkárné Bihari Évát. Ő készségesen rendelkezéseimre bocsátotta édesapja átiratát, sőt, abban is segített, hogy hozzáértő lektorok végezzék el a nyomdai előkészítés munkáját. A kötet szerkesztését végző Szabó Vera és Salamon Vera (akik a munkálatok idején Haifában és New Yorkban tanították a jiddist), többek között ezt írták bevezetőjükben: „Dr. Bihari elkészítette Holder kéziratának latin betűs átiratát. Munkája során a jiddis Magyarországon is beszélt déli dialektusának fonetikai rendszerét követte. A Madách Társaság Dr. Bihari latin betűs átiratát akarta kiadni, a szerkesztők azonban, miután azt összevetették az eredeti héber betűs kézirattal, úgy döntöttek, hogy mégis a világon ma mindenütt használatos YIVO transliterációs rendszerre térnek át. Ez a rendszer jobban tükrözi Holder törekvését a standard irodalmi jiddis használatára.”

Ilyen előzmények után dr. Bihari József átirata Szabó Vera és Salamon Vera szerkesztésében, Farkas András tusrajzaival és az előzéklyapon Réti Zoltán Madách-portrójával jelent meg:

[2.] **Di tragedye funem mentshn** ❖ **a drame fun Imre Madatsh** ❖
Fun ungerish ibergesetst: Yosef Holder ❖ **Balassagyarmat** ❖
Madách Irodalmi Társaság ❖ **2000** ❖ **184, XVI p.**

A négy kiemelt rész ebben a kiadásban az alábbi:

355

I.	Yo, dos groyse verk yo shoy'n farendikt shteyt,
der bashefer rut, un di mashin zikh dreyt,
zi dreyt avek zikh fil milyonen yor
farrikhtn biz me darf in rod a tson.
II.	Neyn, a mol vet itlekher zikh oyslakhn derfun.
Dem shtatsman, vos mir haltn far an Odem-godl,
un dem fanatiker, vos vert fun yedn bavundert,
vet der kumendiker dor onkukn far a komedyantn,
beys zayn plats vet farnemen di emese gdule,
vos vet zayn loyter pashtes on a shum kuntsn,
velkhe shprayzt nor dortn vu a grub iz faran
un zukht zikh ire drokchim oyfn breytn grodn tol.
Un di fardreyte toyre, vos firt haynt tsu shigoen,
oyb afile men vet nit lernen tog un nakht zi,
vet zayn zi a kloren un far itlekhn farshtendlekh.
III.	Vos shteystu un genetst, thom, far di fis mir?
Nit gleyb, az kh'hob moyre tsu geyn durkh dayn nakht:
nit mer iz vi shtoyb nor fun mir s'kon zayn zis dir,
ikh aleyn ober shpan iber dir zikh in prakht.
Der velt mit mayn lakh bloyz kon makhn a freyd ikh,
ven er falt oyf a ponem vi zunshtrels glik,
un dort sar fun libe, fun yugnt bagleyt mikh,
firt op in mayn eybiker heym mikh tsurik.
IV.	KHAVE Akh, kh'farshtey dos lid, gelaybt bistu, Almekhtiker!
ODEM Oykhn mayn harts zogt es mir, kh'vel ophitn dayn gebot,
nor dem sof, im ven kh'volt konen fargesen, o, Got!
GOT Kh'hob dir gezogt, mentsh: horeve un hob bitokhn!

A fordítás már a megjelenés előtt szerepelt azon a CD-n, amelyet a Petőfi Irodalmi Múzeum és Kortárs Irodalmi Központ megbízásából, annak munkatársaként állítottam össze, s amely az 1999-es Frankfurti Könyvvásáron mutatta be Madách főművét 20 nyelven, 25 fordításban.

356

Jegyzetek

1. *Di Tragedie frum Menschn. Egy jiddis lapban megjelenik Az ember tragédiája.* Heti Újság 1935. I. 6. 7. – Múlt és Jövő 1934. 282.
2. *Madách Imre összes művei.* 2. köt. Révai, Bp., 1942. 1163.
3. *Az ember tragédiája – jidisül.* Múlt és Jövő 1925. 300.
4. V. ö. 1. jegyzet!

A svéd fordítás

Az ember tragédiájának eddig 16 nyelven készült teljes vagy töredékes fordításairól szövegünk, s az elveszettnek tekinthető 1900. évi orosz és 1914. évi szerb-horvát szöveg kivételével valamennyit ismertettük és elemeztük. Láttuk, hogy e fordítások túlnyomó része az 1883. évi színpadi ősbemutató utáni években – láthatóan e színházi siker hatására – keletkezett, a XX. század első évtizedében Oroszországban lett „divatos”. *Az ember tragédiája* népszerűségének némi lendületet adott Madách születésének centenáriuma (1923), azután pedig a harmincasnegyvenes években, nyilván Mohácsi Jenő fordításának a bécsi és müncheni rádióban, majd a Burgtheaterben aratott sikere nyomán kezdődött több országban új „Madách-renaisszánsz”. Ekkor adták ki Vautier régen fekvő szövegét, s ekkor fordították külön a francia bábszínpad részére újra a művet, ebbe az időszakba esik két szerb-horvát, két olasz és három angol szöveg, több színpadi és rádió-bemutató.

Észak-európai teljes fordításai közül a svéd volt az első:

[1.] Imre Madách ❖ Människans Tragedi ❖ Dramatiskt diktverk i 15 scener ❖ Översättning av Olof Lundgren med en inledning av Béla Leffler och med 25 träsnitt av Georg Buday ❖ Stockholm ❖ Ungerska Institutet vid Stockholms Högskola ❖ 1936 ❖ 296 p.

Tehát Leffler Béla (1887–1936) író és műfordító, egykori debreceni egyetemi lektor, a svéd irodalom jeles magyar tolmácsolója, aki 1919-től kezdve Stockholmban élt, s a skandináv országokban sikerrel népszerűsítette a magyar irodalmat (1922-ben svéd nyelvű magyar lírai antológiát szerkesztett stb.¹) írta ennek, a stockholmi egyetem magyar intézete által kiadott, Albert Cewers göteborgi magyar konzul és neje által anyagilag támogatott fordításnak az előszavát. Az elmondottak után valószínűtlen, hogy aktívan ne vett volna részt a fordítás munkájában: prózai nyersfordítást készíthetett Olof Lundgrennek, vagy kollektív munkával együtt fordíthatták svédre *Az ember tragédiáját*. Magáról

Olof Lundgrenről a Stockholmban élő Thinsz Géza szíves utánjárása alapján tudjuk, hogy 1870-ben született, a Dagens Nyheter, majd a Svenska Dagbladet nagy napilapok munkatársa volt, lefordította norvégból svédre Ibsen *Peer Gyntjét*, 1945-ben hunyt el. Egyetlen jelentős művét 1931-ben a stockholmi operaház mutatta be, a *Majnycklarna* c. drámai költeményt. Fordításának történetéhez adalékot nyújt Leffler Bélának 1933. nov. 3-án Németh Antalhoz írt levele: a címzett szívességéből betekintve a levélbe, megtudtuk, hogy Lundgren drámai költeménye több tekintetben rokon jellegű *Az ember tragédiájával*; ez a körülmény sugallta Lefflernek azt a gondolatot, hogy a fordításra a *Majnycklarna* szerzőjét kérje fel.

Azt is megtudjuk Leffler idézett leveléből, hogy a

[a] Stockholmi Svéd–Magyar Társaság 1932. március 15-i

ünnepi műsorában be is mutatták a fordításból az első színt. A stockholmi Magyar Intézet már ekkor tervbe vette a fordítás kiadását. Lundgren pedig benyújtotta fordításának kéziratát a stockholmi Svenska Dramatiska Teaternhez is. Itt azt a választ kapta, hogy a döntés előtt megvárják a bécsi Burgtheaternak akkor már hirdett bemutatóját. (Ez a válasz udvarias elutasítás lehetett, vagy tán más körülmény jött közbe, mert a Burgtheaterban aratott világraszóló siker csak alátámaszthatta volna a stockholmi bemutatást, és ez végül mégis elmaradt.)

Németh Antal 1933-ban megjelent tanulmányában ezt olvassuk: „A svéd fordítás is készen várja a bemutatót a stockholmi Dramatiska Teaternben. A fordítást Leffler Béla buzdítására Olof Lundgren jeles svéd költő készítette. Lundgren a Svenska Dagbladet munkatársa: Ibsen *Peer Gyntjét* is ő fordította svédre.”²

Az általunk elemzett négy rész ebben a fordításban:

- I. Nu vilar skaparn. Hjulet går
sin gilla gång miljoner år
förotan brista, vank och brott.
Mitt verk är ändat. Allt är gott.

- II. Nej, en gång skall man le åt det hela.
Den statsman, som nu vi kalla stor,
den trosラーans kämpe vi nu beundra,
skall eftervärlden kalla för gycklare,
när de trängs tillbaka av verklig storhet,
som enkelt och okonstlat fattar sin uppgift
och endast gör språng där en vallgrav hindrar
och bygger vägar där fältet är fritt.
Den lära, som nu genom konstlat väsen
leder till vanvett, skall var man då fatta
men ingen förkunna.

- III. Jag ser ej väg eller stig i natten.
Varför gapar du, dystra djup, vid min fot?
Ditt är blott stoft, som ur stoft är kommet.
Mitt innersta väsen trotsar din makt.
Kärlekens, diktens och ungdomens ande
föra mig hän till sitt eviga hem.
Men mitt leende ständigt på jorden skall leva
som solsken på kinder.

- IV. EVA Jag fattar sången. Gud ske pris och ära!
ADAM Jag hör dess genklang djupt i kuvat bröst.
Jag ser min väg, men farorna förfära.
HERREN Så hör min mening: Kämpa och var tröst!

Az első, ami e részletek olvasásakor szemünkbe tűnik: a fordítás egyenetlensége. Mégpedig nem az az általános műfordítói jellegzetesség, hogy a fordító egyre inkább beleéli magát munkájába, s így amint előrehalad benne, úgy tökéletesednek az eszközei, amit pl. Wallis holland szövegénél különösen jól megfigyelhetünk – nem, itt, ebben a svéd szövegben a kiragadott részek közül a II. kiváló művészi hűsége mellett a többi három rész színvonala láthatóan alacsonyabb: mintha nem is ugyanannak a kéznek a munkája, vagy legalábbis nem ugyanannak a közvetlen forrásnak a felhasználása állana előttünk. A II. részben csak

dicsérhetjük, hogy „*Az orthodoxot*” szó helyébe Madách szellemében, de a mai olvasónak világosabban „a dogma hőst” kifejezés került; a 7–8-ban a fordító ugyan nem fedezi fel (annyi sok más fordítóval együtt) a lovashasonlatot, de megoldása logikus, találó; legfeljebb a 11-ben kifogásolhatjuk, hogy „*Bár nem tanulja senki, minden érti*” helyett „mindenki megérti, de senki sem hirdeti” áll, ami azonkívül, hogy eltér az eredetitől, még csak nem is értelmes megoldás. A többi három részben azonban nem ilyen ritka a lényeges eltérés, hanem szinte hemzseg. Hogy csak néhányat említsünk: az I/1., amely válasz az angyalok karára („*Ím a teremtés béfejezve már... Be van fejezve a nagy mű, igen*”) itt a 4. sorba kerül, s így („Művem be van fejezve. Minden jól van”) kiesik e sorok szigorú logikájából, mintegy odaragasztott sor – a rím kedvéért, amelyet a svéd szöveg itt bővebben mér, mint a magyar. „*A gép*”, „*tengelyén*”, „*míg egy kerékfogát ujítani kell*” – mind hiányzik, helyettük „a kerék megy nyugodt menetében... szakadatlanul, ellenhatás nélkül”, ami nemcsak szemléletességben, de művészi erőben, logikai felépítésben is messze elmarad az eredeti mögött. S mit szóljunk a III. részhez, ahol a „*Ne hidd, hogy éjed engem elriaszt*” helyett ezt olvasuk: „Nem látok sem utat, sem ösvényt az éjszakában”, vagy: „*Én glóriával átállépek azt*” helyett ez áll: „Lelkem legmélye dacol hatalmadal”. A III/5–8. és a IV/1. megint jobban megfelel a művészi hűség követelményének, a IV/2–4. viszont – éppen a befejezés, a kicsengés – teljesen elkanyarodik az eredetinek hangulatától és tartalmától egyaránt: „*Gyanítom én is, és fogom követni. / Csak az a vég! – csak azt tudnám feledni!*” így torzul el: „Én hallom visszhangját mélyén lesújtott szívemnek / És látom utamat, de a veszélyek elrémítenek.” – s a záró „*bízva bízzál!*” itt: „vigasztalódjál!”

A kötet megjelenése mindenestre felhívta – sajnos, úgy látszik, csak egy-egy hírlapi recenzió erejéig – a svéd olvasók figyelmét Madách művére, és általában a magyar irodalomra. Az egyik ismertetés a fordítás után közölt bibliográfiából következtet arra, hogy ez a „Skandináviában nem ismert” magyar író másutt a világban igen híres lehet, s hitelt adva Leffler Béla előszavának, mely szerint „Madách nyelve sajátos, nem lágy... egyes szavai gyakran súlyos pörölycsapásokként zuhognak” – a recenzens megállapítja, hogy: „a svéd tolmácsolás egyes

részei ellentmondanak ennek a jellemzésnek, s akadnak olyanok is, amelyekben a keménység, egyszerűség inkább csak sántikálás”. Bár elismeri ez a recenzió,³ hogy Olof Lundgren jelentős és szakszerű munkát végzett, s szövegének helyenként pompás részei is vannak, sajnálattal kénytelen megállapítani, hogy ez a tolmácsolás nem éri el a svéd műfordításnak különösen abban a korban magasra emelkedett színvonalát. Ugyanezt állapítja meg más szavakkal az a recenzió, amely szerint: „a szakértők majd eldöntik, mennyire sikerült a fordításnak visszaadnia az eredeti mű jellegét, de a svéd olvasónak a svéd nyelvi ruhához kell igazodnia, s ez sajnos nem egészen elsörendű.”⁴ A „sok területen tapasztalt” fordító mentségére ez a bíráló csak annyit tud felhozni, hogy „szívesen, kedvvel végezte munkáját, tudvalevő róla, hogy az eszmedrámák iránt érdeklődik, lefordította a *Peer Gynöt* is... De egyes kivételesen sikerült strófáitól eltekintve verselésének nincs stílusa, sem ereje, túlságosan laza, gyakran köznapi próza” – olvassuk a továbbiakban. Egy harmadik svéd recenzió rövid dicséretet tartalmaz: „A fordító aligha sajnálta a fáradságot, hogy e mű formáját és tartalmát teljes értékkel tolmácsolja svédül.”⁵

Az egykorú magyar kritika inkább csak az udvarias dicséret hangján emlékezett meg a fordításról, úgy gyanítjuk, nem is igen vizsgálták a szöveget, a recenzió-írók nem is igen érthettek svédül. Három aláíratlan bírálat közül a Színpad (Hont Ferenc és Staud Géza lapja) nem ír a szövegről semmit, csak megállapítja, hogy ez a kiadás: „újabb állomása annak a publikálási folyamatnak, mely napjainkban külföldön is ugrásszerű mértékben jelentkezik”, és az illusztrátor Buday György munkáját elemzi;⁶ a Napkelet különös módon ezt írja: „A fordítás nehéz munkáját Leffler Béla, a skandináv nyelvek kiváló magyar ismerője végezte, nemcsak az eredeti minden finomságát követő pontos hűséggel, hanem olyan technikai és művészi felkészültséggel is, amely a Tragedia svéd fordítását egycsapásra népszerűvé fogja tenni az északi országokban”;⁷ ennek a cikknek az írója tehát még azt sem vette észre, hogy a könyvön Olof Lundgren neve áll mint fordítóé, és az általa fordítóként magasztalt Leffler Béla – a bevezetés szerzője (bár arra valószínűleg ráhibázott a balkezes recenzens, hogy Leffler Bélának jelentős szerepe lehetett az átültetés körül). Az Őserő c. lap cikke szerint e

fordítás „méltó Madáchhoz és a svéd nemzethez is... Olof Lundgren, a fordító megtartotta az eredeti versmértéket s itt-ott zeneibbé igyekezett csiszolni mondanivalóját. A fordítás minden sora az eredeti megértésén és átélésén alapul. Ezért is nincs egyetlen tárgyi tévedése.”⁸ (Ez a recenzió Kozocsa Sándor közlése szerint tőle származik, és egy svédül értő kritikus véleményének tolmácsolása volt.) Filológiai eszközökkel elemezte a svéd fordítást a Gragger Róbert által alapított és Berlinben megjelenő Ungarische Jahrbücher c. folyóirat recenziója. (Hogy ez a lap a náci Németországban igyekezett – legalábbis részben – helytállni a barbár közszellemmel szemben, azt bizonyítja éppen *Az ember tragédiájának* 1937. évi hamburgi előadásáról írt kritikája,⁹ amelyben a fordítóról, Mohácsi Jenőről is megemlékezik, holott az ő neve akkor már lemaradt a színlapról.) A svéd fordításról (nyilván abban a hiszemben, hogy az Leffler Béla műve) itt ezt olvassuk: „A fordítás, *értékét* tekintve, magas színvonalú, mert vérbeli író műve, aki ráadásul még értett is magyarul és nem volt ráutalva idegen nyelvű közvetítésre. A fordítás *módszere* helyesléssel és hibáztatással is fog találkozni, mert a fordító nemcsak egyes szavakban függetleníti magát az eredetitől, hanem az alaphangot is megváltoztatja azáltal, hogy a Madáchnál kissé felduzzasztott kifejezéseket magvasabbakká tömöríti, ami már külsőleg is látható a sorok számának csökkenéséből. A mű szépsége ezáltal tán nemcsak mai ízlésünknek *{felel meg jobban}*, hanem objektíven is megnövekszik, a fordító azonban ugyanezen oknál fogva nem teljesíti passzív reprodukáló feladatát.”¹⁰ Mindezt a recenzió egy példával, a konstantinápolyi színen egy részletével illusztrálja, s ezzel egy érdekes körülményre figyelmeztet, amelyből tovább következtethetünk – a fordító forrásaira.

Mielőtt azonban erre rátérnénk, jegyezzük meg, hogy a sakndináv irodalmak hivatott tolmácsolójának, néhai Hajdú Henriknek – aki a szöveg értelmezésében e dolgozat írójának segített – véleménye szerint a svéd szöveg rímei jól csengenek, ritmusa is jó, a 10 és 11 szótagos sorokat *ugyanúgy*, ha nem is *ugyanott* változtatja, mint Madách, a szöveg jó, olvasmányos.

Vannak tehát e svéd fordításnak előnyei is; legfőbb hátránya a már említett egyenetlenség. De éppen ezzel az egyenetlenséggel következ-

tethetünk tovább abból a részből, amelyre az Ungarische Jahrbücher kritikája hívta fel a figyelmünket. Ez a rész:

...míg a szennytelen	Så länge våra svärd för äran strida
Becsület, Isten szent dicsérete,	till Guds behag, till skydd för ädla kvinnor,
A nő védelme és a hősiség	är det vår plikt att stå emot demonen,
Lesz kardjainkon, mink vagyunk hivatva	så trots sin onda drift han gör det goda.
E ronda démonok féken tartani	
S vezetni, hogy vágyának ellenére	
Nagyot s nemest műveljen szüntelen.	

Valóban szembevetendő, hogy itt 6½ sorból 4 lesz, s ha most, élve a gyanúperrel, elővesszük *Az ember tragédiájának* legismertebb német fordításaiból ezt a részt, azt látjuk, hogy Dóczinál is négy sor ez a rész, sőt – szinte szó szerint azonos a svéd szöveggel: „Solange unser Schwert für Ehre kämpft, / Für Gottes Ruhm und Schutz der edlen Frau, / Ist’s unser Amt, zu bänd’gen diesen Dämon, / Daß er unwillig Edles virken muß.” Az első sor egybevetésénél éppenséggel sem németül, sem svédül nem kell érteni ahhoz, hogy megállapítsuk: a svéd szöveg egyenesen és igen pontosan ebből a német szövegből készült, és a fordító nem is látta az eredetit.

Az általunk rendszeresen idézett III. részt viszont összehasonlítva Dóczy fordításával,¹¹ kétségtelen, hogy ezt a részt *nem* ebből a szövegből fordították svédre; itt a Lechner-féle fordításból¹² bukkan fel hasonlóság (az eredetiből teljesen hiányzó „nicht Weg noch Steg – „ej väg eller stig”) – ez a rész feltehetően ennek a német szövegnek szabad fordítása.

Hogy a svéd kiadás végén levő annotált bibliográfia által mindedig legsikerültebb művészi fordításnak („hittils den mest lyckade konstnärliga översättningen”) minősített Mohácsi-féle szöveg hatását a svéd fordításon nem fedezhetjük fel, az természetes, hiszen fentebb megállapítottuk, hogy a svéd szöveg már 1933 előtt, tehát a Mohácsi-féle fordítást megelőzően elkészült.

A már megállapított egyenetlenségekhez hozzávéve pl. azt is, hogy az Úr elnevezés a mű elején Skaparen (az Alkotó), a végén pedig Her-

ren (az Úr) , valószínűnek kell mondanunk azt, hogy a svéd szöveg talán több kéz munkája, vagy legalább különböző források felhasználásával, de mindenesetre változó fordítói módszerekkel készült. Jó hangzása, olvasmányossága ellenére sem tekinthetjük *Az ember tragédiája* teljes értékű, megnyugtató, végleges svéd változatának, és remélnünk kell, hogy ezen a nyelven is napvilágot lát majd Mohácsi, Rousselot, Bednář–Hradsý, Goga, Martinov, Štítnický, Kalocsay, Lyy és Hamérii tolmácsolásához méltó fordítás.

Kiegészítés (2014)

Újabb svéd fordítás nem jelent meg, a régit se adták ki 1936 óta, és *Tragédia*-előadásról se érkezett hír. Ám 1936-ban volt még egy rendezvény, amelyen részleteket adtak elő a műből. (ENYEDI 249. [782. tétel])

[b] Település:	Stockholm
Időpont:	1932 ősze
Fordítás:	Lundgren, Olof
Zene:	Pergament Mózes
Forrás:	Irodalmi Újság (Párizs) 1961. szeptember 1./17. sz. Beé Kálmán cikke
Megjegyzés:	Madách irodalmi est. Ismertették Madách Imre életét, neves svéd színészek részleteket olvastak fel a Tragédiából Olof Lundgren fordítása alapján

Terv azonban mindezek ellenére létezett, bár nem tudjuk, vajon félbe szakadt, vagy valóban elkészült az új svéd fordítás? György László a Keleti Újság 1943. dcc. 3-i számában *Stockholm „Az ember tragédiája” bemutatójára készül* címmel egy interjút tett közzé dr. Marchis György egyetemi tanárral, amelyben a vonatkozó kérdésre az érintett így felelt: „– A hír igaz – feleli Marchis professzor. – Közel négyesztendős munka után rövidesen befejezem a Tragédia fordítását. Madáchnak ez a remeke valószínűleg még az idén bemutatásra kerül a stockholmi Dramatiske Theaterben.” Marchis György életéről semmit sem tudnak kézikönyve-

ink; Gulyás Pál lexikonában ugyan szerepel a neve, de még a születési évét sem említi, csupán megjelent munkáit, amelyben többek között Ibsen *Nórájának* fordítása (kiadták 1944-ben), és egy színháztörténeti lexikon is előfordul. Rég feledésbe merült személyről van szó, akinek már csak az életművét tartjuk számon.

Jegyzetek

1. V. ö. 80 éve. Somogy Megyei Néplap 1967. X. 28.
2. NÉMETH Antal: *Az ember tragédiája a színpadon*. Budapest Székesfőváros, Bp., 1933. 132.
3. H. S-M: Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning 1936. III. 30.
4. B. B-N: Dagens Nyheter 1936. IV. 21.
5. Gabriel JÖNSSON: Sydsvenska Dagbladet 1936. VIII. 15.
6. Színpad 1936. 3–4. sz. 216–218.
7. Napkelet 1936. 286–287.
8. [KOZOCSA Sándor]: Őserő 1935. 5. sz. 24.
9. Ungarische Jahrbücher 18. Band. 1938. 46–48.
10. H[ELMUT] D[IBELIUS]: Uo. 61.
11. Lásd a jelen kötet 57–60. oldalát! [Dóczy fordítása]
12. Lásd a jelen kötet 55–56. oldalát! [Lechner fordítása]

A bolgár fordítások

Az ember tragédiájának első bolgár fordítása ugyancsak a Mohácsi-féle német szöveg és a bécsi, illetve müncheni rádióadások, valamint a Burgtheater-beli bemutató nyomán közvetlenül támadt nemzetközi érdeklődés időszakában készült. Szerzőjéről, Konsztantin Dimitar Belcsevről úgy tudjuk, hogy mint hajózási tisztviselő tartózkodott huzamosabb ideig hazánkban, megismerte nyelvünket, és több műfordítással is próbálkozott. Madách művéből készült szövege díszes formában, az akkori szófiai követ, Matuska Péter előszavával jelent meg:

[1.] **Имре Мадачъ ✱ Трагедията на човѣка ✱ Драматическая поема ✱ Преведе отъ унгарски Константинъ Бѣлчевъ ✱ София ✱ 1936 ✱ VIII, 130 стр.**

- I. Завършено е вече великото творение,
машината се движи, Творецътъ отпочива.
И много милиони години ще сж нуждни
единъ колесень зжбъ докле се поднови.
- II. Не! – Нѣкога, надъ всичко това ще се надсмивать:
Държавникътъ, когото вѣкътъ ни е прославялъ,
и тозъ първосвещеникъ що ний сме величали,
ще бждатъ тѣ осмѣни отъ нашитѣ потомци,
замѣстени щомъ бждатъ отъ истинско величие,
естествено и просто, което ще прескача
тамъ дето има ями, като оправя себе си
къмъ правий пжти въ живота, пжтъ истинень, откритъ!
Учението, що днесъ ни извежда до безумие,
съ обърканата сжщность на своитѣ теории,
тогазъ не ща да учимъ, че всѣкой ще го знае.
- III. Макаръ, че ти си зиналъ о гробъ, предъ моитѣ стжпки,
недѣй мисли, че въ тебе животътъ се погребва!

Прахътъ ми тамъ отива, отдето е дошелъ,
но съ своето сияние те превъзможвамъ азъ!
Поезия и младостъ и любовъта ми вѣчна,
завинаги ме водятъ къмъ вѣчната родина,
усмивката ми само въ свѣта ще прѣска радость,
въ гальовень лжчъ отрѣла надъ нѣкое лице.

- IV. ЕВА Разбирамъ тази пѣсень! – О хлава на Всевишня!
АДАМ Азъ вече я долавямъ, – ивредомъ ще я следвамъ!
Но края, ахъ, да можехъ, саминъ да превъзможна!
ГОСПОДЬ Казахъ го вече, човѣче: смѣль бжди, бори се, вѣрвай!

A mindvégig egyenletesen (7 + 7 szótagra) ütemezett, és helyenként (bár az eredetnél ritkábban) rímelő sorok így, formailag megadják egy nagy, epikai méretű drámai mű hangulatát. A tartalmi hűséget illetően az I. rész első két sora majdnem szó szerinti, a 3–4. sorban sorban is jóval a fordítói licencia határán belül egyszerűsít Belcev („*Évmilliókig eljár tengelyén, míg...*” helyett: „*Évmilliók kellene ahhoz, hogy...*”). A II. rész is rendkívül hű, kivéve a sokak által félreértett 7–8. sort. A lovas-hasonlatot Belcev sem veszi észre, de a hasonlat első részét („*ugrat*” helyett „*ugrik*”) legalább logikusan megoldja; a második felére csak úgy talál megoldást, hogy teljesen elszakad az eredetitől: a helyes életutat, az őszinte, nyílt utat emlegeti. A III-ban nem is az a baj, hogy a 2. sorban „*éjed engem elriaszt*” helyett „*kedves sugár*” áll, és a 6-ból kimaradt a „*nemtője*” – ennél nagyobb tartalmi hűtlenség is megengedhető volna, ha a költői lendület nem hiányoznék az olyan sorokból, mint a 3-ból, ahol a szavak szinte pontosan követik az eredetit: „*a por kerül oda, ahonnan jött*”. A IV-ben még a lendület hiányára sem panaszkodhatunk, a tartalmi hűség is példás, kivéve a „*küzdj és bízva bízzál*” végső kicsengését, amely itt „*légy bátor, küzdj, higgyél!*” – de hát ez is a fordítók nehéz feladatai közé tartozik.

Mindent egybevetve: ez a bolgár fordítás *Az ember tragédiájának* gondos átültetései közé tartozik, kár, hogy annak idején – tudomásunk szerint – nem jelent meg nálunk elemzésen alapuló bírálata, csak egy-egy rövid hír arról, hogy elkészült,¹ majd arról, hogy meg is jelent.²

Amikor pedig az 1964-es jubileumi év során hírek érkeztek Bulgáriából, hogy Madách drámájának új bolgár fordítása, mégpedig irodalmunk kiváló tolmácsának,³ Georgi Krumovnak műve van készülöben,⁴ ezt a tényt úgy kellett értékelnünk, mint pl. a mű új szlovák fordításának hírét: régi, jó szöveg után egy még jobb, művészebb, korszerűbb fordítás keletkezését.

Georgi Krumov (Novo Szelo, 1933. máj. 6.–), aki ír is – regényt, filmforgatókönyvet –, és Petőfi verseit, modern prózaíróink közül pedig Déry Tibor és Lengyel József műveit fordította bolgárra, szívességből a jelen dolgozat szerzőjéhez 1965. jan. 25-én intézett levelében nyilatkozott fordítói elveiről is. Akkor fordítása már készen állt, csak egy-két helyen szándékozott még csiszolni. A rímeket, úgymond, meghagyta az angyalok karában, a dalokban, a londoni szín haláltánc-jelenetében, és ott, ahol egy-egy hosszú monológ befejezésekként, annak nyomatékot adnak; egyebütt, ahol rímek bukkannak fel, azokat véletleneknek minősítette, tehát nem reprodukálta. Ezek szerint minden fontos helyen, úgy gondoljuk, a költő szándékát követve, s helyesen járt el. Igyekezett tömöríteni, mert a bolgár nyelv, úgymond, általában terjedősebb, mint a magyar; amikor ismételten átnézte, átdolgozta szövegét, szinte vadászott a fölösleges, becsúsztott, pótlék jellegű mondatokra, hogy azokat kiküszöbölje, illetve kifejezőbbekkel pótolja. Általános – s véleményünk szerint kitűnő – fordítói elvét követve, fordítását mindig fennhangon olvasva ellenőrizte, vagy pedig valakivel felolvastatta, és ő maga hallgatta, figyelte dallamosságát. A magyar szöveg magnetofonfelvételét egészében és főként részleteiben többször is végighallgatta, így vált benne tudatossá nemcsak a tartalom, a mondanivaló, hanem a forma, a hangulat is. Fordításától azt reméli, írta 1965 januárjában, hogy népszerűvé lesz, mert Belcevnek becsületes, de műkedvelői munkája után Madách neve bizony továbbra is ismeretlen maradt a bolgár irodalmi köztudatban.

Hírül adta a sajtó, hogy Krumov fordítása még 1965 folyamán a nyomdába kerül, s hogy a tervek szerint a Narodna Kultura nevű bolgár és a magyar Corvina Kiadó közösen fogja kiadni, Szász Endre illusztrációival, amelyeket ötven példányba a művész egyenként fog belerajzolni – könyvritkaságok gyűjtői részére.⁵ Ezek az illusztrációk azon-

ban nem feleltek meg a bolgár kiadó ízlésének, a kiadás elhúzódott, s a könyv végül nem is közös kiadásban látott napvilágot. Ivan Kirkov bolgár művész illusztrációival, és a magyar költészet egy másik ismert bolgár tolmácsolójának, Nevena Sztefanova költőnőnek alapos tárgy-ismeretről tanúskodó előszavával, amely a magyar irodalom történetének széles panorámájába helyezve mutatja be Madáchot, elemzi művét.

[2.] Имре Мадач ❖ Трагедията на човека ❖ Драматическа поема ❖ Превел от унгарски Георги Крумов ❖ Народна Култура ❖ София ❖ 1968 ❖ 219 стр.

A dolgozatunkban elemzett négy rész e fordításból {I/2. ötödik szavának karakterét a unicodban sem sikerült megtalálnom, jobb híján egy másik betűfajttával, a kurzivált cirill (elméletileg nem létező, de gyakorlatilag mégis kivitelezhető) „álló változatával” adtam vissza}:

- I. Завърших, да, творбата вечно жива.
Върти се тя, творецът ѝ почива.
Край своята ос тя ери ще върви,
догде един зъбец се похаби.
- II. На всичко туй след време ще се смеят.
В държавника, когото величаем,
и в ортодокса, в който се дивим –
потомството ще вижда шут, когато
тях истинско достойнство ги замени.
Та простото, естественото само
пред ямата пришпорва кон за скок
и само в чист простор оставя път.
Науката със своите плетеници
влюдява днес, но всеки ще прозре
тогава в нея, без да я изучи.
- III. Защо стоиш и зееш, паст, пред мен?
Не чакай твоята ноц да ме уплаши.

Та ти поглъщаш земна прах, а аз
над тебе ще прекрача с ореола.
И Гении – Поезия, Любов
и Младост сочат път в родина вечна.
На този свят усмивката ми само
донася радост, преине ли в лицата.

- IV. ЕВА Разбирам химна!... – Слава тебе, Боже!
АДАМ Досещам се и ще го следвам... Края –
да можех само края забравя!
ГОСПОДЬ Човек, аз казах: вярвай и бори се!

A fordító említett levelének néhány megjegyzése betekintést nyújt alkotói műhelyébe: „Az I/1-ben »вечножива« (örökéletű, örökkévaló) a »голяма« vagy egész pontosan »велика« [*nagy*] helyett, benne van a lényeg (a nagyság), de annak szinonimájaként a világmindenség örökkévalóságának konkrét kifejezését tartalmazza. »Години милиони« [*évmilliókig*] bolgáruul nem hangzik jól, ezért írtam »ери« [érákon, korszakokon át]. Az I/4-ben »похаби« [elhasználódik, elkopik] nem adja vissza pontosan azt, hogy »*újítani kell*«, de a mi versmértékünk keretében lehetetlen lett volna szó szerint tolmácsolni a szerzőt; ettől eltekintve, a »похаби« értelmileg megközelíti a gondolatot. A III/2-ben »Не чакай« [Ne várd] szántsándékkal került »Не мисли« [Ne gondold, *Ne hidd*] helyébe. Költőileg ugyanazt jelenti, de dinamikusabb. »Блесне ли« [Ha csillog, ha csillan, ha ráfénylik] áll ahelyett, hogy »жанце ли« [*Ha... száll*, *Ha rászáll*] (*sugár gyanánt*). »Жацне« nálunk csak madarakra vonatkozhat, ha pedig azt írom: »Литие ли« [*Ha... száll*, *Ha repül*], akkor ezzel a mi nyelvünkben elvesz a belső logika. {*Előbb »жанце ли«, majd a mássalhangzók felcserélésével »Жацне« áll Radó szövegében.*} A »блесне« szóban benne van a Nap, a napsugár felmelegítő ereje. A IV/4-ben egyazon sorra húsznál is több változatot készítettem! – »вяра« [hit, bizalom] nem »vallás«-t jelent, hanem »reménység«-et.” Ennyi gondossággal munkálta ki, s a kinyomtatásig mégis tovább csiszolta fordításának szövegét Georgi Krumov; könyvébe az „örökéletű” jelző két szóba írva került (kb.: „örökké élő”); a Nap, a

napsugár felmelegítő erejét érzékeltető ige helyébe pedig egy még szugesztívebb került; végül a IV/4. sorban a főnevet a magyar nyelvtani alaknak („bizzál”) megfelelő ige váltotta fel. {Éva szövegrészében, amennyire ez a bolgár nyelv ismerete nélkül megítélhető, a »прине му« lett a végső megoldás.}

Krumov kommentárjai nélkül is világos, hogy eltérései messze a fordítói licencia határain belül maradnak: inkább csak azért iktattuk ide fejtegetéseit, mert szemléltető példái a helyes, lelkiismeretes, művészi fordítói magatartásnak. Saját nyelvének legmagasabb követelményeit sose tévesztve szem előtt, aggodalmasan keresi egészen „az utolsó percig” a leghívebb változatot. A magatartás azonban még nem elég, erő, költői erő is kell ahhoz, hogy a teljes értékű magatartás eredménye teljes értékű mű legyen. Nos, az idézett négy rész is bizonyítja, hogy ez a feltétel is fennáll az adott esetben, és Krumov bolgár szövege *Az ember tragédiájának* legkiválóbb tolmácsolásai közé tartozik. A szinte szó szerinti hűségnek és a költői szárnyalásnak ilyen együttes maximumával ritkán találkozunk a mű más fordításaiban. Csak két helyre utalunk: a II/7–8. sorra, melybe annyi fordítónak beletört a bicskája, s még olyanoknál is, akik megértették a lovas-hasonlatot, előfordult, a tartalom „nem fért bele” a sorba: Krumovnál pompás megoldással még az is „belefér”, hogy a lovas „ugrásra sarkantyúzza” lovát – vagy a IV/2–3-ban milyen költőien oldja meg a ritmikailag feltétlenül odakívánczó ismétlést: „*Csak az a vég! – csak azt...*”, megérti, hogy itt nem az a fontos, hogy *mit* ismétel, hanem az ismétlés ténye, s minthogy az ő nyelvén a „vég” szó ismétlése kívánczik költői megoldásként, nem habozik azt kétszer írni.

Végül még tökéletes formahűségét kell kiemelnünk. Míg Belcsev csak az egyenletesség tényében, de nem annak formájában követte az eredetit, addig Krumov teljesen madáchi szövege nem egy nagy epikai méretű mű drámai hangulatát, hanem *pontosan ennek* a műnek a forma által szuggerált hangulatát érzékelteti.

E fordításról több híradás⁶ és egy méltató ismertetés⁷ jelent meg hazánkban, és tudunk egy bolgár sajtóvisszhangjáról is.⁸ Ennek írója, Dimitar Dobrev a 15. színből Ádám e szavait választotta mottóul: „...most csupán tőlem függ, útam másképpen vezetni”, s e mottóból,

valamint a cikk címéből, mely Vszevolod Visnyevszkij *Optimista tragédiájára* utalva mondja Madách művét is optimistának – eleve nyilvánvaló, hogy a cikk célja magának a műnek és nem a fordításnak az ismertetése. Madách életét, a mű keletkezésének körülményeit mutatja be részletesen, elemzi mondanivalóját, és szól világviszhangjáról is. Krumov fordítását nagyszerűnek mondja, és hangsúlyozza a fordító magyar nyelvtudását, majd megállapítja, hogy háromszendős munkával „fordítási mellékíz” nélküli, az eredeti mű erejét árasztó bolgár szöveget sikerült alkotnia. A recenzens erős szavakkal ítéli el a kiadót, hogy ilyen remekművet, ilyen kitűnő fordításban és pompás illusztrációkkal oly alacsony példányszámban adott ki (a fordítás 2100 példányban jelent meg).

Kiegészítés (2014)

Előadási kísérletről Radó egyáltalán nem írt, és azóta sincs róla tudomásunk. Viszont ismét megjelent a Krumov-féle fordítás, Kerényi Ferenc előszavával, Madách életrajzi vázlatával, végül szó- és kifejezés-magyarázatokkal.

[3.] Имре Мадач ❖ Трагедията на човека ❖ Драматическа поема ❖ Превод от унгарски Георги Крумов ❖ издателство СТИГМАТИ ❖ София ❖ 2003 ❖ 200 стр.

Amit Radó Krumov fordítói attitűdjéről írt, a későbbiekben is helytállóan bizonyult. Itt-ott ugyanis apró változtatásokkal találkozunk. A kiemelt négy rész közül az I-ben csak a szereplő neve változott meg: Господь (Úr) helyett Бор (Isten) lett, maguk a sorok azonban változatlanok maradtak, és értelemszerűen ugyanez történt a mű utolsó sora előtt álló szereplőnévvel is. A II. és III. részlet változtatásait az alábbiakban dőlt betűkkel jeleztem:

II. На всичко туй след време ще се смеят.
В държавника, когото величаем,

*във попа, на когото се дивим –
потомството ще вижда шут, когато
с наустина достойни ги смени.
Та простото, естественото само
пред ямата пришпорва кон за скок
и само в чист простор оставя път.
Науката със своите плетеници
влюдява днес, но всеки ще прозре
тогава в нея, без да я изучи.*

III. Защо стоиш и зееш, паст, пред мен?
Не чакай твоята нощ да ме уплаши.
Та ти поглъщаш земна прах, а аз
над тебе *с ореол ще се издигна*.
И Гении – Поезия, Любов
и Младост сочат път в родина вечна.
На този свят усмивката ми само
донася радост, прејне ли в лицата.

Jegyzetek

1. Napkelet 1936. 11. sz. 791.
2. Uo. 1937. 216.
3. SZOMBATHELYI Ervin: *A magyar nyelv bolgár szolgálmestere*. Népszava 1962. VII. 2. – H.: *Magyar elbeszélők – bolgáruul*. Élet és Irodalom 1964. IX. 12.
4. Heves Megyei Népújság 1964. XII. 24. – Keletmagyarország 1965. IV. 4.
5. *Madách Imre – bolgáruul*. Esti Hírlap 1966. I. 24. – Hétfői Hírek 1966. VI. 20. – „*Az ember tragédiája*” és *Petőfi költeményei bolgár nyelven*. Népszava 1966. VI. 25. – *Az ember tragédiája – bolgár nyelven*. Népszabadság 1966. VI. 25. – Új Ember 1966. VII. 9. – *Az ember tragédiája bolgár nyelven*. Esti Hírlap 1967. X. 30. – *Az ember tragédiája bolgár nyelven*. Magyar Szó (Novi Sad) 1967. XI. 8.
6. Magyar Nemzet 1968. IV. 27. – Dunántúli Napló 1968. IV. 27. – Heves Megyei Népújság 1967. IV. 27. – Kisalföld 1967. IV. 27. – *Az ember tragédiája – bolgáruul*. Komárom Megyei Dolgozók Lapja 1967. IV. 27. – *Madách bolgár nyelven*. Nógrád, 1968. V. 5.
7. RADÓ György: *Az ember tragédiája új bolgár fordítása*. Magyar Nemzet 1968. VI. 29.
8. Димитър ДОБРЕВ: *Оптимистичната трагедия на Мадач*. Пламък 1968. Книга 18. 91–92.

Az észt fordítások

Észt nyelven *Az ember tragédiájának* egy töredéke és egy teljes fordítása jelent meg.

Az első világháború után Észtország felszabadult a cári uralom alól, és független polgári állam lett; ezek után sok szólam hangzott el az észt–magyar nyelvrokonságról, s a kiépítendő kulturális kapcsolatokról, ez utóbbiak azonban igen külsőségesek maradtak, főként hivatalnokok kapcsolataira korlátozódtak. Hogy a baráti–művelődési kapcsolatok igazi kovácsai milyen szerepet kaptak, arra csak azt a tényt említjük jellemzésül, hogy pl. az észt nemzeti eposznak, a *Kalevipoeg*nek érdemes magyar fordítóját, Bán Aladárt 1911-ben a nemzeti létükért küzdő észtek meghívták a *Kalevipoeg*-ünnepségekre,¹ pedig akkor még csak töredékeket fordított e műből – 1936-ban viszont, az új jubileumi ünnepségeken, amikor pedig már hét éve meg is jelent a fordítása, megfeledeztek róla.

Ilyen körülmények közt, ama kevés kiadvány sorában, amely a jelek szerint hivatalos támogatásban részesült, jelent meg Tallinban egy 264 lap terjedelmű észt nyelvű magyar irodalmi antológia, amely rövid irodalomtörténeti vázlat után szemelvényeket adott: népdaloktól, Kölcseytől és Vörösmartytól kezdve Ady Endrén keresztül Gulácsy Irénig: szemléletét jellemzően szerzői közt szerepel Tormay Cecil és József főherceg is... Ez az a mű, amelyben *Az ember tragédiájának* részlete észtül megjelent:

[1.] Imre Madách ✱ Inimese tragöödia ✱ Lõpptseeni katkend 15-pildilisest draamast ✱ Ungari keelest tõlkinud A[nts] Murakin ✱ Bernhard Linde ja Ants Murakin: Valinik Ungari Kirjandust ✱ Kirjanduslooliste andmete ja ungari kirjanduse ülevaatega ✱ Tallinn ✱ 1937 ✱ Arak Kirjastus Tallinnas. lk. 43–46.

A fordító, Ants Murakin (1892. jan. 6.–1975) eredetileg festőművész, díszlettervező volt, de irodalommal is foglalkozott, hazánkban a

magyar művészetet és irodalmat tanulmányozta, majd Észtországban termékeny műfordítóként szerepelt, fordította többek közt Gárdonyi Géza *A láthatatlan ember* és *Isten rabjai*, Móricz Zsigmond *Sárarany*, *Uri muri* és *Légy jó mindhalálig* c. regényét, továbbá Szomaházy István, Bíró Lajos, Bródy Sándor, Erdős Renée, Herczeg Ferenc, Zilahy Lajos és más magyar szerzők regényeit – a húszas–harmincas években túlnyomórészt ő volt a magyar irodalom észt tolmácsolója. A második világháború után emigrált.

A részben általa összeállított magyar antológiában *Az ember tragédiájából* a záró szín végét közli, attól a sortól, hogy „*Uram! rettentő látások gyötörték...*” Ez a rész tehát tartalmazza az általunk elemzett IV. részt:

IV. EEVA Ah, mõistan seda! Kiitus Jumalale!
AADAM Ka mina mõistan, tahan täita seda.
Knid lõpp! Kui võiksin selle unustada...
ISSAND Ma öelnud: võitle, inime, ja lootes looda!

Alig van *Az ember tragédiájának* olyan, akár töredékes fordítása, amely ne tartalmazna valamilyen érdekességet: ebben az észt szövegben a sokak által sok felől, de rendszerint csak kompromisszummal megközelíteni próbált utolsó sornak mondhatni tökéletes fordítását kapjuk: ennek a sornak Haméiri héber szövege mellett ez az egyetlen teljes értékű megoldása. A többi három sor is kiváló művészi hűségű, tartalmát, ritmusát, értelmét illetően egyaránt.

Próbaként még egy részletet mutatunk be ebből a fordításból: azt, amely a magasban lebegő, himnikus töredéken belül az egyetlen ellentét – Lucifer nyolc sorát:

Valóban, melyre lépsz, dicső a pálya, Nagyság s erény leszen tehát vezéred, E két szó, mely csak úgy bír testesülni, Ha babona, előítélet és Tudatlanság álland mellette ört. – Míért is kezdtem emberrel nagyot,	Tõepoollest, hiilgav rada, kuhu astud! Sind juhivad siis voorus, kõrge hing? Kaks sõna, mis ekh võivad kehastuda, kui eelarvamine ja ebausku ning teadmatust seal juures peavad vahti. – Miks algasingi inimesega
--	--

Ki sárból, napsugárból összegyúrva
Tudásra törpe, és vakságra nagy. –

nii suurelt, kes on kokku pokerdatud
maa porist, päiksekiirest. Teadmises
ta kääbus, juhmis usus – hiiglane.

Itt szembetünő az eredetinel egy sorral hosszabb fordítás, ha azonban elolvassuk a szöveget, látjuk, hogy öt sor itt is szinte gondolatról gondolatra követi, terjedelemben is, az eredetit – az utolsó három tömör sor az, aminek mondanivalójával csak négy sorban tudott megbirkózni a fordító. A második sor kérdő formában csak még „luciferibb”, egyébként a szöveg zeneileg és tartalmilag is teljesen hű, sőt ez utóbbi erénye túlzássá válik a 2–3. sorban: „*nagyság*”, „*erény*” – erre a kétfőre utal a következő sorban álló „*e két szó*”: a fordító azonban a két fogalom közül az „*erény*”-t „*voorus*” (= erény), a „*nagyság*”-ot pedig „*körge hing*” (= fennkölt lélek) fordításban adja, amivel tartalmilag ugyan a fordítói licencia határán belül marad, de így a következő sorban a „*kaks sõna*” (= két szó) szószerinti fordítása értelmetlenné válik, mert hiszen az észben nem két, hanem három szó az, amire ez a mondat utal. Jellegetes példája a fordítóra leleselkedő csapdáknak.

A mű teljes ész fordításának ismerjük a keletkezéstörténetét. 1966. október 19-től 22-ig ún. költészeti napok voltak Budapesten. Az ilyen találkozók sokszor csak szólamokból és bankettezésekből állnak, de előfordul, hogy valóban előbbre viszik az irodalmi kapcsolatokat. Így történt ezúttal is. A költészeti napok egyik vendége volt Ellen Niit ismert ész költő, aki Petőfi verseinek fordítójaként volt már akkor ismeretes,² s őt elkísérte férje, Jaan Kross (Tallinn, 1920. febr. 19.–2007. dec. 27.), aki ugyancsak kiváló ész költő, de akinek akkor még semmi kapcsolata sem volt a magyar irodalomhoz. Budapesti beszélgetései során hallott Madáchról és művéről, felébredt érdeklődése, s minthogy nyelvünket nem érti, *Az ember tragédiájának* orosz, német és francia nyelvű fordításait szerezte be, ámde rövidesen rájött – mint fordításának rövid előhangjában írja –, hogy ezeket csak ellenőrzésül használhatja fel: inkább a tartui egyetem magyarul kiválóan értő professzornőjéhez, Paula Palmeoshoz fordult, és az ő segítségével készítette el fordítását:

[2.] **Imre Madách** ✕ **Inimese tragöödia** ✕ **Värssdraama** ✕ **Ungari keelest tolkinud Jaan Kross** ✕ **Kirjastus „Eesti raamut”** ✕ **Tallinn** ✕ **1970** ✕ **265 lk.**

- I. Töö valmis on, ja puhata võib Looja,
suur kellavärk on saanud sisse hoo ja
nüüd aastamiljoneid käib ringi enne,
kui asendada tuleb sea üks pii.
- II. Kord seda naerdakse. Kord riigimeest,
kes kunagi siin pälvis suure nime,
ja ortodoksi, keda imetleti,
komöandiks hindab tulevik –
kui tema koha hõivab pärrisuurus,
see ülihihtne, üliloomulik,
mis ainult seal, kus auk on, hüppe teeb
ning seal, kus vaba ruum on, rajab tee.
Ja õpetust, mis nõnda keeruline
on nüüd, et ajab hulluks, keegi siis
ei õpi, aga mõistab igaüks.
- III. Sa sügavik, mis haigutad mu ees?
Kas arvad, et mind hirmutab su õõ?
Muld, mullast võetud, langeb sinna sisse,
kust mina kiirteparjas üle astun,
sest armastuse, nooruse ja luule
hea ingel minu ees teeb lahti tee
mu igavesse koju. Siia maha
toob õndsuse mu naeratuse kiir,
kus inimalgel iial helgib see.
- IV. EEVA Saan, tänu taevale, sest laulust aru.
AADAM Ka mina aiman. Ning ma järgin seda.
Kuid lõpp – kui selle unustada saaks!
ISSAND Ma olen õelnud: usu, võitle, looda!

Kiváló fordítás: amint a fordítás értelmezéséhez e dolgozat szerzőjének segítséget nyújtó Bereczki Gábor is megállapította, művészi eszközökkel valósítja meg a tartalmi és a formai hűség együttes maximumát. Az olyan helycsere, mint az, hogy „*az alkotó pihen*” az I/2-ből az I/1-be került, vagy az, hogy „*a nagy mű... a gép... eljár tengelyén*” a fordításban „megindult óramű” (I/1–3.), az eredetivel egyenlő értékű és értelmű megoldások. A II/7-ben a lovas-kép („*ugrat*”) helyett, mint annyi sok más kitűnő fordításban is, „ugrik” áll, viszont különösen szép a III/3. sorban, ahol az eredetiben a „*por*” mint a „*föld szülötte*” szerepel, a „*por*” szó megismétlése, mintegy a Bibliát (Mózes 1, 3, 19) idézve: „*por vagy te, s ismét porrá leszesz*”. A III/6-ban „*Nemtője*” helyett „jó angyala” ugyancsak messze a fordítói licencia határán innen marad. Csak a IV/4. megoldása ellen emelhetünk kifogást: a „*küzdj és bízza*” „*bízzál*”, mely még a legjobb fordításokban is rendszerint csak kompromisszummal jelentkezik, ezúttal azért tűnik fel, mert az előző, töredékes észrt fordítás kivételesen tökéletes megoldást adott, itt viszont – kétségtelenül az átlagos kompromisszumoknál jobban – a „*bíz*” ige kettőzése helyett a fogalomnak mintegy feloldásaként a „*hisz*” és a „*remél*” szerepel – az egyik a „*küzdj*” előtt, a másik utána.

Sajtónk hírt adott – már a tervezett színpadi bemutatóra utalva – a fordítás megjelenéséről,² majd megjelent egy alapos elemző kritika is,³ s ebben olvassuk: „Az ember tragédiája e fordításban a *mai* észrt közönségnek szól. Mi megértjük a mű régies szóhasználatát, fordulatait, de nálunk az olvasók és a nézők már a középiskolából ismerik a Tragédiát, tehát az archaizmusai nem zavarnak, inkább különös, ünnepies hangulatot keltenek. A gondolatokban hallatlanul gazdag filozofikus drámát azonban az észrt közönség számára fölösleges lett volna még archaizmusokkal is nehezíteni. Mindössze a bizánci jelenetben veszi át a bibliai zsoltárok észrt szövegét... A kórusok és egyes lírai részek trocheusait átveszi, meghagyja viszont a drámában uralkodó jambikus lejtést. Rímeiket csak ott alkalmaz, ahol az eredetiben is megtalálhatók. Mindössze néhányszor enged a kísértésnek, és olyankor is található rím a fordításban, amikor az eredetiben még a szándékos asszonancia sem érződik. A sorok száma majdnem megegyezik az eredetivel, csak ritkán fordul elő sortöbblet vagy -hiány. Ilyenkor sincs arról szó, hogy betolda-

na olyasvalamit, ami az eredetiből hiányzik, vagy kihagyyna olyat, ami az eredetiben megvan. Elejétől végig összehasonlítottam a fordítást az eredetivel, és mindössze néhány lényegtelen eltérést, egy-két kisebb félreértést találtam... Ez a néhány jelentéktelen eltérés – másfordításokban lényegesen több van – semmit sem von le a fordítás hűségéből. Meg kell jegyeznünk, hogy a csekély számú verses részekben Kross csodálatosan szép rímeiket használ, pedig az észrt sem gazdagabb rímekben, mint a magyar...” Ez a bírálat is utal a közelgő színpadi bemutatóra.

1971 tavaszán a magyar dráma fesztiválja zajlott le a Szovjetunióban. Sok tájon – a Sarkkörtől a szubtrópusig, a Csendes-óceántól Közép-Európáig – szerepeltek sokféle nyelven szovjet színpadokon magyar darabok. A tartui Vanemuine Színházban 1971. március 22-én {*Enyedi szerint 19-én*} mutatták be Jaan Kross fordítását {*ENYEDI 1024. tétel*}:

[a] Település:	Tartu
Hely, társulat:	Vanemuine Színház
Időpont:	1971. március 19.
Ádám:	Hermaküla, Evald
Éva:	Loo, Raine
Lucifer:	Tooming, Jaan
Rendező:	Kaidu, Epp
Díszlet:	Küla, Mari-Liis
Jelmez:	Küla, Mari-Liis
Zene:	Viru, Valdeko
Fordítás:	Kross, Jaan
Forrás:	Műsorfüzet, Színlap (OSZMI) Magyar Nemzet 1971. április 27. Esti Hírlap 1971. április 27. Budapester Rundschau 1971. május 31. Film-Színház-Muzsika 1971. május 8. Színház 1971/8. sz. Népszabadság 1971. május 5.

A rendező, Epp Kaidu a mű egyik legkitűnőbb előadását produkálta. A művet és az előadást elemzéssel méltatta a szovjet sajtó,⁴ valamint a magyar sajtó is.⁵ Megállapíthatjuk: e színpadi bemutatónak a legnagyobb jelentőséget az a tény adta, hogy Madách drámai költeménye első ízben szólalt meg egy szovjet nép nyelvén – s tegyük hozzá, hogy éppen egy nyelvrokonunknál, kitűnő fordításban, példamutató rendezésben hangzott el.

Kiegészítés (2014)

A bemutató helyszíne, Tartu, egyszerű halandó számára gyakorlatilag megközelíthetetlen (ún. „zárt”) város volt 1971-ben, ahol eltűrték, hogy az észti értelmiség néhány tagja (pl. Jurij Lotman), a külvilágtól elzárva értelmes, de Moszkva által nem támogatott tevékenységet folytasson. Ám, miközben Lotman nem utazhatott, és nem is találkozhatott a városba amúgy is különleges engedéllyel látogató idegenekkel, addig a szintársulattal szemben rendkívül elnézőek voltak a hatóságok. A *Tragediát* rövid időn belül több helyen is bemutatták (ENYEDI 1025., 1029–1033. tételek; egyszerűség kedvéért az ismétlődő adatok – a három főszereplő és a rendező neve – közlésétől eltekintettem):

- [b] *Település:* Moszkva
Hely, társulat: A Vanemuine Színház (Tartu) vendégjátéka
Időpont: 1971. március–április
Forrás: Esti Hírlap 1971. április 27.
- [c] *Település:* Budapest
Hely, társulat: Thália Színház, a Vanemuine Színház (Tartu) vendégjátéka
Időpont: 1972. március 21., 23.
Forrás: Színlap, műsorfüzet (OSZK, OSZMI)
 Esti Hírlap 1972. március 22.
 Magyar Nemzet 1972. március 23.
 Népszava 1972. március 24.
 Pest Megyei Hírlap 1972. március 23.

- [d] *Település:* Székesfehérvár
Hely, társulat: A Vanemuine Színház (Tartu) vendégjátéka
Időpont: 1972. március 25.
Forrás: Fejér Megyei Hírlap 1972. március 26.
- [e] *Település:* Veszprém
Hely, társulat: A Vanemuine Színház (Tartu) vendégjátéka
Időpont: 1972. március 28.
Forrás: Színlap, műsorfüzet (OSZK)
- [f] *Település:* Alsósztrégova
Hely, társulat: A Vanemuine Színház (Tartu) vendégjátéka
Időpont: 1972. március 28. után
Forrás: Újsághír
- [g] *Település:* Leningrád
Hely, társulat: Puskin Színház, a Vanemuine Színház (Tartu) vendégjátéka
Időpont: 1972. október 31.
Forrás: Izvesztyija 1972. október

Nem tudjuk, vajon Tallinban nem volt előadás, vagy csupán a híre nem jutott el Magyarországra, mint ahogyan azt sem, hogy a későbbiekben volt-e folytatás Észtrországból: akár a könyvkiadásban, akár a színpadon.

Az Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet Könyvtárában (2014-es intézménynév) megtalálható Kaidu rendezőpéldánya, így fogalmat alkothatunk arról, hogy a nyomtatásban megjelent szöveg miként módosult az előadások során.

Jegyzetek

1. Fordítás-kötete: Sándor PETŐFI: *Vabadus, armastus*. Valik Inuletsi ja poeme. Tõlkinud Ellen Niit. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1964. 327 lk.
2. RADÓ György: *A szovjet-észtországi Tartuban előadják Az ember tragédiáját*. Magyar Nemzet 1970. IX. 6.
3. KÁLMÁN Béla: *Az ember tragédiája – észtül*. 1970. 1173–1176. [?] – L. még: Népszabadság 1970. nov. 14.
4. Б. РОСТОЦКИЙ: *Современность и традиция*. Советская Культура 1971. IV. 24. – Ю. ГОЛОВАЩЕНКО: *Утверждение гуманизма*. Известия 1971. IV. 21. – *Ungari kultuurivarmu ülevaatus*. Edasi 1971. V. 2.
5. RADÓ György: *Az első visszhang. A Tragédia szovjet színpadon*. Magyar Nemzet 1971. IV. 27. – HÁVEL József: *Hatszor: tetszett! A tartui Tragédia*. Esti Hírlap 1971. IV. 27. – Éva KALMÁR: „Wengerskaja drama.” *Erfahrungen eines Festivals*. Budapesti Rundschau 1971. V. 31. – RADÓ György: *Ahogy Madách megálmodta. Az ember tragédiája észtül, a tartui színházban*. Magyar Nemzet 1971. VI. 6.

A szlovén fordítás

A magyar irodalom délszláv kapcsolataiban mindig is a szerb-horvát nyelvterülettel való érintkezésnek volt túlsúlya; az attól nyugatra élő, de nyelvterületünkkel a Muraközben ugyancsak érintkező szlovénekhez fűződő kapcsolataink árnyékba szorultak, bár ezen a téren is még fontos tényeket fog feltárni az irodalomtörténet.

A harmincas években egy különösen lelkes munkatársa akadt a magyar irodalomnak szlovén területen: Vilko Novak (Belatinc, 1909. ápr. 28.–Ljubljana, 2003. okt. 8.) „belatinci születésű, magyarul is pompásan beszélő tanárember, ez idő szerint a regényes Kranj városkában... Magyar nyelvtudását... a magyarság és szlávosság szellemi közeledésének tudatos munkálására használta”¹ – írja róla Pável Ágoston, aki viszont a szlovén nyelv kiváló magyar szakértője, a szlovén irodalom termékeny, kitűnő magyar fordítója volt. Novak tehetségéről pedig ugyanabban a forrásban ezt olvassuk: „Ami e tekintetben a háború utáni szlovén irodalomban történt, az elsősorban az ő érdeme. Sokat fordított magyar elbeszélőkből...”

Az ember tragédiája iránti rendkívüli érdeklődésből, amely közvetlenül a második világháború előtt Jugoszláviában magasra lobbant,² a szlovének is kivették részüket, és ebben Vilko Novaknak jutott a kezdeményező szerep. Támogatta akcióját Niko Kuret tanár, a szlovén népi színjátszó mozgalom vezető egyénisége; ez utóbbi már 1939-ben levelezni kezdett a tervezett bemutató előadás ügyében Németh Antallal, a budapesti Nemzeti Színház akkori igazgatójával, a mű színrevitelének legismertebb szakértőjével. 1939. nov. 29-én kelt német nyelvű levélben Kuret tanár ezt írja Németh Antalnak: „A Madách-fordítás elkészült. Úgy tervezzük, hogy a teljes szöveget adjuk ki, de tekintettel a színpadi változatra (különböző tipográfiával való jelzés).” A továbbiakban megírja, hogy a kiadáshoz gróf Zichy Máriaától kapott anyagi támogatást (ennek nyomát őrzi egyébként a könyvbe nyomtatott köszönő dedikáció), és a kötet illusztrálásához kér budapesti segítséget. Mint Németh Antalnak alig egy hónappal később adott sajtónyilatkozatából³ kitűnik, a fordításból egy mutatvány – az első szín – megjelent a Dom in

svet 1939-es évfolyamának decemberi számában, majd a második prágai szín egy részlete ugyanott.

- [1.] Imre Madách ❖ Tragedija človeka ❖ Prevedla Vilko Novak
❖ Dom in svet ❖ Ljubljana ❖ 1939. str. 575–578. ≡ 1940. str.
402–404.

A végső költői szöveg kialakításában Vilko Novakon kívül Tine Debeljak (1903. ápr. 27.–1989. jan. 20.), az említett folyóirat felelős szerkesztője, költő-műfordító (különösen cseh, lengyel és orosz művek szlovén tolmácsolója) is részt vett.

Vilko Novak 1965. dec. 12-én kelt szíves levelében felvilágosítást adott a mű keletkezéséről. Eszerint Niko Kuret tanár a Jankulov-féle szerb fordítás elolvasása után kérte őt fel előbb a kamaraelőadás céljából Németh Antal által rövidített, majd pedig a teljes szöveg lefordítására. „Lázás tempóban kb. két hónap alatt kész volt – írja levelében Novak. – Mivel én csak diákkoromban írtam verseket, felkértük Tine Debeljakot, aki azután formába öntötte az egészet, habár itt-ott kissé eltávolodott az eredeti szövegtől, de nem a lényegben.”

Könyvalakban 1940 folyamán, mégpedig, amint Pável Ágostonnak a szemelvény alapján írt, a Nyugat márciusi számában megjelent, fent idézett cikkében olvassuk, valószínűleg februárban látott napvilágot:

- [2.] Imre Madách ❖ Tragedija človeka ❖ Dramatska pesnitev ❖
Prevedla Vilko Novak in Tine Debeljak ❖ Lesorezi Dezsőja
Fáy-a ❖ Založba ljudskih iger (Komisijska zaloga Jugoslo-
vanske Knjigarne) ❖ Ljubljana ❖ 1940 ❖ 279 str.

A fordítók megkapták munkájuk elismeréséért a Magyar Pen Club emlékérmét.

A színpadra javasolt és az előadásból kihagyni ajánlott szövegek tipográfiai megkülönböztetése, amiről Kuret tanár a Németh Antalnak írt levelében tervként említést tett, végül is elmaradt. Ebben a tekintetben ez a kiadás a Widmar-féle olasz fordítás négy évvel korábban megjelent kötetének nyomdatechnikáját követte volna – egyebekben azonban két-

ségtelen, hogy a szlovén kiadás előállításánál ez az olasz kötet szolgált mintául. Ugyanolyan a formátuma; igaz, az azonos illusztrációkat – Fáy Dezső fametszeteit – Budapestről, klisé alakban kapta a szlovén kiadó, mint azt a Németh Antallal folytatott levelezés tanúsítja, és azt is láttuk, hogy az olasz kiadásban tarkálló sok rendezői utasítás is hiányzik a ljubljana-i könyvből. Hogy az olasz fordításnál tipográfiai eszközzel (a megtartandó sorok vastag, a kihagyandók vékony szedésével) jelzett rövidítést a szlovén változathoz felhasználták-e, azt megállapíthatjuk, ha összehasonlítjuk mindjárt az első színt a két változatban (a szlovén fordítás a kihagyandó sorokat nem nyomdai eszközzel jelzi, hanem a könyv végén felsorolja ezeket). A most következő táblázatban az első hasáb az eredeti, a második az olasz, a harmadik pedig a szlovén szöveg sorszámait jelzi, dőlt számjegyekkel a megtartásra, álló számjegyekkel a kihagyásra ítélt sorokat. (A számeltérések, pl. a magyar 17–60. sorhoz tartozó olasz 17–63. azt tanúsítják, hogy a fordító csökkentette vagy szaporította a sorokat.)

1– 2	<i>1– 2</i>	<i>1– 2</i>	88– 89	96– 98	89– 90
3– 4	<i>3– 4</i>	<i>3– 4</i>	90– 93	99–106	<i>91– 95</i>
5– 6	<i>5– 6</i>	<i>5– 6</i>	94– 96	107–109	97– 99
7– 8	<i>7– 8</i>	<i>7– 8</i>	97–102	<i>110–117</i>	<i>100–106</i>
9– 10	<i>9– 10</i>	<i>9– 10</i>	103–106	118–122	107–111
11– 12	<i>11– 12</i>	<i>11– 12</i>	107–115	<i>123–132</i>	<i>112–119</i>
13– 16	<i>13– 16</i>	<i>13– 16</i>	116–118	133–136	<i>120–122</i>
17– 60	17– 63	17– 60	119–133	<i>137–154</i>	<i>123–138</i>
61– 80	<i>64– 86</i>	<i>61– 80</i>	134–138	155–159	139–143
81– 83	87– 90	81– 83	139–142	<i>160–164</i>	<i>144–147</i>
	84	<i>91</i>	84	143–153	<i>165–180</i>
85– 87	92– 95	85– 88			148–160

Ez a táblázat több mindenről tanúskodik. Arról, hogy a szlovén fordítás is szaporította a sorok számát (4%-kal), de nem annyira, mint az olasz (12%-kal). (S egyáltalán nem a nyelvek tömörsége közti különbség folytán, hanem azért, mert az olasz fordító többször felhívította Madách szabatoságát, a szlovén fordítók pedig nem tették ezt.) Az

is kiténik, hogy Niko Kuret ismerte és felhasználta Németh Antalnak az olasz fordításban látható rövidítéseit, de nem ragaszkodott hozzájuk: volt hogy külső körülmény kényszerítette erre (pl. a kezdő *Angyalok kara* Widmárnál nem rímel, Novak–Debeljaknál viszont igen, ugyanúgy, mint Madáchnál: az eredetiben összecsengő sorok tehát az olaszban szétvághatók voltak, a szlovénban nem) – és volt, hogy Kuret valószínűleg más értelmet adott rövidítésével a jelenetnek, mint Németh Antal (pl. a szín végén, ahol az Éden két fájának elátkozása, az Úr és Lucifer fogadása a szlovén kiadás színpadi utasítása szerint kimarad). Megjegyezzük még, hogy Vilko Novak előszava Madách rövid életrajzát, a mű megírásának történetét, tartalmi elemzését, és a rokon művek felsorolását adja, majd *Az ember tragédiájának* színpadtörténetéről szólva, megjegyzi, hogy az 1914. évi zágrábi bemutatón szlovén színészek – Nušič és Borštnik – is felléptek. A kötet végén ugyanő ad az egyes színekhez magyarázatokat.

S most lássuk az általunk elemzett négy részt:

- I. Končano zdaj res véliko je delo,
počiva Stvarnik – stroj pa se varti!
Prej kot bo treba zob mu obnoviti,
milijone let lakho gre krog osi.
- II. Nekoč se bodo vsemu še smejali.
Državnik, ki slovel je v našem času,
in pravovernik, da smo se čudili,
potomstvu bo bo veljal za komedijanta.
Na mestu njih resnična veličina,
ki bo preprosta in naravna, pride:
kjer jarek je, bo skok dovoljevala,
kjer prostor, puščala bo prosto pot.
Učenje, ki z zamotanostjo svojo
sedaj zavaja v blaznost, bo tedaj
umel vsak človek, tudi neučen.

- III. Kaj, grob, groziš mi pod nogami?
Ne misli, da plaši me tvoja moč!
Le prah, iz zemlje rojen, pade vate,
jaz z glorioj prestopim tvoj obroč.
Ljubezni genij, pesmi in mladosti,
mi pot utira v večni dom in Bit.
Na zemljo nosi moj nasmeh radósti,
če v lice sine kakor sončni svit.
- IV. EVA Razumem pesem. Hvala, Tebi, Bog!
ADAM I jaz jo slutim, bočem ji slediti –
le konec, da bi mogel pozabiti!
GOSPOD Dejal sem, človek: bôri se – zaupaj!

E sorok vizsgálata örvendetes eredménnyel szolgált: meggyőző róla, hogy a szlovén fordítás egyike *Az ember tragédiája* legjobb idegen nyelvű szövegeinek: művészileg hű; akár tartalmát, akár formáját, akár költőiségét nézzük, egészen kiváló alkotás. Hogy Madách régies verete általában hiányzik a szlovén szövegből, s a műnek modern, érthető, világos változatát kapjuk, az a művészi hűség ilyen fokán egyáltalán nem bántó, sőt az adott esetben csak növeli a fordítás értékét. Az elemzett négy részhez tartalmi hűség szempontjából alig lehet megjegyzésünk. Az I. szinte hajszálpontos, a II-ban az oly kevés fordító által felismert lovas-hasonlat is teljes értékű, legfeljebb a III-nak nem vált javára a fordító rímeltetési igyekezete. A III/1-ben „*Mit állsz*” helyett „*Mit fenyegetsz*” még a fordítói licencián belül marad, a 2-ben a „*tvoja moč*” (hatalmad) a szó szerint odakívánczó és rímelés szempontjából is tökéletesen megfelelő „*tvoja noč*” („*éjed*”) helyett feltehetően sajtóhibaként került a szövegbe. A III/4-ben a tátongó mélység éjére utaló egyszerű „*azi*” helyett váratlanul megjelenik a „*gyűrűdet*” szó, a III/6-ban az „*örök honomba*” után belekerül a Madáchnál hiányzó „*és a Létbe*”, ami feleslegesnek is hangzik, a III/7-ből viszont kimaradt a „*csak*”, ami az értelemnek ad árnyalati módosulást. A IV. ismét makulátlan – a „*bízva bízzál*” helyett csak „*bízzál*” aligha róható fel a fordítónak. Summázva: még a III. eltérései is messze a licencia határain belül maradnak;

a szöveg értelmezésében e dolgozat írójának szíves segítséget nyújtó Hadrovics Lászlóné véleménye egybevág az egykorú kritikussal, aki már az elsőként közölt szövegrészlet alapján ezt írta: „A fordítás nyelvé tömör, erőteljes, szép szlovén nyelv s az emelkedett, fenséges előadás mindvégig becsületes stílusmunkával és komoly költői eszközökkel igyekszik az eredetit megközelíteni vagy elérni, ami a legtöbbször sikerül is neki.”⁴

Ez a kitűnő fordítás sajnos szerencsétlen időpontban, a Jugoszlávia elleni náci támadásnak szinte előestéjén jelent meg, a mű tervezett ljubljana-i bemutatója is emiatt hiúsult meg. A fordítás kiváló erényei azonban valószínűleg biztosítják a jövőjét.

Jegyzetek

1. PÁVEL Ágoston: *Az ember tragédiája – szlovénul*. Nyugat 1940. 148–150.
2. V. ö.: Jelen könyv 163–169.
3. NÉMETH Antal: *Az ember tragédiája még az idén színre kerül Jugoszláviában*. Magyarország (Esti lap) 1940. I. 5.
4. PÁVEL Ágoston: i. m. – Lásd még: France STEELE. Slovenec 1940. XII. 5. 280. – Božidar BORKO. Jutro 1940. No. 291. 3–4. – Obisk 1940. No. 396. – Mladi Prekmurec 1940. No. 61–62. – Mariborski Večernik 1940. No. 288. – Pavel GOLIA. Jugoslovansko–madjarska revija 1940.

Az ukrán fordítások

Míg a Kárpátoktól keletre az ukrán irodalmi nyelv megteremtését célzó kísérletek a XVIII. századi Hrihorij Szkovoroda jelentős, de eredménytelen próbálkozása után a XVIII–XIX. század fordulóján Ivan Kotljarevskij műveiben sikerrel jártak, s a XIX. században – főként Sevcenko révén – végleg kialakult az ukránok irodalmi nyelve – addig a Kárpátok főgerincétől nyugatra, a Magyarországhoz, majd a két világháború között Csehszlovákiához tartozó területen valóságos nyelvi harc folyt, és csak azóta, hogy ez a terület Szovjet-Ukrajna része lett, vált a keleten is használatos ukrán nyelv az irodalom nyelvévé. „Ruszin”, „rutén”, „magyarorosz”, „kárpátukrán” vagy egyszerűen „ukrán”: már elnevezéseik sokfélesége is mutatja, hogy az itteni lakosság nemzetisége, s az ezt meghatározó nyelv mennyi vitatkozásnak szolgált tárgyául.

Legalább ennyit el kellett mondanunk az ukrán nyelv- és irodalomtörténetből, hogy világosan lássuk *Az ember tragédiája* első ukrán fordításának történelmi helyét. Ez a fordítás ugyanis nem az ukrán irodalmi nyelvnek nevezett nyelven készült, hanem az ukrán, az orosz és az egyházi-szláv {ószláv} nyelvnek azt a sajátos ötvözetét mutatja, amely a ruszin népnyelv irodalmi szintű változatának számított.

Az ember tragédiájának ebből a fordításából csak egy töredék jelent meg – az első szín – a kétnyelvű Зоря – Hajnal c. folyóiratban, amely a Kárpátjai Tudományos Társaságnak volt az orgánuma.

- [1.] Емерих Мадачь ❖ Трагедія чоловіка ❖ (Уривок зь драматичной поемы » Тредія Чоловіка») ❖ I. сцена ❖ Переклавъ: Иванъ Мураній ❖ Madách Imre ❖ Az ember tragédiája ❖ Részlet (I. szín) Madách Imre: Az ember tragédiájából ❖ Murányi János ruszin fordításában ❖ Зоря – Hajnal ❖ Часопись Подкарпатского Общества Наукъ – А Кárpátjai Tudományos Társaság Folyóirata ❖ Рочникъ II. Ёvfolyam ❖ 1942 ❖ Число 1–2. szám ❖ стр. 187–193.

Az általunk rendszeresen elemzett négy részlet közül az első az, amely ebben a színben megtalálható:

- I. Такъ! Кончена робота уж' велика,
Уж' точно обертаея машина,
Створитель же отпочивае въ мирѣ
Двигатись буде миллионы лѣтъ
Якъ бы чтось треба справити у нѣй.

Még egy részt idézünk ebből az érdekes nyelvű fordításból, az első idézetnek mintegy ellenpontját, Lucifer első tirádájának befejező sorait:

<i>Aztán mivégre az egész teremtés?
Dicsőségedre irtál költeményt,
Beléhelyezted egy rossz gépezetbe,
És meg nem únod véges végtelen,
Hogy az a nóta mindig úgy megyen.
Méltó-e ilyen aggastyánhoz e
Játék, melyen csak gyermekszív hevülhet?
Hol sárba gyúrt kis szikra mimeli
Urát, de torzalak csak, képe nem;
Végzet, szabadság egymást üldözi,
S hiányzik az összhangzó értelem. –</i> | На чтож' цѣло се сотвореня?
Ты написавъ на славу твою в□ршь,
Вложивъ 'го въ машинерію дурну
И въ вѣки вѣчніѣ не надоѣсть тобѣ
Одну и туже пѣсноу слухати.
Достойна ся забава, старче,
Завгура младенцамъ хибай, тебе?
Де въ грязь замашена искра мала
Малпуе пана своего,
Але карикатура лишь, не образъ.
Сульба, свобода гонять другъ друга,
Але неть смысла гармоничного. |
|---|--|

Mindkét részletben a fordítás egy-egy sorral hosszabb az eredetnél, s ez a körülmény – két olyan nyelvnél, amelyeknek tömörségi foka kb. egybeesik – önmagában is negatívan nyom a latban. S ha megvizsgáljuk, hogyan jött létre a két sortöbblet, akkor mindjárt fény derül a fordítás módszerére és – értékére is. Ivan Murányi nemcsak nevét írta le magyarosan is, Murányi Jánosnak, hanem láthatóan teljesen ismerte is a magyar nyelvet, még olyan árnyalatot is felismert és reprodukált, mint *gép–gépezet*: машина–машинерія; a költő-fordító eszközeivel azonban alig tudott bánni: „*A gép forog, az alkotó pihen*” – ezt az aforisztikus sort értelmileg-hangulatilag oda nem illő betoldásokkal („*Már pontosan forog a gép, az alkotó pedig békében pihen*”) két sorba húzta szét (nem is szólva arról, hogy a „békében pihen” kifejezés minden nyelvben a sír nyugalmanak hangulatát idézi). *Az eljár tengelyén*-féle színes ki-

fejezések szó szerinti fordítása nem követelhető meg – de a lapos „mozogni fog” szavakkal való helyettesítése bizony gyenge fordítói teljesítmény. A másik részletben a sorszaporalat oka a „*Hol sárba gyúrt kis szikra mímeli urát*” 1¹/₅ sornak két sorba való széthúzása. S végül: „*mímeli*” helyett „majmolja”, „*torzalak*” helyett a modern „karikatúra” – ugyancsak értelmi-hangulati zavart hoznak a különben igen lelkiismeretes, pontos, de nem költői ruszin szövegbe.

Murányi fordítása inkább csak érdekes adat, irodalomtörténeti kuriozitás, tiszteletre méltó kísérlet, mint művészi teljesítmény.

Az ember tragédiájának teljes terjedelmű és művészi értékű ukrán tolmácsolására még várni kellett. Ennek a fordításnak történetéhez a jelen dolgozat írója egy saját írását kénytelen idézni.

A Szovjetunióban tett utazásairól, szovjet írókkal való találkozásairól írt kis könyvemben, a jaltai írói alkotóházzal való fejezetben megemlítem, hogy a kertlépcsőn feleségem kérdezett valamit, „én rövid igenel feleltem, s egy szembejövő új vendég hirtelen megállított minket:

– Igen? Önök magyarok?

Fiatalember, ukrán. Mikola Lukasz a neve, könyvből tanult magyarul, már mindent megért nyelvünkön, de mi ketten voltunk az első magyarok, akikkel alkalma volt beszélni. Szerényen csak annyit mondott magáról, hogy műfordító – később, Kijevben megtudtam, hogy a fiatal ukrán fordítónemzedék legkitűnőbb tagja, nemrég jelent meg új, művészi *Faust*-fordítása. Vajon *Az ember tragédiáját* ismeri-e? Még nem. Mesélek neki róla.”¹

Ez a találkozás 1959 nyarán történt, nyomán Lukasz kérésére elküldtem neki *Az ember tragédiájának* magyar szövegét, és Mohácsi Jenő német fordítását; az ukrán fordítás 1964-re készült el (1965 januárjában Mikola Lukasztól megkaptam fordításának kéziratát), elkészültéről az ukrán irodalmi sajtó hírt is adott,² de a megjelenésre még várni kellett. Végre 1967-ben megjelent (január 20-án adták nyomdába, április 25-én imprimálták) Lukasz fordítása Madách Imre arcképével, a kiadó előszavával, mely tömören bemutatja a szerzőt és művét, az azzal kapcsolatos problémákat – végül megállapítva, hogy a mű emelkedett, haladó kicsengése kedves a szovjet olvasónak –, és Juhász Péter magyar irodalomtörténész történeti-elemző utószavával.

[2.] **Imre Madach** ✽ **Трагедія людини** ✽ **Драматична поема** ✽ **З угорської переклав Микола Лукаш** ✽ **Видавництво Художньої Літератури «Дніпро»** ✽ **1967** ✽ **Київ** ✽ **252 стр.**

Az elemzett négy részlet:

I.	Великому труду настав кінець,
Машина йде – покоїться творець.
Вона ітимає так мільйони літ.
Колеса припасовано як слід.
II.	Колись із цього будуть всі сміятись,
І цих, мовляв, великих діячів,
І цих вельмишановних ортодоксів
Нащадки фіглярями назовуть,
Коли на їхнє місце стане справжня,
Проста, природна велич що лиш там
Отрибає, де канави є чи ями.
І рівно по відкритому іде.
Наука що в наш час із глузду зводить
Заплутаність й складність, тоді
Всім буде зрозуміла й без навчання.
III.	Чом скалилися на мене ти, безодне?
Тебе я, хмуруока, не боюсь!
Тут ляже тільки прах мій земнороний,
Я ж в ореолі вгору вознесусь.
До вічної моєї батьківщини
Любов мене й поезія веде,
На цій землі щасливий той єдино,
На кого сонцем усміх мій впаде.
IV.	ЭВА Збагнула я цю пісню, слава богу!
АДАМ Збагнув і я. Пройду всю довгу путь.
Якби лише кінець я міг забути!
ГОСПОДЬ Людино, вір, надійся і борися!

Mikola Lukas ukrán szövege a művészi hűségnek igen magas fokán áll: tartalmi pontossága és költői lendülete egyaránt kiváló. Az I/3-ból a „*tengelyén*” hiányzik, az I/4-ben pedig a „*kerékfogát ujitni*” helyett „*kerékét megigazítani*” áll. A II/2-t illetően emlékezzünk vissza, hogy „*az államférfit*” kifejezést az orosz fordítók is sorra csak megközelítően tudták lefordítani³ – ennek a kifejezésnek a pontos megfelelője az ukránból is hiányzik, de Lukas megoldása – véleményünk szerint – jobb, hívebb, mint az orosz megoldások bármelyike: a „*дяч*” valamilyen „közéleti férfiút” jelent (orosz formája: *деятель*), melyhez egy-egy jelzőt ragasztva, a „*társadalmi*”, „*politikai*” személyiség fogalmát kapjuk, így, jelző nélkül pedig mindezeket, tehát köztük az államférfit is sejteti; a II/7–8-ból hiányzik ugyan a lovas-hasonlat, de a pótmegoldás szép, világos, logikus („*csak ott ugrik, ahol árok vagy gödör van, és egyenletesen halad a nyílt úton*”), a III/5. hármasából („*Szerelem, költészet s ifjuság*”) a harmadik kimarad, a IV/2-ben pedig a „*fogom követni*” (ti. a dalt, az angyalok szavát) helyett azt olvassuk, hogy „*végigjárom a hosszú utat*” – mindez azonban távolról sem éri el a fordítói licencia határát. {*Ugyanakkor egyetlen műfordítás esetében se jó, ha a szerző különbségeit a fordítás egybemossa. Éva az eredetiben „érti”, Ádám csak „gyanítja” a dalt, Lukásnal mindkét esetben ugyanaz az ige áll, „Збагнула” ill. „Збагнув”, s a különbség csak annyi, hogy Éva múlt időben, Ádám jelen időben használja az igét.*}

És tegyük hozzá: ez az ukrán szöveg költőien szárnyaló.

A fordító személyének és a kiadványnak rövid méltatásával jelent meg a könyvről az első magyar híradás⁴ e dolgozat írójától; Sándor Lászlónak, az ukrán irodalom és a magyar–ukrán kapcsolatok szerzőjének ismertetését a magyar sajtóból a szovjet kiadású Kárpáti Igaz Szó is átvette⁵ – ebben a cikkben a fordítóról és művéről az alábbi mondatokat olvassuk: „E fordítást nem közvetítő nyelv vagy nyersfordítás alapján készítette, hanem – a nyelv passzív tudása birtokában – eredetiből. Ez a körülmény helyzeti előnyt adott neki, amely lehetővé tette számára a filozófiai mélységű szöveg megértését és általában hű visszaadását. Jóllehet a fordítás néhol nélkülözi az adekvátságot, az eredeti kifejező erejét, frappáns tömörségét, mégis lényegében hű, világos és – anélkül, hogy anakronisztikussá válnék – nyelvében frissebb, mint a magyar szö-

veg. S javára szól az is, ami az adott esetben igen fontos: jól szolgálja a színpadi érthetőség célját.” Megjegyzésünk: az adekvátság hiányát kifogásoló megállapítást jó lett volna példával is alátámasztani, ezt azonban nem a recenzensnek, hanem a fordításkritikával rendszerint mostohán bánó irodalmi sajtókonvenciónak kell felrónunk, amit pedig Sándor László találóan a színpadi érthetőség célját szolgáló nyelvezetnek nevez, az voltaképpen maga a jó, természetes nyelvezet – hiszen ez mindig jól cseng a színpadon is.

Az ukrán nyelvű Zakarpatzka Pravdában irodalmunk másik jeles ukrán költő-fordítójának, a magyarul ugyancsak kitűnően értő Jurij Skrobinecnek a recenziója jelent meg.⁶ Cikkének elejét idézzük mint a fordító jellemzését – ismét egy párbeszédet. Skrobinec egy magyar ismerősével beszélget Madách művének fordításáról, s az ismerős megkérdi: „Ki fordította? – Mikola Lukas. – Eredetiből vagy nyersfordításból? – Lukas csak eredetiből fordít. – Hol tanult meg magyarul? Talán Kárpátontúli? – Nem. Szumi vidékén, Krolevec városban született, és Kijevben lakik...” Magyar ismerőse csodálkozva, büszkén és hálával veszi ezt tudomásul, s kissé hitetlenül is, csak akkor hiszi el, amikor megtudja, hogy Lukas tizennyolc nyelvből – és mindig az eredeti szövegből! – fordít. Ír Skrobinec Madáchról, művéről és annak fordításairól; itt téved, mert a japán fordítást a harmincas évekre datálja, és török fordításról is ír, de ez a cikk hívta fel figyelmünket Muranyi fordítására. Böven elemzi a fordítást, s azt az eredeti művel egyenértékűnek mondja. Egybeveti az első szín nyolc sorát az eredetiben és a fordításban, rámutat azokra a helyekre, ahol Lukas nem betűszerinti pontossággal, de mégis a mondanivaló teljes átültetésével fordított. Még rímtechnikájával is foglalkozik. Összegezve elemzéseit, ezeket állapítja meg: „Az eredeti szöveg reprodukálásában a maximális eszmei-művészi pontosság, a szavak drámai szerepének megértése, bátorság a formai problémák megoldásában (Madách nyelvezete mérsékelten archaikus), a szókinccs gazdagsága, érzék az aforisztikus kifejezőmód iránt: íme ennek a fordításnak jellemző sajátosságai”.

Skrobinec cikke az 1968. évi Sevcsenko-díjakra való jelöléssel kapcsolatban jelent meg, akárcsak a magyar irodalom egy másik ukrán kutatójának, Kira Sahovának a kijevi Literaturna Ukrajinában közzé-

tett tanulmánya.⁷ Ebből azt kell kiemelnünk, hogy Lukás fordítása a cikkíróknak érdekes fordításelméleti megállapításokra nyújt alkalmat – arról, hogy a fordítás olyan, mint a levegő: amíg tiszta, nem vesszük észre, csak akkor jut eszünkbe létezése, ha szennyezett; rövid áttekintést nyújt a magyar költészet ukrán fordításainak történetéről, ismerteti Madách életét, jelentőségét és művét, *Az ember tragédiájának* oroszországi pályafutását, s végül Lukás költői eszközeit. S bár téved abban a megállapításában, hogy a magyar prozódiaiban lehetetlen a tiszta jambus (láthatóan verselésünknek csak hangsúlyos formáját ismeri, s az időmértékesről nem tud, s nem gondol arra, hogy még hangsúlyos verselésünkben is létezik – sorzáró egyszótagú szó esetében – tiszta jambus) – a fordítás verstani szépségeiről tett megállapításai igen találóak. Különösen jelentős az a megállapítása, hogy amint *Az ember tragédiájában* előrehalad a történelem, változik a kor, „ugyanúgy változik a fordítás nyelvének jellege, az egyes jelenetek szóhasználati színezete... az életkép-szerű jelenetekben pontosan megadja minden egyes szín stílárís koloritját”. Úgy hisszük, ez a fordítás „magasiskolája”.

Jegyzetek

1. RADÓ György: *Fehér éjszakáktól a Fekete-tengerhez*. Táncsics, Bp., 1962. 214.
2. Ю. ШКРОБИНЕЦЬ: *Велич Трагедії людини*. Літературна Україна 1964. X. 9.
3. V. ö.: Jelen könyv 223–224.
4. RADÓ György: *Megjelent ukrán nyelven Az ember tragédiája*. Magyar Nemzet 1967. IX. 9.
5. SÁNDOR László: *Az ember tragédiája ukránul*. Élet és Irodalom 1967. XI. 11. – Kárpáti Igaz Szó 1968. I. 4.
6. Ю. ШКРОБИНЕЦЬ: *Переклав Микола Лукаш...* Закарпатська правда 1968. I. 31. {Az eredeti közleményben a 3. jegyzetben lágyjellel, a 6-ban anélkül szerepel a szerző neve.}
7. Кира ШАХОВА: Угорський „Фауст”. Літературна Україна. 1968. II. 9.

A japán fordítás

A második világháború nyomasztó légkörében jelent meg Japánban *Az ember tragédiájának* fordítása. Egy japán irodalmár, Imaoka Dzsui-csiro (Imaoka a családneve; Nogimura, 1888–1973. jún. 2.), aki huza-mosan élt hazánkban, és kitűnően megtanult magyarul, nyelvünknek és irodalmunknak lelkes propagátora: 1941-ben magyar versek antológi-áját adta ki japánul, 1942-ben magyar nyelvkönyve, egy évvel utóbb magyar–japán és japán–magyar szótára jelent meg, azóta pedig – 1956-ban – ismét kiadott egy magyar verses antológiát. Meg kell je-gyeznünk, hogy Imaoka munkássága a ködös romantikájú „turáni” esz-mekörben mozog:¹ erre utalnak már címükkel is olyan művei, mint a „Turáni népek köre” (1941) és a „Turáni versek gyűjteménye” (1958) – annyi azonban bizonyos, hogy hazájában ő az, aki a legtöbbet teszi a magyar irodalom érdekében. Ő fordította japánra Madách drámai köl-teményét is:

[1.] Madách Imre ✻ Ningen no unmei ✻ Fordította: Imaoka Dzsui-csiro ✻ Rokumeikan kiadó ✻ Tokió ✻ 1943 ✻ 290, 28, 4, 21 l.

1964. nov. 2-án kelt levelében a fordító volt szíves közölni jelen dol-gozat szerzőjével, hogy fordítása teljes; japán verses formában készült, 1943. máj. 28-án jelent meg Tokióban, 290 + 28 + 4 lapon, nyolcadrét formátumban, 21 illusztrációval. Az illusztrációkat a fordító másolta Zi-chy Mihály rajzai után, és közülük 16 kiszínezve, ötszínű nyomással je-lent meg. A Rokumeikan kiadóvállalat helyisége a háború folyamán az amerikai légi bombázás következtében teljesen elpusztult, és ugyancsak a háborús események következtében a könyvesboltokban lévő pél-dányok is megsemmisültek, csupán néhány maradt meg a fordító bir-tokában. A kiadás költségeit maga a fordító fedezte, a fordítás címe pe-dig – *Ningen no unmei* – annyit jelent, mint „Az ember végzete”, mi-velhogy – így írja Imaoka – „a háború alatt ilyen pesszimiztikus, mint tragédia, című könyvet nem engedett volna kiadni a kormány”. A japán fordításnak ez az 1943. évi kiadása tehát könyvritkaság, köz-

könyvtárainkból hiányzik, és a British Museum, valamint a Washing-toni Congress Library katalógusában sem található, e dolgozat írója magánszemélytől kapott kölcsön munkájához egy példányt.

A régi japáni nyelven, az „írásnyelv” jeleivel és gyenge, háborús minőségű papíron nyomott első kiadás után modern jelekkel, kitűnő papíron, vászonkötésben, immár arab számjegyekkel számozott 204 oldalon jelent meg a fordítás új kiadása, színezetlen Zichy-rajzokkal, illusztrálva, és a címe is már híven: „Az ember tragédiája”.

[2.] Madách Imre ✻ Ningen no higeki ✻ Fordította: Imaoka Dzsui-csiro ✻ Shinbisha ✻ Tokió ✻ 1965 ✻ 203, 17 l.

E japán fordításban az általunk kiragadott négy részlet *{ezúttal tech-nikai okból külön lapon olvasható}*.

A japán írásjelek megfejtésében, a fordítás szövegének értelmezésé-ben e dolgozat szerzőjének segítséget nyújtó Major Gyula professzor megállapítása szerint a fordítás általában igen pontos, bár akadnak benne olyan, az eredetitől eltérő részletek is, amelyek vagy félreértésre, vagy arra a nagy különbségre vezethetők vissza, amely nemcsak a két nyelv, hanem a kétféle műveltség között is fennáll. Az I. rész teljesen szabatos fordítás – a „gép” helyett a „kerék” az, ami „folyamatosan kör-be-körbe” forog. A II-ből szórén-szálán kimaradt a 3. sor, ami annál meglepőbb, mert előtte-utána a fordítás teljesen pontos – vajon nem értette-e a japán fordító „*az ortodox*”-ot, vagy valamilyen meggondolás készítette erre a kihagyásra?... A II/7–8-ban a lovas-hasonlatot számos más Madách-fordítóval együtt Imaoka sem fedezte fel, nála a jövő va-lódi nagyságai majd „szabadon teszik lábukat a mezőre, ahol sem gödör, sem akadály nem gátolja jövés-menésüket”, hogy a részlet ismét hajszálpontos fordítással fejeződjék be. A III/1-et illetően gyanítjuk, hogy tán a költői lendület, vagy sajátos japán kifejezési konvenció kí-vánta meg, hogy a „*mélység*” – mint mi tudjuk: a sír – „borzalmas halál” formában jelentkezzen; már a III/2-ben az „*elriaszt*” helyett „meg-büntet” inkább fordítói félreértést sejtet. Ismét a sajátos közérthetőség sugallhatta a III/3-ban „az éj folyamán” szavak beszúrását. A japán kultúrkörtől kétségkívül idegen, keresztény „*glóriával*” és görög

3.

怖ろしい死よ！
おまえはわたしの足許にむなしくひざまづいている
ね
おまえの暗い夜がわたしを救くとは信じたくない
夜の中に落ち込んでゆくのは 大地のこみだけなの
だよ
わたしは その側をオーローラとともに飛び過ぎて
ゆこうよ
愛と若さと詩の精霊は わたしに
永遠の故郷を指し示してくれる
わたしのほほえみだけが日光のように頬に触れて
地上に歡喜をもたらすだろうよ！
「そのヴェールとマントを墓穴のうちに投げ入れ、
エ
バは、栄光のうちへと高くひき上げられてゆく」

4.

エバ
袖縁のお蔭で わたしもこの歌がよく解ります
アダム
わしもだ！
この歌のあとにつづくのを止めぬことだ
それを忘れた時こそ わしの最後なのだ！
主
わしは言うておくぞ
人間よ！ たたかえ！
そして 固く信ぜよ！

しゃ
非凡の大業は もはや成し遂げられたの
は ぐるぐる廻りつづけ
創造者は休息しているのじゃ
か車輪の歯車を修理せねばならなくなるまで
幾百万年の間 その車軸の上を走り続けねばな

のものが笑われる時があらうよ
と呼ぶ政治家を
世は もし真実の偉大が彼らに代るなら
なく 往來の邪魔もなく
に野原に足を入れられる処で
で自然的な
俳優に目を注ぐであらう
複雑さで頭をこんがらかせ
にさせる学問は
すとも解り出すだろうよ

Imaoka Dzsucsiro 1965-ös fordítása

mitológiai „*Nemtóje*” szavakat Imaoka kitűnően, teljes értékűen tudja visszaadni, ilyen tartalmilag-hangulatilag hasonló szavakkal mint „fénysugárral” és „szelleme”. Félreértést sejtető, erős eltérést látunk a IV/2–3. sorban. Azt az egyszerű gondolatot, hogy „*fogom követni*” – mármint a dalt, a mennyei szózatot – japánul aligha kell okvetlenül ilyen bonyolult (vagy áttételesen?) kifejezni: „e dalnak folytatását nem állítom meg”; a következő sorban pedig benne van ugyan „*az a vég*”, a „*csak azt tudnám*” szavakkal kifejezett vágyódás és a „*feledni*”, csak éppen más kombinációban, valahogyan így: „*azt feledni a végső vágyam*”. A záróakkord, a IV/4. sor ismét kitűnő fordítás.

Mindaz, amit Imaoka fordításának erényeként állapítottunk meg, bizonyosnak, bizonyítottnak látszik; ahol félreértést sejtünk, az – ismételjük – a két nép kulturális hagyományainak, képalkotási módjának alapvető különbözőségéből is eredhet: ezért *Az ember tragédiájának* japán fordítását feltétlenül az értékes tolmácsolások közé kell sorolnunk. Reméljük, hogy visszhangot, mégpedig jó visszhangot keltett a japán olvasóközönségnél, és a kritikai közvéleményben is. Megjelenéséről a magyar sajtó hírt adott² – a japáni fogadtatásról, sajtóvisszhangról sajnos még nem állnak adatok rendelkezésünkre.

Kiegészítés (2014)

Imaoka tevékenységét (a műfordítói munkásságát kivéve) nem méltányolták Magyarországon Radó György tanulmányrészletének megjelenésekor; s akkor még nagyon visszafogottan fogalmaztam. A háború alatt a japán Külügyminisztériumban dolgozott (diplomataként került Magyarországra is); később ezért is „ferde szemmel” néztek rá. Emellett ő volt a japán–magyar (nyelv)rokonság legfőbb szószólója. Nálunk ugyan, mivel a divatos nyelvrokonsági elméletek között éppen a japán–magyar sohasem foglalt el túlzottan előkelő helyet, alig ismert ez az elképzelés, a japánok azonban (állítólag) annál inkább számon tartják. 1956-ban pedig a magyar menekülteknek segített. Időközben azonban könyv jelent meg róla, amely magyarul is napvilágot látott. (Umemura Yuko: *A Japán-tengertől a Duna-partig.*)

Ami az első kiadást illeti, a worldcat.org a következőképpen tünteti fel a megjelenés évét: „Shōwa 18 [1944]”. Ez alighanem félreértés, mivel Hirohito már 1926 végén hatalomra került, így tehát (a Wikipedia *Shōwa period* szócikkében szereplő táblázat szerint) uralmának 18. éve 1943 volt, s ez valóban megfelel Radó (a szerző levele alapján közölt) bibliográfiai adatának. A kölcsön kapott példány valószínűleg Szabó József evangélikus püspöké lehetett, aki később a győri Xántus János Múzeumnak ajándékozta Madách-gyűjteményét, amelyben jelenleg is megtalálható ez a könyvritkaság. Radónak nyilván nem volt lehetősége a kötet fénymásolására, ez lehet az (egyik) oka annak, hogy tapintatosan hallgatott róla, vajon a 22 évvel későbbi kiadás szövege egyezik-e az első kiadással, vagy eltér attól? Ennek vizsgálatától én is eltekintek.

Praznovszkynál szerepel az 1965-ös szöveg új, 1971-es kiadása is, ennek azonban nem akadtam a nyomára a Világhálón sem. A japán honlapokat (nyelvtudás nélkül) böngészve csak annyit sikerült megállapítanom, hogy az 1943-as kiadás egy helyen, az 1965-ös több helyen is megtalálható Japánban. Vihar Judit megerősítette, hogy eddig valóban nem volt több kiadása japán nyelven a *Tragédiának*.

A fordítás, mint az a mellékelt részletekből is megállapítható, archaikus formában, jobbról balra (és természetesen felülről lefelé) haladó oszlopokba tördelt sorokban, két hasábos formában (amelyek itt értelemszerűen nem egymás mellett, hanem egymás alatt állnak) jelent meg.

Jegyzetek

1. A „turáni” gondolatról a jelen dolgozat szerzőjének kritikáját lásd: RADÓ György: *Rusztaveli eposza és a magyarok*. Világirodalmi Figyelő 1962. I. sz. 33–37. és Uő.: *Az észti irodalom Magyarországon*. Filológiai Közlöny 1963. 1–2. sz. 234–237.
2. *Kapcsolat hatvan országgal. A magyar kultúra útja a nagyvilágban*. Magyar Nemzet 1966. III. 10. – *Világjáró úton a magyar kultúra értékei*. Dél-Magyarország 1966. III. 11. – *Az ember tragédiája japán nyelven. Világjáró úton a magyar kultúra értékei*. Kelet-Magyarország 1966. III. 17. – SÁRVÁRI Márta: *Ősi írás, modern gép*. Magyar Nemzet 1966. IX. 18. – Kelet-Magyarország 1967. XI. 10. – Magyar Nemzet 1967. XI. 10. – *Az ember tragédiája – japánul*. Népszava 1967. XI. 10. – Petőfi Népe 1967. XI. 10. – Szolnok Megyei Népnep 1967. XI. 10. – Zalai Hírlap 1967. XI. 10. – *Madách műve – japán nyelven*. Komárom Megyei Dolgozók Lapja 1967. XI. 11. – *Madách japánul*. Magyar Szó (Novi Sad) 1967. XI. 16. – *Az ember tragédiája – japánul*. Pest Megyei Hírlap 1967. XI. 20.

A portugál fordítás

Tudomásunk szerint *Az ember tragédiájának* teljes portugál fordítása még nem jelent meg; néhány részletet azonban megtalálunk Rónai Pál (Bp., 1907. ápr. 13.–Brazília, 1992. dec. 1.), 1940 óta Braziliában élő magyar professzor és műfordító önéletrajzi jellegű könyvében. Rónai, aki annak idején magyarra fordított latin és brazil költőket, jelenleg új hazájában a magyar irodalmat népszerűsíti. Így tesz említést, néhány szemelvény kíséretében, Madách drámai költeményéről is:

[1.] Américo Madách ❖ A Tragédia do Homem ❖ In ❖ Como aprendi o português e outras aventuras por Paulo Rónai ❖ Ministério de Educação e Cultura. Instituto Nacional do Livro ❖ Rio de Janeiro ❖ 1956 ❖ p. 209–225.

E szemelvények közt az általunk általában elemzett részletek közül csak két sor – a IV/3–4., a mű utolsó két sora – található meg:

IV. ...Pudesse ao menos esquecer o fim!
– Homem, luta e confia, confiando.

Két sorból persze semmiféle következtetést sem volhatunk le, csak annyit jegyzünk meg, hogy a „*bizva bizzál*”, amely sok kiváló fordításban is csak megközelítő megoldással szerepel, itt egészen pontos tolmácsolást kapott.

Ugyancsak inkább mutatóba, illusztrálásként, mintsem filológiai elemzés céljából közlünk még két töredéket Rónai Pál tolmácsolásában; egyet a mennyei szín végéről, egyet pedig a londoni színből, a haláltáncot megelőző jelenetből:

Fukar kezekkel mérsz, de hisz nagy úr vagy, Tens mãos avaras, pois és grão-senhor.
S egy talpalatnyi föld elég nekem, A mim, porém, basta de terra um palmo.
Hol a tagadás lábát megveti, Se nêla e negação firmar o pé,
Világodat meg fogja dönteni. Fará ruir teu universo todo.

<i>Kutyáknak harca ez egy konc felett.</i>	Luta de cães a disputar um osso,
<i>Én társaságot kívánok helyette,</i>	Quero em vez disto, uma sociedade
<i>Mely véd, nem büntet, buzdít, nem riaszt,</i>	Que ampare sem punir, e que estimule
<i>Közös erővel összeműködik,</i>	Sem assustar, coopere unindo as fôrças.
<i>Minőt a tudomány eszmél magának,</i>	A sociedade com que os sábios sonham.
<i>És melynek rendén értelem viraszt. –</i>	Só dirigida pela inteligência

Ritmikus, de – mint az első töredék 3–4. sora mutatja – az eredeti mű rímelését nem követő, tartalmilag igen pontos fordítás. Van benne költői lendület is, de aminthogy maga a fordító is csak egy tanulmányának illusztrálásául közölte, mi is csak ilyenként mutatjuk be.

Kiegészítés (2014)

A portugál fordítás 1980 elején jelent meg (a Radó Györgynek szóló dedikáció 1980. márc. 31-ei), de immár két fordító közös munkájaként: Rónai Pál mellett Geir Campos (São José do Calçado, 1924. febr. 28.–Niterói, 1999. máj. 8.) volt a másik átültető.

[2.] Imre Madách ❖ A Tragédia do Homem ❖ Traduzida do original húngaro por Paulo Rónai e Geir Campos ❖ Rio de Janeiro ❖ Salamandra/Núcleo Editorial de UERJ ❖ 1980 ❖ 247 p.

A kiemelt négy rész fordítása:

- I. Enfim, a grande obra está acabada:
a roda gira e o Criador descansa...
Há de girar, em torno do seu eixo,
milhões de anos, antes que algum pino
tenha de ser trocado por um novo.
- II. – Um dia hão de achar graça disso tudo.
No estadista a quem nós chamamos grande,

no ortodoxo a quem tanto veneramos,
o futuro há de ver uns comediantes
quando no lugar deles se puser
a verdadeira grandeza – que é simples
e natural, que só faz os cavalos
darem saltos quando existe uma fossa,
a abrir caminho só onde houver espaço.
E ninguém mais precisará estudar
uma doutrina que enlouquece a todos:
sem a estudar, todos a entenderão.

- III. – Que queres a meus pés, abismo hiante?
Não penses que tua sombra me apavora!
Em ti só cai o pó, resto da terra;
eu te transponho, envolta em minha auréola.
O anjo do amor, da poesia e da vida,
me abre caminho para a pátria eterna.
Só o meu sorrir traz lenitivo à terra,
quando, em raio de sol, pousa num rosto...

- IV. EVA – Graças a Deus! entendo esta canção.
ADÃO – Eu entendo também, e vou segui-la!
Se eu pudesse esquecer áquele fim...
SENHOR – Homem, luta e confia: é o que te digo.

Az előszóban említettem, hogy a könyv második, javított kiadásban milyen dedikáció szerepel, keltezés azonban nincsen a Radó hagyatékában fennmaradt példányban, így csak annyit lehet megállapítani, hogy még ugyanabban az évben, teljesen azonos külsővel, és a megszólalásig hasonló tördeléssel jelent meg. Akár változatlan utánnomásnak is gondolhatnánk, ha a címlap (no és persze a Radónak szóló dedikáció) nem tenné egyértelművé, hogy változott a szöveg.

[3.] Imre Madách ❖ A Tragédia do Homem ❖ Traduzida do original húngaro por Paulo Rónai e Geir Campos ❖ As ilustra-

ções, de edição húngara, são de autoria do conde Mihály Zichy 2ª edição, revista e melhorada Rio de Janeiro Salamandra/Núcleo Editorial de UERJ 1980 247 p.

Természetesen a Zichy-illusztrációk pontosan úgy szerepeltek az I. kiadásban is, miként a II-ban, csak az előbbinek a címloldaláról lemaradt ennek feltüntetése.

Nem világos, hogy pontosan mit változtatott meg a fordító-páros a 2. kiadásban, az azonban kétségtelen, hogy a fenti részletek tökéletesen egyeznek.

Elgondolkodtató, hogy a Radó által megdicsért „confia, confiando” („bízva bizzál”) egyik kiadásban sem szerepel. Lehetséges, hogy Radó az utolsó sor új fordítását is jónak találta? Vagy jelezte ugyan a kétséget, de a fordítók mégsem tértek vissza a II., javított kiadásban a korábbi változathoz? Erről semmit sem tudunk.

Az örmény fordítás

Az orosz, az észti és az ukrán után a Szovjetunió egy negyedik köztársaságának nyelvén is megszólalt már *Az ember tragédiája*, de a Szovjetunió határain kívül. Örményül, a világ egyik legrégebbi kultúrnyelvén.

Amióta Meszrop Mastoc (361–440) megalkotta az örmény nyelv saját ábécéjét, és megindult az írott örmény irodalom, azóta ez az irodalom, bár változó stílusirányzatokkal és meg-megújuló szókinccsel, virágzó és hanyatló korszakok váltakozásával, de mégis egységes folytonosságban él, gyarapodik. Sajátos szerep jutott osztályrészéül – az örmény nép sajátos történelmi sorsának következtében. Az ellenséges támadások, hódítások folytán Örményország neve sok évszázaddal ezelőtt eltűnt a térképről, népe pedig a megismétlődő szörnyű üldöztetések, mészárlások elől menekülve, az egész világon szétszóródott. E diaszporában is megőrizte azonban ősi nyelvét, kultúráját, hagyománykincsét, s ezáltal jelentős műveltségi közvetítő szerepre vált alkalmassá. Szerepét be is töltötte, többek közt gazdag fordításirodalmával, mely a világ számos nyelvének alkotásait őrizte meg, köztük olyan műveket is, amelyeknek eredetije elveszett. A műfordítás tehát az örmény írók, költők egyik nemes hagyománya.

Magyarország egykori területén, Erdélyben is jelentős számú, öntudatos örmény lakosság élt. Sepsiszentgyörgyön született 1915. dec. 6-án (és az olaszországi Velencében halt meg 1976. máj. 3-án), és onnan 1922–1923-ban családjával menekült Magyarországra *Az ember tragédiájának* leendő örmény fordítója, Fogolyán András Vilmos. 1924-ben belgiumi két esztendeje következett, s utána csak rövid időre tért vissza Magyarországra, mert már 1927-ben végleges lakóhelyére, Velencébe került. Velence régtől fogva elsőrendű szerepet tölt be az örmény művelődés történetében. Mehitar örmény szerzetes, aki az őshazából indult el, 1703-ban a velencei birtokokhoz tartozó Morea szigetén telepedett le társaival, e sziget elfoglalása után tovább menekült a törökök elől. Neki és társainak Velence városa adott oltalmat, és 1719-ben a Lido előtt fekvő San Lazzaro szigeten telepítette le őket. Az alapítójukról mehtaristáknak nevezett szerzetesek itt művelődési központot,

igen értékes múzeumot és könyvtárat létesítettek (Byron is lakott itt, és örményül tanult). Nevezetes nyomdájuk is van a velencei mehitaristáknak, többek közt egy és negyed évszázad óta egy „irodalmi–filológiai–tudományos–etikai” folyóirat jelenik meg náluk. Ebben a kolostorban lett szerzetes-tanár – római egyetemi éveit után – Fogolyán András Vilmos. S itt kezdte műfordítói tevékenységét.

A nyugati s köztük a velencei örmények nyelve stílusában és kiejtésében mutat némi eltérést az Örmény Szovjet Szocialista Köztársaságban élő örmények nyelvétől, így pl. a nyugaton *p*-nek ejtett betű keleti kiejtése: *b* – és fordítva stb. A Velencében nyomtatott könyvek, folyóiratok tehát Jerevánban is érthetők, s el is jutnak oda, aminthogy a személyi csere is egyre sűrűbb az örmény művelődés e két gócpontja között.

Velencében páter Fogolyán András Vilmos {*Phokolean Andreasz, OMech*} több magyar vers mellett Gárdonyi Géza *Egri csillagok* c. regényét is lefordította örményre, majd *Az ember tragédiájának* átültetéséhez fogott. Ez a munka most is folyamatban van: cikkünk megírásáig a drámai költemény kilenc részlete – az első nyolc szín – jelent meg a már említett, Pazmaveb (vagy keleti kiejtéssel: Bazmavep) c. folyóiratban:

ՄԱՐԳՈՒՆ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹԻՒՆԸ

- [1.] Revue Pazmaveb № CXXIV^e année, 1966. N. 4–6. 123–127. ≡ N. 9–10. 246–254. ≡ CXXV^e année, 1967. N. 1–2. 28–35. ≡ N. 6–8. 166–176. ≡ CXXVII^e année, 1969. N. 1–3. 61–74. ≡ N. 8–10. 230–243. ≡ CXXVIII^e année, 1970. N. 4–8. 141–152. ≡ 9–10. 276–286. ≡ Revue Bazmavep № 129e année, 1971. N. 1–2. 126–136.

Az általunk elemzett négy részlet közül az első nyolc szín csak az elsőt tartalmazza:

Կասարաւած է գործքս, այն՝ հոյակապ :
 Կը գասնայ սարքն ու կը հանդէի Արարիչն .
 Պէտ՝ հոյակապ տունդքին վրայ բխը գարեբ ,
 Մինչեւ անիւ . Իբ պէտք բլլայ նարսկել :

E négy sor tartalmi pontossága, költői lendülete mintaserű. Az „Évmilliókig” helyett a „tízezer évszázadig” csak fokozza a biblikus és mégis közérthető stílusjegyet: a „kerékfogát” helyett „kerékét” áll – ami lényegtelen, a kontextusban észrevehetetlen különbség.

Idézzünk most további öt sort az első színből, Lucifer szövegéből:

S nem érzéd-é eszméid közt az űrt,
 Mely minden létnek gátjaul vala
 S teremni kényszerültél általa?
 Lucifer volt e gátnak a neve,
 Ki a tagadás ősi szelleme. –

A teljesen azonos fogalmakat sajátos, veretes örmény mondatszerkezetbe úgy foglalja a fordító, hogy kidomborítja a madáchi s egyben az első szín hangulatának megfelelő biblikus elemet. Érdekes a tagadás *szelleme* kifejezés fordítása. A magyarban a *szellem* több értelmű szó, a hagyomány azonban kétségtelenné teszi, hogy itt melyik értelme szerepel; ez a hagyomány Goetheig nyúlik vissza: Mephistopheles, mikor először jelenik meg emberalakban Faustnak, így mutatkozik be: „Ich bin der Geist, der stets verneint!” – ennek a hagyománynak felel meg a kiváló új fordítások közül, hogy csak néhányat említsünk, Roussetot-é (*esprit de Négation*), Martinové (*дух отрицания*), Groszé (*spirit of negation*), Kalocsayé (*praspírit... de l’ neado*) – Fogolyán ezzel szemben a *szellem szó kísértet* (*revenant, привидение, ghost* stb.) értelmét választja; bár lehetséges, hogy a kétféle értelem az emelkedett, biblikus örmény nyelvezetben ugyanúgy egyéolvad, mint a magyarban.

Mert Fogolyán nyelvezete – így közölte e sorok írójával a fordítás megfejtésében, értelmezésében, értékelésében szíves segítséget nyújtó Szalmási Pál – a jellegzetesen nyugati örmény egyházas, kenetes stílusának felel meg, akárcsak az egész Pazmaveb (Bazmavep) folyóiraté. A Szovjetunióban élő ún. keleti örménység szemében ez a stílus archaikus. A fordítás versformája az örmény költészetben is igen gyakori, és az eredetihez közel álló 4–4–3, 4–3–4, 3–4–4 vagy 3–3–4 tagoltságú jambikus sor – a kórusokban 4–4 vagy 5–4. Rímtelen fordítás.

1. Հայրենասիրտ զործոս անասիկէ կատարուած է՝
կը դառնայ սարքն ու կը հանգչի Արարիչն.
առանցքին վրայ պիտ հոլովուի բիւր դարձը,
մինչեւ անիւ մը հարկ ըլլայ նորոգել:

2. Պիտի խընդան օր մ'այս ամէն բանին վրայ.
Պետական մարդն՝ որուն կու տանք "մեծ", տիտղոս,
ուղղափառն ալ, որուն ապշած կը նայինք,
խեղկատակներ պիտի կոչէ ապագան,
երբ մեծութիւնն իսկական տեղն իր գրաւէ,
բընականն ու պարզը, որ լոկ հոն քեզի
ցատկել կու տայ, ուր իսկապէս փոս մը կայ,
ճամբայ կու տայ՝ ուր ասպարէզն է ազատ:
Իսկ ուսուցմն որ յիմարութեան կը տանի
այսօր խըրթին իմաստներով, այն ատեն
պիտ հասկընանք ամէնք, թե՛ն չըսորվին:

3. Ինչ կեցած ես առջեւս անդունդ բացերախ.
մի կարծեր թէ գիշերըդ զիս վախցընէ.
մէջըդ կ'իյնայ միայն փոշին երկրածին,
քու վըրայէդ լուսապըսակ ես կ'անցնիմ:
Ոգին սիրոյ, քերթողութեան, մանկութեան,
ճամբայ կու տան դէպ չայրենիքս անվախճան.
Ժպիտըս լոկ երկրին հաճոյք կ'ընծայէ,
երբ դէմքերուն զերդ արեւու շող իջնէ:

4. Ահ, մեղեդին կը հասկընամ, փառք Տիրոջ:
Ես ալ կը զգամ ու հետեւիմ պիտ՝ անոր:
Այդ վերջը, ախ, կարենայի մոռնալ լոկ:
Մարդ, քեզ ըսի. պայքարէ՛ եւ վըստահէ՛:

Az örmény fordítás címe latin betűs átírásban: *Mardun voghber-gutjune*, melynek második része – szó szerint: „szomorúének” – a *tragédia* szónak felel meg.

A fordító tovább dolgozik értékes művén – *Az ember tragédiájának* egyik szép, veretes változatán –, amennyire nagy pedagógusi elfoglaltsága engedi, egy-egy újabb színt szándékozik a Pazmaveb (Bazmavep) egy-egy újabb számában közzétenni, és azt tervezi, hogy ha az egész munkája elkészül, azt önálló kötetben is kiadja.

Kiegészítés (2014)

A fordítás elkészült, az egész munka javított gépirata másolatának egy bekötött példánya (Szabó József püspök gyűjtőmunkájának köszönhetően) a győri Xántus János Múzeum Madách-gyűjteményében található.

2000-ben levelezés útján felvettem a kapcsolatot az akkor már 24 éve elhunyt fordító nővérel, Fogolyán Margittal (Székesfehérvár), aki hozzájárult volna a fordítás kiadásához, egyúttal pedig felhívtam telefonon Avanesian Alexet, aki az Örmény Kulturális Egyesület egyik munkatársának megkeresését ajánlotta, aki viszont nem mutatott készséget a számítógépre vitelt illetően, és általában elég kedvezőtlenül nyilatkozott a fordítás színvonaláról. Ebben bizonyára közrejátszhatott az is, hogy ő a jereváni örményt ismerte, s hogy a nyugati örmény valójában nemcsak ettől, de a napjainkban keleti örménynek nevezett nyelvtől is eltér. Úgy látszik, ezek az eltérések sokkal jelentősebbek, mint Radó feltételezte.

Sajnos, az elmúlt 14 évben sem találtam vállalkozót ennek a látszólag egyszerű munkának az elvégzésére, így a megjelenés azóta is késik. A nyelv ismeretének hiányában nem tehettem egyebet, mint hogy igyekeztem a gépiratból kiválasztani a négy részt, és azok digitális másolatait beillesztettem a mellékelt lapra.

Az arab fordítás

1965-ben arab író-vendég érkezett hazánkba, Issza an-Nauri (saját latin betűs aláírása szerint: Issa I. Naouri), az Írószövetségben tiszteletére rendezett összeövetelen elmondta, hogy az ő hazájában *{Jordániában}* is köztisztületben álló neves magyar orientalista, Germanus Gyula meghívására érkezett hozzánk, s mindjárt hozzátette, hogy Germanus professzor tanácsára *Az ember tragédiájának* lefordítását tervezi, mégpedig a Horne-féle angol fordítás alapján, melynek tanulmányozását már megkezdte.¹ A jelen dolgozat írójához 1966. márc. 14-én intézett levelében az arab író közölte, hogy nagy elfoglaltsága miatt még nem foghatott hozzá a fordításhoz, de rövidesen nekilát, és reméli, hogy 1966 végéig átültetése meg is jelenhet.

Munkája a jelek szerint elhúzódott, mert már 1969 eleje volt, amikor a budapesti televízió egyik utazó riporterének interjújából arról értesültünk, hogy Issza an-Nauri „most készült el *Az ember tragédiája* arab fordításával”.²

Végül aztán 1970-ben a bejrúti Ouajdát kiadónál – az UNESCO és a budapesti Kulturális Kapcsolatok Intézetének támogatásával – megjelent Madách Imre drámai költeményének arab fordítása. *{A kötet címlapján 1969-es évszám szerepel. A mellékelt lapon lévő arab nyelvű szövegrészeket Fehér Bence rögzítette, a latin betűs átírat, továbbá az egyes részek magyar (vissza)fordítása is az Ő munkája.}*

Imrī Mōdāt̄ ✕ Ma'sāt al-insān ✕ Tarḡamahā 'an il-inglīzīya [angolból fordította] 'Isā an-Nā'ūrī ✕ Mansūrāt 'Awīdāt ✕ Bayrūt 1969. ✕ 264p.}

Ebben a fordításban az általunk elemzett négy részlet *{et lásd a mellékelt lapon}*.

Ahhoz képest, hogy közvetítő – s ráadásul nem is a legalkalmasabb közvetítő – szövegből készült, ez a fordítás hiven és lendülettel adja vissza az eredeti mű gondolatait; egyes képeket, fogalmakat persze nem szabad számon kérnünk tőle. Ennek érzékeltetésére néhány példa: a III/3-ban Madách egyszerű szerkezete: „*A por hull csak belé, e föld szü-*

lötte” Horne-nál összetettebb: „Only the dust doth fall, clay turn to clay”, s ez Issza an-Naurinál így hangzik: „Maga a föld az, ami tőlem hullott be, és a földre csak föld tér vissza” (mennyivel könnyebb dolga lett volna az arab fordítónak az eredeti gondolat pontos visszaadásával!); az ezután következő sorban Horne az angol nyelv ritmuskövetelményének megfelelően beszúrta a „But” szócskát („Én... áttállé-pem...” – „But I pass thorough...”), a *but* azonban lehet *azonban* és lehet *kivéve* értelmű is, s az arab fordító, sajnos, ez utóbbi értelmét választotta, aminek folytán sora teljesen eltér Madáchétól, valahogyan így: „Kivéve, hogy a dicsőség pályáján fogok áthaladni...”; a „Nemtője” szót Horne a „soul” szóval fordítja, s persze *lélek* lesz belőle Issza an-Naurinál is; különösen jól érzékelteti az „áttételes” fordítást a IV/1–2. sor, érdemes egymás mellé állítanunk a három szöveget (az arabot magyarra visszafordítva):

Madách	Éva	<i>Ah, értem a dalt, hála Istenemnek!</i>
	Ádám	<i>Gyanitom én is, és fogom követni.</i>
Horne	Éva	<i>My heart doth know the meaning of the song.</i>
	Ádám	<i>I feel its meaning too: be it my guide!</i>
Issza an-Nauri	Éva	<i>Az én szívem ismeri e dalnak értelmét.</i>
	Ádám	<i>Én is érzem, és hadd legyen vezetőm.</i>

A fordítás recenziójában² részletesen olvashatunk arról, hogyan ismerkedett meg Germanus Gyula az arab költő-fordítóval, és hogyan beszélt rá a mű fordítására.

Issza an-Nauri költői eszközeiről Germanus professzor az alábbiakat állapítja meg: „Az arab nyelvben könnyű rímelni, ezért a verstan szabályaival megkötötték a költészet gondolati szabadságát. Issza an-Nauri nem ragaszkodott a rímeléshez, hanem ütemes irányban törekedett az értelem rögzítésére. Több kiszemelt részben hol rímel, hol nem.”

Végül ismételjük a recenzió befejezését: „Marokkótól, a távol nyugati Maghreb-től keleten India szívébe, s Afrika néger lakta övezetétől Szovjet Közép-Ázsiába nyúlik az az óriási terület, ahol értik és olvasják az arab nyelvű kiadványokat. *Erre az óriási területre vonult most be, Issza an-Nauri fordításával Az ember tragédiája.*”

{Fehér Bence visszafordította magyarra a négy kiemelt részletet:

- I. *Be van fejezve a mű, és megpihent az alkotó.
Lám, e gép forog, és eltelik egymillió év,
a kerék lassan forog a tengelyén,
míg a gépnek új fogakra lesz szüksége.*
- II. *Eljő majd az idő, amelyben az egész helyzet neveltség tárgyává lesz.
Íme a bölcs, akit nagyként tiszteltünk,
És az igaz úton járó emberek, akiket tiszteltünk és csodáltunk,
Neveltséges szereplőnek fognak tűnni később,
Ha a valódi nagyság lép helyükbe,
Az egyszerű természetes emberek nagysága,
Akkor csak akkor ugranak, ha árkon kelnek át,
És csak a nyílt úton haladnak.
Akkor minden ember képes lesz megszerezni ezt a tudományt,
Amely az örülésig mélynek és bonyolultnak tűnik,
Úgyhogy kemény [munka] a megszerzése. Ez azért [lesz], mert az igazság
hajnalra felragyog.*
- III. *Mit nyílsz meg lábaim alatt, fenyegető mélység?
Ne hidd, hogy szívem kétségbeesik sötétségedben.
Belőlem a por hull csak belé, a por megier a porba,
Nemde én tovább fogok menni a gázlók/szorosok felett dicsőségesen.
A szerelem, költészet s ifjuság lelke
Vezet az úton a boldog célíg az égbe,
Ezen a földön [csak] voltam, mikor felragyog szemem mosollyal,
Egyedül az hoz boldogságot, mint mikor felsüt a nap
És sugarát veti minden arcra.*
- IV. *ÉVA Íme szívem felfogja e himnusz jelentését.
ÁDÁM Én is érzem/tudom, és legyen ez a vezetőm!
De hogy' lehet elfelednem, hogy ez a vége?
A TEREMTŐ Küzdj, ó ember,
Küzdj hittel és bizalommal!}*

* * *

Véget ért a drámai költemény nyomtatásban megjelent, illetve színpadon előadott teljes vagy szemelvényes fordításainak története. Az előbbi öt közleményben szereplő nyelvek közül azóta németül jelent meg egy töredékfordítás⁴ és egy átdolgozott fordítás,⁵ és egy másik új szöveget színpadon adtak elő,⁶ megjelent a korábban csak töredékes új francia fordítás,⁷ és ugyancsak színpadi előadásban szerepelt egy új, szemelvényes lengyel fordítás.⁸ Arról, hogy mindezekon kívül más szöveg megjelent vagy színpadon elhangzott volna, nincs tudomásunk.⁹ Hír érkezett viszont egy készülő grúz fordításról.¹⁰

„Csak kéziratban meglevő fordításokról feljegyezzük értesülésünket, de a fordítással csak olyan esetekben foglalkozunk, ha történeti vagy esztétikai érdekessége van” – írtuk dolgozatunk bevezetésében, s az olyan nyelvek esetében, amelyek *Az ember tragédiájának* fordítása nyomtatásban tudomásunk szerint sosem jelent meg, a kézirat fordításnak kétségkívül megvan az ilyen, említésre okot adó érdekessége. Ilyen a Neuschloss-féle spanyol és a Dumreicher-féle dán fordítás.

{Radó György tanulmányorozatának ez a befejező része a *Filológiai Közlöny* 1972/1–2. számában jelent meg. Azóta jelentősen bővült a megjelent fordítások köre. A fent említett fordítások a megfelelő nyelvek kiegészítéseinél már szerepeltek, kivéve a grúz fordítást, amelyről a későbbiekben lesz majd szó.}

Jegyzetek

1. *Arabra fordítja a Tragédiát egy jordániai író-vendégünk.* Magyar Nemzet 1965. XII. 29.
2. (sobók): *A Nilustól az Eufráteszig.* Esti Hírlap 1969. II. 11.
3. RADÓ György: *Megjelent arab nyelven „Az ember tragédiája”.* Magyar Nemzet 1970. I. 10.
4. Claude D’ACY (KERPEL Jenő): *Madách: Die Tragödie des Menschen. Szene XIII.* Pergamon Presse, Georg Prachner, Wien–Stuttgart, 1965. 16 S.
5. Imre MADÁCH: *Die Tragödie des Menschen. Ein dramatische Gedicht.* Die Übertragung aus dem Ungarischen von Jenő Mohácsi wurde bearbeitet von Géza Engl. Fünfte, neu bearbeitete Auflage. Corvina Verlag, Budapest, 1970. 272 S.
6. *Die Tragödie des Menschen. Dramatisches Gedicht in dreizehn Bildern von Imre Madách.* Bearbeitung von Rudolf Henz. (Burgtheater, Wien, 1967)
7. Imre MADÁCH: *La tragédie de l’homme.* Adaptation française de Jean Rousselot. Corvina, Budapest, 1966. 229 p.
8. Imre MADÁCH: *Tragedia człowieka.* Spolszczył Stanisław Hebanowski. (Teatr Wybrzeże, Gdańsk, 1971)
9. A Demeter-féle *Bibliographia Hungarica* ugyan említést tesz egy török fordításról, amely 1949-ben Ankarában jelent volna meg, ám Rásonyi Lászlónak, az ankarai egyetem professzorának, a Törökországban ismeretessé vált magyar irodalom szakértőjének szóbeli közlése szerint Sami Özerdin műfordító foglalkozott ugyan e fordítás tervével, de a megvalósításra nem került sor.
10. *A Tragédia – grúzul.* Pest Megyei Hírlap 1970. XI. 13.

1.

لقد تم العمل، واستراح الصانع
وها هي الآلة تدور. وسينصرم مليون عام
والدولاب يدور وأندا على محور،
ومستحتاج الآلة إلى أسنان جديدة.

2.

سيأتى الزمن الذى سيصبح فيه كل هذا موضع سخرية.
إن الحاكم الذى اعتبرناه عظيماً،
والأناس المستقيمين الذين احترمناهم وأجبتنا بهم
سيبدون فى ما بعد اشخاصاً هزليين
حينما تحتل العظمة الحقيقية مكانهم:
عظمة الناس البسطاء الطبيعيين
الذين لا يقفزون إلا عندما يعبرون خندقاً
ولا يسلكون إلا السبل الواضحة.
عند ذلك سيستطيع كل انسان أن يدرك هذا العلم
الذى يبدو عميقاً معقداً حتى الجنون
وحتى ليصعب ادراكه. ذلك لأن الحقيقة سيشرق فجرها.

3.

حواء
لماذا تفتتح تحت قدمي أيها الجليج المرعب؟
لا تحسبن أن قلبي سيخونني في ظلامك.
التراب وحده هو الذى يسقط مني، فيعود التراب الى التراب،
الا اننى سامضى عبر ممرات مجيدة.
إن روح الحب، والشعر، والشباب
يقودنى على الطريق الى منتهى السعادة فى السماء.
لقد كنت على هذه الأرض اذا اشرقت عيناى بابتسامة
جلبت وحدها الغبطة، كما تشرق الشمس
فتلقى شعاعها على كل وجه.

4.

حواء
إن قلبي يعرف معنى هذه الترنيمة
أدم
وأنا كذلك اشعر معناها. فلتكن هي مرشدى!
ولكن كيف يمكننى أن أنسى أن هذه هي النهاية؟
الخالق
كافح ايها الإنسان
كافح بايمان وثقة!

Issza an-Nauri 1969-es fordítása

A spanyol fordítások

Néhai Németh Antal szóbeli közlése szerint ő, még mint a Nemzeti Színház igazgatója, értesítést kapott arról, hogy Madridban elkészült *Az ember tragédiájának* spanyol szövege, és színpadi bemutatását is tervbe vették. Egyéb adat azonban – a fordító nevét is beleértve – erről a fordításról nem érkezett, a szöveg sorsáról sem tudunk semmit.

Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára azonban Fol. Hisp. 6. szám alatt *Az ember tragédiájának* egy írógéppel írt spanyol nyelvű szövegét őrzi, melynek fordítójaként „Neuschloss Károly Marcell, a chilei egyetem tanára” van feltüntetve; a példány érdekessége még, hogy hátlapján ez a bélyegzőlenyomat olvasható: „Oscar Beregi, 7965 Fareholm Drive. Hollywood 45, California”. Nem teljes (pl. az első szín elején az *Angyalok kara* szövegét csak kihagyott, üres hely jelzi), ritmikus fordítás, a jellegzetes rímeket, pl. a londoni szín haláltáncjelenetében a párversekben, a spanyol verstanban rímpótló szerepet betöltő asszonáncok jelzik. Az általunk elemzett négy részlet azonban mind megtalálható ebben a fordításban:

- I. Por cierto, la gran obra está terminada.
La márquina gira, descansa su creador.
Seguirá funcionando por millones de años,
Antes de que cualquier parte se la deba renovar.
- II. Un día se reirán todos de ellos.
El estadista que se ha llamado grande,
El teólogo al que el mundo admiró,
Parecerán comediantes al porvenir
Y la verdadera grandeza ocupará su lugar
La que es sencilla y siempre natural,
La que no salta si no hay porqué saltar
Y no sigue su camino por donde el terreno está libre.
Y las doctrinas que ahora con su complejidad
Enloquecen a la gente, entonces no se estudiarán,
Mas las comprenderá todo el mundo.

- III. Profundidad ¿a mis pies qué haces?
¡No creas que tu noche me ha de asustar!
Lo que cae en ella, es sólo polvo de la tierra,
Mientras yo con gloria al cielo subiré.
A mi partia eterna mi camino me enseña
El espíritu de la poesía, de la juventud y del amor;
Es sólo mi sonrisa que ilumina esta tierra,
Si en algún rostro se refleja, como el sol.
- IV. EVA Comprendo lo que cantan ¡gracias a Dios!
ADÁN También yo lo sospecho y lo he de acatar.
¡Si sólo aquel final lo pudiera olvidar!
EL SEÑOR Ya te dije, hombre: ¡lucha y ten confianza!

Kiegészítés (2014)

Radó figyelme láthatóan lankadt; az utolsó sorokban az Éva és Ádám szereplőnevek tévedésből magyarul jelentek meg a nyomtatásban, és elmaradt a szokásos elemzés is.

Neuschloss Károly Marcell (akiről minden erőfeszitésem ellenére sem sikerült kideríteni) szemmel láthatóan a verses részeknek hagyott ki sorokat. Vélhetően azért, mert külön feladatnak tekintette azok fordítását, esetleg egy költőt szeretett volna felkérni a munkára. Az ilyen részekről eltekintve azonban teljesnek tűnik a fordítás, amely tehát Beregi Oszkár hagyatékából került Magyarországra egy magán-személyhez, majd onnan az OSZK Kézirattárába.

Nem tudjuk, vajon Németh Antal kire gondolhatott (lehetséges azonban, hogy a ma már hozzáférhető, bár igen terjedelmes hagyatéka – OSZK Kézirattára Fond 163. – a jövőben választ ad erre a kérdésre), az viszont tény, hogy Szelezky Zita 1950. jún. 19-én Buenos Airesben részleteket olvasott fel dr. Miklós Elemér spanyol nyelvű fordításából (ENYEDI, 396.). „A további kutatásokat igénylő sejtelmes adatok sorában külön hely illeti meg a Buenos Airesből érkezett hírt: a második világháború már elkezdődött, amikor a Magyar Nemzet (1939. no-

vember 4./250. sz.) a figyelemre méltó híradást így vezeti be: »érdekes híreket közölnek velünk Buenos Airesből« – a cikk arról számolt be, hogy egy magyar idegenforgalmi szakember, író, újságíró, Miklós Elemér nagy érdeklődés mellett magyar és spanyol nyelven előadást tartott Magyarországról. Részletesen beszélt az ország kincséről, Madách Imre: Az ember tragédiájáról. Bejelentette, hogy a hatalmas drámai költemény rövidesen könyv alakban spanyol nyelven is megjelenik. Az előadáson részt vett az akkori magyar követ, valamint egy volt argentin miniszter. A cikk szerint részletek hangzottak el a Tragédiából. A Magyar Nemzet egy hónappal későbbi, december 5-i hírében az Argentínai Művészársaságok összejeveteléről írt, amelyet M. C. Niera de Sola íróno vezetett, és Miklós Elemér megerősítette Madách remekművének közeli megjelenését. Hosszas keresés után sem sikerült Miklós Elemér spanyol fordítású Tragédiáját megtalálni, viszont röviddel a jelzett idő után, 1940 elején Santiago de Chilében megjelent Miklós Elemér Magyarországról szóló könyve spanyolul, amelyben tíz oldalon ismerteti a Tragédiát. (Elemér de Miklos: *Hungria Pintoreasca*, a jelzett fejezetcím: *Madách, la Tragedia del Hombre*.) Miklós Elemérről (1882–Santiago de Chile, 1954. október 14.) annyit lehet tudni, hogy 1938-ban került Dél-Amerikába, és felváltva három spanyol nyelvű országban: Argentínában, Uruguayban, Chilében tartott előadásokat Magyarországról, és különösen két magyar író: Petőfi Sándort és Madách Imrét mutatta be hallgatóinak, több versüket spanyolra is lefordította.

A háború során megszakadtak a biztatóan induló kétoldalú kapcsolatok Dél-Amerika országaival, a háború után viszont nehézkesen indultak újra.

1948-tól Dél-Amerika, s főleg Argentína jelentős számú magyar menekültet fogadott be.

Évekig nincs hír *Az ember tragédiája* dél-amerikai nyomairól. 1950-ben váratlanul a Magyarok Útja című Buenos Airesben megjelenő lap arról tudósított, hogy Szelezky Zita spanyol nyelvű előadást tartott a Tragédiáról Miklós Elemér szövege alapján. A hír alapján nem eldönthető, hogy Szelezky Miklós Elemérnek a Tragédiáról írott tanulmányát idézte, vagy éppen a beígért Tragédia-fordítását, amelyet mindmáig lappangónak kell tekintenünk. Egyébként a tanulmányban is előfordulnak Tragédia-idézetek.” (ENYEDI 466–467.)

Nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk, hogy Németh Antal (föltehetően az emlékezetére hagyatkozva, hiszen Radó György az érintett szóbeli közlésére hivatkozik) madridi Tragédia-fordításról tudott (ill. arra emlékezett vissza). Márpedig a jelek szerint sem Neuschloss Károly Marcell, sem Miklós Elemér nem ott élt, hanem Dél-Amerikában.

Időközben négy spanyol fordítás jelent meg; vegyük sorra ezeket!

- [1.] Imre Madách ✻ La Tragedia del Hombre ✻ Versión de Virgilio Piñera ✻ Prólogo de István Sótér ✻ Dibujos de János Kass ✻ Corvina Kiadó ✻ Budapest ✻ 1978 ✻ 288 p.
- Idem ✻ Imre Madach ✻ La Tragedia del Hombre ✻ Traducido de la adaptación francesa de Jean Rousselot por Virgilio Piñera ✻ Prólogo de Salvador Bueno ✻ Editorial Arte y Literatura Ciudad de la Habana ✻ Habana ✻ 1978 ✻ 221 p.
- Idem ✻ Centro Hungaro del Instituto Internacional del Teatro (ITI) ✻ Budapest ✻ 1987 ✻ 355 p.

Ugyanarról a fordításról van szó, jóllehet a harmadik kiadás számos tanulmányt és képmellékletet is tartalmaz, ez az oka a terjedelem jelentős növekedésének. A négy kiemelt rész a kubai költőnek, Virgilio Piñerának (Cárdenas, Matanzas, 1912. aug. 4.–La Habana, 1979. okt. 18.) a fordításában az alábbi:

- I. Sí, la gran obra está terminada.
He ahí la máquina lanzada.
El creador puede descansar. Este universo,
en el seno de los cielos bien asentado en su eje,
millones de años podrán verlo girar
sin que falle uno sólo de sus resortes.
- II. ¡El día vendrá, ya te lo he dicho,
en que se reirá de todo eso!
El hombre de Estado al que se le decia grande,
el pensador ortodoxo del que se alababa

la infalibilidad, serán tenidos en el futuro
por comediantes.
Para entonces la verdadera grandeza
pertenece a la naturalidad, a la simplicidad,
que marchan rectamente,
que sólo saltan si tienen que franquear
un obstáculo imprevisto, y no trazan
nuevos caminos a no ser que los viejos se borren
o tengan que dirigirse a lo desconocido.
Y, ese día, la Ciencia, hirsuta, inextricable
al extremo de enloquecer al que pretende
penetrarla, cualquier hombre la comprenderá
sin tener que aprenderla.

- III. ¡Abismo, puedes abrirte cuanto quieras!
 ¡No pienses que tu noche me da horror!
A ti no baja más que un polvo ínfimo,
de la tierra nacido... ¡En mi nimbo victorioso
mi vida prosigo! Amor, Poesía, Juventud,
me guían hacia mi inmortal país.
Posada sobre todo, como destello celestial,
contempla mi sonrisa: derrama la ternura
sobre toda la tierra, y la dicha, y el sueño...
- IV. EVA Mi corazón comprende ese canto...
 ¡Oh, Dios mío, alabado seas!
- ADÁN Adivino de ese canto el sentido
 y a él me acomodo.
 ¿Mas cómo olvidar el terrible vencimiento?
- EL SEÑOR Hombre, ya te lo he dicho:
 ¡lucha y ten confianza!

A terjedelem alapján az biztosnak látszik, hogy a tömörség nem tartozott Piñera költői-fordítói erényei közé. Nyilván a franciából történő fordítás sem vált előnyére a munkának, noha Tóth Éva igyekezett

a fordító teendőit megkönnyíteni. Az biztos, hogy vegyes volt a fogadtatása; egyik recenzense egyenesen sértő megállapításra ragadtatta magát, amikor arról írt, hogy a fordítás nyelvileg alig haladja meg a Karib-szigetek hivatalnokai által beszélt spanyolt.

Előbb elkészült ugyan, mégis később jelent meg Szél Erzsébet és Pedro Javier Martínez fordítása, amelynek az OSZK Kézirattárában őrzött gépiratán 1972-es évszám szerepel. Szél Erzsébet (eredetileg Haraszi Erzsébet, Bp., 1926. nov. 26.–) balettáncosként és koreográfusként kezdte pályáját, majd a filmrendezői szak elvégzése után rendezőasszisztensként, forgatókönyvíróként tevékenykedett, utóbb pedig dokumentum-szerzőként (*Wallenberg*; első férje, Szél György, Wallenberg sofőrje volt), szépíróként (*Gyere meghalni Amszterdamba*), életrajzíróként (*Greco asszonya*) és műfordítóként (Déry és Konrád művei) vált ismertté az 1956 óta Madridban élő író.

[2.] **Imre Madách** ✽ **La tragedia del hombre** ✽ **Traducción del húngaro: Elisabeth Szél** ✽ **Adaptación: Pedro Javier Martínez**
✽ **Madách Irodalmi Társaság** ✽ **Budapest** ✽ **2006** ✽ **229 p.**

A négy kiemelt rész fordítása:

- I. Sí, mi gran obra está finalizada.
 La maquinaria gira y el creador reposa.
 Transcurrirán millones y millones de años
 sin que sea preciso reparar ni una pieza.
- II. Han de llegar los tiempos en que esta comedia
 sólo sirva de mofa entre el género humano.
 Aquel magno estadista rodeado de gloria
 o este austero ortodoxo digno de admiración,
 serán catalogados como simples histriones.
 Entonces, y no antes, la auténtica grandeza
 se habrá abierto camino. Y lo humilde y sencillo
 brillará como un cielo despejado de nubes,
 sin barreras ni fosos que logren detenerla.

La ciencia que hoy en día conduce a la locura
por su complejidad inextricable y fosca,
le será dada al hombre sin precisar de estudio.

- III. Abismo insondable abierto a mis pies,
no pienses que me espanta tu oscura noche.
Nacida de la tierra, sólo el polvo
vuelve al fondo de tu profundidad
y con incierta gloria lo atravieso
en la ruta que habrá de conducirme
a mi definitiva patria, donde espera
la juventud, el amor y la poesía.
A este mundo que dejo complacida
tan sólo mi sonrisa deleitaba,
igual que el sol cuando ilumina al hombre.

- IV. EVA (*Emocionada*)
¡Esa canción, sí la comprendo, Padre,
y te agradezco todo cuanto dice!
ADÁN (*Acercándose a Eva, con una luz de vacilación y entereza en las pupilas*)
También yo creo comprender ahora.
Andaré ese camino, pero aquel desenlace...
¡Si pudiera olvidarlo!
EL SEÑOR Hombre, ya te lo dije:
esfuérzate en la vida
y asienta tu camino en la esperanza.

Amint látható, a sorok száma ebben a fordításban is növekedett, de ami ennél szembetűnőbb (s ami egyúttal némi magyarázatot is ad), az a mű végén szereplő két instrukció, amely az eredetiből teljesen hiányzik. Ez ugyanis rávilágít arra, hogy Szél Erzsébet, régi hivatásának megfelelően, előadható, megjeleníthető művet kívánt átadni: nem annyira az olvasónak, hanem inkább a színházi (esetleg a film-) rendezőnek. (Levélváltásunk, telefonbeszélgetéseink alapján is az volt a benyomásom, hogy

spanyol színpadon szeretné látni a művet a fordítónő. Sajnos, eddig még nem érkezett hír arról, hogy erőfeszítését siker koronázta volna.)

Régóta készülőképben volt, s végül valóban elkészült és meg is jelent egy másik spanyol fordítás, amelynek előkészületeiről csak a családtagok tudtak. Már ti. a Madách-leszármazottak, ugyanis maga a fordító is közéjük tartozott.

[3.] Imre Madách ✽ La tragedia del hombre ✽ Primera versión castellana directa del húngaro realizada por Pablo Grosschmid ✽ Con ilustraciones originales inéditas de Adela de Crouy-Chanel ✽ Circulo rojo – Clásicos universales ✽ Número 1 ✽ [Sevilla?] ✽ 2010 ✽ 223 p.

Nagy kár, hogy a Madridban élő magyarok (a jelekből ítélve) még egymás előtt is titkolják irodalmi tevékenységüket, vagy talán csak nem érdekli őket, hogy a többiek mit csinálnak. Grosschmid Pál ugyanis (1942. júl.–2013. febr. 28. előtt), ugyanúgy, mint Szél Erzsébet, hosszú évtizedek óta Madridban élt. A címlapon és a borítón is hivatkozott közlés, amely szerint ez volna az első olyan spanyol fordítás, amely az eredeti alapján készült, sajnálatos tévedés. Valószínűleg a sokadik, de ha csak a nyomtatásban megjelenteket vesszük számba, akkor is a második. Annak közlésével viszont fukarkodott a kiadó, hogy valójában hol működik? Az utolsó oldalon szerepel egy mondat: „Este libro se terminó de imprimir en Sevilla en el mes de mayo del año 2010.”, ebből azonban nem állapítható meg: vajon a kiadó is sevillai-e, vagy csak a nyomda?

Grosschmid Pál nagyszülei: Grosschmid Károly (Márai Sándor testvére) és Madách Alice (a költő öccsének, Madách Károlynak az unokája) a csesztvei kúria utolsó birtokosai voltak, s a hagyományoknak megfelelően Csesztvén temették el a fordító édesapját, Grosschmid Istvánt is (Fiume, 1911. szept. 13.–Madrid, 1993. máj. 29.), a közelmúltban pedig magát a műfordítót, akinek édesanyja, a nemrég szintén elhunyt gróf Crouy-Chanel Adél (Bp., 1917) illusztrálta a könyvet.

Próza fordítás készült, a verses betétek kivételével. A négy kiemelt rész ebben a fordításban így fest:

- I. Sí, la gran obra ha concluido. La maquinaria ya gira, el Creador descansa. Funcionará durante millones de años antes de tener que cambiar un solo engranaje.
- II. Algún día futuro todos se reirán de los historines: de los estadistas que calificamos de grandes; de los ortodoxos a quienes hoy alabamos... Cuando ocupe su lugar la verdadera grandeza, lo sencillo, lo natural, lo que sólo nos sacude cuando hay un agujero en el camino, pero que en campo abierto nos deja avanzar libremente... Entonces nadie estudiará las intrincadas enseñanzas que hoy nos conducen a la locura, porque todos sabrán lo que son...
- III. ¡Qué miras, abismo abierto ante mis pies!
Tu noche no me hace temblar...
Solo cae el polvo nacido de la tierra...
Yo lo traspaso con un halo de gloria.
El espíritu de la poesía y del amor,
el de la juventud, me guía hacia mi hogar eterno.
A este mundo sólo mi sonrisa trae encanto,
cuando se posa sobre un rostro cual rayo del sol.
- IV. EVA Mi corazón comprende ese cantar. ¡Alabado seas, mi Señor!
ADÁN YO también adivino su sentido, y cumpliré lo que me pide. ¡Pero ese final! ¡Si pudiera olvidarlo...!
EL SEÑOR Ya te lo he dicho, hombre:
¡Lucha y ten confianza en tu fe!

A negyedik fordítás azé az Asztalos Lajosé, aki korábban galegora fordította le a művet. Jelenleg ő az egyetlen műfordító, akinek két különböző nyelvre történt *teljes* Tragédia-átültetése napvilágot látott.

[4.] Imre Madách ✽ La tragedia del hombre ✽ Poema dramático ✽ Traducido del original húngaro por Lajos Asztalos ✽ Madách Irodalmi Társaság ✽ Budapest ✽ 2013 ✽ 184 p.

Ebben a fordításban a négy kiemelt rész az alábbi:

- I. La gran obra, sí, está terminada.
La máquina marcha, el creador descansa.
Y girará en su eje millones de años,
Sin mudar ningún diente de las ruedas.
- II. Un día se reirán de todo eso.
El estadista llamado gran hombre,
El ortodoxo considerado admirable –
En el futuro serán tenidos por farsantes.
Si en sus lugares estará la grandeza
Verdadera, la simple y natural,
Que hace saltar el caballo sólo donde el foso,
Abre camino donde hay espacio abierto.
Y la doctrina de hoy, enloquecedora
Por su enmarañamiento en aquel entonces,
Sin estudiar lo entenderán todos.
- III. Abismo oscuro, a mis pies abiertos,
No creas que tu noche me espante:
En él cae sólo el polvo nacido
De la tierra, yo con gloria lo paso.
Amor, poesía, juventud me abren
El camino que lleva a mi patria eterna;
Solo mi sonrisa trae placer a la tierra,
Como un rayo de sol que el rostro aclara.
- IV. EVA Oh, comprendo ese canto, ¡gracias a mi Dios!
ADÁN Yo también presiento y voy a seguirlo.
¡Sólo aquel fin! – ¡si pudiera olvidarlo!
EL SEÑOR Hombre, ya te lo dije: ¡lucha y confía!

A dán fordítás

Hír érkezett még egy dán és két norvég nyelvű fordításról is. Az előbbit Németh Antal már 1933-ban említi: Carl von Dumreicher szövegének bemutatását a Koppenhágai Udvari Színház tervezte;¹ s bár bemutatóra nem került sor, Németh Antal értesülése szerint – mint röviddel 1968 októberében bekövetkezett halála előtt e sorok írójával közölte – a fordítás legalább részleteiben a háború előtt készen volt. Dumreicher néhány évvel ezelőtt hunyt el; hagyatékával a koppenhágai Királyi Könyvtár őrzi *Az ember tragédiájának* dán szövegét. Az első német fordításról ugyancsak Németh Antal közölte velünk adatot: részleteit a norvég rádió kb. 1946-ban mutatta be, a szöveg Marchis György nyersfordítása alapján készült. Kemény Ferencnek, Norvégiában élő műfordítónak e sorok írójához 1964. máj. 12-én intézett levele szerint az oslói nemzeti színháznál a harmincas években felbukkant egy dán nyelvű fordítás-kézirat (a norvég és a dán nyelv igen közel áll egymáshoz, inkább csak kiejtésükben mutatkozik eltérés), de a színrehozatalra nem került sor; könnyen lehetséges, hogy Dumreicher kézírata járta meg ezt az utat. 1967 májusában a Norske Teatret Budapesten vendégszerepelt, s ez alkalommal a sajtónkban megjelent Tormod Skagestad igazgató nyilatkozata, amely szerint: „a közeljövőben bemutatják Madách: *Az ember tragédiáját* Oslóban.”² Újabb hír e tervezett bemutatóról nem érkezett, de olvashatunk ismét arról, hogy *Az ember tragédiájának* norvég fordításán dolgozik Albert Lange Fliflet.³

1969-ben az Országos Széchényi Könyvtár megkapta a koppenhágai Királyi Könyvtártól az ott őrzött Dumreicher-féle dán fordítás kéziratának fénymásolatát.⁴ A fordítás színpad részére készült, ezt bizonyítják rövidítései (pl. mindjárt a mű elején az angyalok második kara hiányzik, és kimaradt a fordításból a teljes második prágai szín) – de kiderül a gépirat címlapjából is:

„*Den Menneskelige Tragedie*” af Emmerich Madach. Paa Dansk ved: Karl Dumreicher. – Copyright for 1933 by Eugen Pohl & Co. Skandinavisk Teaterforlag. Dronhingens-Tvargade 55. København.

A fordítói joggal egy színházi ügynökség rendelkezett – és színházi rendezőnek szól a címlapot követő rövid utasítás is.

A fordítás igen szabad. Aktualizáló jellegű, s e tekintetben a fordító odáig ragadtatja el magát, hogy a falansztert „közös (köztulajdoni) társadalom”-nak fordítja; és hogy ezen mit ért, az kétségtelenné válik akkor, amikor e szín statisztáinak sommás megjelölését olvassuk: *Kommunister*.

Az általunk elemzett négy rész közül a második – minthogy a 10. szín a fordításból teljesen kimaradt – hiányzik. A többi Carl Dumreicher tolmácsolásában a gépirat betűhív szövegével így hangzik:

I.		Min Gerning er forbi og Værket stort.
Se, saare godt er alt, hvad jeg har gjort.
Nu drejer Hjulet, mens dets Skaber hviler.
Aarmillioner gennem Rummet iler,
men Kæmpehjulet uophørligt gaar
foruden mindste Brud of mindste Skaar.
III.		Du mørke Grav, som aaben staaer
Det er kun Legemet, Du faar
Forgæves kræver Du min Aand.
Nu er den løst fra Støvet Baand
Den var en Trækfugl, tøved kort
og flyver til mit Hjemland bort.
Af Jorden kom jeg, bliver Jord,
men opstaa er det sidste Ord.
IV.	EVA	Jeg hører Englesang – Gud være lovet.
	ADAM	Je, jeg forstaaer Dig, Gud, og, gaar den Vej
naar blot jeg kunde glemme, hvor den endte.
	GUDS STEMME	Nu har jeg sagt det, Adam: Kæmp og tro.

* * *

Jegyzetek

1. NÉMETH Antal: *Az ember tragédiája a színpadon*. Budapest Székesfőváros, Bp., 1933. 132.
2. *A Nórával* mutatkozott be a Norske Teatret. Népszabadság 1967. V. 26.
3. Lásd a 385. oldal 3. jegyzetében szereplő cikket!
4. V. ö. *A Tragédia – dánul*. Nógrád 1970. VII. 25.

[Aforizmák]

Most pedig, a fordítások krónikája után, még be kell váltanunk az első közleményünk bevezetésében tett ígéretünket: hogy a mennyei szín és az első prágai szín egy-egy aforizma-jellegű részletét az összes fordítás egymás mellé állításával fogjuk, szemléltetés végett, bemutatni. *{A keleti nyelvek megfelelő részeinek közlését, technikai okokból, mellőztem.}*

*Csak hódolat illet meg, nem bírálat.
Nem adhatok mást, csak mi lényegem.*

Dietze 1865	Nur Huldigung gebühret, nicht Kritik. Ich gebe nur, was meines Wesens ist.
Siebenlist 1886	Nur Huldigung, nicht Kritik steht dir zu. Nur was mein Wesens ist, kann ich nur geben.
Fischer 1886	Nur Unterwerfung ziemt Dir, nicht Kritik. Was meines Wesens ist, kann ich nur geben.
Sponer 1887	Dir ziemt zu huldigen und nicht zu mäkeln. Ich kann nur geben, was mein eigen ist.
Lechner, 1888	Dir ziemt nur Huldigung und nicht Kritik. Ich kann nur geben, was mein Wesen birgt.
Dóczi 1891	Zu huldigen, nicht zu mäkeln bist du hier. Ich kann nur geben, was mein Wesen ist.
Planer 1891	Dir ziemt Verehrung, aber nicht Kritik! Ich kann nichts Andres geben, als mein Wesen!
Mohácsi 1933	Nur Huldigung gebührt mir, nicht Kritik. Ich kann nur geben, was mein Wesen.

Sponer–Stahl 1938	Dir ziemts zu huldigen und nicht zu mäkeln. Ich kann nur geben, was mein eigen ist.	Wallis 1887	U passen hulde en eerbied, geen critiek. Ik kan alleen maar geven wat mijn aard is.
Reitter–Podhradszky 1940	Nur Huldigung gebührt mir, nicht Kritik. Ich kann nur geben was mein Wesen ist.	Zmaj 1890	Priznanje sam ja isko! Ocene ne trebam. A ja ne mogu drukče, – što ima ti dam.
Varga 1881	Il ne m'est dû que des hommages, et non point des critiques Je ne puis donner que ce qui est ma propre substance.	Klearh 1939	Поклонити ми с'имаш, не да ме оцениш! Хја, другче ја не могу нег' што сам заиста.
Bigault 1896	Il t'appartient sulement de m'offrir tes hommages et non de critiquer Je ne puis donner que ce qui est dans ma nature.	Stefanović 1940	Поклонит ми се имаш, не судити. Не могу дати друго но што сам сâм.
Vautier 1931	L'hommage seul m'est dû! Je ne puis te rendre que ce qui est de mon chef!	Vrchlický 1892	Máš holdovat mi a ne kritisovat. Já mohu tobě podat jen, co jsem.
Pignatel–Walleshausen 1937	On me doit l'hommage et non la critique. Je ne puis te donner que ce qui est mon être.	Brábek 1893	Jen hold mi patří a ne kritika. Dát mohu, jen co v bytosti mé jest.
Richard 1960	L'hommage seul me sied, et non pas la critique. Je ne puis te donner que ce qui est mon être.	Bednář–Hradský 1960	Jen hold mi náleží, ne kritika, Dávám jen to, co je v mé podstatě.
Rousselot 1966	L'hommage seul m'est dû. Est sans réserve! Je ne peux te donner que ce qui est Dans ma nature.	Goga 1903	Nu vreau cuvînt, ci mută închinare. Aşa mi-e firea, alta ce să-ți dau?
Hen 1885	Hold mi od ciebie neleży, nię sąd. Daję ci ze mnie to, co jest we mnie.	Mazurkevics 1904	Хвалить ты вправе, но не порицать... Я говорю, што думаю!...
Pražmowska 1899	Hold składać tobie przystoi, nie ganić. To, na co stać mnie, dawać tylko mogę.	Holodkovszkij 1904	Твой долг благоговенье, не хула! Я дать могу лишь то, што мне присуще!
Kaltenbergh 1960	Nie krytykę, lecz hold chcę mieć w ocenię. Ja daję tylko to, co do oddania mam.	Krasenyinnyikova 1905	Тебе подобает покоряться, а не судить. Я не могу дать ничего, кроме того, што мне присуще!
		Martinov 1964	Одна хлава меня коснуться может. А не хула!

	Но, кроме своей сути, Дать не могу я ничего иного.	Meltzer–Vajda 1933	To thee I look for homage, not for gibes. I cannot give Thee more than is mine own.
Hviezdoslav 1905	Len hold mne patrí, a nie posudok. To môžem len dať, čo mi podstatou.	Horne 1963	Thy part is to pay homage, not to judge. The fruit of mine own nature, nought beside Can I give the...
Beniak 1950	Mne patrí hold, a ty máš smelosť súdiť? Nemôžem dať, len čo mi podstatou.	Grosz 1966 ¹	Homage belongs to Me and not rebuke! I cannot give You more than all I am.
Štítnický 1966	Mne patrí iba hold, nie kritika. Lenže to nie je v mojej podstate.	Kalocsay 1924	Min nur ador' koncernas, ne kritiko! Mi povas doni nur esencon mian.
Fonda–Czink 1908	Omaggio m'è dovuto e non esame Di critico. Sol quello io posso darti Chè nella mia natura.	Kalocsay 1965	Ador' pri mi deviĝas, ne kritiko! Mi povas doni nur esencon mian.
Widmar 1936	Rispetto a me, e non critica vana... Darti non posso se non quel che sono.	Lyy 1943	Vain palvoa saat, arvostella et! Voin ilmaista vain olemustani!
Norsa 1936	Soltanto omaggio mi se deve, non critica. Non posso dare se non cio che è la mia essenza.	Holder 1930	Mir kumt zich nur reszpekt un nit kajn kritik. Ich kan dir net geben, nar dosz wosz ich bin.
Tempesti 1956	Venerazione, non critica, si deve. Non posso darti altro che la mia essenza.	Lundgren 1936	Blott hyllning, icke klander höves här. Jag måste ge mitt väsen som det är.
Balla–Jeri 1961	A me è dovuta la venerazione, non la critica vana. E io altro non posso darti che cio di cui son fatto...	Belcsev 1936	Ти тукъ си да възхваляшь, а не да укорявашъ. Азъ давамъ туй, което е въ менъ самата същностъ!
Loew 1908	Homage, not censure, best beseemeth thee. Other than my nature can I not Appear...	Krumov 1968	Полага ми се слава, а не укор! Не чакай друго – той е същността ми...
Sanger 1933	Homage, not criticism is my due. What is not in my nature I can't give.	Novak–Debeljak 1940	Le hvala meni gre, ne tebi sodba! I jaz to govorim, kar sem po bistvu.
		Muranyi 1962 436	Почитаня належить мнѣ, не критика. Я могу дати ти лишь то, что моя суть.

Lukas	Не критику – хвали я звик приймати.
1967	Що суть моя – лиш те я можу дати.
Kross	Mu pàralt au on, mitte arvustus.
1970	Saan anda, mis mu olemus, ei muud.

Két rövid sorban mennyi probléma rejlik, hányféle műfordítói fel-fogás, sőt magatartás nyilvánul meg!

Először is az eredeti szöveg teljes megértése... „Hódolat illet meg, nem bírálat” – tulajdonképpen hiányzik a mondat tárgya. Kit illet meg? „Engem” (vagyis aki beszél, az Urat) az, hogy *nekem* hódoljanak, *engem* ne bíráljanak? – vagy „téged” (a megszólítottat, Lucifert) illet meg az, hogy *te* hódolj és ne bírálj? Első pillantásra kétértelmű mondat, és a magyar gondolkozásnak, magyar fülnek mégsem az. Rejtetten benne van az első alternatíva – csakhogy ennek megértéséhez (vagy inkább megérzéséhez) nagyon jól kell magyarul tudni. És lám, még több magyar anyanyelvű, vagy legalább is magyar környezetben élő fordító is, mint Fischer, Siebenlist, Sponer, Lechner, Dóczi és Loew sorra félre-érti; német fordítók (az előbb nevezettek és Planer) sorozatából azt gyanítjuk, hogy egymástól vették át az értelmezést; ők befolyásolhatták Prażmowskát, Mazurkevicset, Holodkovszkijt, Krasenyinnyikovát és Belcsevet is, míg Lyy és utána Horne feltehetően „önellátó” volt e hiba elkövetésekor, Nauri pedig Horne-t követte. Egy fokkal jobb megoldás az, amikor „a kecske is jóllakik, a káposzta is megmarad” elv alapján, vagy „ami biztos: biztos” magatartással a fordító elhelyezi a sorban azt is, aki a hódolatot kapja, és azt is, aki adja. Ilyen Bigault, Hen, Klearh, Stefanović, Vrchlický, Beniák, Meltzer–Vajda és Novak–Debeljak egymásétól láthatóan független megoldása. Formailag igen hívek azok a megoldások, amelyek „személytelenül” a hódolatnak és bírálatnak mind az alanyát, mind a tárgyat kihagyva szeretnék ugyanazt adni, mint a magyar: ezek ún. „tükörfordítások”, hűségük külsőséges, de nem művészi, mert ami az egyik nyelvben lehetséges (ezúttal a magyarban, ahol az „illet meg” mögött hiánytalanul ott érezzük az „engem” szót), az a másik nyelv szellemével ellentétes, suta; ilyen erőszakolt megoldást választott Dietze és Tempesti. Vannak „egyéni” megoldások is,

pl. Vautier-é, aki a sor felét („...nem bírálat”) egyszerűen kihagyja, Fonda–Czinké, ahol „bírálat” helyett „kritikai elemzés” áll, vagy Widmaré és Balla–Jerié, akik „hiú kritikáról” írnak (feltehetően szintén nem egymástól függetlenül). Végül pedig a jó, pontos megoldások sem egyenlő szinten tesznek eleget a művészi hűség elvének: kezdve Mohácsi (és nyomán Reitter–Podhradszky), Kalocsay és Haméiri puritánan szabatos megoldásaitól olyan nehézkesen kicirkalmazott szövegekig, mint pl. Varga francia sora... A második sornak, Lucifer válaszá-
nak értelmezése körül nincs ennyi eltérés (abban nincs olyan „bukató”, mint az első sorban), de a gondolat reprodukálás ugyancsak széles skálát mutat, kezdve Pignatél–Walleshausen meglepően lakonikus mondatától („Vagyok, amilyen vagyok”) egészen Horne bővítéséig („Az én saját természetem gyümölcsét, egyebet semmit sem adhatok neked”): an-Nauri megint áldozatul esik Horne-nak, s ő is gyümölcsről ír itt.

Érdekes sokféleség mutatkozik meg a „bírálat” szó reprodukálásában. Köznyelvünkben a „bírálat” és a „kritika” kétségkívül szinonimák – hangulati különbség azonban van közöttük: a „bírálat” veretesebb, benne van a „bíró”, az „ítélő”; a „kritika” a valamiről kialakított egyéni vélemény, a „bírálat” inkább bizonyítékokon alapuló ítélet érzetét kelti. Ma teljesen felcserélhető a kettő, Madáchnál azonban, ebben a kontextusban lényeges különbség áll fenn közöttük, s ezt a legtöbb fordító nem vette észre: a felsorolt 59 változat közül 28 a „kritika” szó idegen nyelvű alakját tartalmazza (részint ige formájában: kritizálni). A többiek érezték ugyan, hogy ez a kifejezés itt nem megfelelő, de különféle irányokban tapogatóztak: Spóner, Dóczi, Prażmowska, Loew kifejezése: „gán-csoszodik, korhol, kifogásol, hibáztat, rosszall” (mäkeln, ganić, censure), Hennél, Stefanovićnál, Krasenyinnyikovánál, Beniáknál, Horne-nál, Novak–Debeljaknál „ítélet”-ről van szó (sąd, судити, судить, súdiť, judge, sodba), Mazurkevics „tagad” (порицать), Meltzer–Vajda „gúnyol” (gibes), Belcev „szemrehány” (укорявашъ) Rousselot-nál: „még hátsó gondolat sem” lehetséges, Holodkovszkij és Martinov pedig: „káromol, gyaláz” (хула)... Hogy a második sorban, Lucifer válaszában milyen szélsőséges megoldásokat találunk, azt már említettük.

Végül meg kell jegyeznünk az idézett két sor aforisztikus jellegét: nem ok nélkül vált a magyarban mindkettő szállóigévé. A művészien

hű fordítástól ennek a jellegnek a reprodukálását is megköveteljük, ha az egyáltalán lehetséges. Olvassuk csak sorra az idézett fordításokat olyan szempontból, hogy egy-egy soruk vajon alkalmas volna-e, hogy saját nyelvén szállóigévé válják? Talán Mohácsi, Sanger, Kalocsay és Lyy szövege alkalmas erre, a többi aligha; még az olyan kitűnő fordításban is, mint Martinové, éppen ez az aforisztikus jelleg ment veszendőbe (amint azt a kritika meg is jegyezte).² {Sanger fordításában érdemes felfigyelnünk Lucifer szavainak merész szintaktikai és logikai megfordítására! „Ami nincs a természetben, azt nem adhatom.” Cambridge-ben vélhetően pontosabban érzékelték, hogy mi hangzik jól angolul, mint Londonban, New Yorkban vagy Budapesten.}

Két sor fordításában mennyi változat, mennyi – mondjuk ki – meléfógás! Persze, nem akármilyen két sorról, hanem a mű egyik „Achilles-sarkáról” volt szó. Másik idézendő aforizmánk már „szelídebb”:

*Minő csodás kevercse rossz s nemesnek
A nő, méregből s mézből összeszűrve.
Mégis miért vonz? mert a jó sajátja,
Míg bűne a koré, mely szülte őt.*

Dietze
1865
Welch wunderbar Gemisch aus Schlecht und Edel,
Aus Gift und Honig, ist das Weib! Warum
Zieht doch es an? Sein Eigen ist das Gute,
Jedoch der Zeit gehört, die es geboren,
Sein Laster an.

Siebenlist
1886
Wie seltsam Gut und Schlecht sich mengt in dir,
O Weib, du Trank aus Honig und aus Gift!
Und doch berückst du. Denn, was gut, ist dein,
Die Sünden sind der Zeit, die dich gebar!

Fischer
1886
Welch wunderbar Gemisch von Schlecht und Edel
Ist doch das Weib! Wie Honig süß, wie Galle
So bitter auch. Sie weckt die Lieb' im Herzen.
Weil ihr zu eigen ist, was gut, indeß

	All ihr Fehler nur die Sünden sind Der Zeit, die sie geboren...
Sponer 1887	Ein sonderbar Gemisch von Schlecht und Edel Ist doch das Weib, ein Teig von Gift und Honig. Und dennoch zeiht's uns an. Wohl weil das Gute. An ihm sein eigen ist, das Böse nur Der Zeit gehört, die es geboren...
Lechner, 1888	Welch' wunderlich Gemisch von Gut und Böse Ist doch das Weib, gebraut aus Gift und Honig! Warum bestrickt's uns dennoch? weil das Gute Ihm eigen ist, indessen seine Fehler Der Zeit, die es geboren, angehören.
Dóczi 1891	Seltsam Gebräu aus Niederem und Edlem, Aus Gift und Honig bist du, Weib! Warum Ziehst du uns an doch? Weil das Gute dein ist, Das Schlimme von der Zeit kommt...
Planer 1891	Ein sonderbar Gemeng' von Gut und Bösem, Von Honig und von Gift ist doch das Weib! Was gut an ihr, das ist ihr eigen, doch Das Böse ist der Fehler ihrer Zeit, Und diese Widersprüche fesseln uns Unrettbar! Ach!
Mohácsi 1933	Wie seltsam ist aus Gut und Böse Das Weib gemischt, aus Gift und Honig. Und reizt uns doch! Nur weil das Gute Sein eigen, aber zeitgeboren Sein Böses...
Sponer–Stahl 1938	Ein wunderlich Gemisch von Gut und Böse Ist doch das Weib, gemengt aus Gift und Honig.

	Und dennoch zieht's uns an. Nur weil das Gute An ihm sein eingeboren eigen ist, Indess das Böse nur der Zeit gehört, Die es geboren...		A jednak czegoż tak do siebie nęci? Bo jej własnością tylko to, co dobre A co w niej greszne, to jest płodem czasu.
Reitter–Podhradzky 1940	Welch sonderbar Gebräu von Gut und Böse Ist doch das Weib, gemengt aus Gift und Honig. Doch zieht es an. Sein Eigen ist das Gute, Die Fehler wurzeln in der Zeit, die es Gebar...	Prażmowska 1899	Jak osobliwszą bywa mieszaniną Złego, dobrego istota kobieca! Miód i trucizna! Dlaczegoż tak nęci? Bo właściwością jej – to, co w niej cnotą – A ci złe, grzeszne, to płodem jest czasu.
Bigault 1896	Quel bizarre mélange de bon et de mauvais est donc la femme, quel composé de poison et de miel! Pourquoi nous attire-t-elle cependant? Parce que le bon lui appar- tient en propre, tandis que ses défauts lui viennent du milieu qui l'a vue naître.	Kaltenbergh 1960	Niesamowite jest w kobiecie Zła z dobrem dziwne przemieszanie, Jak związek miodu i trucizny. A jednak właśnie to nas ciągnie! Może dlatego, że to dobro Jest przyrodzoną jej własnością, A zło – to tylko owoc czasów.
Vautier 1931	La femme! Singulier mélange de bien et de mal, de miel et de poison. Pourquoi attire-t-elle? Sans doute parce que le bien lui est propre et que le vice tient au temps qui l'a vu naître.	Wallis 1887	Wat vreemde mengeling van goed en kwaad Is toch de vrouw, half honing en half gal. Waarom trekt ze ons toch tot zich? Wijl het goede, Dat in haar woont, haar eigen wezen is, En al haar fouten van den tijd zijn, Die haar gebaard heeft.
Richard 1960	Quel bizarre mélange de méchanceté et de noblesse que la femme, venin et miel tout ensemble! Pourquoi cependant nous attire-t-elle? C'est que le bien est sa qualité foncière, tandis que son vice appartient à l'époque qui l'a vue naître.	Zmaj 1890	Kakva je čudna smesa taj ženski soj, Pomešan tako čudno u njoj i med i jed. Ipak nas k sebi privlači. Pa zašto li je to? Jer što je u njoj dobro njena je svojina, A zlo iz doba niče u kom se nalazi.
Rousselot 1966	Ah, quel étrange alliage, la femme! Fiel et liqueur, noblesse et cruauté, Le bien, le mal étroitement mêlés... Pourquoi donc, si fort, nous attire-t-elle? C'est que le bien lui est essentiel, Que le mal tient au temps qui l'a vue naître.	Klearh 1939	Да чудне смесе жена од добра и од зла, Са медом, отровом је, дакако, смешана. Па, ипак нас привлачи. А зашто ли је то? Јер добро што је у њој је својство њезино, А грех њен оног доба што њу је родило.
Hen 1885	Kobieta każda – to jest mieszaniną, Złego, dobrego, słodczy, goryczy –		

Stefanović
1940
Каква је чудна смеша добра и зла,
Жена од меда и отрова помешана.
А ипак привлачи: јер добро је њено,
А зло је доба што ју је родило.

И доброе присуще ей самой,
Дурное ж – лишь печать дурного века,
Да мучат нас противоречья эти,
Исхода ж нет!...

Vrchlický
1892
Ký zvláštní lektvar z medu půl a jedu
a z šlechtnosti vedle podlosti
jsi ženo! A přec tebe miluju,
neb dobré vše je tobě vrozeno
a zlé jen všecko přidal tobě čas.

Krasenyinnyikova
1905

Женщина... какое странное сплетение зла и благородства, какая смесь яда и меда! Чем же она к себе привлекает? не тем ли, что добро ей присуща, а преступен лишь век который ее породил.

Brábek
1893
Jak divná šlechtnosti a zla směs
jest žena, z jedu, z medu shnětena,
a přec proč nás tak příliš k sobě táhne?
Že dobrouť v podstatě; co zlého v ní,
to patří době, jež ji zrodila.

Martinov
1964

О женщина! Чудесна эта смесь
Добра и скверны, помесь яда с медом!
И почему влекусь к ней? Потому
Что в ней все доброе – свое, а злое –
От времени, создавшего ее!

Bednář–Hradský
1960
Jak zvláštní směsí zla a dobroty
je žena, sloučenina medu s jedem!
Ale čím vábí? Že je v jádře dobrá,
zatím co v špátlosti je dcerou doby.

Hviezdoslav
1905

Ká čudná smieška šlachetna a zla
je ženská: z medu, z jedu poslievaná!
A prečo predsa priťahuje? bo
jej vlastnosťou je dobro, pokým hriech
jej patrí dobe, čo ju zrodila.

Goga
1903
... Ce amestec
Nebănuit de miere și otravă...
De ce te-atrage? Binele e-al ei,
Păcatul e al vremii ce-a născut-o.

Beniak
1950

Divnou smesou je žena zla i dobra,
scedená s jedu a medu, a predsa
má pôvab. Prečo? Dobro má v bytosti,
zlo dala doba, čo ju zrodila.

Mazurkevics
1904
О женщина! Как смешаны в тебе
Добро и зло! Мед пополам с отравой.
Но чем же ты привязываешь нас?
Тем, что добро лежит в твоей природе,
А недостатки сообщает век.

Štítnický
1966

Žena je vlastne veľmi čudnou zmeskou
medu a jedu, dobroty a zla.
Čím vzrušuje nás? Tým, že dobrotivosť
je žene vlastná, kým jej neresti
vždy patria dobe, čo ju porodila.

Holodkovszkij
1904
Какая смесь в ней доброго и злого,
Отравы злой и сладостного меда!

Fonda–Czink
1908

Strano miscuglio di bene e de male
Ch'è la donna, di miele a di veleno!

	E perchè mai ne tragge a sè? Per queste Che il bene è sua virtù; perchè del tempo Che le diè vita, è figlio il mal...	Meltzer-Vajda 1933	How wondrously in woman do we find The base and noble mingled – gall and honey! Yet, why does she still charm us? It may be Because we know what's good in her's her owen – The evil's of the age that gave her birth!
Widmar 1936	Strano miscuglio di male e di bene La donna, fatta di veleno e miele. Ma ci attrae perchè il bene è la sua essenza Mentre il male è dell'epoca in cui vive!	Horne 1963	How strangely baseness and nobility Are joined in woman, sweet with bitter blent. Wherefore doth she yet bind us? 'Tis because Her soul is fair, but evil is the age In which she hat been born...
Norsa 1936	Che strano miscuglio di cattivo e di buono è la donna composta di veleno a di miele. Eppure perchè ci attira? Perchè il buono è di lei laddove il cattivo è dell'età in cui è nata.	Grosz 1966	What a wondrous mixture are these women. Evil and greatness blended all together. They still attract us because the good is theirs; Their sin belongs to time that gave them birth.
Tempesti 1956	Che strano miscuglio, la donna, di torbido e di nobile, impastata di fiele a di miele. E perchè dunque ci attrae? Perchè la bontà le è propria, e il peccato è dell'epoca che la crebbe.	Kalocsay 1924	Miksaj' mirinda el malbon' kaj noblo: Virin'! filtrita el mielo kaj Veneno. Tamen, kial ŝi altiras? Ĉar ja lan bon' al ŝi mem apartenas, Dum ŝia kulp' – al la epoko, kiu Ŝin naskis.
Balla-Jeri 1961	Quale bizzarro miscuglio di torbido e di soave, la donna. Un impasto di tossico e di miele. Come mai, anche così ci attrae? Forse perchè la bontà le è propria, mentre il peccato è insito nelle epoche che la vedono nascere...	Kalocsay 1965	Mirinda mikso el malbon' kaj noblo, filtrita el mielo kaj veneno, virino! Tamen, kial ŝi altiras? Ĉar al ŝi mem la bono apartenas, dum ŝia kulp' al la epoko, kiu ŝin naskis.
Loew 1908	What strange commingling of evil and of good, Of honey and of venom woman is; Most wonderful! and why does she attract? Because the good is her, is of herself. The evil of the age that gave her birth.		
Sanger 1933	How strangely good and bad are mixed in women She is honey and poison intermixed Yet, why does she attract us. Because she is good by nature. The sphere she is born into does the harm.	Lyy 1943	Hyvän ja pahan ihmesekoitus on nainen, hunajaa ja myrkkyä. Miks silti puoleemsa hän vetää? – koska hänessä hyvä oman on, mut paha sen ajan luomaa, jonka hän on lapsi.

Holder 1930	O ájn wunderloch gemisochz fun guten un bajzn, Iz dasz di froj, haneg czuzamen gemist mit gift, Um fárt fárwosz czit asz unsz czu ir? Wajl dasz gute iz ir ajgensz, iz bajze aber kumt zu ir fun drajszen.
Lundgren 1936	Vilken underlig blandning av gott och ont! En brygd är kvinnan av gift och honung. Och ändå hon tjusar oss. Saken är den, att det goda är hennes eget, men felen höre tiden till, som format henne.
Belcsev 1936	См□сьта е много странна: отъ зло и благородство отъ медъ и отъ отрова е сплавена жената! Но н□що пакъ защо ли ни тегли все къмънея? Прис□що е на нея доброто; всички гр□шки ги времето донася, въ което тя се ражда!
Krumov 1968	О, страннасмесотзлост ѝ благородство! Отрова – мед, омесени: жена... И пак привлича – нрав □ е доброто, грехът е на съдалия я век...
Novak–Debeljak 1940	O čudna zmes dobrote in slabosti je žena, iz medú in strupa zlita. Zakaj privlači nas? Dobrota njena je last, a greh last dóbe, ki rodi jo.
Lukas 1967	Як чудно помішалося у жінці Лихе і добре, яд і мед. Чого ж Вона до себе вабить. Бо добро То суть її, а зло – наліт епохи.
Kross 1970	Mis imeline segu heast ja halvast on naine! Tõesti – mürk ja mesi koos.

Ja miks ta tõmbab mind? Sest tema *hea*
on tema enda, kuid ta *halb* on aja, on aja,
mis tema sünnitas.

Bár e második aforizma fordításának részletes elemzésébe nem fogunk bele (ez túlságosan messzire vezetne, és már nem is annyira *Az ember tragédiájának* idegen nyelvű megjelenéseit jellemezné, mint inkább általános fordításeleméleti területre vinne bennünket) – annyit mégis érdekes megfigyelnünk, hogy míg az első szín „buktatókkal” teli, tömör aforizmája inkább a fordítói *képességet* tette próbára, addig ez a feloldottabb, „szelídebb” szöveg inkább az egyes fordítóknak egymástól annyira különböző *magatartását* jellemzi. Hogy legalább ezt egy gyakorlati példán bemutassuk, vegyük csak az utolsó szavakat: „*bűne a koré, mely szülte őt*” – világos, egyértelmű, szabatos megállapítás. És lám: a fordítóknak csak kisebb része „fogadta el” Madách szövegét. Siebenlistnél: „a nő hibái a kor bűnei”, Sponernál a bűnből a „gonosz”, Lechnernél pedig „hiba” lesz, Dóczinál: „a rossz az időtől jön”, Planernál: „a gonosz a nő korának hibája”, s ő ráadásul még meg is toldja a gondolatot. Mohácsinál nem a nőt, hanem a bűnt szülte a kor, Reitter-Podhradszkynál: „a hibák a korban gyökereznek”. Bigault szerint a nő „hibái a környezettől jönnek, amely őt születni látta”, s ez utóbbi fordulat a többi francia fordítást is végigkíséri. A lengyel fordítások közös vonása pedig, hogy a bűn, a rossz „a kor gyümölcse” – s így folytathatók a változatok felsorolását a korai orosz fordítások furesaságain át (Mazurkevicsnél: a „kor adja át a hiányosságokat”, Holodkovszkij szerint a nő rosszasa „csak a rossz kor bélyege”, Krasenyinnikovánál: „csak a kor bűnös”) egészen Lyy finn szövegéig, amely ha megkerüli is a „szülte őt” kifejezést, annak egyszerűen teljes értékű s egyben költői egyenértékét adja: itt a rosszat „a kor teremti, melynek ő [a nő] a gyermeke”... Osztályozhatók is a fordítókat: mint magyarázókat, kihagyókat, körülírókat, s másfelől szabatosakat, egyszerűeket, költői lendületűeket – de mindez, mondtuk, eltérítene alaptémánktól. Hiszen *Az ember tragédiájának* különböző fordítóit dolgozatunkban ennél hosszabb részletek és egykorú kritikák alapján már bemutattuk, s ebből a változatos, gazdag képtárból tulajdonképpen kimondatlanul

már eddig is leszűrtük vizsgálódásainknak Madách művére vonatkozó eredményét: a sok különféle fordítás nemcsak megismerteti különböző országokban és korokban a magyar irodalom e klasszikus alkotását, de bizonyítéka is világirodalmi értékének és időálló voltának.

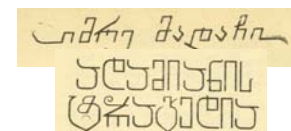
Jegyzetek

1. Javított szöveg.
2. V. ö.: jelen kötet 225.

ÚJABB FORDÍTÁSOK

A grúz fordítás

1977-ben Tbilisziben jelent meg Nodar Guresidze költő (1927–) fordításában a *Tragédia* (előzőleg folyóiratokban közöltek belőle részleteket), majd 1984-ben ismét kiadták, ezúttal Zichy Mihály rajzaival illusztrálva.

A négy kiemelt rész fordítása:

- I. მოვრჩი ქმნილებას ბოლოს და ბოლოს!
მეც დასვენება მწყურია მხოლოდ.
ბრუნავს ბორბალი და არც გაცვდება,
იგი მილიონ წლებსაც გასწვდება!
- II. არა და არა! სასაცილოდ იქცევა მხოლოდ
ეს ყოველივე მომავალში: პოლიტიკოსი,
დღეს რომ გვგონია ბუმბერაზი, დიდი მოღვაწე
მომავლის თვალთ მასხარაა და ოინბაზი.
ქვეყნად იმეფებს გულწრფელობა, უბრალოება
და სიდიადე ჭემმარტი, ბუნებრიობა.
ხალხი ყველაფერს თავის ნამდვილ სახელს დაარქმევს.
ხოლო მოძღვრებას, დღეს რომელიც თავის არსებით
მოგონილი და შეთხზულია ყალთაბანდურად,
და სიგიჟისკენ რომ მივყავართ - არვინ ასწავლის,
ეს სიბრძნე მაშინ ყველასათვის ცხადი იქნება.

III. რად გადაშლილხარ ჩემ წინაშე, შავო უფსკრულო?
 ნუ ფიქრობ, თითქოს ეგ სიბნელე შემაშინებდეს-
 მანდ სიმყრალეა მიწიერი, მე კი მსუბუქად
 გადაგაბიჯებ სხივმოსილი, შუქმოფენილი.
 ლამაზი სული პოეზიის და სიჭაბუკის,
 სული ტრფიალის, გამიკაფავს გზას ასე ნანატრს
 იმ სამუდამო მამულისკენ. ბედნიერებად
 ის მიმაჩნია მიწიერად, როცა ღიმილით,
 ჩემი ღიმილით ვინმეს გული გაუნათდება.

IV. ე ვ ა
 ღმერთო ძლიერო, კარგად მესმის ეს დაღადისი!
 ა და მ ი
 მეც კარგად მესმის! და ვმორჩილებ ყველაფერს ამას.
 მაგრამ ის ფიქრი დასასრულზე როგორ მაწუხებს!
 ნეტავ შემეძლოს, დავივიწყო ის დასასრული.
 მ ა მ ა ლ მ ე რ თ ი
 მირქუამს ასე: ბრძოლით შენით და რწმენით შენით,
 ჰპოვე ძლევა და დამკვიდრება!

A norvég fordítás

1979-ben jelent meg Albert Lange Fliflet (Inderøy, 1908. máj.10.–
 Bergen, 2001. ápr. 14.) tolmácsolásában és Sötér István utószavával
 Madách főműve.

[1.] Imre Madách ❖ Menneskets tragedie ❖ Dramatisk dikt ❖
 Fra ungarsk ved Albert Lange Fliflet ❖ FORLAGT AV H.
 ASCHEHOUG & CO. (W. NYGAARD) ❖ Oslo ❖ 1979 ❖
 267 p.

A fordító filológus volt, finnugrista, a Bergeni Egyetem lektora, egye-
 bek mellett a *Kalevala* új norvég fordítása is az ő nevéhez fűződik.
 Nála a négy kiemelt rész fordítása az alábbi:

- I. Det store verk er ført til ende, ja.
 Maskinen går, dens skaper hviler seg.
 Årmillioner skal den om sin akse
 gå rundt, første hjultapp skiftes ut.
- II. Nei, engang vil man flire av det hele.
 Den statsmann som vi engang kalte stor,
 den ortodokse som vi her beundret,
 vil eftertiden se på som en gjøgler,
 når han er avløst av den sanne storhet,
 den alltid enkle og naturlige,
 som bare hopper der hvor grøften er
 og lager vei der lendet åpner seg.
 Og læren, som i vår tid gjør vanvittig,
 med sitt komplekse vesen, den vil da
 enhver begripe uten å ha lært den.

III. Du avgrunnsdyp som gaper min fot:
tro aldri at din natt kan ta mitt mot!
Kun støver, født av jorden, faller ned,
selv går jeg lysomstrålt min vei til fred.
I diktning, kjærlighets og ungdoms sfære
bæres jeg hjem til evighetens dag;
mitt smil alene skal for jorden være
dens fryd, som solstreif på et ansikts drag.

IV. EVA Jeg skjønner sangen, Gud skje lov og pris!
ADAM Jeg også aner veien jeg må finne.
Men slutten! – Kunne jeg bli fri det minnet –!
HERREN Lytt menneske: kjemp, tål og tro med tillit!

Amint látjuk, a sorok száma rendre megegyezik az eredetivel, Éva sorai pedig rímelnék a londoni szín végén.

A katalán fordítás

1985-ben Georg Büchner: *Danton halála* c. drámájával közös kötetben jelent meg a *Tragédia* katalánul. A kötet címdala az egyes műveket nem is tünteti fel; a szerzők neve után a *Teatre* összefoglaló cím következik, majd Büchnerről és Madáchról egy-egy rövid előszó; az utóbbit a két Tragédia-fordító egyike, Déri Balázs (Bp., 1954. aug. 4.) jegyezte.

[1.] Imre Madách ❖ La tragèdia de l'home ❖ Traduccions de Carme Serrallonga, Balázs Déri i Jordi Parramon ❖ In ❖ Georg Büchner / Imre Madách ❖ Teatre ❖ Edicions 62 ❖ Barcelona ❖ 1985 ❖ p. 185–348.

A címdal, de még a borító is nyitva hagyja a kérdést, hogy egy vagy két szerzőről van-e szó (a címdal két, a borító négy sorba tagolta a négy névelemet), de a gerincfeliraton a / jel eligazítja az olvasót. Jordi Parramon i Blasco (Barcelona, 1956) katalán filológus a Barcelonai Egyetemen, mitológiai és költészeti szótárakat készített, emellett pl. Ovidiust fordította.

A négy kiemelt rész fordítása a következő:

I. La gran obra és perfeta, sí. Ja avança
la màquina, i el creador descansa;
per l'eix milions d'anys farà els seus tombs
sens renovar-li cap dels engranatges.

II. Un dia se'n riuran, de tot això:
l'home d'estat que anomenfvem gran,
l'ortodox que admiràvem, seran simples
farsants als ulls de la posteritat,
quan la grandesa veritable ocupi
el seu lloc, la senzilla i natural
que fa saltar si troba un clot i deixa

camí en l'espai obert. I les doctrines
que actualment ens porten a follia
(perquè són intricades) aleshores
tothom les podrà entendre sense estudis.

- III. Abisme, per què t'obres als meus peus?
No et pensis que la teva nit m'espanta:
només la pols que de la terra neix
hi cau; jo la traspasso amb joia santa.
Genis de poesia, joventut
i amor em porten fins a casa meva,
l'eterna terra on sols el meu somris
encén el goig que, com el sol, s'eleva.

- IV. EVA Ah, entenc ja la cançó: el meu Déu em guia.
ADAM També la comprenc jo, i la seguiré.
Però la fi! Si me'n pogués desfer...
EL SENYOR Home, jo ja t'ho he dit: lluita i confia.

Formailag (sorok száma, rím) a kiemelt részekben ennél a fordításnál is mindent rendben találunk.

Töredékes (két színt bemutató) katalán nyelvű előadása is volt a Tragédiának (ne feledjük: spanyol nyelven még sohasem adták elő!), amelyet Ricard Salvat rendezett.

- [a] **Település:** Sitges
Hely, társulat: Barcelonai színészek
Időpont: 1983. október
Rendező: Salvat, Ricard
Forrás: Népszabadság 1983. okt. 23.
Esti Hírlap 1983. okt. 22.

A hindi fordítás

1995-ben jelent meg a hindi átültetés, Dr. R. S. Rai munkája (Jharudih, Dhanbad-Bihar – India), a könyvet Zichy Mihály illusztrációi díszítették.

मानव त्रासदी: मदाच इमेरे (मूल हंगेरीय भाषा से अनुवाद) । डॉ० रामशरण राय (मुख्य योजना एवं विकास पदाधिकारी) । भारतीय इस्पात प्राधिकार । जैन कमर्शियल पब्लिकेशन्स । तिराहा वैरम खों दरियागंज नई दिल्ली-११०००२ फोन: ०११-३२६५१३५

A négy kiemelt részt lásd a mellékelt lapon!

1.

महान कलाकृति हो गई पूर्ण,
कलाकार कर रहा आराम,
साल करोड़ो चले चक्र
एक दौंठ बदलने का पडे काम ।

2.

ठीक है, देखता कि तुम योग्य हो,
इसलिये तुम्हे सबसे गूढ रहस्यों तक पहुंचा दूंगा,
सत्य को ठीक से देखो—जैसे मैं देखता ।
कहीं कोई हमारी बात सुन तो नहीं रहा,
क्योंकि वह सत्य अत्यन्त भयानक और प्राणघातक हो सकता—
अगर वह आज की दुनिया को मालूम हो जाये ।
भविष्य में, ऐसा समय आयेगा—ओह, अभी आ जाना चाहिये,
जब गली गली में इसकी चर्चा होगी,
लेकिन तब जनता भी अल्पज्ञानी नहीं होगी ।
अपना हाथ आगे बढ़ाओ कि तुम विश्वासघात नहीं करोगे उससे
जो समझने जा रहे हो, तो सुनो ।

3.

क्यों ललकार रही हो मुझको, पैरो तले, खुली खाई,
मत सोचो मैं भयाक्रांत—यह रात्रि नीरवता जो छाई ।
इसमें बस मिट्टी जा रही—इस पृथ्वी की जो सन्तान,
पार करना इसको सम्मान से, मेरे लिये अत्यन्त आसान ।
प्रेम काव्य और युवापन, करके सबको वह प्रदान,
मार्गदर्शन करते इस राष्ट्र का, सदा मेरे भगवान ।
केवल मेरी मुस्कराहट से खुशी आ सकती पृथ्वी पर,
मेरी आभा-सूर्यकिरण की—विबिंत हो एक एक चेहरे पर ।
(अपनी घुंघट और आवरण कब्र—में डालते हुए, सिंहासन पर बैठ
आकाश में प्रयाण करती ।)

4.

ईव
आह, समझ गई वह संगीत, प्रभु को धन्यवाद ।
आदम
मैं भी अनुभव कर रहा, और अनुसरण करूँगा ।
बस यही अन्त । काश, उसको मैं भूल पाता ।
ईश्वर
मैंने कहा —

Az 1995-ös hindi fordítás

A cigány (lovari) fordítás

Nagy Gusztáv (Pusztaföldvár, 1953. máj. 23.) író és műfordító az első három szín fordításán volt túl, amikor az 1990-es évek elején a készülő munka híre, nevének említése nélkül, eljutott hozzám. A véletlen úgy hozta, hogy néhány év múlva a kenderesi Horthy-kastélyban egy rendezvényen találkoztunk, ahol egyebek mellett a megkezdett fordításáról is beszélt. Megmutatta az elkészült részeket, továbbá Lakatos Menyhért és Choli Daróczi József igen meleg hangú lektori véleményét. Mint elmondta, abbahagyta a fordítást, mivel nem látott esélyt a munka megjelentetésére.

Miután a fordítás elkészült, egy nyomda vállalta annak kinyomtatását, Szentandrassy István grafikáival. A kötet el is készült, de éppen az illusztrációk közreadása gyenge minőségben és több mint vitatható módon történt, önkényesen, a művésszel való mindennemű egyeztetés nélkül. Szentandrassy nem járult hozzá a könyv terjesztéséhez. Ezt követően, immár illusztrációk nélkül adta ki a lovari fordítást a Madách Irodalmi Társaság.

[1.] Imre Madách ✱ Le manusheski tragedija ✱ Boldas les thaj lashardas les o: Gustav Nagy ✱ Madachesko Literaturako Grupo – Khamoro ✱ Budapest ✱ 1996 ✱ 186 p.

A kiemelt négy rész fordítása:

- I. Gataj aba bari butyi, ova.
E mashina boldyol, o raj hodinyil.
But milli bersh phirel pej vosija,
Zhi jekh rota nyevardyi trubuja.
- II. Jokhar assana pe sogodeste
E bare murshes, kas bareske phendam
Po ortodokso dikhen
Khelimaske dikhenles e teharutne

Kana o chacho barimo ushtyavel ando than
O chacho taj a lumako
Kaj kothe xuttyavel kaj gropa si
Kothe mukhel drom kaj baroj o kimpjo
E sity kaj akanak kaj o dilimo ingrel
Peske xudesa atunchi
Chi sityola khonyik, sogodi xatyarel.

- III. So tordyos, porade milnipe tela
Mure punre! Na pattya ke e ret
Daravelma: o praho perel andre
Numa, e phuv kerdasla, me glorijasa
Perdal ushtyavav kodo. Kamipo,
Poezimo, ternyipo putrel drom;
Pe kaj phuv muri ass anel losh,
Ta, sar raza hural po jekh-jekh sham.

- IV. EVA Ah, hatyarav gilyi, najis Devleske!
ADAM Shajil vi me, taj zho palala.
Numa kodo agor! te shaj bistroles! –
O RAJ Phendem, manush: zurin, patyasa patya!

Ez a fordítás is megőrizte a sorok eredeti számát, de már Éva szavainál a sorvégi rímek elmaradtak. Viszont üde színfoltként megjelent a „bízva bízzál!”, amellyel pedig csak néhány kivételesen sikertült fordítás birkózott meg a korábbiakban.

A török fordítás

Praznovszky bibliográfiájában szerepel egy 1949-es, Sami N. Özerdim (1918–1997. márc. 5.) által készített Tragédia-fordítás, „Megléte, megjelenése bizonytalan” megjegyzéssel, vélhetően a Demeter-féle *Bibliographia Hungarica* adatai alapján. (A bibliográfiában szereplő Sami Özerdin éppúgy lehet helyes név is, mint elírás.) Ez a név azonban a ténylegesen könyvként (1998-ban) megjelent fordítás bevezetőjében egyáltalán nem szerepel, s ez megerősíteni látszik Radó Györgynek az arab fordításhoz kapcsolódó 9. lábjegyzetében említett törökországi értesülését, amely szerint a fordító csupán tervezte a munkát, de valójában el sem készült a műfordítás.

Hazai György (Bp., 1932. ápr. 30.) turkológus, műfordító és Gün Benderli, a török–magyar szótár szerkesztője készítette, még 1983-ban, a később valóban megjelent fordítást.

[1.] Imre Madách ✱ *İnsanın trajedisı* ✱ Macarca aslından çeviren: Gün BENDERLİ – György HAZAI ✱ Tamer ✱ Ankara ✱ 1998 ✱ 291 p.

A kiemelt négy rész a török fordításban így fest:

- I. Büyük eser bitti, tamam.
Dönüyor makina, dinleniyor yaratın.
Döner gayrı milyonlarca yıl mihverinde,
Ta ki çarkının bir dişlisi yenileme gerektirmeye.
- II. Gülecekler hepsine, günün birinde.
Büyük dediğimiz devlet adamına,
Hayran olduğumuz bağnaza,
Güldürü oyuncusu gibi bakacak ilerdeki çağlar,
Yerlerini gerçek büyükler aldığı zaman.
Basit ve doğal olan
Ancak çukur çıkınca önüne, sıçratır;

Meydan açık olunca, ardında yol bırakır.
Şimdi karmaşıklığı yüzünden
Çılgınlığa sevk eden öğretiyi o zaman,
Öğrenmeseler de anlayacaklar.

- III. Ne duruyorsun ayaklarımın dibinde, açık ağızlı derinlik!
Karanlığının beni korkuttuğunu sanma.
Toprak düşüyor içine yalnız, topraktan olan insan.
Ben başımda Gloria ile aşarım bunu.
Aşkın, şiirin ve gençliğin
Koruyucu melekleri yolumu açıyor ebedî yurduma doğru,
Bu toprağa sadece gülümseyişim haz verir,
Güneş ışığı misali, çehrelere değdiği zaman.
- IV. HAVVA Ah, anlıyorum bu şarkıyı. Şükürler olsun Tanrım!
ÂDEM Galiba seziyorum ben de ve izleyeceğim.
Ah, yalnız o son olmasa! – Bir unutulabilsem onu! –
RAB Söyledim sana insan: Savaş, güven ve inan!

Az mindenesetre látszik, hogy Éva szavai nem rímelnek, de bizonyára nem ez a legfőbb gond a III. résszel. Ránézésre is szerfölött hosszú pl. a „*Mit állsz, tátongó mélység, lábaimnál?*” sor török fordítása. Persze, ettől még lehet költői. A dilemma eldöntésére e sorok írója nem illetékes.

A galego fordítás

Amikor régi kedves barátom, Asztalos Lajos kolozsvári műfordító és helytörténész, az ibériai nyelvek alapos ismerője az 1990-es években a Madách Szimpóziumokon megjelent, akkor már spanyol, portugál és katalán nyelvű fordítása létezett a *Tragédiának*. S mivel baszkul nem beszélt, ezért a még hiányzó galego nyelvű fordításra beszéltem rá.

A munka folyamatosan készült, a fordító 1996-tól évente beszámolt a Madách Szimpóziumokon annak állásáról. (*A Tragédia galego fordítása elé*, in *IV. Madách Szimpózium*, Bp.–Balassagyarmat, 1997, 177–182., *Az ember tragédiája spanyol, portugál és készülő galego fordításáról*, in *V. Madách Szimpózium*, Bp.–Balassagyarmat, 1998, 119–123., *Santiago beszélgetés 1998 júliusában. A Tragédia első két színének galego változata*, in *VI. Madách Szimpózium*, Bp.–Balassagyarmat, 1999, 269–284., *A Tragédia galego változatának néhány megoldása*, in *VII. Madách Szimpózium*, Bp.–Balassagyarmat, 2000, 80–84.) Végül az 1999-es Frankfurter Könyvvásárra készített CD-ROM-on kapott helyet, mielőtt még hagyományos könyvként megjelenhetett volna.

A fordító Santiago de Compostelába utazott, hogy egy galego költővel és nyelvészsel megbeszélje a fordítás részleteit, majd ezt követően 2002-ben jelent meg Madách főműve galego nyelven.

[1.] Imre Madách ✽ *A traxedia do home* ✽ *Poema dramático* ✽
Traducida do orixinal húngaro por Lajos Asztalos e Gonzalo
Navaza Blanco ✽ Ilustracións: András Farkas ✽ *Sociedade*
Literaria Madách ✽ Budapest ✽ 2002 ✽ 211 p.

A négy kiemelt rész fordítása:

- I. A grande obra, si, está rematada.
O creador repousa, xa a máquina se move
e ha xirar no seu eixe por milleiros de anos
sen mudar de lugar ningún dente das rodas.

- II. Un día dará risa todo isto.
O estadista que hoxe vemos grande,
o ortodoxo que todos atopan admirable,
o futuro veraos igual ca comediantes
cando nos seus lugares estea xa a grandeza
verdadeira, a simple e natural,
que salta cal cabalo cando hai foxos
mais ignora os camiños cando hai espacio aberto.
E as doutrinas que agora te enlouquecen
de complexas que son, nos tempos novos
todos has de entendelas sen precisar estudio.
- III. Abismo escuro que ós meus pés te abres,
non creas que me espanta a túa noite.
Unicamente cae o po da terra,
eu cruzote na aura que me envolve.
Amor e mocidade coa poesía trazan
o camiño que leva á patria eterna.
Como un raio de sol que o rostro aclara,
o meu sorriso trae pracer á terra.
- IV. EVA ¡Agora xa comprendo! ¡Loado sexa Deus!
ADÁN Agora que entendín, rexeitarei o mal.
Mais o final, ¡se puidese esquecerlo!
O SEÑOR Xa cho dixen, home: ¡loita e confía!

Az indonéz fordítás

Az MTI 2009. júl. 14-i híradása így számolt be a *Tragédia* dzskartai előadásáról: „Indonéz nyelven is bemutatták *Az ember tragédiáját*, a délkelet-ázsiai szigetországban. Madách Imre műve – Örkény István Tótékja után – a második magyar színdarab, amelyet indonéz nyelven láthat a közönség – közölte Illés Mihály nagykövet kedden az MTI-vel. A világ negyedik legnépesebb országában az áprilisi Örkény-bemutató után most a Keliling Színház *Az ember tragédiáját* vitte színre. A premiert októberre tervezték ugyan, ám amikor a színház vezetése megtudta, hogy a magyar nagykövetnek lejár a mandátuma és július közepén hazautazik, a bemutatót előrehozták és Illés Mihály július 10-i búcsúfogadása után, a jakartai Usmar Ismail Hall színpadán tartották meg meghívott közönség előtt. A nagykövet közlése szerint a Madách-színmű indonéz nyelvű változatát Thomas R. Mark angol nyelvű fordításából Aditya Jaya készítette. Az ember tragédiája szünet nélküli, kétórásra rövidített változatát a hagyományos jávai népszínházi stílusban, zenei aláfestéssel adták elő. A jávai tradicionális népszínház gyakran él azzal, hogy női szerepet férfi, férfit viszont nő játszik, s Lucifer női intrikusként nagyban elősegítette a madáchi üzenet eljuttatását a mai indonéz közönséghez – jegyezte meg Illés Mihály. Hozzátette: Rudolf Puspa, a színház rendezője a darabbal kapcsolatban azt hangsúlyozta, hogy 2009 Indonéziában a választások éve és a madáchi gondolatok most igazán aktuálisak a 240 milliós országban. A Madách-darabot a szeptember végén befejeződő muzulmán böjti hónap után kezdik majd játszani. A »keliling« szó »utazót« jelent, s nevéhez híven a színház bérelt termekben mutatja be produkcióit. A 35 éve alapított együttes több ausztráliai, ázsiai, afrikai és európai színházi fesztiválon szerepelt már – jegyezte meg a magyar nagykövet.”

Miután Andor Júliának sikerült felvennie a kapcsolatot Rudolf Puspával, a rendező elküldte azt a kétnyelvű szöveget is, amely az előadás alapjául szolgált, továbbá számos képet és néhány dokumentumot az előadásról.

A szöveg mindössze 391 szereplőmegszólalásból áll, így a kétórás előadásban feltehetően a dramatikus játékra eshetett a hangsúly, amelyet a terjedelemből ítélve legfeljebb 25–30%-ban kísérhetett szövegmondás. Azt, hogy valójában milyen angol fordításból készült, nehéz megállapítani, az mindenesetre nyilvánvaló, hogy bizonyos szövegrészek még csak nem is emlékeztetnek Márk Tamás fordítására. Érdekes, hogy ezúttal is 14 szín maradt meg a 15-ből, és a legelterjedtebb hagyományt követve a második prágai szín maradt ki.

Különös módon a leghosszabb szín, a londoni lett talán a legrövidebb. A négy kiemelt szövegrészből csupán az első van azonosítható módon jelen a szövegeknyelvben, s mivel előtte ott áll az angol nyelvű változat is, amelyen a fordítás alapult, ezért azzal együtt közlöm:

The world has been created. For
centuries will this machine turn
before a spoke may falter round
its axis.

*Dunia telah tercipta. Berabad-abad
mesin ini berputar mengitari
porosnya tanpa pernah aus.*

Bizonyos jelekből ítélve még a meghagyott részek szövegével is igen szabadon bánt a fordító vagy a dramaturg. Már-már azt gondolhatnánk, hogy egy archaizáló, törzsi rítus-jellegű előadás születhetett (az előadásról készült képek is ezt sugallják), amelyben a szövegnek nem is volt túl nagy jelentősége. Az előbbi talán igaz is, ám az utóbbinak ellentmondani látszik Puspa nyilatkozatának az a része, amely szerint a 2009-es indonéz választások aktuálisá tehetik Madách gondolatait.

Az előadások pontos időpontjára nézve csak előzetes információk állnak rendelkezésünkre. Illés Mihály nagykövetnek 2009. máj. 4-én Dzsakarában kelt indonéz nyelvű leveléből az állapítható meg, hogy az MTI-hírben is szereplő július 10-i zárt körű előadást követően október 17-én, 18-án, 24-én, 25-én és 31-én, novemberben pedig 1-jén, 7-én és 8-án láthatta a nagyközönség a darabot.

A pular fordítás

Alpha A. Diallo 1983. jan. 17-én levelet mellékelte pular nyelvű Tragédia-fordításához, a „Madách Imre” Emlékbizottságnak címezve, Salgótarjába. Ebben azt írta, hogy a fordítást 1982 decemberében fejezte be, majd így folytatta: „Örömmre szolgálna az is, hogy ha az emlékbizottság fontolóra venné e fordítás egyszerű formában egy-két ezer példányban való nyomtatását.

A könyv így is, úgy is megjelenik az Unesco–Corvina és a szerény kiadóm együttműködésének eredményeképpen, de ez igen hosszú időt fog igénybe venni.

Az alkalomhoz illően, talán jó lenne ha egyszerű formában, ajándékozás céljára, 1000 vagy 2.000 példányban megjelenne e 60. fordítás.

Ezt az utóbbi gondolatot csak mellékesen vettem fel, mert nem ezért küldöm a kéziratot, hanem azért, hogy tiszteletemet fejezzem ki a Nagy Író előtt és, hogy átadjam illetékes embereknek az Író művének fordítását.”

Sajnos, már 1991-ben sem tudtam kideríteni a fordítóról semmi lényegeset, noha a levele, és mellette a Tragédia-fordítása Salgótarjában volt, az akkoriban Nógrádi Sándor Megyei Múzeum nevet viselő intézmény irodalmi gyűjteményében. (Nemcsak a név változott időközben, de valószínűleg a lelőhely is: az irodalmi gyűjtemény visszakerült Ballassagyarmatra.) Személyes információm szerint Alpha A. Diallo Magyarországon tanult valamelyik egyetemen. A világháló segítségével annyit tudtam meg, hogy a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság tiszteleti tagja volt, lakcíme: Vecsés, Lajos u. 19. De ez nagyon régen lehetett, hiszen a tagnévsorban szereplők közül többen már a 90-es években sem voltak életben. Egy könyve is megjelent a Madách Kiadó (Bratislava) és a Móra Ferenc Kiadó (Bp.) közös gondozásában, 1994-ben: *A legkisebb óriás: Nyugat-afrikai népmesék* címmel. A műfordító leveleinek fejlécében az „Alfa Afrikánus Editions...” kezdetű tájékoztatást találjuk, alatta a lakcím, kézzel írva: „1134 Kassák L. u. 78. VI. em. 65.” Nem valószínű, hogy ezek az információk a jövőben gyümölcsözőek lesznek majd a műfordítóval kapcsolatos ismereteink további bő-

vítése szempontjából, de elhallgatásuk biztosan nem segíti elő a későbbi kutatást.

A levél fejléce azért érdemel figyelmet, mivel van egy másik nyomtatásban megjelent munka, amelyben a fordító neve is, és (a fejléctől kicsit eltérő írásmóddal) az „Alfa Afrikánus” kiadónév is előfordul: *Kalevala e Fulbheyá: pular-fulfulde* (Szeged, 1983). Nagy kár, hogy ennél többet egyelőre nem lehet megállapítani; ahhoz, hogy a megfelelő képviselőten egyáltalán érdeklődni lehessen, legalább azt tudnunk kellene, hogy közelebbről melyik ország állampolgára volt? A fulani nép által beszélt pular nyelv ugyanis több nyugat-afrikai országban elterjedt.

Diablo gépiratának terjedelme 154 lap (+ a kétoldalas kísérő levél). Komoly technikai könnyítést jelent, hogy a fordító a pularnak nem az arab, hanem a latin betűs változatát használta. A mindentűt elemzett négy részlet ebben a fordításban a következő:

- I. Mi dálii, mi tagii aduna on dyóni.
Masin aduna on immike, dáludho on no fowtii.
Milliondyi duubhi o darotáko, immee non dyóni
Yimbhe bhe tagumi, nanganee dhatal ngal mi holli
- II. Mi yeetike ma wondema nyalánde aroyay ka yimbhe bhen
Dyaloyta e hóre dhun fow. Lamdho wietenódho no mawni on
Má dyulnówo ortodoksudyo hedheteedho on hande, bhen
Ko táriika ko fidyaybne-dyalnaybhe wontata, sái
Ko sattináka-dyihháka kon dyokkaná, sái neddho feewi
Hara o diwii wó si gaynka no yeeso makko, sái kadi
Neddho fuddhoytó yhawirde fello ka bhuri weebhirande mo,
Sái o fuddhoytó soppude dhatal ka bhuri hentanáde mo.
Nden sái, gande e wádyuudyi dyulnóbhe feetinaydhi
Ko kala neddho haray no andani hay si dyanganáli.
- III. Ko hondhun uddítandhá, nhábhudhá humdhuko mádha
E ley koydhe am yo ngayka ghabrru?
Mí hulá niwre mádha, sabuna ko tyollári tam dyippotó
E nder mádha, sabuna midho woni

Iwudi leydi, kodhun wadhi dóle am feyyhete bhure dhó.
Giggol, gimdho-poeziá e sukayágal na wadhanin mi dhatal
Ka mi rewa mi hewtoya e nokkuure ka dadhaymi ladyal.
Gandu non andá: E ndii leydi ko mósande am nden tam
Dokkorta tagángel ko moyyhi e ko weli, sái wano tyiifun
Dyalbeendi nde lábhini geeso needho, dyalbina mo gete dhen –

IV. HAWÁ Bhernde am nden e haggille am dhen na andi ngol gimdhol

Mi dyarnii ma yo Tagudho lam ko dokkudhé mi kó!

ÁDAMA Mi sikki, min kadi midho andi dhun, mi dyokkai

Ko yamirá mi jon. Ko mi wáwatá yeggitude kon

Ko lannóde nden: Ladyal ngal! Bhun mi yeggitatá!

Aah, s mi wáwayno yeggitude dhun?

HITO TAGUDHO ON Mi yeetino ma yo tagádhó: Tyippir, wakkilodhá

Hóláre, hólórodhá!

A szöveg a nyelvet nem ismerők (többek között e sorok írója) számára több furcsaságot is tartalmaz. Az Úr első szavainál az sem világos, hol végződik a szöveg, és hol kezdődik az Angyalok karának megszólalása előtti instrukció? (Nincs zárójelezés, vagy más megkülönböztető jel.) Diablo láthatóan szabadon bánt a sorokkal. Így történhetett, hogy II. 11 sorából csak 10 maradt, miközben III. 8 sora 10-re bővült. Ez utóbbi azért is feltűnő, mert rímnek nyoma sincsen, érthetetlen tehát, hogy Éva lírai közlendőjét miért adta vissza ugyanolyan terjedelemben, mint Ádám filozofikus, az eredetiben jóval hosszabb szövegét? Lehetséges, hogy pular nyelven a filozófiai gondolatok rövidebben, tömörebben közölhetők, mint a líraiak? Ez nehezen hihető. IV. fordítása is különös. Érthetetlen, hogy Éva egyszerű közlendőjét („*Ah, értem a dalt, hála Istenemnek!*”) miként lehet két sorban, ráadásul ránézésre is rendkívül körülményesen visszaadni? És Ádám két sorából miért lesz négy? Erre a nyelv ismeretének hiányában képtelenség választ adni. Annál inkább rendben lévőnek tűnnek (nyelvismeret nélkül is) az Úr utolsó szavai. Megkockáztatom: a „Hóláre, hólórodhá” bizonyára híven visszaadja a „*bízva bízzál*”-t.

Az mindenképpen fontos előrelépés, hogy afrikai nyelven is létezik *Tragédia*-fordítás. Vitatható ugyan, hogy nem lett volna-e fontosabb yoruba (joruba) vagy szuahéli nyelven közreadni Madáchot, mivel azonban a pular fordítás ugyanúgy nem jelent meg, miként minden valószínűség szerint a yoruba (joruba) vagy szuahéli átültetés se látott volna napvilágot, ezért ez merőben spekulatív kérdés.

Talányok

A további kutatások előmozdítása céljából nem árt összegezni a Tragédia-fordításokkal kapcsolatos főbb talányokat.

1. Az 1894-es Schöffner-féle német fordítás. Radó ezt nem említette, Szinnyeinél viszont a Madách Imréről szóló szócikk után közölt bibliográfiában, pontosnak tűnő adatokkal szerepel. Se magyarországi, se külföldi könyvtárakban nem lehet fellelni, eddig korabeli tudósítás se vált ismertté, és Fazekas Tiborc bibliográfiájának megjelenéséig senki sem említette. Kiderült azonban, hogy Fazekas Tiborc se látta a könyvet. Ám az is biztos, hogy mégsem Szinnyeitől vette az adatokat, mivel ott csak a fordító neve, a kiadás helye és éve szerepel, de hiányzik a kiadó neve és a terjedelem, márpedig ezek az adatok Fazekas Tibornál szerepelnek!

2. Az 1931-es francia fordítás párizsi kiadása. Radónál szerepel, ám a magyarországi könyvtárakban nincs meg, és a francia nemzeti könyvtárnak a világhálón elérhető katalógusa se tartalmazza. Ugyanakkor a Piccart (vagy talán Picart) kiadó létezik.

3. 1887-ben valóban két kiadásban jelent meg a holland fordítás? A Radónál szereplő „2. uitgaaf” jelzést a magyarországi könyvtárakban fellelhető példányokban sehol sem találtam, és a holland könyvtárak internetes keresői se adtak ilyen eredményt. (Nem kizárt, hogy korabeli sajtóközlemény állt Radó rendelkezésére, de hogy abban előrejelzésként vagy utólagos megállapításként szerepelt-e a második kiadás, az kérdéses. Az is lehet, hogy csak utánnomásról volt szó, amelynek tényét semmilyen módon nem jelezték a kötetben.)

4. Az 1900-as Szein-féle orosz fordításnak valóban minden példányát megsemmisítette a cenzúra? S ha igen, vajon annak kézírata is elvesztett?

5. Umberto Norsa olasz fordítása valóban megjelent 1948-ban is? Ennek sem a magyar, sem az olasz könyvtárakban nincsen nyoma.

Zárszó

A jelen könyv munkálataiba átfogóbb, célszerűbb és nem utolsó sorban korszerűbb elképzeléssel fogtam, mint aminek a megvalósítását a magyar és a nemzetközi jog végül is lehetővé tette. Ebből a szempontból rossz témát választottam, hiszen a jog ma már nemcsak a kulturális kommunikációnak, hanem a tudományos publikációnak is akadálya. Az igazi tudományos munkának ugyanis esetünkben az volna az egyik előfeltétele, hogy az elemzett szövegeket, legalább a kutatás számára, közzé tegyük. Eredeti elképzelésem tehát az volt, hogy egy-egy mikro-SD kártyát illesztsek a kötetek könyvjelzőjébe (mivel csakis ez lett volna a könyvjelző funkciója, ezért a terv megvalósulását követően magát a könyvjelzőt is mellőztem), amely tartalmazta volna az önálló kiadványként megjelent valamennyi idegen nyelvű Tragédia-kiadást. Időközben kiderült, hogy ezt még akkor se tehetném meg, ha az illetékesek fordításelméleti taneszközzé minősítenék a könyvet.

(A munkát féltettem, a további tudományos kutatást, amikor végleg letettem erről a tervről. Ha a legnagyobb könyvtárak se merik vállalni a törvényteleniséget, s inkább visszautasítják a jelen könyvet, annak jogilag vállalhatatlan melléklete miatt, akkor okosabb lemondani a mellékletről. Nincs tehát mikro-SD kártya, miként a korábbi évszázadokban, úgy most is egy kicsit „a levegőbe beszélünk”. Sőt, ezúttal nem is kicsit! Pedig technikailag immár semmi ok sincs erre, kizárólag a jogrendszerünk az érdemi kommunikáció akadálya. Igyekeztem körültekintően átgondolni a kínálgó lehetőségeket, kiskapukat. Nem biztos persze, hogy helyesen döntöttem, amikor úgy határoztam: az Európában lehetetlenné vált jogi helyzet ellenére se teszek kísérletet a jelen könyvnek máshol, mondjuk Havannában történő megjelentetésére.)

A laikus persze kérdezhetné: ugyan mi szükség lehet erre, hiszen ott vannak a könyvtárak?! Akit érdekel, keresse meg a megfelelő könyvet! Miután ennek a munkának is helyel-közzel a végére értem (több mint 160 fordítás-kötetet lefénképeztem), világossá vált, hogy ez az elgondolás továbbra is felületes kutatásokra sarkall, s már csak

ezért sem tudom üdvözölni. Már a lengyel kiadásokat se könnyű összehasonlítani; a Juliusz Hen-féle fordítás eredeti példányával egyelőre én sem találkoztam, bár azt látom, hogy állítólag Bécsben megvan, s nálunk az MTAK-ban is létezik róla mikrofilm. Az 1943-as japán fordítással is csak Győrben és Japánban találkoztam; az előbbi helyen valóságosan, az utóbbin virtuálisan. Azt mondják, 18 példány maradt fenn, rejtély, hogy hol lehet a többi 16. Számos esetben, minden erőfeszitésem ellenére sem sikerült kiderítenem, hogy bizonyos kiadások valóban léteznek-e, vagy csupán félreértésből kerültek egyik vagy másik bibliográfiába. Némi segítség tehát elkél az elkövetkezendő nemzedékek kutatóinak, hiszen még egy ilyen mikro-SD kártyával felvértetve is lenne mit kutatniuk.

A fordítások és kiadások felkutatásával is több területen elakadtam. Ami a fordításokat illeti, a már többször említett Schöffner-féle német fordítás igazi kudarc: több év alatt egyetlen könyvtárban sem sikerült a nyomára akadnom (sem Magyarországon, sem Lengyelországban, sem német nyelvterületen) egy állítólag nyomtatásban megjelent, pontos bibliográfiai leírással rendelkező kötetnek. Egy fokkal érthetőbb, hogy a II. világháború időszakában Németországban sokszorosított, általában előadásokhoz készített fordításokkal kapcsolatban miért vannak tisztázatlan részletek.

A MADÁCH KÖNYVTÁR – ÚJ FOLYAM EDDIG MEGJELENT KÖTETEI

1. I. Madách Szimpózium	1995	39. Kálnay Nándor: Csesztve község...	
2. II. Madách Szimpózium	1996	40. Madách Aladár művei. II. Próza	2005
3. Fráter Erzsébet emlékezete I.		41. Horánszky Nándor: Az alsósztrégovai Madách-síremlék	
4. Imre Madách: Le manusheski tragedija		42. XII. Madách Szimpózium	
5. III. Madách Szimpózium		43. Enyedi Sándor: Az ember tragédiája bemutatói. Az első hatvan év	
6. Balogh Károly: Gyermekkorom emlékei		44. Imre Madách: Die Tragödie des Menschen (H. Thurn)	
7. Nagyné Nemes Györgyi–Andor Csaba: Madách Imre rajzai és festményei	1997	45. Radó György–Andor Csaba: Madách Imre életrajzi krónika	2006
8. IV. Madách Szimpózium		46. Madách Imre: Reformkori drámák. (M. I. művei II.)	
9. Andor Csaba: Ismeretlen epizódok Madách életéből	1998	47. Bárdos Dávid: Madách Imre beszéde	
10. Andor Csaba: M. I. és Veres Pálné		48. XIII. Madách Szimpózium	
11. V. Madách Szimpózium		49. T. Pataki László: Kit szerettedél, Ádám?	
12. Fejér László: Az e. t. bemutatói	1999	50. Imre Madách: Die Tragödie des Menschen. Textbuch von Kriszti(na) Horváth	
13. Madách Imre: Az ember tragédiája. I. Főszöveg		51. Emerici Madách: Tragoedia Hominis	
14. Madách Imre: Az ember tragédiája. II. Szövegváltozatok, kommentárok		52. Imre Madách: La tragedia del hombre	
15. I. Fráter Erzsébet Szimpózium		53. XIV. Madách Szimpózium	2007
16. VI. Madách Szimpózium		54. Andor Csaba: A siker éve: 1861	
17. Imre Madách: Di tragedye funem mentshu	2000	55. Madách Imre: Átdolgozott drámák. (M. I. művei III.)	
18. Majthényi Anna levelezése		56. Varga Magdolna: Körök és koszorúk	2008
19. Komjáthy Anzelm: Önéletrás		57. Máté Zsuzsanna–Bene Kálmán: Madách Imre írása...	
20. VII. Madách Szimpózium		58. XV. Madách Szimpózium	
21. Imre Madách: Tragedy of the Man		59. Andor Csaba: Madách-tanulmányok	
22. Fráter Erzsébet emlékezete II.	2001	60. Enyedi Sándor: A Tragédia a színpadon	
23. II. Fráter Erzsébet Szimpózium		61. Madácsy Piroska: A Tragédia üzenete a franciáknak	
24. Bárdos József: Szabadon bűn és erény közt		62. Имре Мадач: Човекова трагедија	2009
25. VIII. Madách Szimpózium		63. Lisznyai Kálmán válogatott versei	
26. Madách Aladár művei. I. Versek	2002	64. XVI. Madách Szimpózium	
27. IX. Madách Szimpózium		65. Pollák Miksa: Madách Imre és a Biblia	
28. Imre Madách: A Traxedia do Home		66. XVII. Madách Szimpózium	2010
29. Enyedi Sándor: Az e. t. bemutatói I.		67. Blaskó Gábor: M. I. „Az e. t.” c. művének magyar nyelvű kiadásai	
30. X. Madách Szimpózium	2003	68. Andor Csaba: Utolsó szerelem. Madách és Borka	
31. Imre Madách: Moses (angol fordítás)		69. Madách Imre: A Tragédia dalai / Lucifer	2011
32. Bódi Györgyné: A legújabb Madách-irodalom (1993–2003)	2004	70. Tragédia-átfordítások Karinthy Frigyes írásaiban	
33. L. Kiss Ibolya: Erzsébet tekintetes asszony		71. XVIII. Madách Szimpózium	
34. Becker Hugó: Madách Imre életrajza			
35. XI. Madách Szimpózium			
36. Árpás Károly: Egy Madách-beszéd elemzése			
37. Madách Imre: Zsengék. (M. I. művei I.)			
38. Papp-Szász Lajosné: Két Szontagh-életrajz			

72. Borsody Miklós: A philosophia mint ön- álló tudomány, s annak feladata		78. XX. Madách Szimpózium	2013
73. Katalin Podmaniczky: La réception de la <i>Tragédie de l'homme</i> d'Imre Madách dans le monde germanophone		79. Andor Csaba: Első szerelem. Madách és Fanni	
74. Andor Csaba: Madách korai szerelmei	2012	80. Imre Madách: La tragedia del hombre	
75. Kozocsa Sándor: Madách: Az ember tragédiája. Műbibliográfia		81. Máté Zsuzsanna: A bölcelet átlényegü- lése esztétikumká – középpontban Madách Imre: Az ember tragédiája című művével	
76. XIX. Madách Szimpózium		82. XXI. Madách Szimpózium	2014
77. Madách Imre: A „nagy mű” árnyékában (M. I. művei IV.)			

Megköszönjük, ha személyi jövedelemadója 1%-ával támogatja a Madách Irodalmi Társaság további működését, és kiadványainak megjelentetését.

Adószámunk: 18066452-1-06

Címünk: 6720 Szeged, Dóm tér 1–4.

Számlánk: Madách Irodalmi Társaság, 16200106-00118853

www.madach.hu

Társaságunk a Fővárosi Bíróság 2001. augusztus 11-i 9.Pk.61.263/1994/12. sz. határozata értelmében közhasznú szervezet.